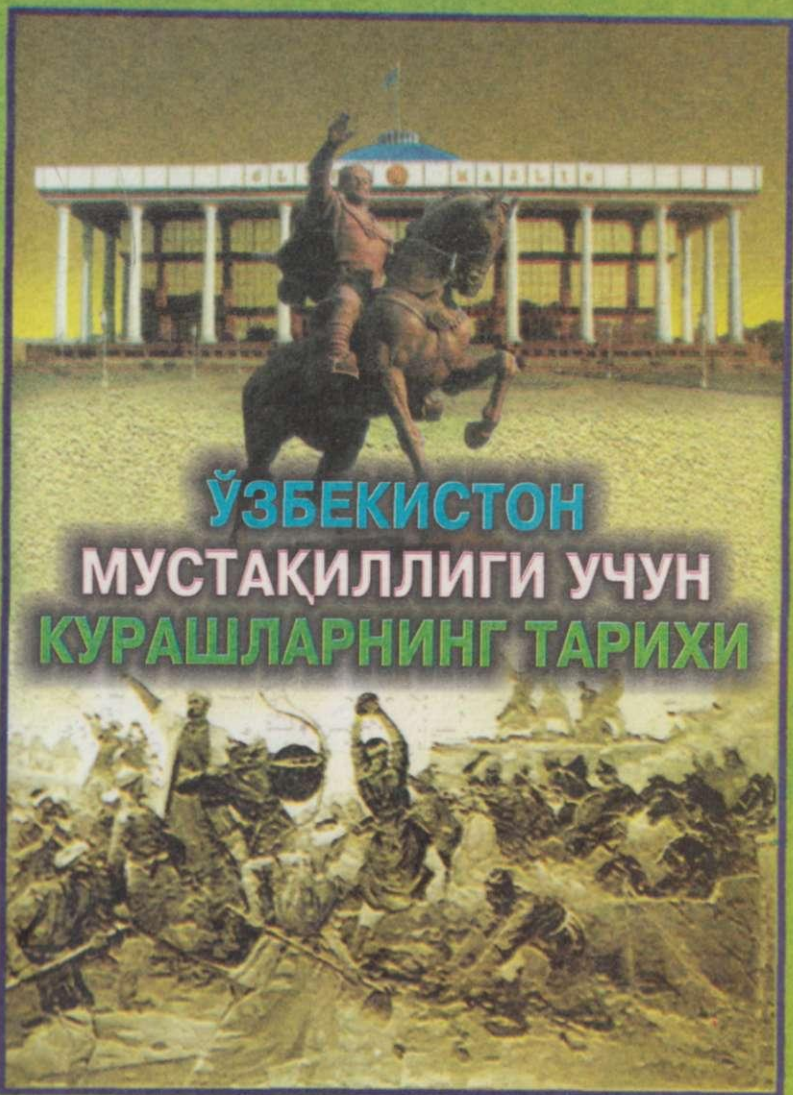

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН
МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ

*Ўзбекистон мустақиллигининг
10 йиллигига
бағишлайман*

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ**

63.3(54)

3.60
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН
МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ
ТАРИХИ**

(Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил
31 августгача)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ

084221
2

Зиёев, Ҳамид.

Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача. — Т.: «Шарқ», 2001. — 448б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти.

ББК 63.3(5У)+63.3(2)2

МУҚАДДИМА

Бу табаррук тупроққа милоддан олдинги VI асрда эронлик Кайхусрав, милоддан олдинги IV асрда юнонистонлик Искандар Зулқарнайн, милодий VII асрда араблар, XIII асрда Чингизхон, XIX асрда эса рус истилочиларининг тажовузулари не-не кулфатлар келтирмади.

... Ёвуз босқинчиларга ва истилочиларга қарши озодлик байроғини кўтарган Широқ, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Темур Хотун (Тўмарис), Малика Кабаж Хотун каби аждодларимиз жасорати авлодлар учун ватанпарварлик ва шижоат тимсолидир.

Ислои КАРИМОВ

Муҳтарам юртбошимизнинг мазкур сатрларда изҳор этган фикрлари тарихий ҳақиқатни акс эттириб, катта сиёсий ва илмий аҳамият касб этади. Маълумки, ватан озодлиги учун жонни ҳам, молни ҳам фидо айлаш, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиш ҳар бир кишининг ор-номуси ва муқаддас бурчидир. Шу боис ватанни севиш иймондандир, деган ибора бежиз айтилмаган. Бизнинг ота-бобо ва аждодларимиз бу нақлни юрагига туккан ҳолда ватанга содиқликни, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиб келмоқда. Шунингдек, маданиятни ривожлантириб, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшди. Машҳур олим Маҳмуд ибн Вали узининг «Баҳр ал-асрар» китобида шундай деган: Туркистон кенг ва ҳавасни келтирадиган ажойиб мамлакатдир. У ўз ичига куп шаҳарлар, қишлоқлар, вилоятлар, тоғутошлар, чўл ва текис жойларни олади. Унинг аҳолиси ўзларини туркийлар ёки ўзбеклар деб юритадилар. Бу халқ ўзининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Хоразмлик ва тошкентликлар ҳам шундай фазилатларнинг соҳибидирлар.

Унинг аҳолиси ўз ватанини ҳар жиҳатдан бошқа мамлакатлардан юқори ўринга қўяди. У ҳозирда ислом динининг софлигини сақлаш, мадраса, масжид,

хонақо, талабаларнинг кўплиги, оби-хавосининг юмшоқлиги, ажойиб боғ ва дарахтзорлари, тоғ ва дарёларининг гўзаллиги ва озиқ-овқатларининг муллиги жиҳатидан бошқа мамлакатлардан устун туради. Туркистон заминида олим ва шоирлар шу даражада кўпки ҳисобига етиш амри маҳолдир. Унинг бойлиги «илм ва донишмандлик»дадир.¹

Ҳақиқатан ҳам Туркистон жаннатмакон мамлакат сифатида оламга маълум ва машҳурдир. Ўзбекистон эса бу минтақанинг юраги ва жавоҳиридир. Бу ердан инсон ҳаёти ва тараққиёти учун нимаики зарур бўлса барчаси мавжуд. Моддий ва маънавий бойликлар битмас-туғалланмасдир.

Ўзбекистоннинг бунчалик ажойиб ва гаройиб мамлакат бўлиши жаҳонгашта ҳукмдорларнинг диққатини жалб этмасдан қўймас эди, албатта. Зеро, Аҳмонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон, Чор Россияси ва Совет давлати ўлкага бостириб кирдилар. Улар мисли қурилмаган қиргин-баротларни, талон-тарож ва вайронагарчиликларни қилиб, ҳукмронлиги бир неча юз йиллар давом этди.

Хусусан, Аҳмонийлар — 200 йил, Грек-македонияликлар — 180 йил, Араб халифалиги салкам — 200 йил, Чингизхон боққинчилари — 150 йил, Чор Россияси ва Совет давлати — 130 йил ўлкани ўз панжаларида ушлаб турдилар. Умумлаштириганда мазкур рақамлар 800 йилдан ошади. Бинобарин, Ўзбекистон узининг салкам уч минг йиллик тарихидан ўрта ҳисобда 800 йилини боққинчиларнинг қули остида ўтказишга мажбур бўлди. Бу гоётада даҳшатли ва фожеали даврларда юз минглаб одамлар ўлдирилди ёки жароҳатлантирилди. Кўп бойликлар таланди, шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантдирилди. Бироқ ҳеч қандай қиргинлар ва вайронагарчиликлар қанчалик ваҳшийларча амалга оширилмасин, ўзбек халқининг ер юзидан супириб ташлай олмади. Чунки бу халқ Аллоҳнинг марҳамати ила «оловда ёнмайдиган ва сувда чўкмайдиган» қилиб яратилганки, мисли қурилмаган талафот ва азоб-уқубатлардан бутун чиқаверди. Ҳамда боққинчиларга қарши курашни давом эттираверди.

Хўш, шундай экан, нима учун озодлик курашлари

¹ Махмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар. Тошкент, 1977, 32, 44, 76-бетлар.

мағлубиятга учраб босқинчиларнинг ҳукмронлиги ўрнатилган вақтлари бўлган?

Бунга биринчи навбатда тахтнинг меросхурлиги ва унинг учун олиб борилган узаро қонли урушлар сабаб бўлган. Маълумки ҳукмронлик қилаётган сулолада ҳамма вақт отаси ёки буvasига ухшаган ақл идрокли ва истеъдодли фарзанд туғилавермаган. Шунга қарамай меросхурлик қонуни буйича ноқобил фарзанд ҳам тахтни эгаллай берган. Бу хилдаги ҳукмдорлар узларининг ожизлиги туфайли шахсий манфаат ва ҳузур-ҳаловатни умумдавлат манфаатидан устун қўйиб иш юритган. Натижада мамлакатда инқироз ва қолоқлик юзага келган. Ҳукмдорлардаги купхотинлик ва серфарзандлик ҳам катта зиён келтирган. Уларнинг орасида унта ва ундан ортиқ хотинли ва 10—20 та фарзандли ҳукмдорларни учратиш мумкин. Бундай отаси бир ва онаси бошқа фарзандларнинг ҳар бири «тахт менга тегишли» деган фикр билан яшаб, уни эгаллаш учун ака-укаларини улдиришдан тоймаганлар. Бундай тахт талашиш шундай фожеали оқибатларга олиб келганки тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Авваламбор у мамлакатда парокандалик ва тарқоқликни, хавотирлик ва нотинчликни юзага келтириб, ҳокимият бошқаруви ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Қушин орасида эса тарафкашлик ва узбошимчалик ҳукм суриб, мамлакат мудофааси жуда заифлашган. Ҳатто тахт учун курашлар қудратли темиррийлар давлатини емирганлигини ким билмайди дейсиз.

Диний фанатизм ҳам мустақилликни қулдан бой берилишига олиб келган эди.

Маълумки истеъдодли кишилар ҳар қадамда учрамай озчиликни ташкил этади. Шунга ухшаш ақл-идрокли, фаросатли, жасоратли, ватанпарвар ва моҳир ташкилотчи ҳукмдорлар юз йилларда бир дунёга келган. Унга ишонч ҳосил қилиш учун кейинги минг йиллик тарихга назар ташланса бас. Бу куп асрлик давр мобайнида юқорида курсатилган олий фазилатларни узида мужассамлаштирган, том маънодаги давлат арбобларининг хизматлари туфайли 900, 1370 ва 1991 йилларда уч маротаба ватан мустақиллигини тиклашга эришилди. Унинг биринчиси Исмоил Сомоний, иккинчиси Амир Темур ва учинчиси Ислом Каримов номи билан чамбарчас боғлиқдир. Бу табаррук

зотлар мустақилликни тиклаш билан бир қаторда мамлакатнинг куч-қудрати ва тараққиётини таъминладилар.

Амир Темурдан кейин 600 йил мобайнида озодлик курашларига бошчилик қилиб ғалабани таъминлашга қодир давлат арбоби кузга куринмади. Ниҳоят, 1991 йилга келиб халқ орзиқиб кутган буюк давлат арбоби Ислом Каримов куз унгимизда намоён бўлди. Унинг доно раҳбарлиги туфайли Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. У шу даражада уткир сиёсат юргиздики, мустақиллик ва озодлик бамисоли шернинг оғзидан «бир томчи қонсиз», яъни жангу-жадалсиз ва қурбонларсиз тортиб олинди.

Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида мустақиллик ва тараққиёт учун олиб борилган курашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу ҳақда кейинги саҳифаларда, яъни ўз уринда сўз юритилади.

Юртбошимиз айтганидек Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун курашнинг илдизлари узоқ утмишга бориб тақалади. Мазкур асар мана шу нуқтаи-назардан ёзилиб, ўзбек халқининг милоддан олдинги асрларидан то 1991 йил 31 августгача олиб борган қаҳрамонона курашларини ёритишга бағишланган. Унда бу курашларнинг сабаблари, моҳияти ва йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Шу нарса аниқландики, миллий ғоянинг асоси бўлмиш — мустақиллик, озодлик ва тараққиёт учун кураш чуқур тарихий даврлардаёқ шаклланиб, қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик чуқур илдиз отиб борган. Чет эл босқинчилари миллий ғоянинг беқийс катта куч-қудратини англаб кўпориб ташлаш учун аёвсиз курашдилар. Инсон кўзи кўрмаган ва қулоғи эшитмаган жазоларни қўладилар. Лекин миллий ғоя ўзбек халқининг онги ва қалбига шу даражада чуқур сингиб кетган эдики, ҳеч қандай даҳшатли куч уни йўқ қила олмади. Аксинча, бу ғоя вақти келиб халқ қалбидан вулқон каби отилиб чиқиб, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги ва озодлиги тикланди. Шу тариқа бу тарихий воқеа утмишдаги кўп асрлик миллий озодлик курашларининг мантикий давоми сифатида намоён бўлди.

Бу билан ота-боболаримизни асрлар мобайнида

озодлик учун олиб борган курашлари голибона якуланди. Уларнинг курашларда дарё каби оққан қонлари, мисли курилмаган талафотлар ва зулмлар пировардида беҳуда кетмади. Зеро, куллик занжирлари ва «темир қафас» парчаланиб, озод ва эркин халқ сифатида жаҳон даврасида муносиб уринни эгалладик. Чоризм ва Совет даврида жаҳон харитасидан учирилган Ўзбекистонни билмаган ва сийламаган мамлакат қолмади. Куз унгимизда содир бўлаётган буюк ўзгаришлар ва улкан ютуқларни қўлга киритишда Президентимиз Ислон Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллаб келмоқда. У дунёга юз йилларда бир марта келадиган буюк давлат арбобидир.

Ҳозирги замон авлодлари бахтлиларнинг бахтлисидир. Зеро, Президентимиз билан замондош бўлиб яшаш ва озодликнинг гаштини суриш Аллоҳнинг олий неъматидир.

* * *

Кенг уқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган ушбу китоб маҳаллий манбалар, архив ҳужжатлари ва адабиёт маълумотлари асосида ёзилди.

Шубҳасиз, салкам уч минг йилларда содир бўлган мустақиллик учун курашлар тарихини бир асар ҳажмида янада чуқур ва атрофлича ёритишнинг имкони йўқ. Аммо, шунга қарамай, асар муҳтарам уқувчиларда маълум даражада қониқиш ҳосил этса ўзимни бахтиёр деб ҳисоблар эдим.

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

АҲМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШ

Милоддан аввалги VII асрда Хоразм воҳасида биринчи узбек давлати ташкил топган эди. Бу давлат кейинги салкам уч минг йил мобайнида бирин-кетин ҳукм сурган давлатларнинг асоси сифатида намоён бўлди. Афсуски унинг тарихига доир ёзма манбалар жуда оз ва қисқа сақланган бўлиб, чуқур ва атроф-лича таърифлашнинг иложи йўқ. Айрим маълумотларга кура минтақадаги подшоҳлардан бири унинг нафратига дучор бўлган 400 кишини Хоразмга сургун қилган. У бир неча йиллардан кейин уларнинг аҳволини билиш мақсадида ўз одамларни юборган экан. Натижада шу нарса маълум бўладики, сургун қилинган кишилар соғ-саломат ҳаёт кечирганлар. Подшоҳ бу хабарни олгач, 400 кишидан иборат туркий аёлларни уларнинг ихтиёрига жунатган экан. Шундан кейин Хоразмда оилалар юзага келиб одамларнинг сони кўпайиб борган. Шубҳасиз у ерга атроф-жойлардан бошқа одамлар ҳам келиб ўрнашганлар. Шу тариқа Хоразмда аҳоли кўпайиб, вақтларнинг ўтиши билан шаҳарлар ҳам пайдо бўлган. Воҳада Амударё туфайли сунъий суғориш ривожланиб, деҳқончилик, хунармандчилик, ички ва ташқи савдо ўсган. Давлат ва кўшиннинг куч-қудрати ошгандан кейин улуг давлатчилик ғоялари юзага келиб, узоқ жойларга ҳарбий юришлар уюштирилган. Натижада Хоразм давлати йirik империяга айланган. Хусусан, унинг чегараси Қора денгиз бўйлари ва Грузиягача бориб тақалган. Шуниси диққатга сазоворки, 1944 йилда Камчаткада милоддан аввалги асрларда Хоразмда зарб этилган танга топилган. Эҳтимол, буюк Хоразм давлатининг чегараси ёки таъсир доираси Камчаткагача етгандир.

Хоразм давлати асосан сак номи билан аталувчи туркий аҳолини ўз ичига олган. Бу халқ ўша қадимий

даврларда гарбда Днепр дарёсидан тортиб, шарқда Тянь-Шань тоғларигача чўзилган улкан ерларда ҳаёт кечирганлар. Аммо, уларнинг илғорлашган қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилганлар. Эрадан аввалги икки мингинчи йилнинг иккинчи ярмида ёзилган ҳиндларнинг «Маҳобхарата» достонида курсатилишича, Туркистон заминида уша даврда истиқомат қилган қадимий аҳоли юнг, ипак, пахта ва бошқа нарсалардан туқилган газламалардан либослар кийишган. Бу ҳолат уша чуқур тарихий даврлардаёқ деҳқончилик ривожланганлигидан далолат беради. Ҳунармандчиликда эса газламаларни туқиш, тикувчилик ва буюқчилик усган эди. Грек манбаларидан бирида қайд қилинишича аҳолининг куйлаклари усимликлардан тайёрланган буюқлар билан безатилган ола-була рангли газламалардан тикилган. Аҳоли чарм кийимларидан ҳам фойдаланганлар. Улар кийимларини қимматли тошлар билан безатиб турли хушбуй ҳидли атирларни ишлатганлар. Уларнинг ҳарбий қуроллари ҳам анча такомиллашган эди. Зеро, жангларда ўткир қилич, ханжар, болта, ўқ-ёй, қалқон ва темирдан ясалган қуроллардан кенг фойдаланилган.

Демак, минтақада маъданчилик ривожланган эди. Аҳоли узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Қушин отлиқ ва пиёда аскарлардан ташкил топган. Грек тарихчиси Клавдий Элланинг ёзишича, сакларда кимки уйланмоқчи бўлса қиз билан кураш тушиши шарт бўлган. Мабода бу курашда қиз ғалабага эришса, у вақтда йигит унинг асирри ҳисобланган. Борди-ю йигит устун келса, қизга уйланиш ҳуқуқини олган.¹ Бундай тартиб бежиз қўлланилмаган, албатта. Чунки у даврларда ички узаро курашлар ва чет эл босқинчиларининг ҳужумлари тез-тез булиб турадиган воқеа эди. Ш боис нафақат эркаклар балки хотин-қизларни ҳам жангларда қатнашиши муқаддас бурч ҳисобланган. Ҳатто аёллардан махсус ҳарбий қисмлар ташкил этилиб, улардан моҳир лашкарбошилар етишиб чиққан.

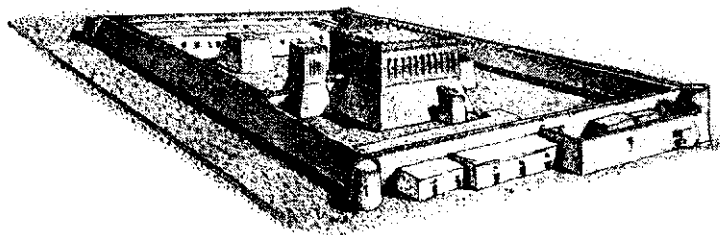
Кўрилаётган даврларда «ҳар бир сатрап қул остида яхши қуролланган, ёлланма аскар тўдаси бўлар эди. Булардан ташқари сатрапликдаги ҳар бир уруғ еки қабила бошлиғи ҳамда қалъа бошлиқлари уз қул остидаги

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940, 23 с.

қуролли халқ оломонини бошлаб урушга чиқар эди. Ас-кар отлиқ ва пиёдаларга айрилар эди. Жангчилар ўқ-ёй, найза ҳам шамшир (ханжарга ўхшаган тўғри ва узун қилич) ишлатар эди. Ҳар қўшинда икки ғилдиракли жанг араваси қисмлари ҳам булар эди. Ҳар бир жангчининг эғнида ҳам бошида ўқ ва шамшир утмайдиган темир совут, қўлида қалқон булар эди.

Ёлланган қисмлардан ташқари ҳар бир жангчи сафарга чиқишда талқон, қурут, гўшт ва сув идишни олиб юришга мажбур эди»¹.

Хавф-хатарли шароит шаҳарларни қалин ва баланд деворлар билан қуршаб олинишига олиб келди. Буни бунёд этиш учун кўп меҳнат билан маблағ сарфланиб, азоб-уқубатлари халқнинг зиммасига тушган. Аммо, унинг ватанпарварлиги шу даражада кучли булганки, мамлакат мустақиллиги ва озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан. Натижада шаҳарларни девор билан ураб олиш кенг қўлоч ёйган. «Бу даврда, — деб ёзади академик Яҳё Гуломов, — шаҳарларнинг ҳаммаси девор билан ўралган булиб, ҳар қандай душманга қарши бардош бера оладиган даражада мустаҳкам қилиб қурилган эди. Улар бир одам зурга кўтара оларлик хом ғиштлардан солинган. Шу даврда қурилган қалъалардан Жонбосқалъани олсак, унинг бўйи 200, эни 170 метр булиб, икки қатор девори орасида узун айланма йулаги бор. Ташқари деворида 2000 га яқин ост-уст икки қатор тор-тор туйнуқлар қўйилган. Бу туйнуқларда қалъадагилар душманга ўқ отиб, унинг

1-расм. Милоддан олдинги асрларда қадимги Хоразмнинг Тешик-қалъа номли ҳарбий истеҳкоми.

¹ Я. Ф. Гуломов, Р. Н. Набиев, М. Ф. Ваҳобов. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 1958, 48-бет.

хужумига қарши турганлар. Қалъанинг ичи 400 хонадондан иборат уйлар билан лиқ тулиб уртада фақат бир кўчагина бўлган. Қалъанинг тўрида зардуштлар ибодатхонаси — «оташ-қада» бўлган. Унда доимий равишда муқаддас олов ёниб турган. Қалъанинг гарбидаги ёлғиз дарвозасидан ташқарида асосий аҳоли турадиган деворсиз шаҳар майдони бўлган».¹

Мазкур маълумотлар Хоразмдаги фақат бир қалъага тегишли бўлса-да, лекин унга ухшашлари кўп бўлган. Чунончи амалда ҳарбий қалъага айлантирилган шаҳарлар Туркистоннинг барча ерларини қамраб олган. Хоразм давлатидан кейин Туркистон минтақасида Бактрия давлати юзага келган. Бу давлатнинг таркибига Амударёнинг урта оқимидаги ерлар, ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, Туркманистоннинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий томони кирган. Унинг пойтахти Балхнинг атрофидаги Зариспа шаҳри ҳисобланган. Бактрия давлатида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг довруғи узоқ мамлакатларгача таралган. Шу боис грек, ҳинд ва эрон манбаларида тилга олинган. Милоддан аввалги III аср бошида Сирдарёнинг урта оқимида Қанга давлати ташкил топди. Унинг аҳолисини негизини Тошкент воҳаси ва жанубий Қозоғистонда истиқомат қилаётган саклар ташкил этган. Олим С. П. Толстов Қангани Хоразм давлатининг мантиқий давоми эканлигини айтиб, уни Қанга-Хоразм давлати деб таъкидлайди.

Қанга давлатининг пойтахти Сирдарёнинг урта оқимидаги Қанқа шаҳри бўлган. У ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманидаги Қанқа тепалигини ўрнида эди. Унинг харобаси 150 гектардан ошиқроқ ерни ташкил этган. «Қанғаликлар, — деб ёзади, — грек олими Страбон, — энг яхши отлик ва пиёда аскарлар ҳисобланиб, уқ-ёй, қилич, қалқон, мис болталар билан қуролланган. Улар жангларда олтин белбоғни бойлаб оладилар»².

Қанга давлати ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини эгаллаган эди.

¹ Уша жойда, 47—48-бетлар.

² Уша жойда.

Шундай қилиб, милоддан олдинги асрларда Туркистон заминида Хоразм, сунгра Бақтрия ва Қанга давлатлари ҳукм сурган эди. Шунингдек Зарафшон водийсидан сўғд номида давлат юзага келганлиги маълумдир. Уларнинг орасида Хоразм давлати энг қадимийси ҳисобланади. Умуман, минтақанинг туб аҳолиси — саклар куплаб халқлар ҳамон ибтидоий жамиятда яшаётганларида ўзларининг қудратли давлатларни ташкил этиб, маданият соҳаларида улкан ютуқларни қўлга киритган эдилар. Шунинг учун ҳам қадимги грек манбаларида «қадимийликда улар (саклар) мисрликлар билан баҳслашадилар» — деб қайд қилинган.

Милоддан аввалги VIII асрнинг охириги — VII асрнинг биринчи чорагида Эронда Аҳмоний бошчилигида форс қабилаларининг иттифоқи юзага келган эди. Ундан кейин унинг ўғли Чишпиш тахтга утиради. Шу тариқа Аҳмонийлар давлатига замин ҳозирланган эди. Милоддан аввалги VI асрнинг урталарида Кир II қудратли Аҳмонийлар давлатини ташкил этади. Бу давлатдан олдин ҳозирги Эроннинг шимол-ғарбида Мидия давлати юзага келган. Милоддан аввалги 550 йилда Кир II уни эгаллаб Эронни бир мамлакатга бирлаштирди. Бу вақтларда Туркистонда, олдинги саҳифаларда курсатилганидек, «Катта Хоразм» ва Бақтрия давлатлари ҳукм сурмоқда эди. Кир II нинг шахсан ўзи катта қўшин билан бу давлатларга қарши ҳарбий юришларни уюштирди. Ватан ҳимоячилари душманга қарши қаҳрамонона жанг қилдилар. Шундай даҳшатли жангларнинг бирида Спаретра исмли аёл 200 минг эркак ва 200 минг хотин-қизлардан ташкил этилган аскарлар билан Кир II қўшинини мағлубиятга учратиб, эри Амаргани асирликдан қутқарган.

Демак, озодлик курашларида аёллар ҳам фаол қатнашиб, моҳир жангчилар сифатида намоён бўлганлар. Бу уларнинг ватанпарварлиги, ҳарбий жасорати ва мардлигидан далолат беради.

Кир II қаттиқ жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Туркистонни буйсундиради. Аммо улкада босқинчиларга қарши кураш тўхтамайди. Шу боис милоддан аввалги 530 йилда Кир II куп сонли қўшин билан яна ҳужумни бошлайди. Бу вақтда Туркистонда сакларнинг ҳукмдори Тумарис исмли аёл душманга

2-расм. Милоддан аввалги V асрда яшаган кишиларнинг кийимлари.

қарши урушга моҳирона бошчилик қилади. Кир II Тумариснинг куч-қудратини англаб аввал унга уйлан-моқчилигини элчи орқали маълум қилади. Бу билан у тинчлик билан Туркистонни қўлга киритишни кўзлаган. Тумарис Кирнинг шум ниятини англаб, таклифни рад этади ҳамда урушишга тайёрлигини маълум қилади.

Кир II қўшин билан Амударёдан кечиб утиб ҳарбий лагерь қуради. Аммо у бу ерда кўп вино ва ноз-неъматларни қолдириб, гўё чекингандек бўлиб орқага қайтади. Тумарис бундан хабар топиб, ўгли бошчилигида ҳарбий қисмни жўнатади. Унинг ўгли бу ерга келгандан кейин ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли душман томонидан қолдирилган виноларни аскарлари билан меъеридан ортиқ ичишиб, хушёрликни йўқотадилар. Худди мана шундай ҳолатни кутган Кир тўсатдан ҳужум қилиб ватан ҳимоячиларини қириб ташлайди. Шу жумладан Тумариснинг ўгли ҳам улдирилади. Бундан қаттиқ газабланган Тумарис душмага қарши жангни бошлаб юборади. Бу жанг шу даражада даҳшатли тус оладики, душманнинг 200 минглик аскари қириб ташланади. Бу оламшумул аҳамиятга молик ғалаба Аҳмонийлар давлатига берилган қаттиқ зарба бўлиб, Тумариснинг давруғи грек дунёсигача тарқала-

ди. Айниқса қудратли империянинг подшоҳи Кирни аёл киши томонидан мағлубиятга учратилиши ута шармандали воқеа сифатида тарих саҳифаларига битилди. Тумарис Кир II нинг қалласини қон тўлдирилган халтага солиб: «Сен бутун умринг буйи қонга тўймадинг, мана энди уни тўйиб ич», — деб хитоб қилган. Аҳмоний давлати катта талафотга қарамай қандай бўлмасин Туркистонни бўйсиндириш учун ҳеч нарсадан тоймади. Унинг подшоҳи Доро I Туркистонга бостириб кириб Сирдарё бўйига жойлашади. Бу ерга Широқ исмли бир оддий отбоқар қулоқ-бурни кесилган ҳолда келиб шундай дейди: «Сак ҳукмдори мени ноҳақ шундай жазолади, агар мен сизларни яқин йўлдан улар устига бошлаб борсам, узимнинг учимни олиб берасизларми?» Доро подачининг суровини бажонидил инобатга олиб, унинг кетидан йўлга чиқади. Улар етти кун юришгандан кейин сувсиз саҳрога келишади. Бу вақтда душман аскарларининг ўзлари билан олиб юрган сувлари тугаган эди. Шунда Широқ уларни ҳалок этиш учун бу ерга олиб келганлигини хурсандчилик билан айтади. Бундай оддий бир кишининг ватанга ута содиқлиги ва онгли равишда қулоқ-бурнини кесиб, узини қурбон этиши тарихда учрамайди. Шу боис унинг номи мана икки минг йилдан ошдики кишиларнинг хотирасида ҳамон сақланмоқда. Широқнинг жасорати ва ватанпарварлиги умуммиллат ва давлат манфаати учун курашнинг энг ёрқин намунасидир. Доро ва унинг ўгли Сарахс (Ксеркс) қатор жанглардан сунг Туркистонни босиб олдилар. Умумлаштирганда Аҳмоний босқинчилари 200 йилдан ортиқ улкада ҳукмронлик қилиб, бойликларни таладилар. Шу орада Туркистон халқи озодлик курашини тухтатмади. Бу ҳақда подшоҳ Доро I ёзади: «Мен Бобил (Вавилон)да банд бўлиб, суст ҳаракат қилган пайтимда тубандаги мамлакатлар мендан бош тортиб, айрилиб кетдилар: Суғдиёна, Мидия, Асур, Армения, Парфия, Марғиёна (Марв), Саттакидия ва саклар». Марғиёнадаги ва Парфиядаги кураш ҳақида шундай ёзади: «Марғиёна вилояти мендан бош тортди. Унда Фираат (Фарҳод) деган киши бор эди; уни узларига ҳукмдор қилиб кутардилар. Мен унга қарши Бақтрия сатрапи бошлиқ аскар юбордим... Шундан кейин бу вилоят яна менга қарам бўлди. Парфияликлар ҳам Гиркания (Гугон)ликлар менга қарши бош кутариб,

Фираат (Фарход)нинг томонига утдилар, мен сакларга қарши юриш қилдим, душманни улдирдим ва асир олдим. Менга қарши бош кутарган (саклар бошлиғи Сакука номли киши эди...) мен уни енгдим».¹ Аммо, ўлкада Аҳмонийларнинг ҳукмронлигига қарши кураш тўхтамади. Милоддан олдинги IV асрда Бақтрия уз мустақиллигини тиклади, лекин у яна Аҳмонийлар томонидан босиб олинди. Шундан кейин Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларидаги жойлар Бақтрия таркибига киритилди.² Айрим маълумотларга кўра Хоразм, сўнгра Сирдарё атрофида яшовчи саклар мустақилликка эришганлар. Хуллас Аҳмонийлар қирғин-барот ва вайронагарчиликлар ҳисобига ҳукмронликни ўрнатиб туб аҳолини қаттиқ зулм остида ушлаб турди. Бу ҳолат ўлканинг изчиллик билан ривожланишига йўл бермади.

Қурилаётган даврда Аҳмонийлар империяси Греция ва Македонияда Александр бошлиқ юзага келган кучли давлат қаршилигига учрайди. Уларнинг ўртасида жаҳонда яккаҳокимлиқ учун кураш қизгин тус олиб боради. Оқибатда ҳар икки томон ўртасида уруш бошланиб, македониялик Александр бирин-кетин Аҳмонийлар давлатига зарба бериб боради. Сўнгра у катта қушин билан Туркистонга ҳарбий юришни бошлайди.

МАКЕДОНИЯЛИК АЛЕКСАНДР ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ КУРАШ

Подшоҳ Александр милоддан аввалги 334 ва 333 йилларда Галлас-Понтдаги Граник дарёсининг бўйида, сўнгра Исса шаҳрида Аҳмонийларнинг устидан галабага эришади. Шундан кейин у Кичик Осиё, Суррия, Фаластин, Финикия ва Мисрни эгаллайди. Милоддан аввалги 331 йилда Месопотамияда Аҳмонийлар қушини яна мағлубиятга учратилади. Шундан кейин Македониялик Александр томонидан Бобил, Сузи, Персеполь ва бошқа Аҳмонийлар қул остидаги жойлар босиб олинади. Подшоҳ Доро III эса қочишга мажбур бўлади. У нафақат катта бойликлардан, балки қушинининг талай қисмидан маҳрум

¹ Я. Ф. Фуломов. Набиев Р.Н., Ваҳобов М.Ф. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 45—46-беглар.

² Уша жойда.

булади. Мана шундай ниҳоятда оғир вазиятда Доро III қурқоқлик, ожизликда айбланиб, қариндоши Бесс томонидан улдирилади.

Бесс узини Аҳмонийлар давлатининг ҳукмдори деб эълон қилади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Бактрияни эгаллаб, Бессни асир олади. У махсус йиғин ташкил этиб, Бессни унга хизмат қилиши ҳақидаги суровини айтиб: «Ўзининг ҳукмдорига хоинлик қилиб, уни улдирган Бессга ишонмаслигини маълум қилади ҳамда уни ўз ҳукмдорига хоинликда айблаб улимга маҳкум этади». Бурни кесилиб икки оёғи эгилган икки дарахтнинг учига боғланади. Шу тариқа унинг танаси уртадан иккига ажратиб ташланган.

Александр қаерни босиб олса, шу ернинг аҳолисини қириб ташлади, бойликларини талади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Самарқандни босиб олади. Бу ерда у ҳарбий гарнизон ва атроф жойлардаги қишлоқларни ёндиради. Сунгра у ҳарбий юришни давом эттириб, Самарқанд билан Хужанд оралиғидаги Усрушанга келганда ватан ҳимоячилари билан тўқнашган. Бу ерда шундай қаттиқ жанг бўлдики, 30 минг кишилик ватан ҳимоячиларидан 22 мингтаси ҳалок бўлди. Ҳатто бу жангда Александрнинг ўзи жароҳатланди. У Усрушанликларни ваҳшийларча буйсиндиргандан кейин Сирдарё бўйлаб юришни давом эттиради. Бу ерда жойлашган еттита шаҳарнинг аҳолиси Александрга қарши бош кутариб мустақиллик учун курашдилар. Айниқса Крипол шаҳрида ватан ҳимоячилари билан босқинчилар уртасида қаттиқ жанг бўлиб тўб аҳолидан 8 минг киши ҳалок булади. Куп кишилар яраланди. Душман аскарлари катта талафот кўрди. Лекин улар ғалабага эришдилар. Бу ерда ҳам Александр жароҳатланган эди. У бундан ғазабга тулиб тошиб аҳолининг кўпини қириб ташлади.

Бу вақтда Бактрия ва Самарқандда босқинчиларга қарши умумхалқ кўзғолони кутарилиди. Унга Спитамен деган шахс бошчилик қилди. Милоддан аввал 329 йилда бошланган бу кўзғолон шу даражада кучли бўлганки, ҳатто қудратли подшоҳ Александрни ҳам саросимага солиб қўйган. У кўзғолончилар томонидан Самарқандни қамал қилинганлигини эшитиб, уларга қарши қўшин жунатади. Қўшин яқинлашганда Спитамен Самарқанддан чўл томонга чекинади. Қўшин кўзғолончиларнинг орқасидан юриб жанг қилишга

даъват этади. Аммо Спитамен қўшинни жўртага чўл ичкарасига яқинлаштиради. Сўнгра унга ҳужум қилиб қириб ташлайди. Шундан кейин Спитамен Самарқанддаги душманнинг ҳарбий гарнизонини қайта қуршаб олади. Шу боис Александр катта қўшин билан Самарқандга йўл олади. Спитамен жанг қилишдан бош тортиб чўлга чекинган. Аммо Александр чўлнинг ичкарасига кириб урушишнинг хавфлилигини англаб, Спитамен билан тўқнашишдан бош тартади. Бироқ у йўлдаги тўб аҳолини қолдирмай қириб ташлаш ҳақида фармон беради. Шуниси диққатга сазоворки, ўлимга ҳукм этилган 30 та нуфузли кишилар ўлим жазоси бажарилаётганда ашула айтганлар. Душманлар уларнинг бундай мардлиги ва жасоратидан ҳайратланганлар. Қўзғолондан газабланган Александр Зарафшон водийсида кечасию кундузи билан одамларни қириш билан шугулланди. Унинг аскарлари 120 минг тўб аҳолини бошини танасидан жудо этдилар. Қўп шаҳар ва қишлоқларнинг номигина қолиб, аҳолиси ҳалок этилди. Бундай қилишдан асосий мақсад озодлик курашларини илдизи билан қўпориб ташлаш ҳамда улқада грекларни жойлаштириш учун шароит яратиш эди. Шунинг учун ҳам минтақада греклар яшайдиган қатор шаҳарлар бунёд этилган эди. Александр милоддан аввал 329—328 йилнинг қишини Бақтрияда утказди. Бу ерга Хоразм подшоҳи Фарасман номидан элчи ташриф буюриб Александр билан дўстлик алоқаларини урнатиш ва унга Қора денгиз тарафига ҳарбий юришда ёрдам бериш истагини билдирди. Александр бу таклифни мамнуниятлик билан қабул қилиб, Ҳиндистонга ҳарбий юришида Хоразм ёрдамидан фойдаланишини маълум қилди. Бу ерда шунини айтиш лозимки, Хоразм подшоҳи босқинчиларнинг куч-қудратини ҳисобга олиб муроса қилишни лозим топди. Натижада Хоразм ўз мустақиллигини сақлашга эришди.

Милоддан аввалги 328 йилнинг баҳорида Александр яна Самарқандга келиб унинг атроф жойларида яширинган қўзғолончиларга қарши курашди. Шундан сўнг у Спитаменни ушлаш учун ҳарбий қисмни жўнатади. Аммо Спитамен 600 отлик аскарлар билан тўсатдан Бақтрияда пайдо бўлиб ҳарбий гарнизонга ҳужум қилади. У қўшимча душман аскарларини келаётганлигини эшитиб чўлга чекинади. Бу ердан у яна Са-

3-расм. Спитамен қузғолони.

марқандга хужум қилади, лекин 800 кишини йўқотиб чекинишга мажбур бўлади.

Хуллас, ватан ҳимоячилари Спитамен бошчилигида мустақилликни тиклаш учун фидокорона жанг қилдилар. Аммо улар мунтазам ва яхши қуролланган қушинга бардош беролмай пировардида тор-мор этилади. Ватан ҳимоячиларининг асосий қисмини эса ҳарбий маҳоратни яхши ўзлаштирмаган оддий кишилар ташкил этган эди. Бу озодлик курашини енгилишига олиб келган асосий омиллардан бири эди. Айрим маълумотларнинг кўрсатишича, Спитамен уйқудалигида хотини ўлдириб, калласини Александрга юборган. Бу ҳолат ҳам босқинчиларга қарши курашга қаттиқ зарба бўлиб тушган. Шунингдек айрим юқори табақа вакиллари шахсий манфаатларини кузлаб душманга хизмат қилдилар. Бу хоинлик ҳам Александр ғалабасини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади. Аммо халқ оммавий равишда Александр тажовузига қарши қаҳрамонона курашиб ватанпарварлик намуналарини намоён этди. Озодлик кураши шу даражада қизгин тус олдики, Александрга ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун уч йил (329—327) вақт сарфлади. У милoddан аввалги 323 йилда вафот этади. Шундан кейин унинг тузган империяси Македония, Миср ва Суриядан иборат уч қисмга бўлиниб кетади. Айна пайтда меросхур

бўлмаганлиги учун ҳокимият лашкарбошилар ўртасида тақсимланади. Улардан бири Селевка Бобил мамлакати (Бобил) ва унинг шарқига жойлашган мамлакатларга эга бўлади. У Эрон ва Туркистонни ҳам қул остига олади. Шундан кейин бу ерда ҳам Селевкийлар сулоласи ҳукмронлик қилиб, халқни эзиб, «суви»ни ичади.

Қангилар македониялик Александр ва Селевкийларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Улар жанговар халқ бўлганликлари туфайли босқинчилар қанчалик ҳаракат қилмасин барибир уларни буйсиндира олмадилар. Аксинча Қанги қабилалари босқинчиларга қарши кураш жараёнида ўзларини мустақил давлатини ташкил этдилар. Милоддан аввалги учинчи асрнинг ўрталарида Грек-Бақтрия ва Парфия сингари мустақил давлатлар юзага келиб селевкийлар ҳукмронлиги тугатилди.

Грек-Бақтрия давлати Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳукмронлик қилди. Афғонистондаги Мозори Шариф атрофидаги Бақтрия шаҳри унинг пойтахти эди. Айтиш лозимки Грек-Бақтрия давлатини греклар бошқариб, уларнинг тили давлат тили ҳисобланган. Эрадан олдинги 70-йилларда Қанг давлати Суғд ва Амударёгача бўлган ерларни ҳамда Тошкент воҳасини Грек-Бақтриядан тортиб олган эди. Натижада грек ва македонияликларнинг ҳукмронлигига қақшатқич зарба берилади. Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида сакларнинг қавмларини бир қисми — юэчжи қабилалари Грек-Бақтрия давлатини тамомила тор-мор этдилар. Эрадан аввалги I асрнинг охирида юэчжиларнинг Гуйшон (Кушон) хонадонига мансуб кишилар ҳокимиятни қўлга олиб Кушон империясини туздилар. Бу маҳаллий давлат Туркистоннинг куп вилоятларини, шарқий Туркистонни, Афғонистонни ва шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олган. Самарқанд вилоятига қарашли Каттақўрғон Кушон империясининг пойтахти эди. Аммо, кейин пойтахт шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги Пешовар шаҳрига кўчирилди. Империя I—IV асрларда, яъни тўрт аср ҳукм суриб, Туркистон тарихида салмоқли урин эгаллади.

Умуман айтганда грек ва македонияликлар Туркистонда озодлик курашларига зарба бериб 180 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилдилар. Бу ҳисобга 100 йилдан

ортиқ ҳукм сурган Грек-Бақтрия давлатининг ҳукмронлиги ҳам киради. Гарчанд бу давлат селевкийларнинг сиртмогидан чиқиб, мустақилликни қулга киритган бўлса-да, лекин ҳокимият грекларнинг қўлида эди. Грек тили давлат тили ҳисобланган.

Агар Аҳмоний давлатининг 200 йилдан ортиқ ҳукмронлигига юқорида келтирилган 180 йил рақами қўшилса, у вақтда умумлаштирганда Туркистон замини 400 йил атрофида хорижий босқинчиларнинг панжасида ҳаёт кечирган. Мана шу тўрт аср мобайнида улка сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан инқирозни бошидан кечирди. Бунга мустақиллик ва озодликнинг йўқотилиши, қаттиқ зулм ва бойликларнинг таланиши сабаб бўлди. Аммо ҳеч қандай қиргинбарот, назорат ва таъқиблар халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик ғояларини қўпориб ташлай олмади. Натижада озодлик курашлари сунмай давом этаверди.

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглр

ХАЛИФАЛИКНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

632 йилда Пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам вафотидан кейин унинг энг яхши сафдошларидан бири Абу Бакр халифалик тахтига утиради. У 632—634 йилларда мамлакатни бошқаради. Ундан кейин Умар (634—644), Усмон (644—656), Али (656—661) тахтни эгаллаб ҳарбий юришларни қизитиб юбордилар. Халифа аскарлари 634 ва 642 йилларнинг орасида Мисрни эгалладилар. 633—634 йилларда Месопотамиядаги Хир шаҳри босиб олинди ҳамда Сурияга қарши ҳарбий юриш уюштирилди. Ҳатто Византия қушинига зарба берилди. Сурия ва Фаластин ҳам буйсиндирилди. Шу тариқа араб халифалиги борган сари кучайиб, жаҳон даврасида салоҳиятли уринни эгаллаб борди. 651 йилда халифалик қушини бир қатор жанглрдан кейин Эронни босиб олди. Бу ерга кўп араблар ўрнашиб ислом динини тарғибот қилдилар. Натижада мамлакатда асрлар мобайнида ҳукм сураётган зардушт (оташпарастлик) дини тобора сиқиб чиқарилди. Араб тили давлат ва илм-фан тили сифатида намоён бўлди. Пировардида Эрон ислом динини Туркистон ва бошқа мамлакатларга тарқалишида муҳим урин эгаллади.

Халифа ҳукмдорлари Эрондан кейин Туркистонни эгаллаш учун ҳаракатни бошлаб юбордилар. Араб қушини 651 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Шундан кейин улар Амударёни кечиб утиб, бир неча маротаба улканинг ички томонларига ҳарбий юришларни уюштирадилар. Бу вақтларда Эрондаги Хуросон вилоятида арабларнинг қароргоҳи ташкил этилиб, у ерга 50 минг араб кўчириб келтирилган эди. Булар қушиннинг асосини ташкил этиб, босқинчилик урушларини олиб борганлар. Хуросоннинг пойтахти Марв шаҳри эди. Худди мана шу жойдан Туркистонга ҳужумлар уюштирилиб турилган. Буларга Хуросон вилоятининг ҳокимлари бошчилик қилганлар. Улардан бири — Убайдул-

лоҳ ибн Зиёд Бухорога ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлган. Бу Наршахий асарида қуйидагича таърифланган: «Араб қўшини Жайҳун даресидан утиб Бухорога келган вақтда Бухоро подшоҳи, ўгли Тағшода кичик ёшли бўлганлиги туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Пайканд ва Ромитанни олиб кўп кишиларни асир қилди. Тўрт минг бухоролик асирни шахсан ўзига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) бўлган эди. У Бухоро шахрига етгач, аскарларини саф қилиб, палаҳмонларни шахарга туғрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб, улардан ёрдам сўради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингдаман», — деб, кўп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун муҳлат сўради. (Нихоят) турк лашкари етиб келди ва бошқалар ҳам йигилишиб лашкар купайди; куп урушлар қилдилар ва охири кофир (ватан ҳимоячи)лари енгилиб қочдилар, мусулмонлар (араблар) уларнинг орқаларидан бориб кўпларини улдирдилар. Хотин қалъага кирди. У (йигилиб келган) лашкарлар уз вилоятларига қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва кумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат кўп ўлжани қўлга киритдилар. Улар Хотин (ҳукмдор)нинг бир пой этигини ҳам пайпоғи билан топиб олдилар. Этик ва пайпоқ тилла ишлатиб тикилган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида икки юз минг дирҳам турди».¹

Кўриниб турибдики, Бухорода босқинчилар билан ватан ҳимоячилари уртасида урушлар бўлган. Шубҳасиз куп одамлар ўлдирилган ёки жароҳатлангизрилган. Уларнинг ғалаба қилишининг сабаби шундан иборат бўлганки, улкада тарқоқлик ва парокандалик ҳукм суриб, давлат анча заифлашиб, турк ҳоқонлиги инқирозни бошидан кечираётган эди. Аммо шунга қарамай араб истилочилари асосан турк ҳоқонлиги билан кўп йиллар мобайнида кураш олиб борди. Бухоро ҳукмдори — Хотин, яъни аёл киши жанг майдонларида бевосита қатнашганки, босқинчилар унинг қим-

¹ *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий*. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991. 115-бет.

4-расм. VI—VIII асрлардаги Самарқанд жангчилари.

матбаҳо этигини улжага олганлар. Тўрт минг кишини асирга олиниши шу ҳақда гувоҳлик берадики, ватан ҳимоячиларининг сони анча кўп бўлиб, она-юрт мустақиллигини сақлаш умумхалқ курашига айланган.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд галаба қозонгандан кейин унинг «Фармони билан дарахтларни кесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар, шаҳар ҳам хатарда эди; Хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион дирҳам баробарига сулҳ тузилди. (Хотин) мол юборди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам узи билан олиб кетди».¹

Афтидан Убайдуллоҳ ибн Зиёд гарчанд галабага эришган бўлсада, лекин шаҳар ичидаги Хотин яширинган қалъани забт эта олмаган. Хотин бу ердан туриб у билан сулҳ тузган ва белгиланган бойликни юборган. Босқинчилар яроғ-аслаҳа, олтин, қумуш, кийим ва кўп асирларни олиб орқага қайтганлар. Хуросон вилоятининг ҳокими этиб тайинланган Сайд ибн Усмон ҳам Бухоро ва бошқа жойларга бостириб киради. У 676 йилда Бухорода Самарқанд, Шаҳрисабз

¹ Ўша асар, 116-бет.

ва Қаршидан келган 120 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан жанг қилади. Аммо самарқандликлар нима учундир жанг майдонини ташлаб кетганлар. Афтидан узаро чиқишмовчилик орқасидан самарқандликлар Бухородан чиқиб кетганлар. Натижада босқинчилар устун келиб, Хотин подшоҳни сулҳ тузишга ва товон тулашга мажбур этадилар. Гаров сифатида 80 бухоролик нуфузли кишилар Сайд ибн Усмон қўлига топширилади. Сайд ибн Усмон Бухорони босиб олгандан кейин Самарқандга бориб урушни давом эттиради. «Шундай қилиб, — дейилади Наршахий асарида, — Сайд Бухоро ишларидан фориг булгач, Самарқанд ва Сугдга бориб куп жанглар қилди ва зафар унинг томонида булди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Сайд Самарқанддан уттиз минг кишини асир қилиб, куп молни қўлга тушириб (қайтди). У Бухорога етиб келганида Хотин одам юбориб: «соғсаломат қайтиб келдинг, энди гаров (80 киши)ни бизга қолдириб кет», — деди. Сайд эса «Ҳали сендан хотиржам булганим йўқ, токи Жайхундан утгунимча қўятур», — деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қўятур», — деди. Нишопурга етганида «Куфага етиб олай», — деди ва ундан Мадинага олиб кетди. Мадинага етгандан кейин, Сайд гулом (қўллари)га буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор булган кимхоб кийимлар, тилла ва кумушларнинг ҳаммасини олдирди. Кийимлар эвазига уларга шолча (кийим)лар бериб экин экиш ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа булиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хўрлик қолди? У бизни қўл қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хўрлик билан улгандан кўра бир йўла фойдали иш қилиб улайлик» — дедилар ва Сайднинг саройига кириб эшикларни маҳкам беркитдилар. Сайдни улдирдилар ва узларини ҳам улимга топширдилар. Бу (воқеа 680—683 йилларда) булган эди».¹

Бундан минг йил муқаддам битилган ушбу мисралар халифаликнинг ҳарбий юришларини асл мақсадини янада кенгроқ очиб беради. Авваламбор унинг вакиллари мол-мулк ва асирларни қўлга киритиш учун курашганлар. Шу боис уларнинг тажовузларини

¹ Уша асар, 117—118 бетлар.

қароқчилик деб баҳолашга барча асослар мавжуд. Уша мисраларда бухороликларнинг эрксеварлиги яхши баён этилган. Зеро, улар зулм ва ҳақсизликка қарши бош кутариб, онгли равишда узларини улимга маҳкум этиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш этганлар.

Хуросон вилоятига ҳоким этиб тайинланган Муслим ибн Зиед ҳам Туркистонга куз олайтириб катта бойликни қўлга киритишга аҳд қилди У 704 йилда урушга отланганда Бухоро, Самарқанд ва Туркистон шаҳарларининг ҳукмдорлари иттифоқ тузишиб, биргалликда курашдилар. Самарқанд подшоҳи Тархун 120 минг аскар билан, Туркистон шаҳридан Бидун бошчилигида жангчилар келдилар. Авваламбор халифаликнинг бир ҳарбий қисми Бидун қўшинининг ҳужумига йўлиқди. Бу жангда халифалик аскарларидан тўрт юз киши ўлдирилди, қолганлари қочишга улгурдилар. Кейинги тўқнашувда ҳам Бидунни қўли баянд келмаганда у ўлдирилди. Бу ҳолат ватан ҳимоячиларини сардорсиз қолишига олиб келиб уларнинг кучини заифлаштирди. Пировардида босқинчилар ғолиб келдилар. «Ўлжалар тақсимланганда ҳар бир отлик аскарга икки минг тўрт юз дирҳамдан тегди»¹. Бундан ташқари Бухоро ҳукмдори Хотиндан сулҳ буйича кўп моллар олинди. Шундан кейин Муслим ибн Зиед «чўнтаги»ни тўлдириб Хуросонга жўнади.

Халифалик томонидан Туркистонни тамомила буйсиндириш Хуросон ҳокими Қутайба ибн Муслим зиммасига тушди. Унинг ҳарбий юришларининг тафсилоти Наршахийнинг асарида анча яхши берилган. Унда курсатилишича, Қутайба ибн Муслим 706 йилда Амударёдан утиб Бухоронинг яқинидаги Пайканд шаҳри томон йўл олган. Бундан хабардор булган пайкандликлар қаттиқ тайергарлик кўрдилар. «Қадимги вақтда Пайкандни, — дейди уша муаллиф, — Шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди; Мусулмонлар эллик кунгача (ҳисорни олиш учун) чора тополмай, заҳмат чекдилар ва (охири) ҳийла ишлатдилар. Бу гуруҳ (аскарлар) девор тагидан минорга ва ҳисорнинг ичкараси томон лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, (сўнг) деворни кавлаб раҳна очдилар; му-

¹ Уша асар, 119-бет.

сулмонлар ҳануз ҳам ҳисорга кела олмаётган эдилар, (энди) раҳна орқали ичкарига кирдилар. Қутайба: «ҳар ким шу раҳнадан ичкарига кирса унга хуни баҳосида (мукофот) бераман, агар у ўлдирилса (мукофотни) унинг фарзандларига бераман, — деб қичқирди. (Шундан кейин) ҳар ким ичкарига киришга қизиқди ва (ниҳоят) ҳисорни олдилар. Пайканд аҳолиси омон тилади. Қутайба сулҳ тузиб, мол олди ва Варқо ибн Наср Бохилийни уларга амир қилди-да, узи Бухорога қараб юрди... Қутайба Хунбун (қишлоғига) келганида унга: «Ҳисорнинг кишилари қузғолон қилиб амирни ўлдирди», — деган хабарни етказдилар. Қутайба лашқарига: «Боринглар, Пайкандни талон-тарож қилинглар. Уларнинг қонларини (тукишни) ва молларини (олишни) ҳалол қилдим», — деб буйруқ берди... У қайтиб Пайкандга келди ва у ерда кимки урушга яроқли бўлса ҳаммасини ўлдирди, қолганларини асир қилиб олди. Шундай қилиб, Пайкандда ҳеч ким қолмади ва Пайканд хароб бўлди».¹

Пайканд шаҳрининг аҳолисини талай қисми савдогарчилик билан шуғулланиб, Хитой, Каспий денгизи ва бошқа жойларга қатнаб турганлар. Шу боис шаҳар узининг беқиёс катта бойлиги билан арабларни жуда ҳайратлантирган. Олтин ва бошқа қимматбаҳо улжаларнинг ҳисобини қилиш анча қийинчилик туғдирган. Бошқачароқ айтганда араблар Пайкандни эгаллаб, «жиққа мой»га ботганлар. Зеро «Қутайба Пайкандни фатҳ қилганида бир бутхонада оғирлиги тўрт юз дирҳам келадиган битта кумуш бут топган. У яна бир кумуш жомлар топиб олган ва уларнинг ҳаммасини жамлаб тарозида тортганида бир юз эллик минг мисқол чиққан. У ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган... Қутайба бу қимматбаҳо нарсаларни йиғиб ҳалиги иккита марварид билан биргаликда Ҳажжожга (халифаликнинг шарқий қисмининг ноиби)га юборди ва унга Пайканднинг фатҳ этилганлиги ҳақида хат ёзиб, у икки дона марварид қиссасини ҳам қайд қилиб ўтди»².

Қутайба Пайкандни талон-тарож ва вайрон қилиб атроф-жойлардаги қишлоқларни эгаллашга киришди. У Хунбун, Тароб, Ромитан сингари қишлоқларида ва-

¹ Уша асар, 120—121-бетлар.

² Уша асар, 120-бет.

тан ҳимоячилари билан қаттиқ жанглар қилишга мажбур бўлди. Ҳамда бу ерларни ўзига бўйсиндирди. Уша вақтларда араблар орасида «токи биз (араблар) бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш қиладилар», деган ибора юрарди. Ҳақиқатан ҳам Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларнинг туб аҳолиси — туркийлар халифаликнинг ашаддий душманлари сифатида намоён бўлган эдилар.

Қутайба 708 ва 709 йилларда Бухорога қайта ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлиб икки томонидан кўп одамлар ўлдирилди. Аммо у шаҳарни сунгги тўртинчи юришидагина эгаллашга муваффақ бўлди. «Қутайба ва унинг ёронлари, — дейди Наршахий, — яна Бухорога бордилар; Бу унинг Бухорога тўртинчи марта келиши эди. У жанг қилар, мол олар, айрим вилоятларни талар, баъзи кишиларни ўлдирар, баъзиларни асир ҳамда қул қилиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига қайтиб келар эди... Қутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у (қуйидаги) шартларга биноан сулҳ тузди; Бухороликлар ҳар йили юз минг дирҳам халифага, ун минг дирҳам Хуросон амирига, ўйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонлар (араблар)га берадиган бўлдилар. Яна шаҳардан ташқарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, ўзлари учун утин ва (бошқа) зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар».¹ Қутайба Бухорони ваҳшиёна равишда бўйсиндириб ва талаб бўлгандан кейин 710 йилда Несеф (Қарши) ва Кеш (Шаҳрисабз)ни эгаллади. Қутайба Самарқандда подшоҳ Тархун билан сулҳ тузиб ўлпон тулашни унинг бўйнига қўйган эди. У 710 йилда мана шу ўлпонни ундириш мақсадида укаси Абдурахмонни юборган эди. Тархун ўлпонни тулаганда жамоа аҳли нафратланиб норози бўлади. Натижада у тахтдан туширилади. У бунга чидай олмай ўзини ўзи ўлдиради. 710 йилда Гурек тахтга ўтириб халифаликнинг босқинига қарши курашни қизитиб юборади. У ердам сураб Тошкент ва Фарғона ҳукмдорларига хат жўнатади. Тошкент қўшини келаётганда йўлда пистирмада турган араб қўшини томонидан тор-мор этилади. Бундан ниҳоятда руҳланган араблар 712 йилда Самарқандга ҳужум қилиб қаттиқ жанглардан сунг ғалабага эришадилар. Сунгра ҳар

¹ Уша асар, 123—128-бетлар.

икки томон ўртасида самарқандликлар учун ниҳоятда катта талафот келтирувчи сулҳ тузилади. Бунга кура подшоҳ Гурек ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам тулашни, 300 минг соғлом кишиларни беришликни зиммасига олади. Шунингдек барча олтин ва қумушдан ясалган нарсалар бир жойга тупланиб душманлар қулига топширилди. Улар оловда эритилиб қуйма ҳолига келтирилганда огирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Қутайба Гурекни халифаликнинг вассали сифатида тахтда қолдириб ва ҳарбий қисмни ўрнаштириб Самарқанддан кетади. Аммо кўп ўтмай шаҳар аҳолиси қўзғолон кўтаради, лекин Қутайба қўшин билан келиб уни ваҳшийларча бостиради.

712—713 йилларда Панжакент ҳукмдори Девашичнинг ташаббуси билан Самарқанд, Тошкент ва Фарғона сингари шаҳарларнинг халифаликка қарши қаратилган иттифоқи тузилади. Бу қатор мағлубият ва катта талафотларга қарамай озодлик кураши тўхтамаганлиги ҳақида далолат беради. Қутайба қўшинининг катта қисмини Тошкентга, уни иккинчисини Хужанд ва Фарғона томонга сафарбар этади. Гарчанд душман кучлари ғалабага эришган бўлсаларда, лекин озодлик курашини тўхтатолмади. Шу боис 714 йилда Қутайба Тошкентни эгаллайди. Сунгра у Сайрам ва Чимкентни буйсиндиради. 715 йилда яна Фарғонага бостириб кириб ғалабага эришади. У бу ерда кўрсатилган йили сафдошлари томонидан уюштирилган исён орқасида 55 ешида улдирилган. Унинг қабри Фарғонадаги «Работи Сарханг» деган жойда, Коҳ номли қишлоқда жойлашган.

Қутайба ўн йил давомида қўшин билан Туркистон буйлаб кезиб ўн минглаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлди. У кўп шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирди. Наршахийнинг сўзи билан таърифлаганда: «У кўп жиду-жаҳид қилиб, ҳар кимники шарият ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди».¹

Дарҳақиқат Қутайба қўлини қонга белаб, ўлкада илк бор ислом динини илдиз отдириб ва масжид қуриб зардушт динига зарба берди. Аммо ислом динини туб аҳолининг онгига сингдириш ва ривожлантириш

¹ Уша асар, 13-бет.

ниҳоятда қийин кечди. Чунончи «Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганда) мусулмон булар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир булган эдилар. Бу туртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йўллар билан уларга қийинчиликлар туғдириб дилларида мусулмончиликни урнаштирди».¹

Бу ерда шуни унутмаслик керакки, Туркистонда ислом динининг тарқалиши катта тарихий воқеа ҳисобланади. Чунки у зардушт динига нисбатан такомиллашган ва илғор дин эди. Зардушт дини эса ибтидоий жамият бузилиб, эндигина давлат пайдо булганда юзага келган эди. Ҳали сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ислом дини пайдо булган даврга нисбатан анча орқада эди. Шу боис зардушт динининг ожиз томонлари кўп булиб, тобора ривожланаётган жамиятнинг эҳтиёжини қондира олмас эди. Шунинг учун ҳам у ҳар жиҳатдан замонавий ва келажаги порлоқ ислом динига қарши курашишга кучи етмади. Ҳатто араб халифалигига қарши курашнинг мағлубиятга учратилишига зардушт динини ожизлиги ҳам сабаб булган эди. Эндиликда у «ошини ошаб, ешини яшаб», жамият тараққиётини таъминлашга қодир булмай қолди. Шунинг учун ҳам зардушт дини қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик кўп четга сурилди. Натижада VIII—IX асрларда ислом дини бутун Туркистон улкасини қамраб, маънавий ҳаётнинг таркибий қисмига айланди. Унинг улкада тарқалишининг ижобий томони шундан иборатки, у мамлакатда кўпдинликни бартараф этди. Маълумки мамлакатда зардушт динидан ташқари христиан, будда, шомон динидаги кишилар булиб, турмуш ва маънавиятда «ола-булалик» ва тарқоқлик мавжуд эди.

Бу ҳолат урф-одат ва ҳис-туйғуларда хилма-хиллик туғдириб жамиятнинг бирдамлиги ва ҳамкорлигига путур етказмоқда эди. Ислом дини эса бу ҳолатни бартараф этиб бир хилдаги маънавият ва турмуш тарзини ҳаётга жорий этиб жамиятни илғорлаштиришга кенг имкониятларни яратди.

¹ Уша асар, уша жойда.

Аммо ислом динини кириб келиши туб аҳолининг ватанга содиқлиги ва эрксеварлигига тамомила алоқаси йўқдир. У халифаликка қарши қаҳрамонона курашганда биринчи навбатда она юрт мустақиллиги ва озодлигини сақлашни асосий мақсад қилиб қўйган эди. Олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек халифаликнинг қушини илк бор 651 йилда Туркистонга бос-тириб кириб Марв шаҳрини эгаллади. Мана шу вақтдан то 715 йилгача, яъни 65 йил мобайнида халифалик ўлкага бир неча бор ҳарбий юришларни уюштирганда туб аҳоли ислом дини ҳақида тула тасаввурга эга ҳам эмас эди. Бундан ташқари арабларнинг ўзи ҳам то Қутайбагача ҳарбий юриш қилганларида ислом динини тарқатиш эмас, балки купроқ бойлик ва асирларни қулга киритишни назарда тутган эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу ниятга эришишлари биланок Хуросонга қайтиб кетаверганлар.

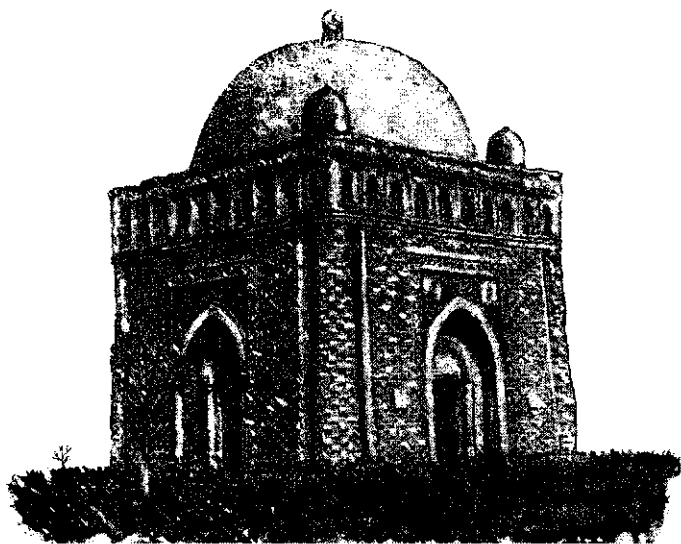
Ватан ҳимоячилари мана шундай босқинчилик ва талончиликка қарши курашиб, мустақиллик ва озодликни қўлдан бой бермаслик учун ҳеч нарсадан тоймадилар. Ватан озодлиги учун курашларда минглаб кишиларнинг қони тукилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Ҳатто 720—722 йилларда ҳам озодлик кураши давом этиб, жанглар қизгин тус олди. Пировардида босқинчилар голиб келиб, уз ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Бунга халқнинг қарши турмаслиги ёки жанг қилмаганлиги эмас, балки озодлик курашларига мардлик, жасоратлик, билимонлик билан раҳбарлик қиладиган кимсани йўқлиги асосий сабаб бўлди. Агар мана шундай фазилатларни ўзида мужассамлаштирган давлат арбоби ёки лашкарбоши бўлганда озодлик курашининг галабага эришиши турган гап эди. Шунингдек мамлакатда ҳукм сураётган тарқоқлик ва парокандалик ҳам катта зиён келтирди.

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Халифалик Туркистонни Хуросон вилоятининг таркибига киритиб, у ерга тайинланган ҳоким орқали ўлкани бошқариб турди. Аммо унга гоҳ Туркистонда, гоҳ Хуросоннинг ўзида кутарилган қўзғолонларга қарши курашишга тўғри келди. Ҳатто баъзан Хуросоннинг уз мустақиллигини тиклаган вақтлари ҳам бўлди.

Бироқ халифалик уз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлган эди. Умуман айтганда оддий халқнинг ҳам, юқори табақа вакиллариининг орасида ҳам халифалик ҳукмронлигига қарши кучлар мавжуд эди. Натижада қонли тўқнашувлар содир бўлган халифалик Хуросон вилоятининг ҳокими орқали Туркистондан ҳар йили катта ҳажмда маблағ олиб турган. Масалан, Самарқанд — 326 минг дирхам, Фарғона — 280 минг дирхам, Тошкент — 607 минг дирхам, Усрушана — 50 минг дирхамни солиқ тарзда халифа саройига юбориб турган. Бундай ҳажмдаги тўловлар уз даври учун салмоқли маблағ ҳисобланган. Халифалик томонидан мустақиллик ва озодликни барбод этилиши, зулм ва адолатсизлик нафақат меҳнаткаш оммани, балки маҳаллий юқори табаканинг илгор вакиллариини ҳам курашга отлантирган эди. Бундай кишилардан ташкил топган Сомонийлар сулоласининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади. Бу сулоланинг асосчиси Сомон қишлоғи бошлиғи Сомонхудоҳ ҳисобланиб, Хуросон ҳокими Маъмуннинг ҳурматиға сазовор бўлган. Ҳатто, ҳоким унинг неваралариини Туркистон вилоятлариға раҳбар этиб тайинлади. Хусусан, Нух — Самарқандни, Аҳмад — Фарғонани, Яхъё — Тошкент ва Усрушананинг ҳокими бўлди. Даставвал улар халифаликнинг хизматиини сидқидиллик билан адо этиб катта ишонч қозондилар. Учта ака-укалар бамаслаҳат улкани бошқардилар. Уларнинг тепасида Аҳмад Сомоний турган эди. Бу вақтға келиб, халифалик анча заифлашиб кетганлиғи туфайли Аҳмад Сомоний улка мустақиллигини тиклаш чоралариини амалға ошириб борди. Бу сиёсатни унинг Фарғонада тугилган ўғли Наср янада кучайтирди. 874 йилда у укаси Исмоилни Бухороға ҳоким этиб тайинлади. Бу ҳоким 893 йилда акаси Насрнинг вафотидан кейин бутун Мовароуннаҳрни уз қўлиға бирлаштириб мустақиллик сиёсатини юргизади. Бундан газабланган халифа Муътазид (892—902) Исмоил Сомонийға қарши қўшин жўнатади. 900 йилда бўлган жангда Исмоил Сомоний душман қўшинини тор-мор этиб, Хуросонни ҳам эгаллаб, мустақилликни тиклайди. Бунда халқнинг қўллаб-қувватлаши ва қатнашиши муҳим уринни эгаллади. VIII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатнинг мудофаасиға катта аҳамият берилган эди. Хусусан Бухоро воҳаси «Кампирак» номли узундан узун ва баҳайбат девор билан

ураб олинди. «Бу девор Конимех районида Қоратоғдан бошланиб, Зарафшон дарёсининг унг бетиде Конимех, Қизилтепа, Гиждувон, Шофиркон районларининг шимолидаги чул чегарасини ураб олган. Сунгра ҳозир қум босиб қолган жойлардан утиб, Бухоро вилоятининг қадимги обод ерларини гарб ва жануб томондан урайди. Сунгра Қизилтепа райониға чиқиб, Зарафшоннинг чап томони билан кетиб, Кармана билан Қизилтепа оралиғида дарё лабида тугайди. Деворнинг узунлиги тахминан 350 километрге яқин булиб кенглиги баъзи ерларда 2 метрдан ошиқроқ сақланган. Девор ҳам гишт ва пахсадан қурилган булиб, бир қанча жойларда дарвозалари булган. Текширишларға қараганда, бу девор ҳақиқатан ҳам VIII асрнинг иккинчи ярмидаги обод, сувли ерларни ураб олган. Обод ерларнинг майдони уша вақтларда ҳозиргиға нисбатан бир мунча кенг булган. Чунки Бухоро вилоятининг ҳозирги сугориладиган ерлари билан «Кампирак» девор чегараси утган оралиқдаги ерлар чулға айланган катта майдонни ташкил қилади. Бу ерларда хароб булиб қолган кўхна қишлоқ излари, уй-

5-расм. Сомонийлар давлатининг асосчиси
Исмоил Сомоний мақбараси.

жой қолдиқлари ва рўзгор буюмларининг синиқлари жуда кўп».¹

Бу ниҳоятда катта ва узун девор Исмоил Сомоний вақтида таъмирлашни талаб этган. Бу ҳақда унга гапирилганда: «Мени ўзим Бухоро девориман», — деб жавоб берган. Бу билан Исмоил Сомоний ўзининг кучқудратини англатиб, деворсиз ҳам Бухорони сақлашни баён этган. Ҳақиқатан ҳам у ақл-идрокли, мард ва жасоратли давлат арбоби бўлган эди. Шунинг учун ҳам у мамлакат мустақиллигини тиклашда ҳал қилувчи ўринни эгаллади.

Исмоил Сомоний 907 йилда вафот этган. Унинг даврида мамлакатда тараққиёт кўзга ташланиб, пойтахт сифатида Бухоро шаҳрининг мавқеи жуда ошди. «У, — дейди Наршахий, — йигирма йил Хуросон амири бўлди. Хукмронлик муддати уттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат қилсин, негаки уни даврида Бухоро пойтахт бўлди, Сомонийлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўлдилар. Ундан олдин Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмасин: «бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, — ана шундай дер эди».² Хуллас Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Эронни ўз ичига олган мустақил ва қудратли давлатни ташкил этиб, араб халифалигининг ҳукмронлигини тугатди.

¹ Гуломов Я. Ўша асар, 117-бет.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Ўша асар, 159-бет.

Мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

ХОРАЗМШОҲЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ АҲВОЛИ

Қадимий ва ажойиб Хоразмнинг ватанимиз тарихида тугган урни беқиёс каттадир. Айниқса бу ерда миллоддан аввалги VII асрда биринчи ўзбек давлатининг ташкил топиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Мана шу чуқур тарихий даврдан то XIII асрнинг бошларигача бўлган даврларда Туркистон заминида уша қадимий Хоразм давлатининг манتيқий давоми сифатида қуп давлат ва империялар юзага келдилар. Масалан, қанга, қушонлар, эфталитлар, турк ҳоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давлатлари шулар жумласидандир. Хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси шимолий Хоразмнинг ҳокими Мамнун ибн Муҳаммад ҳисобланиб, 996 йилда Хоразмшоҳ унвонини олган эди. Унинг вафотидан кейин укаси Мамнун ибн Мамнун (997—1017) тахтни эгаллайди. У ниҳоятда ақл-идрокли, тадбиркор ва билимдонлик билан иш юритиб, қудратли давлатни ташкил этишга қаттиқ ҳаракат қилган. Пойтахт Урганчда ҳашаматли бинолар қурилиб, меъморчилик ва умуман санъатнинг юксак намуналари намойиш этилди. Айни пайтда Хоразмда Мамнун академияси ташкил этилиб, фаннинг турли соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилди. Хусусан Беруний ва Абу Али Ибн Сино сингари машҳур олимлар ҳам Мамнун академиясида илм билан шуғулландилар.

Аммо Хоразмшоҳларнинг гуллаб-яшнаши узоққа чўзилмади. У 1017 йилда Газнавийлар давлати томонидан босиб олинди. 1043 йилда эса Хоразмни газнавийларга зарба берган салжуқийлар давлати эгаллайди. Шу тариқа Хоразм бир қўлдан иккинчи қўлга ўтказилиб мустақиллигини қўлдан беради. Бироқ мустақил Хоразмшоҳлар давлатини тиклаш гоёси йўқолмади. Аксинча у эрксевар кишилар қалбида яшаб, вақти келиб у юзага чиқа бошлади. XI асрларнинг охирларида

салжуқий ҳукмдори томонидан тайинланган Хоразм ҳокими Ануштегин мустақил сиёсатни юргизишга дастлабки қадамни ташлади. У 1097 йилда вафот этгандан кейин Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) исми угли отасининг изидан бориб мустақилликни тиклашга ҳаракатни давом эттирди. Бироқ у салжуқийлар сиртмоғидан қутилолмай дунёдан кўз юмди. Унинг ўрнига тахтни эгаллаган угли Жалолиддин Отсиз (1127—1156) ганимларга қарши ошқора сиёсат юргизиб, 1138 йилда Манғишлоқни ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги Жанд шаҳрини босиб олди. Кейинги йил Бухорони ҳам эгаллади. Шу равишда Отсиз узининг давлатининг чегарасини салжуқийларга қаршли ерлар ҳисобига кенгайтиради. Шу орада Туркистон заминида Тунгусдан келган қорахитойлар (туркий тили манжурлар)нинг тажовузи давом этаётган эди. Улар Хоразмшоҳ давлатига ҳам, салжуқийларга ҳам катта хавф туғдирган. Шу боис Отсизни салжуқийларнинг султони Санжар билан муроаса қилган вақтлари бўлган. Аммо 1141 йилда Санжарнинг қорахитойлар томонидан қақшатғич зарбага учратилиши салжуқийлар давлатининг тақдирини ҳал этади. Отсиз бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Султон Санжарнинг пойтахти Марвни, сунгра 1142 йилда Нишопурни эгаллайди. Бироқ, куп утмай Санжар Марвни қайта қўлга киритишга эришади. Шундан кейин Отсиз ноиложликдан қорахитойларга товон тўлаб туришни бўйнига олиб у билан иттифоқ тузди. Султон Санжар узини унглаб тайёргарликни кургандан кейин Хоразмга хужум қилиб Отсизни яна бўйсиндиради. Аммо Отсиз ундан бош угириб салжуқийларнинг маркидаги Жанд шаҳрини эгаллаб, мустақил сиёсатни давом эттиради. У 1156 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг тула мустақиллигини таъминловчи заминни ҳозирлаб вафот этади. Отсиз узининг ватанпарварлиги ва тараққийпарварлиги билан донг чиқарган эди. У Хоразмни қудратли давлатга айлантиришга куч-ғайратини аямади. Шунинг учун ҳам у халқнинг ҳурмати ва иззатини қозонади. «Алоиддин Отсиз, — деб ёзади муаллифлардан бири — тахтга утирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ухшаб Султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олган эди. Отсиз мусулмонлар подшоҳига хос ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат

аҳлини қадрлар, узи ҳам форсча қасида ва рубойлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига гамхур, адолатли подшоҳлик қилди». Бир манбада айтилишича фуқаролар Хоразмшоҳ Отсизни яхши кўрар, унинг замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади. Алоиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толеи кулиб боқарди.¹ Умумлаштириганда Отсиз 29 йил тахтда утириб, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди. Шу орада унга бир неча маротаба жанг қилишга тўғри келди. Отсизнинг ўғли Ил Арслон (1156—1172) ҳам Хоразм мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу борада унинг ўғли Такиш (1172—1200) анча муваффақият қозониб, 1187 йилда Нишопурни, 1192 йилда Рейни, 1193 йилда Марвни, Эроннинг шарқий томонини қўлга киритди. Бу билан у Хоразмшоҳлар давлатининг мустақиллигини сақлади. «Урта асрлар муаллифларининг, — ёзишларича — Хоразмшоҳ Такиш уз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган, одатдан ташқари қобилиятга эга, буюк дипломат ва лашкарбоши эди. Ҳарбий кучдан ўринли фойдаланиб ва сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, Такиш уз мулки қаторига Мозандарон ва Ироқни қўшиб олди. Унинг мусиқани севиши алоҳида эса олинади. Ҳеч ким удни унингчалик қўйил қилиб чалолмаган... Такиш ҳозиржавоблиги, чечанлиги билан ҳам ажралиб турарди... Хоразмшоҳлар давлатининг кучайиши Алоиддин Такиш фаолиятининг натижаси бўлди. Бу эса узоқ давом этган оғир жанглар натижасида, шунингдек, яккаҳоқимлик учун курашларда қўлга киритилди; Такиш мамлакат тахтига даъвогар биродари Султоншоҳга қарши йигирма йилга яқин кураш олиб борди. Такиш йилдан йилга аста-секинлик билан уз мамлакат ҳудудини кенгайтириб, сарҳади халифа ан-Носир мулкига бориб тақалган йирик империя барпо қилмагунча кураш олиб борди. Манбаларнинг хабар беришича, Хоразмшоҳ қаерда бўлмасин, ўша ер аҳолиси унинг идора усули ва кўрган маъмурий чораларидан мамнун бўлган. Такиш давридаги ҳокимият марказлашуви ўлпон тўлайдиган халқ аҳволини анча энгиллаштирган кўринади.

¹ Зиё Буниёдов. Ануштетин Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент, 1998, 10-бет.

Такиш даврида давлат маъмурий идора бошқаруви қатъиятлиги ва тартиб-интизоми билан ажралиб туради».¹ Шунингдек Такиш кучли қўшин тузиб шахсан ўзи ҳам жангларда фаол қатнашган. Уни 170 минг отлиқ аскарлари бор эди. Бундай кўп сонли қўшинни озик-овқат, яроғ-аслаҳа, от ва бошқа нарсалар билан таъминлашнинг ўзи булмаган, албатта. Аммо халқни ва шахсан Такишнинг мустақиллик ва озодликка қаратилган хоҳиш-иродаси қийин ва мураккаб масалаларни ҳал этиш имконини берган. Такиш ўз ватанининг тараққиётини ва халқаро мавқеини таъминлаш учун фақат уруш билангина эмас, балки дипломатик усуллари моҳирлик билан қўллаб, мақсадини изчиллик билан амалга ошириб борди. У 400 га яқин шаҳарларни қўлга киритиб, давлатни йирик империяга айлантириш заминини яратди. Такишнинг ватанпарварлик сиёсатини ўгли Султон Муҳаммад (1200—1220) юқори босқичга кўтарди. Натижада Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси янада кенгайиб, халқаро мавқеи ошди. Зеро, 1217 йилга келиб унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Исфохон, Мозандарон, Кармана, Мекран, Кеш, Ғазна, Гур, Байман, Утзор, Озарбайжон, Арран, Ироқ, Сижистон, Форс, Табаристон, Журжон ва бошқа шаҳар ва ерлар кирган. Империя шаҳарларида ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди. Деҳқончилик ҳам устун эди. Айниқса унинг пойтахти Кўҳна Урганч энг йирик ва обод шаҳар сифатида шўҳрат қозонди. Бу хусусда ўрта аср муаллифи Ёқут шундай ёзган: «Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли кўп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб уйлайман; бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли урнашган аксари жойлари, бозорлари, гамлаб қўйилган нарсалари ва дўконлари булган шаҳарлардир. Аҳоли урнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир... Бойликларнинг мўллиги ва пойтахтнинг катталиги, аҳолисининг кўплиги, яхшиликка яқинлиги ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни бажариши жиҳатдан дунёда Хоразмнинг бош шахрига ўхшаш шаҳар бўлмаса керак».

¹ Ўша жойда, 83—84-бетлар

Хуллас, мустақиллик туфайли Хоразмшоҳлар давлати Шарқ оламининг энг йирик ва обод диёри сифатида учмас из қолдирди. Фан ва маданият ривожланиб ва ҳашаматли бинолар қурилиб, шуҳрати узоқ мамлакатларгача таралди.

Хоразм шоҳи саройида 27 ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ногора чалиб турганлар.

Аммо Хоразмшоҳлар давлатининг шон-шуҳрати саройдаги ички зиддият ва фитналар, гуруҳвозлик ва шахсий манфаатларнинг авжига миниши орқасидан суниб борди. Бу фитнанинг асосий айбдори Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ҳисобланади. Бу мансаблараст ва узбошимча аёлнинг саройдаги таъсири шу даражада баланд эдики, ҳатто шоҳнинг фармонлари ва курсатмаларини бекор қилиб турган. У узининг қариндош-уруғларини қобилият ва ташкилотчилигини суриштирмай ута масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Натижада давлат бошқарувида узбошимчалик ва тартибсизлик кенг қулоч ёйди. Султон Муҳаммад эса онасининг қилмишларига қарши чора куришга ожизлик қилди. Чунки давлатнинг салоҳиятли лавозимлари онасининг қариндош ва тарафдорлари томонидан эгалланган эди. Туркон хотун фарзандларни орасига ҳам низо ва келишмовчилик уругини сепеди. Натижада тахт учун кураш ҳаракати тобора кучайиб боради. Пойтахт Кўҳна Урганчда Туркон хотуннинг қилмишлари орқасидан сув шу даражада лойқаллашиб кетадики, Султон Муҳаммад пойтахтни Самарқандга кучиришга мажбур булади. Аммо, шунда ҳам унинг боши тинчимай жасоратлик, мардлик, тadbиркорлик ва сезгирлик сингари фазилатлари ниҳоятда заифлашиб кетади. Натижада катта қурбонлар ва қийинчиликлар ҳисобига бунёд этилган империя ичидан чирий бошлади. Султон Муҳаммад эса давлатни бошқаришда изчиллик ва мувозанатни йўқотади. Хоразмшоҳлар давлати огир кунларни бошидан кечирётган пайтда Чингизхон бошлиқ муғулларнинг тажовузи бошланди.

МУҒУЛЛАР БОСҚИНИНИНГ БОШЛАНИШИ

ХII асрнинг охири — ХIII асрнинг бошларида узоқ Муғулияда анча қудратли давлат ва жанговар қушин

ташқил топган эди. Унинг асосчиси Чингизхон ҳисобланиб асли оти Темучин булган. У 1115 йилда туғилиб, ун ёшида отаси вафот этади. Мирзо Улугбекнинг ёзишича у онадан туғиларкан, қулу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон булиб туғилган дейишди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт утиши билан замон аҳлини қатл этур; куплаб подшоларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қул остида хор бўлади.¹ Темучин куч-қувватга тулиб, балоғатга етгандан кейин атрофига 43 жасоратли йигитларни тушлаб ҳарбий гуруҳни тузади. Бу вақтларда Мугулияда кучманчи қабилалар узаро урушиб улкада парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Темучин ташкилотчилиги ва ҳарбий маҳорати туфайли қабилаларни уз қул остига бирлаштиришга эришади. 1206 йилда унга Мугулиядаги юқори табақаларининг қатнашувида утказилган қурултойда Чингизхон номи берилиб, мамлакатнинг хоқони деб эълон қилинди. Чингизхон шоҳлар шоҳи маъносини англатади.² У ва унинг сафдошлари узларининг ғоятда шавқатсизлиги билан она юртида ҳам ном чиқарган эдилар. Уларнинг қилмишларининг жонли гувоҳи ва ватандошларидан бири шундай деган: Чингизхоннинг атрофидаги кишилар одам гўшти бериб боқилган ва темир кишанга солиб қўйилган итлардир. Уларнинг пешоналари мисдан, тишлари қайрилган, тиллари бигиз сингари ўткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи урнига қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўштини ейди. Ҳозирда улар занжирдан бушатиб юборилган.

Дарҳақиқат, Чингизхон бошлиқ мўғул газандалари одамлар қонини дарё каби оқизиб, 100 минглаб кишиларни ёстигини қуритган. Улар инсоний фазилатлардан маҳрум этилган ваҳший ҳайвонлар эди, холос. Зеро, улар уз мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан тоймай куз курмаган ва қулоқ эшитмаган жазо усулларини қўлайдилар. Бу хусусда урта аср муаллифи Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Тангри таоло одамни ато қилгандан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда шу тариқа ҳодиса рўй бермаган», — деса, унинг гапи ҳақдир.

¹ *Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи.* Тошкент, 1994, 81-бет.

² *Уша жойда,* 100-бет.

Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси Навуходонсорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси Шарифни вайрон қилганидир. Бу, лаънати муғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси Шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда муғуллар қириб ташлаган одамлар улдирилган исроилликларнинг сонидан кўп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача яъжуж ва маъжуждан бўлган бундай даҳшатни асло қурмаса керак. Булар (муғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмайдилар, хотинларни, эркакларни, гўдак болаларни улдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини чавақлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар. Шундай бир ҳодиса рўй бердики, унинг учқунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммаёқни босиб ўтди».

Ушбу сатрларда баён этилган даҳшатли фожеалар даставвал Туркистон заминида содир бўлган эди.

Чингизхон 1211 йилда Етгисувнинг ғарбий томонига бостириб қириб, унинг бир қисмини эгаллади. 1215 йилда у Хитойга ҳужум қилиб Пекинни босиб олди. Бу ерда у ваҳшийларча жанг қилиб улдирилган одамларнинг суяклари тоғ сингари уйилиб ётди. Муғулларнинг қонхўрлиги шу даражада даҳшатли бўлганки, уларнинг қўлига тушмаслик учун 60 минг қизлар узларини ҳалок этганлар. Чингизхоннинг Хитойдаги ғалабаси ва қўлга туширган катта бойликлари номини тарқалишига олиб келди. Бундан хабар топган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақиқий аҳволни билиш мақсадида Муғулияга, Чингизхон ҳузурига Баҳовиддин Розий бошчилигида элчиларни жўнатади. У билан катта савдо қарвони ҳам йўлга чиққан эди. Бу вақтларда Туркистон савдогарлари ип ва ипак газламалар, кийим-бош ва бошқа моллар билан Муғулияда савдо билан шугулланмоқда эдилар. Чингизхон Хоразм элчиларини ҳурмат ва иззат билан қарши олиб Султон Муҳаммад билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини ўрнатиш зарурлигини баён этган. Чингизхон жавоб тариқасида хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, бухоролик Алихужа ва утзорлик Юсуф Канқга сингари кишилардан иборат уз эчиларини юборади. Улар савдо қарвони билан йўлга чиқиб Хоразмга етиб келадилар. Элчи-

лар Чингизхон томонидан юборилган бир катта булак олтин қуймаси, қимматли тошлар, туя юнгидан ишланган нафис газмоллар ва бошқа совғаларни Султон Муҳаммадга топширишади. Бу ерда айтиш лозимки, Чингизхон Муғулия билан савдо қилаётган хоразмлик, бухоролик ва бошқа шаҳарлик савдогарларнинг айримларини ўз тарафига оғдириб олган эди. Улар Чингизхонга Хоразмшоҳлар давлати ҳақидаги маълумотларни етказиб турганлар. Бу хусусда айниқса юқорида қайд қилинган элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялавоч жонбозлик курсатган. У ўз ватанига хиёнат қилиб, ошкора Чингизхонга сотилган эди. Султон Муҳаммад тунда Маҳмуд Ялавочни ҳузурига чақиртириб ўз ватанига хизмат қилишга даъват этди. Зеро, унга Чингизхон даргоҳида айғоқчилик қилиш топширилганда, ўлдирилишдан қўрқиб розилик билдирди. Аммо у умрининг охиригача Чингизхонга содиқлигича қолаверди. Султон Муҳаммад унинг қуруқ ваъдасига ишониб Чингизхон ҳузурига қайтишига рухсат берди. Ҳамда унга узининг Чингизхон билан тинч-тотувликда алоқада бўлиш ҳақидаги ёзма ҳужжатни топширади. Бу аҳдномага кўра Чингизхон 1218 йилда Умархужа Утрори Ҳаммош Марачи Фаҳриддин Дизаки Бухорий ва Аминаддин Харави бошчилигида 450 киши ва 500 туялардан иборат карвонни Утроргача жунатади. Туяларга олтин, кумуш, хитой ипак газламаси ва турли қимматли мўйналар ортилган эди. Карвон Утрор (ҳозирги Туркистон шаҳри атрофи)га келганда фожеа рўй беради. Бир манбада кўрсатилишича Утрор ҳокими Гайирхон карвондаги молларни ўзлаштириш мақсадида савдогарларни ўлдиртирган. Бошқа манбада эса бу иш Султон Муҳаммаднинг курсатмасига биноан амалга оширилган. Карвон фожеаси Чингизхоннинг газаби ва нафратини кўзитиб Туркистон заминига ҳарбий юриш бошлашга катта баҳона бўлган. Бунга англаган Султон Муҳаммад саройда кенгаш утказганда қўшинни бир жойга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақида фикр билдирган. Бунга қарши улароқ ҳарбий кучларни вилоятларга тақсимлаб бўлинган ҳолда жанг қилиш таклифи уртага ташланган. Мирзо Улугбекнинг асарига кўрсатилишича «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ихтиёрида саноксиз аскар, купгина лашкар бўлган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам бўлмаганини айтганлар. Аммо,

муғул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ун минг киши билан Утрорга Гайирхонга мадад учун жунатди. Токи, у Утрор муҳофазасини уюштирғай. 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандга қолдирди. Шу жумлада, 60 минги турклар эди. Уларнинг сардори Султон ашрофу аёнларидан бўлган хонлар бўлиб, ҳар бири ўз даври асфандиёрларидан эди. 40 минг кишига қалъалар ва ҳисорлар қуришга фармон берди».¹ Аммо бундай чоралар ўзини оқламади. Чунки Султон Муҳаммад империянинг ҳали у, ҳали бу жойида кезиб юриб жанг тақдирини ҳар вилоятнинг ҳокимларининг ўзига топшириш билан чегараланди. Мамлакат тақдири қил устида турган бир пайтда душманга қарши курашни бошқарадиган марказ ташкил этилмади. Бунинг устига-уштак Султон Маҳмуднинг онаси Туркон хотуннинг сиёсатга аралашуви оғир вазиятни янада кескинлаштирди. Давлат бошқарувидаги парокандалик авжига минди. Минг афсуслар бўлсинки, агар саройда аҳиллик ва бирдамлик ҳукм суриб, оқилона иш юритилганда душман кучларини ғолиб келиши ҳеч мумкин эмас эди. Чунки Чингизхон давлатининг ҳарбий кучлари ва салоҳияти Хоразмшоҳлар давлатига солиштирганда анча паст эди.

Чингизхон Хоразмшоҳлар давлатининг заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда устун келишига қаттиқ ишониб, даставвал Утрорни босиб олишни режалаштирди. 1220 йилнинг кеч кузида унинг бошчилигидаги қўшин у ерга бостириб кирганда ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. У бу ердаги урушни чўзилишини англаб, Чигатой ва Угатай сингари ўғилларини ҳарбий қисм билан Утрорда қолдирди. Қўшиннинг қолганини уч қисмга тақсимлаб, биринчисини Утрор атрофидаги Жанд ва Барчинликентни, иккинчисини Банокат билан Хужандни босиб олиш учун жунатди. Унинг ўзи ўғли Тулуй билан Бухорога йўл олди. Муғуллар Утрорни беш ой мобайнида қамалда ушлаб турди. Шу орада ҳар икки томон уртасида қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Аммо лашкарбошилардан бири — Қорача Ҳожиб қул остидаги 10 минг кишилик ҳарбий қисм билан шаҳар дарвозасидан чиқиб муғулларга таслим бўлиши ватан ҳимоячилари-

¹ *Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 135-бет.*

га қаттиқ зарба бўлиб тушди. Душман кучлари мана шу очилган дарвозадан шаҳарга бостириб кирадилар. Бу ерда даҳшатли жанглардан сунг шаҳар босқинчилар томонидан эгалланади. Бу тўғрисида Абулғози ёзди: «Мўғуллар дарвозаи Суфийдан кириб Утрорнинг ичига кирдилар ва Утрорнинг жами халқини саҳрога чиқариб, шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғайирхон йигирма минг киши билан аркка қамалди. Ҳар кунда чиқиб урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва мўғул аскарларидан кўп кишиларни ўлдирди. Узининг қушинидаги кишилар тамом шаҳид бўлди. Мўғуллар Аркнинг қалъасини тақи олди. Ахирул амр Ғайирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чикди. Ул икки навқари ҳам шаҳид бўлди. Ахир уруша-уруша Ғайирхоннинг ўқи тутади. Оқибат канизлари девордан гиштларни олиб бера бошладилар. Ул гиштларни отиб урушди».¹ Пировардида Ғайирхон асирликка олиндиб ўлдирилади. Демак амир Ғайирхон бошчилигидаги ватан ҳимоячилари шу даражада қаҳрамонона жанг қилдиларки, у беш ой давом этди. Шунинг учун ҳам босқинчилар шаҳар халқини қириб ташлади. «Утрорнинг бутун аҳолисини, — дейди Мирзо Улуғбек — (мўғуллар) саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Ғайирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид узиб, ўлим юзига тик боқиб, қарию ёш улимни замирлари лавҳига чекиб жанг қилдилар. Бу орада мўғул лашкарининг кўпчилиги қалъага кириб олишди. От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан ўйи ва тоmidан бўлак паноҳи қолмади. Мўғул сипоҳи уларни қулга олди. Бу гулдек нозикларни от ёлига босдилар Утрор ҳисорни қулга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларини эса қул қилиб ҳайдадилар».² Бинобарин ўтрорликлар «бир томчи» қонлари қолгунча мустақилликни сақлаш учун жанг қилган эдилар. Мўғулларнинг қирғин-баротидан кейин салоҳиятли савдо-ҳунарманд шаҳри Утрор харобага айлантирилди. Бу вақтда мўғулларнинг Жўжи бошчилигидаги қушини Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри ёнига келиб хоин савдогар Ҳасан хожини тас-

¹ *Абулғози*. Шажараи Турк. Тошкент, 1992, 65-бет.

² *Мирзо Улуғбек*. Уша асар, 142-бет.

лим булишликни сўраб элчи сифатида жунатди. Аммо шаҳарликларнинг газаби ва нафрати кўзиб элчини ўлдирадилар. Шундан кейин мўғуллар билан ватан ҳимоячилари уртасида етти кун давомида жанг бўлиб пировардида улар галабага эришадилар. Шаҳарликларнинг барчаси қириб ташланади. Мўғуллар 1219—1220 йилларда Узганд, Барчин, Лигкент, Ашносни ва Жанд шаҳарларини эгаллаб кўп кишиларни ўлдирадилар, асирликка оладилар. Банокат ҳам ваҳшийларча босиб олинади. Бу ерда бойликлар таланди, одамлар улдирилди ёки асирликка олинди.

Мўғуллар қулга киритилган жойлардаги аҳолини маълум қисмини асирликка олиб, уларни турли ишларда қул каби меҳнат қилдирган. Хусусан асирларни ҳарбий юриш вақтида қалқон сифатида олдинги сафга турғизганлар. Шунингдек, улардан қамал қилинган шаҳарларга ҳужум қилишда фойдаланганлар. Натижада жанглар пайтида биринчи ўқлар ва зарбалар асирларга тегарди. Бундан ташқари улар душманларнинг отларини оёғи остида ҳам қолиб ҳалок булганлар. Асирларни олдинги сафларда турғизилиши ватан ҳимоячиларининг ҳужумини даф этиш мақсадида қилинган, албатта. Худди мана шундай усулни қўланиши мўғулларнинг галабаларини таъминлаган омиллардан бири эди.

ТЕМУР МАЛИК БОШЧИЛИГИДАГИ ЖАНГ

Мўғуллар Банокатни босиб олганларидан кейин 50 минг кишидан иборат асирларни олдига солиб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Алақ-нуён бошчилигида Хужанд шаҳрига яқинлашдилар. Бу вақтда узбек ўғлони Темур Малик шаҳарнинг ҳокими эди. У табиятан паҳлавон ва жасоратли киши бўлиб ватанпарвар ва моҳир жангчи ҳисобланган. «Шаҳар валийси, — дейди Мирзо Улуғбек, — Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Зол тирик булганда унинг савлатидан фахрланган буларди. Агар Соми Сувар ҳаётдан баҳрадор булганда, унга булган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин давр толеъи инқилобидан ночору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хужанд дарёси уртасидаги Ҳисорда сув икки шохга булиниб оқадиган жойда, бир олий қалъа бино қилган эдилар. Муътамид ул-ис-

теъдод минг нафар киши билан у ерда урнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машғул бўлди».¹

Аммо, Темур Малик қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин барибир душман кучлари куп бўлиб жанговарлиги ҳам баланд эди. Шунга қарамай ватанпарварлик ва жасоратлик туйғулари билан тулиб тошган халқ ва Темур Малик имкони борича босқинчиларга қарши курашишни муқаддас бурч деб билдилар. Мўғулларнинг 20 минглик аскарлари Хужандни қуршаб олдилар. Улар 50 минг кишидан иборат асирларни ҳам ўзлари билан олиб келиб ҳарбий ишларда фойдаландилар. Шиддатли жанглардан сунг Темур Малик мингта аскар билан Сирдарёдаги оролларнинг бирига чекинишга мажбур бўлди. Абулғозининг маълумотига кўра «Темур Малик ун икки кема ясатиб эрди. Усти сарпушлик.² Анга ўқ отмоқ ва тўпанг учун даричалар тортиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрдиким, ўқ ва тўпанг ва ҳеч нимарса анга утмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андог урушлар ва мардоналиклар қилдиким, тамом мўғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани олабилмадилар. Оқибат мўғуллар эллик минг хашарий (асирлар)ни олдиға солиб тош ва кесак ташитдилар, ўзлари тошни ва кесакни сувға солур эдилар. Ахирул Амр мўғул лашкари голиб бўлган сабабдин Темур Малик етмиш кемаға, қуш ва асбоб юклаб, ул мазкур булган ун икки кемасиға минг йигити билан миниб кеча булгач, рудхонасининг ичи билан юрийберди. Алак нўён бирлан Сукату Бука мўғулларға сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юрунг, деб ҳукм қилди. Мўғуллар таки рудхонанинг кемасиға ёнашиб уруша-уруша юрур эрдилар».³

Кўриниб турибдики, Темур Малик душманнинг Сирдарёнинг икки қирғогидан ёғдирган ўқлари остида жанг қилган. Мўғуллар куп минглик асирларни тошларни келтиришға мажбур этиб оролга ташитирган. Бу билан ўзларига йул қуриб ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жанг қилишға ҳаракат қилганлар.

¹ *Мирзо Улуғбек*. Ўша асар, 145-бет

² Бу ерда гап кемаларни лой суртилган намат билан ўрашиб ва сирка септириб ўқ ўтмайдиган қилинганлиги ҳақида гап кетаяпти.

³ *Абулғози*. Ушар асар, 67-бет.

Аммо, Темур Малик душман режаларини барбод этиб уларни яқинлаштирмаган, шу тариқа уруш узоқ давом этиб ватан ҳимоячиларининг қуроли ва озиқ-овқатларида етишмовчилик қаттиқ сезилди. Четдан эса ҳеч қандай ердан берилмади. Натижада ватан ҳимоячилари Темур Малик бошчилигида 70 кемада Сирдарёнинг қуйи оқими бўйлаб суздилар. Улар Баноқат шаҳрига яқинлашганларида кўрдиларки муғуллар дарёнинг бир қирғогидан иккинчи томонига темир занжирни тортиб қуйишган экан. Бироқ Темур Малик кемалари билан занжирни ёриб утиб йулни давом эттиради. У Уттор, Сигноқ ва Жанд шаҳарларини босиб утиб Барчинлигга келганда душманларнинг қайиқларидан ясалган тўсиққа дуч келади. Темур Малик уни ёриб ўтишни иложи йўқлигини англаб ва кемаларини соҳилга яқинлаштириб ташқарига чиқадилар. Бу ерда «Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкамаелка туриб жанг қиларди, токи дўстлари узоқроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ордидан югуришарди. Бир кечаю кундузда шу тарзда лашкарининг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Могу мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гуруҳ барқарор одамлари билан шошилмай душман йулини тўсди. Ёнидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қурол-яроғи қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларнинг ҳам бири синган ва пайконсиз эди. Уч муғул некомиш билан елиб келарди. Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир муғулнинг кўзини чоғлаб отди. У кўр бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу ўқ бирла сизларга жавоб бера олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда. Ул икки муғул Темур Малик қўлидан келган, кўз ўнгиларида бўлган ишларни кўриб, уни сўзини тасдиқладилар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жунади ва халқ ишига аралашди».¹

Ушбу сатрларда баён этилган воқеалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Хужандда шиддатли жанглар бўлиб Темур Маликнинг моҳир лашкарбошилиги тўғрисида кўп сонли босқинчиларга қарши узоқ ва мардонавор курашилган. Бунда шахсан Темур Маликнинг ўзи ниҳоятда билимдонлик билан иш юритиб душманга қақшатғич зарбаларни бериб турган. Муғуллар Те-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 146-бет.

мур Маликни ута хавфли душман ҳисоблаб, уни қандай булмасин қўлга туширишга қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бунга эришмак учун барча чораларни куришди, лекин урдасидан чиқа олмадилар.

Темур Малик узининг ватанпарварлигини, моҳир жангчилигини шу даражада намоиш этдики унга душманларининг узлари тан беришга мажбур булдилар. У ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони, мустақиллик ва озодлик учун жонини тиккан шахс эди. У охириги ўқи қолгунча жанг майдонидан кетмади. Темур Малик Хоразмга боргандан кейин ҳам курашни давом эттирди. У ҳарбий қисм билан Катга бориб, бу ерга тайинланган муғул ҳокимини улдириб қайтади. Шундан кейин Урганч мудофаасида қатнашади, сунгра Жалолиддин билан биргаликда курашни давом эттиради.

БУХОРО, САМАРҚАНД ВА КЎҲНА УРГАНЧДАГИ ЖАНГЛАР

Чингизхон угиллари Тулуй, Жеба нуён ва Субутой билан биргаликда Қизилқум чуллари буйлаб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Зарнуқ ва Нури Бухоро сингари кичик шаҳарларни эгаллаб бир неча юз ёшларни асирликка олдилар. Шундан кейин босқинчи галалар 1220 йил 7 февралда Бухоро шаҳрининг остонасига жойлашиб урушни бошлаб юбордилар. Бу вақтларда Бухоро ҳар жиҳатдан обод ва ривожланган шаҳар сифатида шуҳрат қозониб, «Ислом қуббаси» деган юксак баҳога сазовор булган эди. Бухороликлар мустақиллик ва озодликни сақлаш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари Ихтиёрдин Қушну, Инанчхон Уғил Хожиб, Ҳамид Пура, Суюнчхон ва Гурхон сингари лашкарбошилар раҳбарлигида шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Ҳар икки томондан кўп кишилар улдирилди. Кечқурун Кукхон, Ҳамид ва Севинчхон қумондонлиги остида уч минг кишилик аскарлар шаҳардан чиқиб душманлар билан тўқнашди. Қаттиқ жанглардан кейин душман галаба қилиб шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарнинг нуфузли кишилари тўпланишиб таслим булишликка розилик билдирдилар. Чунки кўп аскарлар ва оддий кишилар қирилиб, урушни давом эттиришнинг иложи қолмади. Муғуллар шаҳар аҳолисини дўшослаб ва аёлларни зурлаб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни

намойиш этдилар. Улар масжид ва хонадонларни талаб ва Қуръони каримни отларининг оёғи остига ташлаб талон-тарожни уччига чиқардилар. Бунга чидай олмаган дин пешволари Рукиаддин Имомзода ва угли, қози Садриддинхон ва Садр Мажиддин мугуллар билан жанг қилиб ҳалок булдилар. Чингизхоннинг шахсан узи шаҳарнинг бойликларини талаш ва уни вайронага айлантириш ҳақида курсатма бериб турди. У буйруқ берди: «Шаҳарда нимаики зоҳирда турган булса, келтиришнинг ҳожати йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур». Бунга жавобан, — деб ёзади Мирзо Улугбек, — бойлар ва амалдорлар иттифоқ булишиб, уз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар.

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор (мугуллар) сипоҳи дастидан омбордаги моли, харворхарвор тиллаларини бериб, Чингизхондан уз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти уз уйларида утирмай, шаҳардан ташқари чиққанлари булса, қаҳрдан бошқа нарсани топмадилар... Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар... Хоқон (Чингизхон)нинг ғазаби қайнади. Шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ёниб адо булди. Бир кунда ҳулу қуруқ ёниб битди: на жонсиз нарсаси қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Уларни урнида фақат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ёниб булгандан сўнг, атроф-теваракда яшайдиганларни тўшлаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа ҳандақининг тўлдирилимаган жойларини кўмдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам қўлга киришиб, ут қўйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, уша қалъадагилар билан бирга сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яксон қилдилар.

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; Бундайн дардга ким топар дармон»¹. Шаҳар аҳолиси суягича шилингандан кейин фақат эгниларидаги кийим билан шаҳардан ташқарига чиқарилди. Бақувват эркаклар асирликка олинди, аёллар мугулларнинг аскарлари ўртасида бўлинди. Аскарлар ва шаҳарликлар душман бостириб кирганидан кейин қалъага киришиб курашни давом эттирган эдилар. Улар ҳам тор-мор этилиб, битта қолдирмай улдирилди.

¹ Уша жойда, 141—142-бетлар.

Хуллас, Бухоро босқинчилар томонидан мисли кўрилмаган даражада вайрон этилди.

«Бу шаҳар, — деб ёзади Ибн Баттута, — бир вақтлар Жайхуннинг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати Мўғул Тенгиз (Чингиз)... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона бўлиб ётибди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ»¹

Мазкур маълумотлар XIV асрнинг биринчи ярмида Бухорода шахсан булган Ибн Баттутанинг қаламига мансубдир. Унга кура Бухоро мўғуллар томонидан шу даражада қаттиқ вайрон этилганки, 100 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлсада ҳамон ўзига келмаган. Ваҳоланки, Бухоро мўғулларнинг босқинидан олдин киши ҳавасини келтирадиган обод шаҳар ҳисобланган. Бу хусусда аллома Ёқут ал-Ҳамавий шундай ёзган: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар куп. Мен борганимда Бухоро мевалари ун саккиз кун йўл босиб Марвга, ун беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди». «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи ёзади: Мовароуннаҳр ерларининг гўзаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон туташ кўм-кўк масофаларни кўрасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юрларида уз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир... Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бинно синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, кўрғонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар, 12 фарсах узунликдаги девор билан ўраб олинганки, бу девор барча уша кўрғон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради. Буш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари... Унга туташ солинган, қишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дукон ва боғларини қураб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ».²

¹ *Иброҳимов Н.* Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993, 23-бет.

² Ўша жойда, 22—23-бетлар.

Аммо мугуллар Бухорони «култепа»га айлантирган эдилар.

Чингизхон Бухородан олинган бир неча минг асирларни қўшиннинг олдига солиб Самарқанд томон йуналди. Бу шаҳар ҳам шарқнинг энг сўлим ва обод масканларидан бири бўлган. Бу ерда Султон Муҳаммаднинг 110 минг аскарлари шайланиб турган эди. Бундан ташқари аҳолининг талай қисми мудофаага жалб этилган. Қўшин тепасида Тоғайхон, Алп Эрхон, Шайхон, Болахон ва бошқа лашкарбошилар турган. Душман қамалидаги шаҳарда хоҳ аскар, хоҳ оддий кишилар бўлсин барибир барчани фикри-зикри мустақиллик ва озодликни сақлашга қаратилган. Бунга эришишга етарли имконият ва ҳарбий кучлар мавжуд эди. Аммо уларни билимдонлик билан бошқарадиган раҳбар топилмади. Авваламбор лашкарбошилар ҳарбий тактика ва стратегия соҳасида хатога йўл қўйдилар. Зеро, Чингизхон уз қўшинининг оз қисмини ҳужумга ташлади, катта қисмини пистирмага қўйди. Лашкарбошилар душман кучларининг сонини оз деб ҳисоблаб катта қўшин билан дарвоза ташқарисига чиқишиб жангни бошладилар. Шу онда пистирмадаги мугуллар уларни қуршаб қириб ташлаганлар. Бу фожеали мағлубият шаҳар аҳолисини анча ваҳимага солиб қўйди. Бир гуруҳ нуфузли кишилар гуё халқни оммавий қирилишидан қутқозишни уйлаб таслим бўлиш ҳақидаги таклиф билан Чингизхонга мурожаат қиладилар. Бу таклиф қабул қилиниб босқинчилар шаҳарга «намоз вақтида кирдилар. Шу кун ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни — эру аёлни... шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одамлари горат бўлган лашкар шаҳарни горат ва талаш билан шугулландилар. Бурчак ва магоратлардан кимни топсалар қатл этдилар...

Қоронғу тушганда мугул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ваҳмда, шикаста дил, на бошини кутаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олашжон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат кургузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан мугул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Кейинги кун мугул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йуналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловотлар оралигида дарвозани кулга киритдилар. Шаҳарга кирдилар... 20 мингдан

ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан булган амирни, у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан ўттиз минг эркакни ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берди».¹

Кўриниб турибдики мўгул аскарлари шаҳарга биринчи маротаба кирганларида қалъада Султон Муҳаммад аскарлари мудофаада турганлар. Мўгуллар кечаси уларнинг хужум қилишидан чучиб шаҳардан чиқиб кетишга мажбур булганлар. Эртасига эрта тонгда шаҳарга қайтадан киришиб қалъадаги аскарларга хужумни уюштирган. Бу жангда ватан ҳимоячилари, хусусан 20 минг киши тамомила қирилгунча жангни давом эттирган. Мўгуллар яна бир бор Самарқандни вайронага айлантириб ва халқнинг бойликларини талаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу даҳшатли воқеа 1220 йил 17 мартда содир булган эди. Бундан олдин Самарқандда 100 минг оила яшаган, урушдан кейин эса унинг тўртдан бир қисми қолган эди, холос. Вайронага айлантирилган шаҳарда қаҳатчилик ва очлик ҳукм сурган. Шубҳасиз бу ҳолатдан ҳам кўп одамларнинг ёстиғи қуриган. Мана шундай ниҳоятда даҳшатли ва фожеали шароит юзага келиб ватан ҳимоячилари катта талафот кўраётган кезларда Султон Муҳаммад ваҳимага тушиб аллақачон Туркистон заминини ташлаб қочади. Ваҳоланки шахсан унинг узи душманга қарши курашларни тепасида бош-қош бўлиб туриши шарт эди. У мўгуллар томонидан Бухорони босиб олганлигини эшитиб, кўп миқдордаги олтин ва бошқа қимматли хазина молларини олиб йулга чиқади. Аммо бу моллар Амударёдан утиляётганда сувга гарқ бўлади. Чингизхон Султон Муҳаммадни тутиш мақсадида Жеба ва Субутой бошчилигида 20 минг аскарни орқасидан жўнатди. Буни эшитган Султон Муҳаммад Нишопурга, сунгра Бисом деган жойга кетади. Бу ердан йўлни давом эттириб пировардида Каспий денгизидаги Ашур оролига урнашади. Бу ерда у қаттиқ касалга чалиниб, 1220 йил декабрда оламдан ўтди. У жон бериш олдидан ўғли Жалолиддинни тахтга меросхўр деб эълон қилди. Султон Муҳаммаднинг қочишидан кейин Хоразмшоҳлар давлатини алғов-далгов қилиб турган Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хо-

¹ *Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 148-бет.*

тун 1220 йил мартда 22 кишидан иборат Султон Муҳаммаднинг хотинлари ва ёш болаларини, хазина бойликларини олиб Хоразмни тарк этади. У узи билан бирга кетаётган катта-кичик қариндошларининг барчасини ўлдиртириб мурдасини Амударёга чуқтиради. Афтидан улар душман қўлига тушмасликлари учун қатл этилган бўлса керак. Туркон хотун йўл юриб Мозандарондаги Илал қалъасига жойлашди. Бу ерда муғуллар томонидан асирликка олиниб Муғулияга Чингизхон ҳузурига юборилди. Бу ерда 1233 йилда Чингизхон дастурхонидан ортган овқатлардан озиқланиб хор-зорликда вафот этди.

Шундай қилиб Султон Муҳаммад ва онаси Туркон хотун биргаликда яқиндагина шарқ дунёсини ларзага солиб турган Хоразмшоҳлар давлатини узларининг нодонлиги орқасидан душман оёғи тагига ташлаб бердилар. Уларнинг касрига юз минглаб одамларнинг қони тукилиб, шаҳарлар харобага айлантирилди. Бу борада Кухна Урганч шаҳри ҳам четда қолмади. Уз ҳолича ташланган Хоразмда тартибсизлик ва узбошимчалик ҳукм суриб ҳокимиятни бошқарадиган етук одам топилмади. Шу орада Жалолоддин укалари Ўзлғишоҳ ва Оқшоҳлар билан биргаликда отасини дафн этишгандан кейин Хоразмга келишади. Туркон хотуннинг қариндошлари — амирлар Жалолоддинни тахтга меросхурлигини тан олмай Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни Султон деб эълон қилдилар ҳамда Жалолоддинга қарши суиқасд уюштиришга киришдилар. Шу боис Жалолоддин ва Темур Малик биргаликда 300 аскар билан пойтахтни тарк этишга мажбур булади. Уларнинг орқасидан йўлга чиққан Жалолоддиннинг юқорида курсатилган укалари муғуллар томонидан ўлдирилади. Чингизхоннинг угиллари — Угадай, Чигатой бошчилигидаги аскарлар Кухна Урганчни босиб олиш ҳаракатини қизитиб юборадилар. Қаттиқ жангларда кўп одамлар ҳалок этилгандан кейин муғуллар шаҳар ичига бостириб киришга эришдилар. Душманнинг шаҳарни етти ой мобайнида қамалда ушлаб туриши орқасидан аҳолининг ҳаёти жуда огирлашган эди. Шунга қарамай халқ оммаси ёппасига босқинчиларга қарши жангни давом эттираберди. Абулғозининг асарида курсатилишича муғулларнинг бир гуруҳи шаҳар дарвозасининг олдида турганда 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари у ердан чиқиб, улар ке-

тидан қувган. Пойтахтдан бир чақирим наридаги бог-
да кўп сонли душман аскарларига дуч келишиб, шун-
дай қаттиқ жанг бўлганки, 100 минг кишидан беш-ун
киши тирик қолиб шаҳарга қочиб келган. Бу ерда худ-
ди Самарқанддаги воқеа юз берган. У ердан ҳам муғул
лашкарбошилар оз сонли аскарларини девор ёнига
яқинлаштириб ва бу билан рақибларини жангга дав-
ват этиб пистирмадаги кўп сонли аскарларининг
хужумига мубтало этилган эдилар. Афтидан душман
томонидан 100 минг кишилик ватан ҳимоячиларини
улдирилиши шаҳар аҳолисини қаттиқ ваҳимага сол-
ган, албатта. Аммо, улар қандай бўлмасин онаюртини
муҳофаза қилишга жонларини аямадилар. «Муғул-
лар, — дейди Абулғози. — Урганчга элчи юбордилар.
Айтдиларким, бизга тобеъ бўлиб эл булсангиз, узин-
гиз омон бўлиб, углон ва ушоқингиз улжа ва асир
бўлмас. Урганч халқи ани қабул қилмадилар ва итоат-
га буюн эгмадилар. Андин сунг етти ой-кунда Хоразм
лашқари эртадан оқшомгача урушур эрдилар. Муғул-
лар Урганч атрофинда манжаниқга (тош отадиган
дастгоҳга) тош топмай тутнинг кундаларини кесиб
манжаниқга солиб отор эдилар. Ул вақтда муғуллар
хоҳладиларким Жайхунни боғлағайлар, то Урганчга
сув бормағай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг муғул
боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халқи хабар-
дор бўлиб, келиб уч минг муғулни ўртага олиб андоғ
урушдиларким, у уч минг муғулдан бир киши қутул-
мади ва ҳеч ваҳж бирлан муғуллар Урганчни ола бил-
мадилар.

...(Муғуллар) лашқарни хоразмийларга рубару
қилиб қаттиқ урушдилар. Аҳирул (муғуллар) Урганчни
олиб маҳалла-маҳаллага ут қўюб тамом халқни саҳрога
чиқардилар. Токи юз минг эвлик кишини аҳли ҳунар
турур деб олдилар. Жувон-хатун ва ёш углонларни та-
ки банда қилмаклик учун олдилар. Андин ўзга халқни
лашқарига хизмат қилди. Ҳар бир киши (муғул)га йи-
гирма тўрт киши тегди ва ҳукм қилдиларким, улди-
ринглар. Муғуллар улдирдилар»¹.

Демак, муғуллар ун минглаб кишиларни жангларда
улдириш билан бир қаторда минглаб ҳунарманд ва
бошқа касб эгаларини хизматларидан фойдаланиш
мақсадида асирликка олганлар. Аёлларни зўрлаб ва

¹ Абулғози. Ўша асар, 69-бет.

узаро тақсимлаб ваҳшийларча муносабатда булганлар. Ҳар бир мугул аскарига улдириш шарти билан ватан ҳимоячиларидан 24 киши биркитилган. Буларнинг ҳаммаси улдирилди. Урганч учун курашларда ўзбек хотин-қизлари жасорат ва мардликни курсатдилар. Бу хусусда таниқли олим Зиё Буниёдов шундай ёзади: «Мугуллар Кабилон дарвозаси орқали Гурганжнинг ташқи деворининг ичига кирдилар. Лекин улар аскарлардан ташқари шаҳар аҳолиси — эркаклар ва хотинлар томонидан ташкил қилинган шундай қаршиликка дуч келдиларки, кечга томон улар Танур маҳалласига етиб борганларига қарамай, шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилдилар.

Кейинги кун мугуллар яна уша шикастланган Кабилон дарвозаси орқали шаҳарга ёриб киришга уриндилар, лекин улар Гурий гуруҳининг аскарлари томонидан улоқтириб ташландилар».¹

Демак, ўзбек аёллари ҳарбий қурооллардан фойдаланишни ўзлаштирганларки жанг майдонида босқинчиларга зарба беришга қодир булганлар. Уларнинг ватанга содиқлиги ва қаҳрамонлиги мугул газандаларининг қаҳр-газабини қайнатган. Чунончи улар 1220 йил декабрда шаҳарга бостириб кирганларидан кейин аёллардан ҳам уч олишга киришиб қулоқ эшитмаган жазо усулларини қўладилар. Улар «Урганчнинг асир аёлларига қип-яланғоч булиб утишни буюрдилар ва уларни икки гуруҳга булиб, бундай буйруқ бердилар: «Сизнинг шаҳрингиз аёллари жуда яхши муштқаш жангчилар эканлар. Шунинг учун буюрамиз: иккала гуруҳ аёллари бир-бирлари билан мушглашиб урушсинлар. Бу разил томоша билан кунгил очишиб, мугуллар аёлларни бурдалаб ташладилар».²

Шундан кейин мугул жаллодлари Амударё суви билан Урганчни чуқтириб ҳашаматли бинолар, обод кучалар, нодир асарларни ўз ичига олган кутубхонани ҳаммасини барбод этдилар. Яқиндагина Шарқнинг порлоқ юлдузи булиб турган машҳур Урганч шаҳари харобага айлантирилди. Унинг ун минглаб аҳолиси улдирилди, асир олинди ва бойликлар таланди. Ур-

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати, Тошкент, 1998, 192-бет.

² Ўша жойда, 194-бет.

ганчдаги жангларда таниқли дин пешвоси, аллома Шайх Нажмиддин Кубронинг курсатган жасорат ва қахрамонлиги тилларда дoston бўлди. У 1145 йилда Хива шаҳрида туғилиб умрини охиригача она юртига сидқидиллик билан хизмат қилди. У ёшлик йилларидаёқ Эрон, Миср, Шому Ироқ каби мамлакатларга бориб билими ва тажрибасини оширди. У Кубравия тариқатининг асосчиси ҳисобланиб тариқати ва таълимотида ҳалоллик, поклик, инсонпарварлик, мурувватлик ва ватанпарварлик сингари фазилатлар уз ифодасини топган. У қатор асарларнинг муаллифидир. Чингизхон Шайхнинг обрўини инобатга олиб шаҳар қамалидан ихтиёрий равишда чиқиб кетишини ва унга ҳеч қандай зиён етказмаслиги ҳақида хабар қилади. Аммо Шайхнинг онги ва қалбида она юрт ва халқига муҳаббат ва содиқлик шу даражада барқ уриб турган эдики, таклифни рад этди. Ватан учун жонини тиканлигини ҳам маълум қилди. «Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси, — дейди Абулғози, — оламга машҳур эди. Ул сабабдин шаҳзодалар (Чингизхон уғиллари) ҳазрати Шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, уғлон ва ушоқлари бирлан қалъадан чиқиб келсунлар» деб. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, мен якка эмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шаҳзодалар айтиб юбордиларким, ун киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, ундин кўп турур. Шаҳзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, яхши кунда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст эрдим. Эмди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борайин, мен бора билмасмен, деди. У маҳалла мўгуллар ҳазрат Шайхнинг маҳалласига қуюлиб келдилар. Ҳазрат Шайх бир неча мўгулларни уз қуллари бирлан дарҳол жаҳаннамга юбордилар (узлари ҳам) шаҳид булдилар».¹

Бинобарин Шайх уз жавобида халқ билан бир тан бир жон эканлигини англаиб ватан манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйган. Шубҳасиз у узининг ҳаётини уйлаб иш юритганида омон-эсон қолиши мумкин эди. Аммо у халқининг бошига ёмон кунлар

¹ Абулғози. Уша асар, 69—70-бет.

тушган вақтларда хиёнат қилишликни виждони қабул қилмай душманга қарши курашди.

Буюк давлат арбоби ва олим Улугбек ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги ва жасорати-га юқори баҳо берган эди. У шундай ёзган: «Муршиди Аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ, иқлимнинг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ун забардаст йигит яловни чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини куриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: ялов учини Шайх тугиб, таърих айтдики, вафотим санаси «Шоҳи Шухудо» («Шаҳидлар шоҳи)дир»¹ Шайх Нажмиддин Кубронинг бундай жасорати ва қаҳрамонлиги унинг қалбидаги ватанпарварликнинг ёрқин намунаси дур.

Чингизхон ўзининг ваҳшийлигини Термизда ва бошқа жойларда ҳам намойиш этади. У қўшин билан Термизга келганда маҳаллий аҳоли қаттиқ жанг қилдилар. Аммо, пировардида, душман галаба қилиб, кўп одамларни қиличдан ўтказди. Шу орада мўғуллар «бир хотунни улдиришга олиб келдилар. Ул хотун айтди: «Мени улдирманглар. Мен сизларга бир яхши дур берайин», деди. Алар дедилар: «Дуринг қайда турур?» Ул хотун айтди: «Дурни юткан турурман, дур қорнимда турур». Мўғуллар ул хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ул сабабдин ҳеч улук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар»².

Куришиб турибдики, босқинчилар бир дона дур баҳонасида қанчадан-қанча аёлларнинг ичак-чавоғини ағдар-тунтар қилиб ташлаганлар. Улар Термизни вайрон этиб, кўп одамларни қиргандан сўнг Балхга боришиб, обод ва кўркам шаҳарни ҳам ер билан яксон қилдилар. Улар Марв шаҳрини босиб олишда ҳам ваҳшийларча ҳаракат қилдилар. Тулихон бошлиқ мўғуллар шаҳарга қирганларида одатдагидек бойликларни талаб қилдилар. Улар аҳолини шаҳардан ҳайдаб мол-мулкни таладилар, сўнгра одамларни ёппасига қирдилар. Ҳар бир аскарга 40—50 кишини улдириш вазифаси юклатилди. Бу топшириқ дарҳол бажарилди.

¹ *Мирзо Улугбек. Ўша асар, 165-бет.*

² *Абулғози. Ўша асар, 70-бет.*

ВАТАН УЧУН ЖОНИНИ ТИККАН ЖАЛОЛИДДИН

Жалололиддин 300 киши билан Урганчдан чиққандан кейин Ғазна шаҳарига боришни ва бу ерда куч тушлашни режалаштиради. Аммо у Нисо шаҳрининг атрофига келганда 700 кишилиқ мўғул аскарлари билан тўқнашади. Икки томон ўртасидаги жангда душман кучлари тор-мор этилади. Жалололиддин кўп яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни улжага олади. У Нишопурга келиб атроф жойлардаги ҳокимларга биргаликда мўғулларга қарши курашишни сураб мактубларни тарқатади. Аммо унга Нишопурда туришлиқ хавfli бўлиб қолди. Чунки у мўғул аскарлари уни излаб келётганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шу боис у 1221 йил февраль ойида Ғазнага йўл олди. Қандаҳор атрофида отасининг қариндоши Ҳирот ҳокими Амин Малик 10 минг қушини билан келиб Жалололиддинга катта ёрдам курсатади. Шунингдек Ҳалаж қабиласининг бошлиғи Сайфиддин Бўғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон лашкарбошиси Музаффар Малик, қарлуқларнинг сардори ал-Ҳасан билан Жалололиддинга қўшиладилар. Булардан ташқари Амин Малик деган кимса ҳам уз қушини билан келган.¹

Хужанд жангининг қаҳрамони Темур Малик ҳам Жалололиддиннинг энг ишончли кишиси сифатида фаолият курсатмоқда эди.

1221 йил баҳорида Жалололиддин Қобул дарёсининг атрофидаги Валиён қалъасини қўраб турган мўғул аскарларига ҳужум қилиб ва минг кишини ўлдириб ғалаба қозонди. Мағлубият хабарини олган Чингизхон «узининг тажрибали саркардаларидан бири — Шики Хутху деган кишини 45 минг қўшин билан Жалололиддинга қарши юборади. Мўғуллар Жалололиддин қушини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалололиддин уз аскарларига отдан тушиб, от жilовини белларига боғлаган ҳолда пиёда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг булади. Мўғуллар чарчаганидан сўнг Жалололиддин уз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Мўғуллар бардош беролмай қоча бошлайдилар. Жалололиддин бу жангда аскарнинг ўнг қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфид-

¹ *Шихоб ад-дин Мухаммад ан-Насаби*. Жизнеописание Султана Джалалидина Манкбурнк. Баку, 1973, С.124—125.

6-расм. Жалолиддин Мангуберди жанг майдонида.

дин Аърақга топшириб, ўзи марказда турган. Энди мўғуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи ўзини заҳирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида қўғирчоқ ясаб, отга миндириб жангга кирсин деган буйруқ берилди. Эртасига жангда мўғуллар сафи купайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Мўғулларнинг ҳийласини сезган Жалолиддин уз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва уз аскарларини жангга олиб киради. Жалолиддин ҳарбий маҳорат кўрсатиб, мўғулларни ўраб ҳалқа ичига олади. Ҳутҳу нуён душманга бардош беролмаслигига кўзи етгач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалолиддин жуда кўп улжага эга бўлади.¹

Жалолиддиннинг душман устидан қўлга киритган ажойиб ғалабаси шуни кўрсатадики, агар росмана аҳиллик ва бирдамлик билан ҳаракат қилинса кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Аммо, шунга қарамай ғалабадан кейин лашкарбошилар ўртасида ўлжаларни тақсимланишида узаро жанжал кутарилди. Оқибатда ёрдамга келган афғонлар, ҳалажлар ва қарлуқлар Жалолиддинни ташлаб кетдилар. У уларни тинчитиш ва

¹ *Файзиёв Т.* Султон Жалолиддин Муҳаммад бин Ховандшоҳ Мирхонд талқинида. «Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди». Тошкент, 1999, 69-бет.

яраштиришга кул ҳаракат қилди, лекин шахсий манфаатлар ва жоҳиллик устун келиб фойдаси бўлмади. Шундан кейин Жалололиддиннинг ҳарбий кучи жуда заифлашиб душманга қарши курашни давом эттиришнинг имкони қолмади. Бу вақтда Парвондаги мағлубиятдан газабланган Чингизхон Жалололиддинга қарши шахсан ўзи катта қўшин билан йўлга чиқди. Бундан хабар топган Жалололиддин Ғазнадан чиқиб Ҳиндистон томонга йўл олади. Орадан икки ҳафта утгандан кейин Чингизхон Ғазнани босиб олди. Сунгра Жалололиддиндан ажралиб кетган афгонлар, ҳалажлар ва қарлуқларнинг барчасини қириб ташлади. Чингизхон ҳарбий қисми Жалололиддинни излаб топиш учун юборади. Бу ҳарбий қисм Ғазнанинг атрофидаги Ғардиз деган жойга келганда унга Жалололиддин ҳужум қилиб, тор-мор этади. У Чингизхонни катта куч билан келишини англаб, Синд дарёси орқали Ҳиндистонга ўтиш мақсадида у томонга кетади. У бу ерга етиб келганда Чингизхон катта қўшин билан пайдо бўлади. Шу тариқа Жалололиддин дарё билан душман ўртасида қолади. Бу шиддатли жанг уч кун давом этади. У бир маълумотда 1221 йил 23—25 ноябрда, иккинчисида 1223 йилининг августида бўлган. Уни Мирзо Улуғбек куйидагича таърифлайди: «Жалололиддин баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор кофирларидан кўпини ҳалокат тупроғига қоради ва ҳеч бир кулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами дoston тирик бўлганида, унга бўлган муҳаббат ёпинини ўз елкасига солган буларди. Агар кумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг хизматида қўлиқ лавозимини жону дили билан қабул қилган буларди... Султон Жалололиддин лашкарининг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилиқ кўрсатиб, уларни чапдан унга, ундан чапга қувди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўгли курса эди, у Султон Жалололиддиннинг қўлини ўлган буларди.

Чингизхоннинг лашкари беҳисоб эди, улар соатмасоат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Жалололиддин учун танг қилар эдилар».¹

¹ *Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 182-бет.*

Ушбу сатрларда Жалолиддин қушинининг анча озлигига қарамай қаҳрамонларча жанг қилиб мугулларнинг талай қисмини улдирганлиги баён этилган. Бошқа тарихий манбаларда ҳам Жалолиддиннинг жасорати ва ҳарбий маҳоратига юқори баҳо берилган. Агар унга қўшимча ёрдам кучлари келганда бу гал ҳам ғалабага эришиши турган гап эди. Ҳа, у ёлғиз эди, фақат бир неча минг содиқ аскарлари бўлиб улар «бир томчи» қон қолгунча курашдилар. Бу жанг хусусида Мирзо Улугбек сузини давом эттириб: «Мугуллар Султон Жалолиддинни (жанг майдонида) қулга туширай деб қолганларидан кейин Хон Султоннинг ўгли Ахос Малик Султон Жалолиддин отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, қузлари нигорон бўлиб, болалари ва ўғиллари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора туриқ отини миниб, мугулларнинг беҳисоб қушинига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини қулга олди, чубини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то узан (сув)гача ўн газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эди, мугулларнинг ўқидан, йўқлик денгизига гарқ бўлди... Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг кўпчилигига шу даражада ўқ теккан эдики, сув ўликларнинг қони билан қипқизил бўлиб кетган эди».¹ Жалолиддин дарёдан соғсаломат сузиб нариги қирғоқда дам олаётганда одамларидан етти киши сувдан чиқиб, унга қўшилади. Жалолиддиннинг моҳир лашкарбошилиги, жасорати ва мардлиги шахсан Чингизхонни лол қолдирган эди. У унинг шаънига мақтов сўзларини изҳор этиб: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби голиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазои қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди». У ўғилларига юзланди ва деди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди».²

¹ Уша асар, 183-бет.

² Уша жойда, 183—184-бетлар.

Шуни айтиш лозимки, Жалололидиннинг оила аъзолари ҳам жасорат ва мардлик, ватанга содиқлик намуналарини кўрсатди. Уша Синд дарёсининг қирғоғидаги жангда Султон Жалололидиннинг 7—8 яшар ўғли асирликка олиниб Чингизхон ҳузурида улдирилган эди. Унинг онаси, хотини ва бошқа аёллар душман қулига тушгандан кура улганимиз яхши дейишиб, дод-фарёд билан ўзларини дарёга чўктирилишини Жалололидиндан ёлвориб сурашди. Ҳақиқатан ҳам уларни душман қулида ўлишлари турган гап эди. Буни яхши билган Жалололидин қатъий талабларга биноан дарёга қайғу-алам билан чўктиради. Маълум вақтдан кейин дарёдан омон-эсон сузиб чиққан 4 минг аскарлари Жалололидинга қушилди. Шунингдек жангда тирик қолиб, дарёдан утган лашкарбошилар — Қулбарс Баҳодир, Кабкўх, Саъдаддин Али аш-Шаробдорлар келишади. Бу катта хурсандчиликни уйғотиб, бамисоли онадан янги туғилгандек бўлишган. Жалололидиннинг кейинги фаолияти Ҳиндистонда кечди. У бу ерда уч йил мобайнида унга қарши бош кўтарган айрим маҳаллий ҳокимлар бошчилигидаги аскарларга зарба беради. Ҳамда ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб олади. Бироқ унга қарши кучларнинг зўрайиши орқасидан Эронга йўл олади. Бу ерда у Хоразмшоҳлар давлати номидан ҳукмдорлик қилаётган укаси Гиёсиддин Пиршоҳни қаршилигини енгиб, узига буйсиндиради. Қарийб бутун Эронни эгаллаган Жалололидин Озарбайжонни ҳам қўлга олишга ҳаракат қилди. Натижада у бу мамлакатни буйсиндириб, Хоразмшоҳлар давлатининг бу ердаги илгариги ҳукмронлигини тиклайди. Табриз шаҳари бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади. Шунингдек Жалололидин тўрт йил мобайнида Тифлисида ҳукмронлик қилиб Хоразмшоҳлар давлатининг мавқеини анча оширади. Бутун умри хавф-хатар ва жангларда утиб, тинчлик ва хотиржамликни билмаган Жалололидин 1231 йил 16 августда Курдистон тоғида бир курд кишиси томонидан улдирилади. Бу хусусда таниқли Туркия олими Ойдин Тонарий шундай ёзади: «Султоннинг улими туғрисида тарихчилар берган маълумотлар аксарият бир-бирига ўхшашдир. Фикримизча бу масалада Насавий билан Жувайнийнинг маълумотлари энг туғрисиدير.

Муғулларнинг 15 суворийси Султонни таъқиб

қилишга тушди. Улардан иккитаси унга етиб олди. Султон бир ҳамлада уларнинг икковини ҳам ўлдирди ва яна қочди. У баланд тоққа тирмашди ва қароқчи курдларга дуч келди. Курдлар уни ўлдирмоқчи бўлганларида Султон уларнинг бошлиғига: «Мен Султонман. Мени ўлдиришга шошилманг. Мени ё Малик Музаффар Шаҳобиддин ҳузурига ёки мени улкаларимдан бирига олиб бор, сени амир қилиб тайинлайман», деди. Қароқчилар бошлиғи иккинчи таклифни қабул қилди ва Султонни уз овулига олиб кетди. Сунг у Султонни хотинига топшириб, от топиб келиш учун кетди. Бироқ куп утмай найза кутарган бошқа бир курд кириб келди ва хотиндан: «Бу хоразмлик ким? Уни нега ўлдирмаяпсизлар?» деб суради. Хотин: «Хужайиним унга омонлик берди. Чунки у Султон эканини сўзлади», деди. Курд: «Бу гапга қандай ишонил мумкин? Улар Охлатда бундан ҳам азизроқ укамни ўлдирдилар», деди ва бир найза зарби билан Жалолиддинни ўлдирди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, Майафориқин ҳокими Малик Музаффар тоққа одам юбориб Султонга тегишли нарсаларни, оти, эгари, машҳур қиличи ва бошидаги кокили (тилсимли)ни олди. Жалолиддиннинг яқинлари бу нарсалар Султонники эканлигини тасдиқлади. Малик Музаффар Жалолиддиннинг жасдини Майафориқинга келтириб дафн қилди. Бироқ бу ерга кумилган бошқа купгина улуг одамлар сингари Жалолиддиннинг қабри қаерда эканлигини аниқлашни иложи бўлмади.

Жувайнининг ёзишча, Жалолиддин Амид тоғларига чиқиб олгач, тунаш учун чодир тиклаган. Курдлардан ташкил топган бир гуруҳ кишиларнинг қимматбаҳо кийимларини тортиб олиш учун «нима қилаётганларини ва қандай инсон эканлигини билмасдан» Султоннинг кўксига ханжар уриб ўлдирдилар.»¹

Жалолиддин вафоти Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кавказдаги барча мўғулларга қарши халқлар учун ниҳоятда катта йўқотиш ҳисобланди. Чунки унинг асосий мақсади уларни ва мусулмон динини мўғуллардан ҳимоя этишдан иборат эди. Шунинг учун у кўрсатишган мамлакатларда кўп мингли

---

¹ *Ойдин Тонарий. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. Тошкент, 1999, 57-58-бетлар (Бобохон Муҳаммад Шариф таржимаси).*

қушинни ва курашни ташкил этишга эришади. Ваҳоланки у Хоразмдан бор-йўғи 300 киши билан чиқиб кетган эди. Аммо Жалолиддин хорижий мамлакатларда икки томонлама, яъни мўғулларга ва муҳолифатдаги кучларга қарши тинимсиз жанг қилди. Бу кучлар кўпроқ шахсий манфаатларини уйлаб ва нодонлик қилиб Жалолиддин олиб бораётган озодлик курашларига катта зиён келтирди. Жалолиддин бу ута зарарли ҳаракатларни бартараф қилиш йўлида кўп аскарлари ва маблағини йўқотди. Бу ҳолат мўғулларга қарши курашга салбий таъсир этиб уларни ғалабаси учун кенг имкониятларни яратди. Жалолиддин ўлимидан кейин мўғулларга қарши курашни моҳирлик билан бошқарадиган ҳукмдор ёки лашкарбоши кўринмади. Натижада 1258 йилда халифаликнинг пойтахти Бағдод мўғуллар томонидан эгалланиб вайронага айлантирилди. Кўп ёш-қари кишилар ҳалок этилди. Ваҳоланки, халифалик ўз вақтида Чингизхонга хат юбориб, Хоразмшоҳлар давлатига қарши уруш очишга чақирган эди.

Жалолиддиннинг замондошлари унинг озодлик курашига юқори баҳо берган. Чунончи, Зиё Бунёддиннинг маълумотларига кўра қотил кўрдлар Жалолиддиннинг қимматли безаклари ва эгар-жабдуқларини олишган. Улардан бири унинг либосини кийиб ва қуролларини узига осиб Амид деган жойда гердайиб юрганда Жалолиддиннинг яқинларидан бири Майафориқиннинг ҳоқими Ал-Малик ал-Ашрафга маълум қилади. Бу кишини Жалолиддинга нисбатан душманчилиги бор эди. Аммо, у адолат юзасидан унинг бевақт ўлимидан қаттиқ қайғуради. У қотил кўрдни улдириш, у яшаётган қишлоқ аҳолисининг барчасини қириб ташлаш ҳақида кўрсатма беради.¹ Жалолиддиннинг либослари ва қуролларини топтиради. У ҳузуридаги кишиларга дейди: «Сиз мени уни ўлими билан табрикляпсизларми? Бироқ сиз бунинг самарасини йиғасиз, чунки Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом ерларини истило қилишларини англатади. Энди биз билан йаъжуж ва маъжуж ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳлардек бирор кимса йўқ.»²

¹ *Зиё Бунёддов*. Ўша асар, 235-бет.

² *Ўша жойда*, 236-бет.

Дарҳақиқат мўғул босқинчиларига қарши курашишда Жалололдинга тенглашадиган кўзга ташланмади. Шунинг учун ҳам унинг вафотидан сўнг шон-шухрати сўнмади. Ҳатто уни улдирилмаганлиги ҳақида овозалар кенг тарқалди. У ҳақда афсоналар туқилди. Ойдин Тонарийнинг курсатишича, Жалололдиннинг дарвешлар орасида суфий кийимида турли мамлакатларда юрганлиги ҳақида сузлар тарқалган. Ироқи аҷам ҳокими эса бу гапларни инobatта олиб Жалололдинни қидиртирган. 1236 йилда Мозандарон минтақасида бир киши узини Жалололдин деб кўзғолон кутаради. У Жалололдиннинг озодликни рамзи ҳисоблаб мўғулларга қарши кўзғолон уюштирган, албатта. Аммо у фoш этилиб, мўғуллар томонидан осиб улдирилди. 1254 йилда Амударё буйида бир киши узини Султон Жалололдин эканлиги ҳақида гап тарқатади. У қўлга олинади, лекин умрини охиригача ўз сўзидан қайтмади.¹

Шундай қилиб Султон Жалололдиннинг мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида донги олам узра таралди. Бу йўлда унинг ҳаёти ва жушқин фаолияти гоётада хавф-хатарли, мураккаб ва узаро зиддият ва курашлар шароитида кечди. У хотиржамлик ва осойишталикни кўрмай у мамлакатдан бу мамлакатга, у шаҳардан бу шаҳарга, чулу, тоғу-тошлар буйлаб кезиб юришга мажбур бўлди. У барча қийинчиликлар ва азоб-уқубатларни, ҳатто ўлимни буйнига олиб турли халқларни Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи остига бирлаштириш учун тинимсиз курашди. Бундан кўзланган асосий мақсад уларни мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигидан холи этиб, мустақиллик ва озодликни таъминлашдан иборат эди. Зеро, у узбеклар, эронликлар, ҳиндлар, озарбайжонлар, афғонлар ва бошқа халқларнинг умум манфаатлари учун курашган буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши эди. У узининг олий фазилатлари билан ҳам ҳурмат ва иззатга сазовор булган. Шаҳобиддин Насавий уни шундай таърифлайди: «Қорачадан келган, урта буйли, тили буйича турк, лекин форсча ҳам суйлар эди. Унинг жасоратига келганда, у шерларнинг шери эди ва отлиқ йигитлар ичида энг довюрағи эди. У юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди ва сўкинмасди ҳам. У жиддий эди, ҳеч қачон кулмасди, фақат жилмаярди ва

¹ Ойдин Тонарий. Ўша асар, 60-бет.

камгап эди. У адолатни севарди, бироқ, у дуч келган суронли йиллар унинг устидан ғалаба қилди ва унинг феълени ўзгартирди. У фуқароларнинг ҳаётини осонлаштиришни ёқтирарди, лекин таназул пайтида бошқаргани учун жабр қилишга борди. Жалолоддин оғир ҳолатларда матонатли эди ва машаққатли синовларда совуққон эди».¹

Демак Жалолоддин юз йилларда бир келадиган том маънодаги давлат арбоби ҳисобланиб, узида олий фазилатларни мужассамлаштирган тарихий шахс бўлган. У барча эркесвар халқларнинг қалбида учмас из қолдирган эди. У билан бир тан, бир жон бўлиб озодлик йулида жанг қилган минглаб ўзбекларнинг катта хизматларини ҳам кўрсатиш айти мудиодир. Улар уй-жойлари ва бола-чақаларини ташлаб мўғулларга қарши 11 йил мобайнида мардонавор курашдилар. Жалолоддиннинг вафотидан кейин улар ўз она юртига қайта олмадилар. Чунки бу ерда мўғуллар ҳукмронлик қилмоқда эдилар. Шу боис улар хоразмликлар номида хорижий мамлакатларда яшашга мажбур бўлдилар. Ватан ва оилаларининг дийдорини кўролмайд қайғу-аламда дунедан ўтдилар.

Жалолоддин вафотидан кейин лашкарбошилари амир Ҳисомиддин Қирхон Маликни тахтга ўтқаздилар. Бироқ у ўзининг қобилиятсизлиги орқасидан ҳокимиятни ушлаб туролмади. Бебош қолган хоразмликлар Туркиядаги у ёки бу вилоят ҳокимларининг хизматида бўлишга мажбур бўлдилар. Улар Миср ва Сурияда ҳам ҳарбий юришларда қатнашдилар. Умуман айтганда вақтлар ўтиши билан хоразмликларнинг ҳарбий салоҳияти заифлашиб турли жойларга тарқалиб кетишади. Натижада хоразмликларнинг қолдиқлари Мисрда, Сурия шимолида, Ироқда ва Анадулининг жануби-ғарбида ўтроқ бўлиб қолдилар. Хоразмликларнинг авлодлари ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг шимолида Мосул ва Қирқук атрофидаги қишлоқларда яшайдилар, улар ўзларини туркман дейдилар. Анадулида улар хурзумлу деб аталадилар ва ҳозирги кунда хурзум (Хоразм) деб аталадиган қишлоқларда яшайдилар. Шундай қишлоқлардан саккизтаси Эгей денгизи соҳилида Маниса (Туркия) вилоятида жойлашган.

¹ Зий Буниёдов. Ўша асар, 237-бет.

Ибн Бибининг хабар қилишича, Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг улимидан сунг унинг амирларидан бири — Сарухон Қунё Султони Аловиддин Қайкубод I нинг хизматиға утади. Турк олимларининг тахмин қилишича шу Сарухон Маниса вилоятида ҳукм сурган Сарухонийлар сулоласига асос солган. Бу сулола 815 (1412) йилгача ҳукм сурган. Хоразмликлар Шарқий Анадӯлидаги Кушаҳия ва Алашеҳр вилоятларида утроклашиб қолган. Уларнинг авлодлари энди Хурзум ашираи Увачиқ, Хурзум Алаяка, Хурзум Саздаре, Хурзум Кесерлар, Хурзум Энбелли қишлоқларида яшайдилар.

Булардан ташқари Урфа вилоятида Хоразм деб аталадиган уч қишлоқ бўлиб уларда Суриядан қочган хоразмликларнинг авлодлари яшайди.»¹

Шундай қилиб, Жалолиддин бошлиқ минглаб ўзбеклар мустақиллик ва озодлик учун жонларини фидо айлаб бегона мамлакатларда қолиб кетдилар. Бундай ватанга ута содиқликни тарих ҳеч қачон унутмайди.

МАҲМУД ТАРОБИЙ — ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Мўғул қўшинлари уч йил мобайнида Туркистон заминини қонга белаб ва вайронага айлантириб ўзларининг ҳукмронлигини ўрнатдилар. Йиллар утиб бораберди, лекин қирғин-баротларни ва вайронагарчиликларнинг даҳшатли оқибатлари ҳамон кўзга ташланиб турди. Шу боис бу ғоятда фожеали воқеанинг тилга олмаган бирорта тарихчини топиш амри маҳол. XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг бошларида яшаган Рашидиддин шундай ёзган эди: «Солномаларни ақл-идрок билан ўрганиш шу ҳақда гувоҳлик берадики инсон зоти дунёга келгандан буён мўғул қўшинлари томонидан қилинган вайроналар ҳеч бир мамлакатда булган эмас. Чингизхон ва унинг авлодларига ухшаб одамларни кўп қирган ва кўп мамлакатларни босиб олган ҳукмдорлар ҳеч қачон булмаган. Ҳатто, номи чиққан жаҳонгашта македониялик Александр ҳам Чингизхонга тенглаша олмайди. Чингизхон шошмай ҳаракат қилиб кўп халқларни буйсиндирди. Унинг ўғиллари ва сўнгра авлодлари урушиб олинган

¹ Ўша жойда. 249—250-бетлар.

ерларни сақлаш билан бир вақтда бошқа мамлакатларни ҳам босиб олдилар. Босқинчиларнинг уруши жараёнида йирик шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси шу даражада кўп ўлдирилдики, тирик қолганлар озчиликни ташкил этди. Масалан, Туркистон, Балх, Шабурган, Таликан, Марв, Сарахс, Хирот, Рай, Ҳамадон, Қум, Исфаҳон, Мараг, Ардабил, Барда, Гянджа, Бағдод, Мавсил, Ирбил ва бошқа бу шаҳарларга тегишли вилоятларда шундай фожеа содир булган эди.¹ Муғул қўшинлари кўп утиб турган вилоятларда эса одамлар кўп ўлдирилди ёки улар қочиб жон сақладилар. Турар жойлари эса култепага айлантирилди. Ҳозирда фақат ўндан бир қисм жойлардагина ободончилик ва бунёдкорлик кўзга ташланмоқда. Тўғри айрим жойларда сунъий сугориш, бозорларни ва шаҳарларни тиклашга ҳаракат қилинмоқда, лекин бу ишларнинг охирига етказилмаганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Бордию курсатилган ишлар ниҳоясига етказилганда ҳам вайрона бўлиб ётган жойларда солиштирилса ҳеч нарсага арзимади.»² Дарҳақиқат Туркистон ҳудудида шаҳар ва қишлоқлар ўзларининг асл ҳолига келмаган эди. Бу камдек муғул ҳукмдорларининг зулми ва талон-тарожи тобора кучайиб бора берди. Маълумки улар кучманчи ва ярим кучманчи булганликлари учун давлат бошқаруви бўйича билимга ва тажрибага эга булмаганлар. Шунинг учун улар маҳаллий юқори табақанинг сотқин гуруҳларига таянган ҳолда иш юритдилар. Хусусан, Чингизхонга катта ёрдам берган Маҳмуд Ялавоч Мовароуннаҳрнинг бошқарувчиси этиб тайинланди. Бу киши Хужанд шаҳрини ўзига пойтахт этиб, босқинчиларга сидқидиллик билан хизмат қилади. У шу даражада бойиб кетган эдики, улкадан олинадиган солиқ ва бошқа туловларни олдиндан босқинчиларга ўз ҳисобидан тулаган. Сунгра йил давомида солиқларни ошиғи билан ўз фойдасига йиғиб ола берган.

Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрида муғуллардан ташкил топган ҳарбий қисмлар бўлиб, улар бутун улка халқини ўз сиртмоғида ушлаб турганлар. Уша ҳарбий қисмларнинг таъминоти халқнинг зиммасига юклатилган эди.

¹ Рашидиддин. Сборник летописей, том 3. М., 1946, С. 308—309.

² Уша жойда.

Хуллас, мугулларнинг ҳукмронлиги моддий ва маънавий қашшоқликни, адолатсизлик ва зуравонликни келтирди, холос. Агар халқ мана шундай мисли қурилмаган оғир ҳаётга қарши бош кутарса юқорида таъкидланган фожеаларнинг такрорланиши турган гап эди. Аммо халқнинг эркесварлиги устун келиб қузғолон кутарди. Бунга Бухоро яқинидаги Тароб қишлоғида элакчилик касби билан шугулланувчи Маҳмуд Таробий бошчилик қилди. У жамоа аҳлига шундай деди: «Эй адолат ҳимоячилари! Нима учун курашни кутишимиз ва кечиктиришимиз керак, мамлакатни гайридинлар (мугуллар)дан озод этиш зарур. Ҳар ким дарҳол қуролланиб ишга киришсин!» Халқ оломони бу қақириқни тўла қувватлаб қўлларига нима тушса шулар билан қуролланиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Улар бу ерда ҳокимият саройини эгалладилар. Қузғолонни уюштиришда таниқли олим Шамсиддин Маҳбуби фаол қатнашади. У мазлум халқни курашга даъват этиб Маҳмуд Таробий билан бирга қузғолонга бошчилик қилади. Кун сайин қузғолонга қўшилган деҳқон ва ҳунармандларни сони ошиб борди. Улар бошқинчилар хизматини қилиб бойиган кишиларни ўлдирдилар ва мол-мулкни таладилар. Шаҳар маъмуриятининг вакиллари қузғолон ҳақида Хужанддаги Маҳмуд Ялавочга ёрдам сураб чопарни юбордилар. Шунингдек Маҳмуд Таробийни яширинча ўлдириш режасини туздилар. У бундан хабар топиб, хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаҳарнинг биқинидаги Абу Хафас номли тепаликка ўрнашади. Бу ерда унинг атрофига узоқ-яқин жойлардан келган кўп одамлар жипслашади. Сўнгра у катта куч билан шаҳарга келиб ҳокимият саройига ўрнашиб нуфузли кишиларни ҳузурига таклиф этади. Бу вақтда унинг мавқеи шу даражада кучайиб кетган эдики, руҳонийларнинг сардори Бурхониддин Маҳмуд Таробийга халифалик ҳокимияти ваколатини беради. Бу билан унинг ҳокимияти расмийлаштирилган эди. Шундан кейин Маҳмуд Таробий мугулларнинг хизматидаги нуфузли кишиларни ўлдиртиради, мол-мулкни талатади. Ҳамда халқнинг, хусусан камбағалларнинг манфатини кўзлаб иш юритади.

Маҳмуд Таробийнинг жазосидан қочиб қўтилган маҳаллий юқори табақа вакиллари Карманага боришиб, мугуллар билан биргаликда ҳарбий тайёргарлик-

ни кўрадилар. Уз навбатида Маҳмуд Таробий ҳам душманга қарши жангга тайёрланмоқда эди. Шу орада шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси болта, кетмон ва бошқа нарсалар билан қуролланиб, қўзғолончиларга қўшилдилар. Кўп утмай қўзғолончилар билан муғуллар қўшинларининг ўртасида қаттиқ жанг бўлиб 10 минг киши ўлдирилди. Аммо жангда Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбуби ҳалок бўлдилар. Натижада қўзғолончилар ўзларининг моҳир бошлиқларидан жудо бўлишиб оғир аҳволга тушиб қолдилар. Маҳмуд Таробийнинг укалари — Муҳаммад ва Али қўзғолон раҳбарлигига ўтказилди. Бироқ улар қобилиятсиз кишилар бўлиб чиқдилар. Бу қўзғолончиларга салбий таъсир кўрсатди. Уша кўрсатилган жангдан бир ҳафта ўтгандан кейин Илдиз нуён ва Чақан кўрчи бошчилигида катта қўшин Бухорога келиб қўзғолончиларга қарши ҳужум қилади. Ҳар икки томон ўртасида даҳшатли жанг бўлиб қўзғолончилардан 20 минг киши ўлдирилди. Бунчалик кўп сонли кишиларнинг ўлдирилиши қўзғолонни гоятда кенг қулоч ёйганлигидан далолат беради. Бу ерда фавқулодда ўлдирилмай қолган ёки қочган кишиларни ҳисобга олсак у вақтда қўзғолончиларнинг сони яна бир неча мингга кўпаяди. Уруш пайтида Маҳмуд Таробийнинг иккита укаси ҳам ўлдирилади.

Қўзғолоннинг кўтарилиши ва душманга қарши олиб борилган қаттиқ жанглар ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик ғоясининг маҳсули ҳисобланди. Бу ғоя муғул ҳукмдорларининг ваҳшиёна қирғини ва вайроналарига қарамай узининг куч-қудратини намоён этиш этган эди.

АМИР ТЕМУР — ХАЛҚ ХАЛОСКОРИ

XIV асрнинг 50—60 йилларида улкада парокандалик авж олиб кенг меҳнаткаш омманинг аҳволи янада ёмонлашди. Шундай шароитда Темур сиёсий майдонга чиқди ҳамда ватан мустақиллигини тиклаш учун у ниҳоятда машаққатли ва хавф-хатарли йўлни босиб ўтди. Шуниси диққатга сазоворки, Темур ёшлигиданок ақл-идрокли, жасоратли ва келажаги порлоқ сиймо сифатида танилди. Урта аср муаллифи Мавлоно Лутфиллоҳ Нишабурий сузига кўра Темур 7 ёшлигида отаси Тарағай билан қариндошлариникига борган. Бу киши кўпдан-кўп молларга ва қулларга эга бўлиб, доимо хавотирликда яшар экан. У Тарағайга дебди: «Худо менга кўп молу давлат берди, лекин уни сақлашга ожизман, қулларим сабр-тоқатли эмаслар, фарзандларим салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу-дунёйимга нуқсон етмасин деб қўрқаман». Темур гапга аралашиб дебди: «Эй ота, фарзандларингга молларингни бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз мол-мулкларига даҳл қилгилким, улар ўз-ўзи билан овора бўлсин. Сўнг турк қулларини ҳинд қулларининг тепасига қўйгилким, ҳиндларни ўз амр-фармонларига бўйсиндирсинлар. Кейин ҳар уч қулни улардан ақллироқ бу қулнинг ихтиёрига топшир. Сўнг уларни ҳар бирини еттидан амири қил. Кейин етмиш қулга бош бўлган ана шу етти қулни бир-бирининг таъзим ва тасрифига буюр. Уларни кўздан қочирма, чунки бир-бирлари билан кўп суҳбатлашади. Ўша киши Темурнинг ақл-заковатига қойил қолиб унинг отасига дебди: «...Сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни унинг шу гапларидан фаҳмлаб турибман...» Сўнг сиёҳдон ва қалам ҳозирлаб ўша суҳбатда Темурдан хат ёзириб олдики, бунда «унинг фарзандлари, зурриёди ва яқинларидан хирож олмасин: уларнинг гуноҳларидан утсинлар: унинг қавми тархон қилинсин».¹

¹ Тархон — солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган киши, йирик, мансабдор тархонлар хоннинг олдига суроқсиз кира олар ва уни устидан тўққиз марта жиноят содир бўлмагунча жазога тортилмас эдилар.

Буни қарангки Темур тахтга чиққандан кейин ваъдага мувофиқ уша бадавлат кишининг авлодларига тархон унвонини беради. Умуман айтганда Амир Темурнинг ақл-идроки, фаросати, мардлиги ва жасорати юксак адаб-ахлоқи болалик кезларидаёқ жамоа аҳлига аён бўлган эди.

Мўғуллар узоқ вақт давомида оғир солиқлар солиб аҳолини тинкасини қуритганлар. Темур ажнабий босқинчиларнинг шафқатсиз зулми ва азоб-уқубатларининг жонли гувоҳи булиб қандай бўлмасин ватанни улардан озод қилишга аҳд қилган. Буни «Темур тузуклари»да келтирилган маълумотлар яққол кўрсатиб турибди. Мўғул хони Қазагон улгандан кейин (1358 й.) Мовароуннаҳрда ўзаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик зўрайди. У ёки бу вилоятдаги мўғул ҳокимлари яққоқлик учун ўзаро кураш олиб бордилар.

1360 йилда Еттисув ва Шарқий Туркистон ҳокимиятининг тепасида турган мўғул хони Туғлуқ-Темур Мовароуннаҳрни буйсиндириш учун ҳарбий юриш бошлаганлиги маълум бўлди. Бу тўғрисида Темур шундай дейди: «Туғлуқ-Темурхон (саркардалари) Бекчик ва Хожибек Эркинит ва улуг Тўқтемир Керайт ва Жетенинг бошқа амирлардан уч фавж (қисм) қўшин тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-тарож қилиш учун юборганлиги, ўша уч фавж қўшин Хузор деган жойга келиб тушганлиги хабари қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ-Темурхонни бориб қуришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан алдаб Мовароуннаҳр вилоятини қатлу гораатдан қутқариб қолишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни қурганимда уларни ҳайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат кўрсатиб, мени ортиқча сийладилар... Совға-соврин йўсинда уларга берилган ҳар турли тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-тарож қилиш нијатидан қайтдилар. Сўнг тўғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан қуришдим. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб толиб қабул қилди. Шу аснода Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж қўшин амирлари, ерлик халқдан нақд пул совринлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қил-

ди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга бо-ришларини ман этди. Мансабларидан бушатди. Уринларига Хожи Маҳмудшоҳ Ясаурийни тайин қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик бай-роғини кутариб, юртларига қайтиб келдилар. Йўлда хоннинг девон бегиси ва бош маслаҳатчиси Уғлонхужани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб олиб Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туглуқ-Темурхоннинг Дашти Қипчоқдаги амирлари ҳам исён тигини кутаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон таъвишга тушди. У мендан маслаҳат сўради ва Жете тарафига қараб йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу ху-сида ёрлиги аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор нуённинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топ-ширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жай-хун дарёсининг соҳилларигача ерга ҳукмрон бўлдим. Давлат, ва салтанатимнинг бошланишида энг олдин қилган кенгашим шул эди».¹

Куришиб турибдики, Темур мўғулларни очкузликда ва бағритошликда айблаб, аҳолини уларнинг талон-та-рожидан озод қилишни мақсад қилиб қўйган. У би-лимдонлик ва тadbиркорлик билан иш юритиб уз мақсадига эришган ва ҳокимиятни қулга киритган. У бу вақтда 26 ёшда эди. Бироқ, Темурнинг ҳокимлиги узоққа чўзилмади. 1361 йилда Туглуқ Темур Моваро-уннаҳрга қўшин тортиб келиб, ҳокимиятни Темурдан олиб уз ўгли Илёсхужага берди. Темур эса бош қўмон-донлик вазифасига тайинланди. Шундан кейин мўғул-ларнинг зулми ва зўравонлиги янада кучайиб кетди. Улар ислом динини ҳам оёқости қилдилар.

Уларнинг ҳукмдорларини талай қисми сиртданги-на динга ўзларини мойиллигини намойиш этиб, амал-да будда динига содиқ бўлиб қолавердилар. «Темурно-ма»да ёзилишича Амир Қазагон (1346—1358) 40 кун ичида юзлаб муллаларни ўлдириб дин пешволарини жазолаган. Уни мактаб ва мадрасаларни харобага ай-лантириши орқасидан ўқувчилар тарқалиб кетганлар. Манбада динни ачинарли ҳолати ҳақида қўйидаги байт келтирилади.²

¹ Темур тузуқлари. Тошкент, 1991, 18-бет.

² Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Тошкент, 1991, 106-бет.

*Қизил қон бўлуб мавжи тўфонлар,
Шаҳид ўлдиларким азиз жонлар.
Кетуб арбоби дин, чу исломдин,
Алар ичра тушти ажаб кибру кин.
Жалойи ватан бўлди устодлар,
Дин аҳли хафадур, куффор шодлар.
Калисою бутхоналар зеб илан,
Бериб неча оройу тортиб илан,
Бўлуб мадрасаю масжид хароб,
Муслмон паришону ҳайрон соб,
Шариат чироғи қолибдур ўчиб,*

*Шариатнинг талаби ҳар ён қочиб,
Муслмон бариси ғаму қайғуда,*

Қазагоннинг ислом динига нисбатан душманлиги халқнинг нафратини қўзғатган. Хусусан, Бухоро аҳли «бизлар яроғ ва аслаҳа олиб, жонимиздан кечдук, золим ила жанг қилурмиз» — дейишиб бош қутарганлар. Оломон орасидан Иноқ исмли киши Қазагонга тош отиб бошини ёрган. Буни орқасидан у улганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Босқинчилар мол-мулкларни талаш ва одамларни улдиришдан ташқари нуфузли кишиларни асирликка олган. Масалан, улар томонидан етмишга сайид ва сайидзодалар олиб кетилган эди.

Темур уларнинг зулмига қарши курашиб, сайидларни, мазлумларни золимлардан халос қилган. Унинг бундай ҳаракатлари аҳолининг барча тоифаларини фикри-зикрини ифода этарди. Шунинг учун ҳам улар озодлик курашида Темурга катта умид ва ишонч билан қарадилар.

«Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, — деб ёзади Темур, — тезда (муғулларга) хужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим (муғуллар) тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳрнинг аҳолисининг каттаю-кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса (Муғулия) тоифасини даф қилиб йўқотиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзган аҳднома ва фатволарнинг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан

мамнун булсин, тутган йулларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳоли ислом, сипоҳу раиат ёхуд уламо-ю машойих булсин, Амир Темурга иззату-икром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ курсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситама қўлини чўзган (мўғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду-байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак Аллоҳнинг қудратию-қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йулига кирган бўлайлик». Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу-жадал байроғини кўтариб, (мўғуллар) устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳаққини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».¹

Бинобарин, Темур аҳолининг барча тоифалари томонидан ажнабийларга қарши курашнинг рамзи ва сардори сифатида тан олинган эди. Шунинг учун ҳам Туглуқ-Темурхон уни яширинча ўлдириш ҳақида кўрсатма берган эди. Натижада Темур ҳаёти хавф остида қолди. Шу боис у Самарқанддан кетишдан бошқа иложи қолмади.

1361—1366 йилларда Амир Темур айрим мўғул ҳукмдорлари билан муроса қилишга мажбур булади. Хусусан у даставвал Туглуқ Темур, сунгра Амир Ҳусайнлар билан ҳамкорликда иш юритади. Айниқса Амир Ҳусайн билан алоқаси қизғин тус олган. Маълумки, у Амир Ҳусайннинг синглиси — Улжаой Турканга уйланиб, қариндошчилик юзага келган эди. Мўғулистон хонлари Амир Темурни ҳам, Амир Ҳусайнни ҳам умумий душмани ҳисоблаган. Бу ҳолат ҳам уларни бир-бирларига яқинлаштирган. Аммо уларнинг мақсадлари бир-бирларига зид эди. Чунончи Амир Темур ҳали етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганлиги учун Амир Ҳусайндан фойдаланиб, ашаддий душман Мўғулистонга, хусусан Илёсхўжага зарба беришни уйлаган. Амир Ҳусайн ҳам унга таянган ҳолда ўлкада яккаҳокимлиқни қўлга киритишни мақсад

¹ Ўша жойда, 20—21-бетлар.

қилиб қуйган. Шу тариқа Амир Темур шароит тақозосига кўра душманлар билан вақтинчалик мурса қилишни лозим топган.

Ё ОЗОДЛИК, Ё ЎЛИМ!

Мазкур ватанпарварлик руҳи билан сугорилган сузлар 1365 йилда Самарқандда бош кутарган қузғолончиларнинг шиори сифатида жаранглаган эди. Қузғолончилар Сарбадорлар номи билан аталган эди. «Сарбадор» сўзи «бош дорга» демакдир. Бунинг маъноси ғалаба насиб этса озодликка чиқишликни, бордию мағлубиятга дучор бўлинса дорга осилишга тайёрликни англатган. Сарбадорлар қузғолонининг арафасида мамлакатда мўғул шаҳзодаларининг яккаҳокимлик учун кураши қизгин тус олиб, ҳаёт ғоятда оғирлашган. Айниқса Амир Ҳусайн ва Илсхужа уртасидаги кураш катта талафот ва парокандаликни юзага келтирмоқда эди.

1365 йилда улар уртасида Тошкент билан Чиноз уртасида лойгарчилик пайтида жанг бўлди. Натижада Амир Ҳусайн енгиледи. Бу ғалабадан руҳланган Илсхужа Самарқандни эгаллаш мақсадида йўлга чиқади. Бундан хабар топган Самарқанд шаҳрининг аҳолиси ўзининг кучи билан душманга зарба беришликка аҳд қилади. Аммо Самарқанднинг мудофаа девори Чингизхон томонидан бузиб ташланиб ҳамон хароба ҳолатда эди. Душман кучи яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар олинishi билан шаҳар майдонига минглаб кишилар тушланади. Бу ерда мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳаллалик Абу Бакр Калавий ва Хурдак Бухорийлар халқни босқинчиларга курашишга даъват этдилар. Мавлонзода сўзга чиқиб деди: Мусулмон аҳли! Ҳозирда гайридинлар — мўғуллар кучли қўшин билан бизларнинг мол-мулкимизни талон-тарож этиш учун келмоқдалар. Халқдан турли солиқларни ундираётган ва ўзларининг хоҳишларича сарфлаётган ҳокимият вакиллари оғир кунда мусулмонларни ташлаб қочдилар. Айтинглари, ким ислом динини ҳимоя қилиш учун раҳбарлик ва масъулиятни зиммасига олади?

Жамоа аҳли якдиллик билан Мавлонзодани ўзларига сардор этиб сайладилар. Шундан кейин у халқни душманга қарши жанг қилишга чақириб ҳарбий

7- расм. Сарбадорларнинг мўғулларга қарши жанги.

тайёргарликни бошлаб юборди. «Ҳаракатнинг раҳна-
молари, — деб туғри ёзади инглиз олими Хильда Хук-
хэм, — мадраса талабаси Мавлонзода, Надоф (пахта
титувчи) Абу Бакр барча шаҳар аҳлига мурожаат
қилиб, уз ҳимоялари учун жангга отланишга даъват
этишди. Масжид ёнидаги майдонда умумшаҳар маж-
лиси чақирилиб турли табақаларга мансуб булган ун
минггача одам йиғилди. Мажлисда Мавлонзода шаҳар
ҳокимларини қурқоқлик ва очкузликда айблаб, боши-
га огир кун келганида халқни уз ҳолига ташлаб, қочиб
кетганларини айтди. «Қанчалик катта товон туламай-
лик, — деди у — барибир Самарқандни қутқариб қола
олмаймиз. Шаҳарни омон сақлашнинг елғиз йули уз
ҳаётимизни ҳимоя қилиб, жангга отланмақдир». Шун-
дан сунг у аслзодаларга мурожаат қилиб, «Қай бирин-
гиз дини ислом ҳимоясига бошчилик қилишингиз
мумкин?» — деб сўради. Бироқ улар «чурқ» этиб огиз
очишмади. Шундан сунг у халққа мурожаат қилиб,
шаҳар мудофаасини узи ташкил этажагини айтиб, бу
ишда уни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини илти-
мос қилди...»¹

Халқ Мавлонзодани қўллаб унинг бошчилигида
мўғулларга қарши курашишларини баён этдилар.
Шаҳарнинг катта-кичик аҳолисининг барчаси кўта-
ринки руҳ ва ғайрат билан шаҳар мудофаасини мус-
таҳкамлашга нима зарур бўлса барчасини амалга

¹ Хильда Хукхэм. Етти иқлим султони. Тошкент, 1999, 49—50-бетлар.

оширдилар. Чунончи тор кучаларнинг очик томони-га тўсиқлар қурилди. Бақувват ва жасоратли йигитлар қуроллангирилиб вазифалари белгиланди. Уларнинг сони 10 минг кишини ташкил этган. Мавлонзода уч кечаю уч кундуз ухламай қўл остидаги ватан ҳимоячиларининг жанговарлигини таъминлашга қаратилган муҳим чораларни кўрди. Илсхужа ва қўшинлари шаҳарни қамал қилиб жангни бошладилар. Мавлонзода уларни тузоққа тушириш учун шаҳарга кирадиган бир кучани очик қолдириб, ўзи 2000 кишилик қуролланган одамлари билан пистирмада туради. Мўгуллар хотиржамлик билан ўша кучага кирганида пистирмадаги шаҳарликларнинг тўсатдан қилган ҳужумига бардош беролмай минг кишини йўқотиб чекинадилар. Бошқа маълумот бўйича мўгуллардан икки минг киши улдирилган.¹ Эртаси кунда ҳам мўгуллар ҳужумни эҳтиётлик билан қайтардилар. Бироқ галабага эриша олмай, қамални ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.² Сарбадорларнинг бу галабаси катта аҳамият касб этиб, овозаси мамлакат бўйлаб тарқалди. Шуниси кишиларни ҳайратга солдики, яқиндагина Амир Хусайннинг кучли қўшинини тормор этган Илсхужа, оддий халқ томонидан шармандаларча мағлубиятга учратилди. Ҳатто самарқандликларнинг галабаси ҳақида хабарни Амир Хусайн ҳам, Амир Темур ҳам мамнуниятлик билан қарши олдилар. Бу вақтда Амир Темур Балхдан Қаршига келиб ҳарбий тайёргарлик кўрмоқда эди. Сарбадорлар ҳокимиятни қўлга олиб бир йил мобайнида шаҳарни бошқариб туришди. Бу вақтда «Сарбадорлардан чиққан раҳнамолар шаҳарда ўз ҳокимиятларини мустаҳкам ўрнатиб феодал ҳукмдорлар ва шўҳратпараст амирларни бир четга суриб қўя бошлаган эдилар».³ Ҳақиқатан ҳам улар мўгулларга таяниб бойлик ортирган ва зулмни кучайтирган айрим юқори табақа вакилларини жазолаганлар.

Сарбадорлар динни ниқоб қилиб ҳаддидан ошган нуфузли кишиларни ҳам жазолаган бўлсалар керакки, уларни «динсиз»ликда айбловчи тухмат сўзлари тарқатилди. Афтидан Амир Хусайн ўзининг ашаддий

¹ Бартольд В. В. Соч. том 2, часть 2. С. 372.

² Уша жойда, ўша бет.

³ Хильда Хуксэм. Уша асар, 50-бет.

душмани Илѣсхужани маглубиятидан хурсанд булган булса керакки, Самарқандга элчилар билан тун ва белбоғлар, қилич ва ҳокимиятни бошқаришга ваколат берувчи ерлиқни жунатган. Бу элчи ва совғалар Сарбадорлар томонидан мамнуниятлик билан қабул қилинган. Улар Қаршида истиқомат қилаётган Амир Темурга совғалар юборишган. Ўз навбатида Соҳибқирон Сарбадорларга элчисини юбориб маслаҳатларини етказган.¹

Амир Ҳусайн 1366 йил баҳорида Самарқандга юриши олдидан Сарбадорлар ҳузурига элчи юбориб уларга тўла ишониши ва ҳурмат қилишини маълум қилади. У Самарқанд ён бағридаги Кониғил деган сулим жойга урнашганда сарбадор бошлиқлари совғалар билан кутиб олади. Аммо Сарбадорлар эртасига Амир Ҳусайн ҳузурига келишадиганларида унинг одамлари ҳибса оладилар. Сўнгра улар осиб ўлдирилади. Шундай қилиб Амир Ҳусайн Сарбадорларга кўрсатган ҳурмати ва юборган совғалари шум ният билан қилинган сиёсат булиб чиқди. У Сарбадорларнинг куч-қудратидан хавфсираб кузбуямачилик билан уларда ишонч ҳосил қилиш ва тўқнашишни олдини олиш режасини тузган. Унинг бундай қилиши бежиз булмаган, албатта. Зеро, Сарбадорлар шахсан Илѣсхужага эмас балки умуман мўғулларнинг ҳукмронлигига қарши курашган. Буни яхши тушунган Амир Ҳусайн пировардида Сарбадорларнинг унинг узига ҳам қарши курашини олдини олиш учун ҳийла-найранг ишлатиб, Сарбадорларнинг талай қисмини ўлдиради.

Айрим олимлар бу ҳодисаларнинг рўй беришида Амир Ҳусайн Амир Темур билан биргаликда қатнашган деб ҳисоблайдилар. Аммо, аслида Амир Темурнинг бундай қилишига ишониш қийин. Чунки барча ўрта аср манбаларида унинг Мавлонзодани ўлимдан сақлаб қолганлиги уқдириб ўтилган.² Соҳибқироннинг бу ишни қилиши табиий ҳол эди. Чунки уни ўзи ҳам мўғулларнинг ҳукмронлиги ва зулмига қарши булиб ошкора курашга фўрсатни кутмоқда эди. Шунинг учун ҳам Сарбадорлар ўзларининг галабаси ҳақида даставвал элчи орқали Амир Темурга маълум

¹ Бартольд В. В. Ўша асар, 374-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996, 50-бет.

қилган эдилар. Юқорида курсатилганидек унга совгалар ҳам юборилган.

Куриниб турибдики, Амир Темур Сарбадорлар курашига хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг бош сардорини улимдан қутқариб қолган. «Сарбадорларнинг айрим бошлиқлари билан, — дейди И. Муминов, — олдин ҳам алоқада бўлганлиги ривоят қилинади... Аммо Темур билан Сарбадорларнинг айрим раҳбарлари уртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кура келиб чиққанлиги ҳали тула аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, мугул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонзодани ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кумакдош этган; худди шу сабабдан Сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ердан берганлар».¹

Мазкур сатрларда баён этилган фикрларга тула қўшилиш мумкин. Буни қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Амир Темурнинг мугулларга қарши қаратилган фаолияти уни Эронда юзага келган Сарбадорлар давлати билан дўстлашишга олиб келган. Бу ерда 1337 йилда Сарбадорлар мугулларнинг ҳукмронлигини ағдариб, узларининг давлатини ташкил этган эди. Бу давлат 1381 йилгача, яъни салкам 45 йил ҳукм сурган эди. «Хожа Али Муайяд тахтда утирган вақтда, — дейилади манбада, — Сарбадорлар мамлақати зиёд бўлди: Туршиз, Куҳистон, Табс ва Киликини босиб олди ва Домғондан то Сарахсгача (бўлган ерларни) ўзининг тасарруф тутамига киритди. Али Муайяд ўзининг ҳукмронлиги даврида улуг Амир, буюк Соҳибқирон Темур Курагон жаноблари билан ҳамжихат ва садоқатли бўлди; (Унга) дўст ва хушмуомалада бўлди. Хожа Али Муайяд бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг бир-бирларига душманлиги бениҳоя кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хожа Али Муайяд улуг Амир Темур Курагондан ердан, мадад сўради ва Тоту

¹ Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1980, 11-бет.

номли кишини Самарқандга, Соҳибқирон ҳузурига юборди. Тўрт ойдан сунг буюк Соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хожа Али Муайяд Сарахсга улуғ Амир Темур Курагоннинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф бўлди. Улуғ Амир Темурнинг... унга садоқати воқеъ бўлди ва Хожа Али Муайяд Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Узи Соҳибқироннинг мулозиматига машғул бўлди.

Ҳикоят қиладиларки... Хожа Али Муайяд етти йил Соҳибқирон билан ҳамсуҳбат ва унга мулозим бўлди. Унинг жиянлари ва бошқа қариндошлари ҳам уша мулозиматда унга ҳамроҳ эдилар».¹ Бинобарин Амир Темурнинг Сарбадорларни қўллаб-қувватлашига шубҳа йўқ. Шундай экан, нима учун у Самарқандда Амир Ҳусайн Сарбадорларни жазолаётганда унга қарши курашмади деган савол тугилади. Соҳибқирон шароит тақозосига кўра бу ишни қила олмас эди. Чунки Амир Ҳусайн катта куч ва салоҳиятга эга бўлиб, ҳали унга қарши ошкора курашиши учун Соҳибқиронда етарли имконият бўлмаган. Шу боис у Амир Ҳусайн билан мурося қилишдан бошқа иложи бўлмаган. Шунга қарамай у имкони борича ҳаракат қилиб Мавлонзодани улимдан сақлашга эришади.

Айрим маълумотларга қараганда Соҳибқирон Сарбадорларни жазоламаслик хусусида Амир Ҳусайн билан баҳслашган. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон билан Амир Ҳусайн ўртасида уша масала буйича низо пайдо бўлган, деган фикрлар мавжуд. «Ҳусайн Сарбадорларнинг бошлиқларини, — деб ёзади инглиз олими, — мудҳиш жиноятларда айблади. Абу Бакр Сарбадорларнинг бошқа раҳнамолари қатори қатли этилибди. Фақат Мавлонзодага шафқат қилишибди — Сарбадорларни дор остига олиб келишганда Темур унинг гуноҳидан ўтишни сўрабди. Шу иши туфайли Темурга бутун Самарқанд аҳлининг меҳри товланибди. Ҳусайнга эса, аксинча, золим сифатида лаънат ўқишибди... Эҳтимол Темур Сарбадорлар билан, айниқса, уларнинг орасидаги аслзода кимсалар билан яқин алоқа ўрнатгандир. Ҳусайн билан унинг ўртасида ана шу Сарбадорларга нисбатан тугилган сиёсат юзасидан

¹ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1968, 45-бет.

ихтилоф келиб чиққандир».¹ Бундай фикр шарқшунос олим А. Якубовский томонидан кутарилган эди.²

Хуллас, мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган Сарбадорлар қўзғолони ваҳшийларча бостирилди. Бироқ у мўғулларнинг куч-қудрати ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Улар ўзларининг иродаси ва биллак кучларига қаттиқ таянган ҳолда кишини ҳайратга соладирган даражада қаҳрамонона жанг қилдилар. «Маълум муддат раият (Сарбадорлар), — дейилади манбада, — ҳеч бир подшоҳнинг шон-шукуҳисиз бош-оёқ қуролланган ғаддор ёв билан адолат ва ҳақиқат учун мардларча курашдилар. Душманга ҳужум қилишда ва мудофаада шундай матонат кўрсатдиларки, ғанимларнинг ҳукмронлиги ва истило қўли ул шаҳар аҳолисининг номус ва моли этагига етмади».³

Демак Сарбадорлар мўғулларни тор-мор этиб она юртни улардан халос этганлар. Амир Ҳусайн уларнинг ғалабасидан чўчиб ва ҳокимиятни қўлдан кетишидан хавфсираб, Сарбадорларнинг фаол қатнашчиларини ўлдириб, Самарқандни эгаллайди.

АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН ВАТАН МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТИКЛАНИШИ

Сарбадорлар томонидан Илсхужанинг қўшинларини тор-мор этилиши озодлик курашини жадаллаштирди. Бу вақтга келиб Амир Темурнинг мамлакатдаги мавқеи юқори даражага кўтарилиб, мўғул ҳукмдорларини талвасага солиб қўйган эди. Айниқса унинг ўлкада яккаҳокимлик учун курашаётган Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олди. Эндиликда тахт учун кураш асосан ўша икки амирлар ўртасида авжига миниб борди. Айниқса Амир Ҳусайн Соҳибқироннинг мамлакатдаги обрўси ва салоҳияти ошганлигини англаб қандай бўлмасин унга зиён етказиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Чунончи, 1366 йилда Амир Ҳусайн Амир Темурнинг энг яқин амирларининг мол-мулкига қўз олайтириб куч-қудратини намойиш этмоқчи бўлди. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзига қараганда у чегараси йўқ очқўз ва молпараст бўлган. «Амир

¹ Хильда Хукхэм. Ўша асар, 50-бет.

² Якубовский А. Ю. Тамерлан: эпоха, личность, деяния. «Тамерлан», Москва 1992, С.25.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, Тошкент, 1994, 113—114-бет.

8-расм. Соҳибқирон Амир Темур.

Ҳусайнда, — дейди у, — омадсизлик ва бахтсизликнинг белгилари тобора қулоч ёзиб борарди. Чунончи, мағрур подшоҳлар шаънига лойиқ бўлмаган хирс ва бахиллик, ваҳшийлик ва очкузлик унинг вужудини қамраб олди, ҳамда мол-дунё йиғиш ва заҳира туллашга муккаси билан шунғиб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, ҳазрат Соҳибқирон амирлари ва мулозимлари (молига ҳам) таъма кўзини тикди. Яъни, Амри Жоку, Амир Сайфиддин, Оқбуго, Элчи-баходир Давлатшоҳ баҳши номига анчагина (тулов) маблағини белгилаб, уни ундириб олиш учун солиқ йиғувчи тайинлади. Бироқ, улар яқинда (Тошқандаги) «лой жанги» воқеасини бошидан кечирганликлари ва мол заҳиранинг куп қисми талон-тарож бўлиб кетганлиги учун у таъма қопини тўлдириш учун мўлжалланган маблағни буткул йиғиб беришга имкониятсиз эдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳусравона ҳимматиё ёрдам қўлини чўзмоққа тақозо этди ва олгину кумушдан иборат катта (миқдордаги) маблағни, жумладан Маҳди Аъло Улжой Туркан-огонинг билагузук ва исирғасини ҳам, уларнинг тулов маблағи ҳисобига бериб юборди. Амир Ҳусайн уни кўриб, ўзининг сингисиники эканлигини таниди. Аммо очкузлик хирси шу даражада ёмон бўлиб кетган эдики, ҳатто ака-сингиллик кадр-қимматини ҳам кўзга илмади ва уларни олишдан ҳайиқмади».¹

Бу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, икки амирнинг дунёқараши ва одоб-ахлоқида осмон билан ерчалик фарқ мавжуд. Амир Ҳусайндаги ноинсофлик ва очкузлик бобоси Чингизхоннинг қонидан ўтган иллат эди. У ўзининг шум ниятларини ниқоблаш мақсадида Амир Темур билан бир неча маротаба дўстлик ва ҳамкорлик аҳдномасини тузди. Ҳатто у Қуръони каримни уртага қўйиб ўзининг чинакам дўстлигини изҳор этди. Аммо «ойни этак билан ёпиб» бўлмайди, дейилганидек унинг душманлиги борган сари юзага чиқиб бораверди. «Амир Ҳусайн, — деб ёзади Соҳибқирон, — салтанатим азимати ва шон-шавкати ни кучайганлигини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга исён тугини кутарди. Мен унинг олдига куп марта (лутф-марҳаматлар курсатиб) бордим, у

¹ *Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 117—118-бетлар.*

булса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртдан такаллуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишла-тиб, мендан Қарши қалъасини олиб қуйди. Қарши қалъасини қуриқлаб туриш учун қургонбеги амир Му-со бошчилигида етти минг отлиқ аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қушимча беш минг отлиқ аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени улдирмоқчи бўлди».¹ Бу ерда суз фақат икки салоҳиятли амирлар-нинг тор шахсий манфаатлари доирасидагина ке-таётгани йук, албатта. Аксинча илдиизи муҳим сиёсий масалага бориб тақалади. Агар Амир Хусайн қандай булмасин муғулларнинг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқаришни уйлаган булса, Соҳибқирон ватан мус-тақиллигини тиклаш учун курашаётган эди. Буни ях-ши англаган Амир Хусайн, аввалам бор Қарши қалъа-сини эгаллади. Маълумки Қарши Самарқанд ва уму-ман Мовароуннаҳрга кирадиган дарвоза сифатида муҳим стратегик аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам уни Амир Темур қўлидан тортиб олиб унинг ре-жаларига зарба бермоқчи булган. У буни яхши тушу-ниб, қандай булмасин уни қайта эгаллашга қаттиқ ки-ришди. Бунга эришмоқ учун жонини тикди дейилса асло муболага булмайди. Бу вақтда Қаршида Амир Ху-сайннинг 12 минг кишидан иборат қўшини булган булса Соҳибқиронда бор йўғи 243 аскар иборат булган. У фурсатни бой бермаслик учун мана шу жуда оз аскар-лар билан жанг қилишга қарор қилди. Низомиддин Али Яздий унинг бу жасоратига юксак баҳо бериб: «Бу паҳлавонликдан ортиқ даражадаги шижоат белги-си булган хатти-ҳаракат ва баҳодирликдан утадиган довюраклик нишонаси булмиш тадбирдир. (Амир Соҳибқирон)... Омуя сувининг буйига етиб келгандан сўнг, ўша туннинг ўзидаёқ шахсан ўзи қирқ киши би-лан дарёга от солиб сузиб утдилар. Бирор киши бирор жойга хабар етказмасин, деган мақсадда Хастор қиш-логини ураб олдилар. У ердан кемалар олиб дарёнинг нарига томонига юборди ва лашкарнинг қолган қис-ми кемада утиб олишди. Уша зафаркирдор юришда хос баҳодирлардан Суюргатмиш-ўғлон, дуглат ўмоки-дан Амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг опаси Кут-луқ Туркан-огони ўз никоҳига олган эди, амир Жоку барлос, амир Муайяд Орлот, Улҳазратнинг синглиси

¹ Темур тузуклари, 36-бет.

Ширинбек-ого унинг никоҳида эди, Амир Сорбугай Жалайир, Хусайн-баҳодир, Амир Сайфуддин Нукуз, Аббос-баҳодир қипчоқ, Оқбуго баҳодир Найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар».¹

Демак Амир Темур иккита поччаси ва бир гуруҳ атоқли амирлари билан душман эгаллаб турган қалъага яширинча киришга ҳаракат қилганлар. У ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Нишон туманидаги Фазли (Фазд) қишлоғига келганлар. Сунгра Қарши туманининг маркази Бешкент (Ширкент)га бордилар. Шундан кейин у иккита сафдоши билан Қарши қалъасининг сув билан тўлдирилган зовурига яқинлашди. Бу ерда у зовур устига қурилган тарновидан тизза буйи келадиган сувни кечиб Ғузор томонидаги дарвозасига ча борди. Бу ерда у девори пастроқ жойни кўриб нарвонни шу ерга қўйишни кўрсатди. Шундан кейин орқага қайтди. Сунгра аскарлари билан уша узи юрган йўл буйича қалъага тусатдан ҳужум қилди. Улар «ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бургу (карнай) чалдилар. Уша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб кирдилар ва оломон бақириқ-чақириқлар қилиб ул кўргонни ларзага солдилар. Қарши аҳолиси карнай-сурнай (овози)дан кузидан уйқу учиб, бошини ҳайрат тутуни қоплади ва улкани забт айлагучи Соҳибқироннинг уқи зафар нишонига тегди...

Ҳазрат Соҳибқирон шаҳар дарвозаси муҳофазасига шахсан узи бошчилик қилди ва Амир Сари-Буго унинг мулозимлигида эди; Амир Довуд, Амир Муайяд, Амир Сайфиддинларни Ғузор (Ғузор) дарвозасини эгаллашга буюрди; Суюрг Отмиш-ўғлон, Амир Аббос, Хусайн баҳодир, Оқбуго ва бошқа амирларни бору ва буржларда² қолдирди. Амир Муайяд Орлот утгиз киши билан дарвозадан чиқиб, ул интиқом олгучи сипоҳ устига ташланди ва ут ёндирувчи обдор қилич билан мардликлар намоён этди».³ Шу тариқа Амир Темур узининг аскарлари билан қалъанинг ичкарасига урнашиб олдилар ҳамда душманларни ташқаридан қилинган ҳужумларига зарба бериб турдилар. Амир Мусо бошчилигидаги етти минглик аскарлар биринкетин мағлубиятга учраб ҳар томонга қочишга мажбур

¹ Уша асар, 134-бет.

² Қалъа девори туташган минора.

³ Шарафиддин Али Яздий. Уша асар, 136—137-бетлар.

булдилар. Аммо, Малик-баходир бошчилигида беш минглик қўшин Ғузор дарвозаси томонида турган. Амир Темур 60 киши билан уларга қарши ташланганда ваҳимага тушиб қочдилар. Шарафуддин Али Яздий жангга яқун ясаб ёзади: «Бу Аллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир киши (Амир Темур)ни уз лутфи ила сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадя этадики, у (киши) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки уз ихтиёрича, ун икки минг қонхур ва қасоскор душман отлиқларга қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади; етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан қўрғонни тортиб олади, аҳли аёлини асир қилади, барчасини ўқ ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан тарқатиб, тузитиб юборди; ўзи эса от солиб уларни таъқиб қилади, баҳодирларини қулатади ва асир олади».¹

Амир Темурнинг ниҳоятда оз сонли аскарлар билан кўп мингли душман қўшинига қарши ҳужум қилиб тор-мор этиши жаҳон тарихида учрамайди. Ғалаба шу ҳақда гувоҳлик берадики, шахсан Амир Темурнинг ўзи бир неча минг қўшинни тор-мор этиш чорасини қўрган эди. Бундай мисли қўрилмаган ҳарбий маҳоратга эга бўлган давлат арбоби ва лашкарбози ҳали дунёга келгани йўқ. У шонли ғалабани қўлга киритгандан кейин бутун қиш бўйи Қаршида яшади. Кейинги вақтларда ҳам Амир Темур билан Амир Ҳусайн қўшинлари ўртасида тўқнашувлар бўлиб турди. У тиниб-тинчимай Бухоро, Тошкент ва бошқа жойларда ҳам душманга қарши курашни тўхтатмади.

Умуман айтганда Амир Темур 1366—1370 йилларда Илсхужа ва Амир Ҳусайнга қарши икки томонлама жанг билан машғул булди. Шу орада Амир Темур биринчи навбатда Мугулистон хони Илсхужага ҳал қилувчи зарба беришини зарур ҳисоблаб, Амир Ҳусайн билан ярашган ва учрашган вақтлари булган. Аммо, Амир Ҳусайнда ҳасадгўйлик ва кўра олмаслик устун келиб қандай бўлмасин Соҳибқиронни йўқотишга ҳаракат қилаверди. Шунинг учун ҳам Амир Темур унга қўйидаги шеърни юборган:

*Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манғо,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анғо.*

¹ Уша асар, 141-бет.

Аммо Амир Ҳусайннинг Амир Темурга нисбатан душманчилиги тобора кучайиб борди. Чунки Амир Темур туфайлигина озодлик курашининг узил-кесил галабаси кутилмоқда эди.

«Амир Ҳусайн, — дейди Соҳибқирон, — мен қулга киритган галаба ва ютуқларимни курулмай, ҳасад ичини емириб, менга ва ҳарамимдаги уз синглисига кўп озор берди. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени улдириб, тахтга узи ултиришга бел боғлади. Уртамизда бир неча бор урушлар бўлиб турган бўлсада барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгил ва улдиришга оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда қўрслиги, ёмон йул тутиши туфайли амирлари ундан юз угиришди».¹

Шундай қилиб, Амир Ҳусайн Амир Темурга қарши курашларда галабага эришолмай борган сари уз мавқеи ва салоҳиятини йўқотиб борди. Ҳатто, ундан энг яқин сафдошлари буйсинишдан бош тортдилар. Низомиддин Шомийнинг сўзи билан айтганда «халқнинг ундан кўнгли совиди. Давлат ва мамлакат аҳолиси ундан юз ўтирди.»² Амир Ҳусайннинг адолатсизлиги ва зулми халқнинг барча тоифаларини аллақачонлар нафрати ва газабини уйғотган эди. У фақат найрангбозлик ва зуравонлик билан тахтда ўтирган. Уз-узидан маълумки бундай ҳолатни узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Уни айниқса Амир Темурга нисбатан гирромлиги ва хоинлиги халқнинг газабига газаб қўшган.

Муҳаммад пайгамбарнинг авлодларидан бири Саййид Барака Амир Темурни буюк зафарлар кутаётганини башорат қилиб, улуг ҳукмдорлик тимсоли ҳисобланган ноғора ва байроқни ҳада этади. Бу туғрида Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Маккаи муаззамнинг буюк шарифларидан бири, ўз асрида ер юзи саййидларининг пешвоси, зоти шариф Тоҳа ва Ёсин сараланган шодасининг воситаси бўлмиш нақблар пешвоси, муртазои аъзам, улуглиги сифат ва унвонларини келтиришга ҳожатсиз олижаноб Саййид Барака ҳеч қандай ваъда ва олдиндан келишувсиз, кутилмаганда ул ҳумоюндан манзилда пешвоз чиқди ҳамда

¹ Темур тузуклари, 39-бет.

² Низомиддин Шомий. Уша асар, 79-бет.

салтанат ва подшолик белгиларини англатувчи ноғора ва алам (байроқ) келтириб, ҳазрат Соҳибқиронга совға қилди. (Сунгра Аллоҳ) кумагидан илҳомланган ҳолда бахт-саодат сўзларини айтиб башорат қушиғини каромат пардасида чала бошлади:

*Аллоҳ ҳимояси сенга эрур посбон,
У бошдан бу бошгача сеники жаҳон.
Давлат ноғорасин чал, майдон сенингдур,
Бу олам тангрисининг истаги эрур».¹*

Саййид Бараканинг Амир Темур шаънига айтган сўзлари ва башорати фақат унинг ўзини эмас, балки бутун мазлум халқнинг фикри-зикрини изҳор этган эди. Бу вақтга келиб Амир Темур озодлик рамзи сифатида олиму фозилларни, дин пешволарини, амирларни ва халқ оммасининг диққат марказидан ўрин эгаллади. Бундан руҳланган Амир Темур узоқ йиллар кутиб келган қулай фурсатни қўлдан бой бермасликка аҳд қилиб, ҳал қилувчи жангни бошлаб юборади. У Термиздан уч чақирим наридаги Буё деган жойга келиб урнашади. Бу ерда Саййид Барака билан учрашгандан кейин Сурхондаренинг юқори оқимида жойлашган Чағониён (Денов яқини)га келиб қушинни тайёрлаш билан шугулланди. Сунгра Амир Темур Кофарниҳон даресининг Амударёга қуйилиш жойидаги ҳозирги Айваж қишлоғига кўнади. Курсатилган ерларда турли жойлардан амирлар қушин билан келишиб Соҳибқиронга қушилдилар. Амир Темур Хатлонга, сунгра Амударёдан утиб Афғонистоннинг шимолидаги Хулм мавзесига келиб урнашади. Амир Темур юқорида кўрсатилган жойларда кучли қушинни ташкил этиб Балхни эгаллаш учун йўлни давом эттиради. Унинг қушинини бир қисми Амир Ҳусайн томонидан юборилган аскарлар билан тўқнашиб қаттиқ жанг қилинди. Душман кучлари мағлубиятга учратилди. Шундан кейин Амир Темур қушинлари Ҳиндувон номли Балх қалъасини қуршаб олдилар. Бу ердаги даҳшатли жангни Шарафуддин Али Яздий шундай тасвирлайди.²

¹ Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 201—202-бетлар.

² Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 207—208-бет.

*Жаҳонгир ҳамда гардун ҳайбатли шоҳ,
Тепадан настга бошлаб келди сипоҳ.
Чумоли чигирткадек сонсиз эди,
Шаҳару қўрғон сари ёпирилди.
Туронгуруҳдан кўтарилди сурон,
Кўрқувдан титрар тоғ ва дашт ўшал он.
Отлиқлар от суриб роса жанг қилди,
Пиёдалар бир-бирига ташланди.
Ер тораидию, қора бўлди жаҳон,
Қуёш титради ва ой қўрқди чунон.
Найзалар қонидан ер ёзиб борар,
Пистирма камондан ўлим юборар.
Қоронғу тушгунча уруш тинмади,
Бирор киши жангдан қўлин тиймади.*

Ҳақиқатан ҳам Балх қалъаси учун кураш шу даражада даҳшатли тус олдики, қонлар бамисоли сув каби оқди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ўзининг еш ўгли Умаршайхни ҳам жангга жалб қилган. Уша жанг куни «амирзода Умаршайх бор-йўғи ўн олти

9-расм. Темурийлар давридаги жангчилар.

ёшда эканлигига қарамай баҳодирлик бедовини жанг майдонида чоптириб шижоат ва жасорат кўрсатди. (Тусатдан), тақдир майдонида бир уқ келиб аёгининг орқасига тегиб тагидан тешиб чиқди. Ул довжорак шаҳзода, ёши кичик бўлишига қарамай, изтироб чекаётганлигини ҳеч сездирмади».¹

Жанг охирида душманнинг бир ҳарбий қисми қалъани ичидан чиқиб урушни давом эттирдилар. Жанг майдони қонга беланиб уликлар уйилиб кетди. Амир Ҳусайн мағлубиятни бўйнига олиб ва тунда қалъадан яширинча чиқиб жомеъ масжид ўртасидаги минорага кўтарилиб бекинади. Аммо, у қўлга туширилиб ўлдирилади. Унинг уй-жойлари ва қалъа яксон қилиб ташланди. Иккита ўгли ҳам қатл қилинди.

Балхда қўлга киритилган шонли ғалабадан сўнг 1370 йил 9 апрелда қурултой чақирилди. Унда Амир Шайх Муҳаммад Сулдуз, Амир Кайхусрав Хатлоний, Амир Улжоту Апардий, Амир Довуд Дуғлот, Амир Сарбуғой қипчоқ, Амир Жоку барлос, Амир Муайяд Орлот, Бадахшон валийси Шайх Муҳаммад, Ҳусайн-баҳодир, Саййид Барака, Термиз хонзодалари — хонзода Абул Маолий ва унинг биродари хонзода Али Акбар ва бошқа кўп нуфузли кишилар қатнашувида Амир Темур Туркистон заминининг ҳукмдори этиб тайинланди.² Шу тариқа буюк Амир Темурнинг кўп йиллар мобайнида жанг майдонларида мазлум халққа таянган ҳолда олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли муғуллар ҳукмронлиги қупориб ташланди. Уша пайтда у 34 ёшли навқирон йигит эди. Мустақиллик ва озодликнинг тикланиши бутун минтақа халқининг умумий байрамига айланиб кетди. Шарафуддин Али Яздий Соҳибқироннинг хизматларини қуйидагича ифодалайди: «У олам юзини ваҳшат ва ғам-андух ғуборидан тозалаб, унинг салтанат ва улугворлик чодирини рубъи маскуннинг гир атрофини қуршаб тикди; буюклик ва шон-шухрат баргоҳининг куббасини эса осмон соябонидан (ҳам баландга) утказиб, тинчлик ва омонлик гиламини ёйди; салтанат асосини тўртта асос — давомийлик, барқарорлик, ҳашамат ва ифтихор узра ўрнатиб мустаҳкамлади; шоҳлик тожини иззату шавкат жавоҳирларию ва ҳашамату улугворлик ёқутлари ила қадаб ясадди.

¹ Уша жойла.

² Уша жойда, 218-бет.

Соҳибқирон кўтарди тилла тожни,
Чарақлатди шоҳликнинг қиличини.
Шаҳаншоҳлик шукӯҳи ила боғлади камар,
Бутун жаҳон унга бўлди хизматкор.
Ёмонларнинг ёмонликдан қисқа қилди қўлини,
Ҳаётнинг ёруғлик сари очди йўлини,
Темур Тарағай — арслон каби султон,
Оламни кезиб чиққан шоҳи жаҳон.
Шундан сўнг шарқий насаб бўлди ҳукмрон,
Жаҳонни адл ила қилди навқирон.
Ер юзини зулмдан бошдин-аёқ,
Қиличининг суви ювганда мутлақ.
Шамшири безарар жаҳон боғидан,
Офат илдизини қўпорди тубдан.»¹

Ушбу байтда Амир Темурнинг муғул босқинчиларининг ҳукмронлигини қўпориб, халқни ва ватанни зулм ва ҳурланишдан озод этганлиги билан яхши ифода этилган. Унда Амир Темурнинг хизмати жаҳон аҳамиятига молик эканлиги таъкидланиб, унинг оламини яшартирганлиги уқдириб ўтилган. Шунингдек байтда халқнинг Амир Темурга самимий муҳаббати, ишончи ва умиди изҳор этилган.

Дарҳақиқат Амир Темур кўп мамлакат ва халқларни ваҳшиёна муғуллар ҳукмронлиги зулмидан озод этган эди. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзи билан айтганда «Ҳеч бир такаллуфсиз ва мақтовсиз (айтиш мумкинки), бу қутлуғ воқеадан олам ва олам аҳлининг ушбу давлат айёмининг давомлилигига ва бул салтанатнинг барқарорлигига бошқа давр ва замонга қараганда, умиди жуда кўп эрур. Шундайки: муътабар оиланинг (пайгамбар авлодлари)нинг ҳимояси ер юзининг ва замоннинг бошқа диёр ва маконига нисбатан тинчлик ва омонлик палоси билан безатилмиш; аҳоли ва шаҳарлар аҳволининг боғлари бузгунчи ва бебош кишилар босқинчилиги ва алдови тиконидан қайчилаб чиқилмиш; халойиқнинг умид ниҳоли адолат ва эҳсон томчиларидан мақсад меваси тутмиш ва тинчлик-хотиржамлик кўланкасини ёймиш; катта-кичикнинг тинчлик ва омонлик экинзорида инъом булутидан (томган) қатралардан орзу шоҳчасида мурод мева-

¹ Ўша жойда, 219-бет.

си ушиб; гузаллар қош ва зулфидан узга жойда эгрилик ва нотугрилиқдан асар қолгани йўқ».¹

Демак, Амир Темур тинчлик, барқарорлик рамзи сифатида машҳур бўлган эди.

У Балхдан Самарқандга йўлга чиқиб, Шаҳрисабзга келиб урнашади. Бу ерда икки ой туриб, янги давлатнинг бошқарув тизимини тузишга киришади. У биринчи навбатда садоқатли ва жангларда фаол қатнашган сафдошларини олий мансабларга тайинлаб, қадриқимматини урнига қўйди. Чунончи Довудбекка Самарқанд ҳокимлиги ва девон мансабинини берди. Амир Жоку, Амир Сайфиддин, Амир Аббос, Искандар, Олам-шайх, Алка қавчин, Ардашер қавчин, Кимори Ййноққа лашкар амирлиги ва тавочилик мансабинини топширди; Амир Сари-Буго, Хусайн барлос, Амир Оқбуго, Хожи Маҳмудшоҳ, Элчи-баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларни девон мири этиб тайинлади; Хитой-баҳодир, Шайх Али-баҳодир, Оқ-Темир-баҳодир, Тобон-баҳодир, Дукана, Бахшишоҳ, Қора-Ҳинду, Тақанақ Алочий-калта, Қирон-Буго-Арслон, Шайх Али ва Оқ-Темурлар баҳодирларнинг сардори вазифасига қўйилди.²

Амир Темур Шаҳрисабздан Самарқандга келиб уни давлатининг пойтахтига айлантиришга қаратилган чораларни изчиллик билан ошириб борди.

Амир Темур беш маротаба ҳарбий юришларни уюштириб, Хоразмни ҳам эгаллади. Бу билан у Олтин Урданинг Туркистон заминидagi энг муҳим таянчи Хоразмни унинг қўлидан озод этди. Ҳамда уни қаттиқ кучсизлантириб, мугулларнинг ҳукмронлигига яна бир бор зарба берди.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг бир неча йиллар давомида олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли 150 йиллик мугулларнинг ҳукмронлиги кўпориб ташланди. У мазлум халқнинг озодлик курашига билимдонлик билан бошчилик қилиб ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклади. Миллий давлат ва миллий қўшин тузилиб халқ озодлик ва фаровон ҳаёт юзини кўришга муяссар бўлди. Буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши Амир Темур узининг бутун ҳаётини ўзбек халқининг озодлиги ва тараққиёти учун

¹ Ўша жойда, 220—221-бетлар.

² Ўша жойда, 225-бет.

курашга бағишлади. У бу йулда 12 ешидан бошлаб то умрининг охиригача мисли курилмаган қийинчилик ва азоб-уқубатларни мардонавор бошидан кечирди. Ҳатто бир неча бор улим ёқасида турди. Бироқ ҳеч қандай куч уни хоҳиш-иродасини, ватанга ва халқига содиқлигини сундира олмади. У ҳамиша ватан ишқи ва халқ дарди билан яшаб, жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намойиш этди. «Бошимга, — дейди Амир Темур, — пулат дубулга, эгнимга довудий совут кийдим, белимга миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига утирдим... Салтанат тунини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, уз тушагимда роҳатда ухлаш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ун икки ешимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлаб (ганим) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган ва кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.»¹ Дарҳақиқат Амир Темур мустақиллик ва озодликни тиклаш ва тараққиётни таъминлаш, қандай бўлмасин Туркистон заминини жаҳон даврига олиб чиқиш учун тинимсиз курашди. У юз йилларда бир дунёга келадиган буюк давлат арбоби ва тенги йўқ лашкарбоши сифатида тарихда ўчмас из қолдирди.

---

¹ Темур тузуқлари, 49, 54-бетлар.

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

ОЛТИН ЎРДА ВА РУС ДАВЛАТИ

Олтин Урда давлати Рус князликлари билан Туркистон замини уртасидаги бамисоли кўприк ҳисобланган. Туркий дунёсининг таркибий қисми ҳисобланган бу улкан ерлар Россия томонидан босиб олингандан кейингина уни ҳозирги Ўзбекистонга бостириб кириш имконини тугдирди. Шу боис Олтин Урда ва Россия ҳақида тушунча бериш мақсадга мувофиқдир.

Олтин Урда давлати Днепр дарёсидан бошланиб, Волгадан утиб, Шарққа томон қўзилиб кетган «Дашти Қипчоқ»да юзага келган эди. Мазкур бепоен ерлар «Туркий дунёси»нинг таркибий қисми ҳисобланган. Бу жойларда туркий давлатлар ташкил топиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди билан жуда яқин алоқалар урнатилган.

IX—XI асрларда Дашти Қипчоқдан икки савдо йули бўлиб, бири — Волга орқали Булғордан Урта Осиё, Кавказ, Эрон ва Узоқ Шарққа, иккинчиси — Дашти Қипчоқдан Қримга, ундан эса Кичик Осиёдаги Трапезунд, Константинополга борган. Айни бир пайтда рус князликларига борилган.

Шунинг учун ҳам Дашти Қипчоқни эгаллашни сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам фойдаси беқиёс катта эди. Шуни ҳисобга олган ҳолда муғул қўшинлари, Чингизхоннинг невараси, Боту бошчилигида 1236—1239 ва 1239—1242 йилларда бутун Дашти Қипчоқни ва Рус князликларини босиб олиб «Олтин Урда» номида давлатни ташкил этдилар. Бу давлатни таркибига шимоли-шарқда Булғор вилояти, шимолда унинг чегараси рус князликларидан утган, жанубда Олтин Урдага бир томондан Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача қўзилиб борган Кавказ ва баъзан эса Бокугача кирган. Шунингдек, шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри кирган, гарбда Днепрдан бошланган даштлик-

лар, шарқда эса гарбий Сибирь ва Сирдаре этакларига-ча борадиган ерлар кирган.¹

Волганинг қуйи оқимида ҳозирги Астрахань яқинидаги Селитреннов деган жойда Сарой шаҳри бунёд этилиб, Олтин Урда давлатининг пойтахтига айлантирилди. У Сарой Берка шаҳри номида ҳам юритилди. Боту меросхури Беркахон (1257—1266) ҳозирги Царицин яқинида Берка Сарой шаҳрини қурдирди. Бу шаҳар Олтин Урда ҳукмдори Ўзбекхон даврида (1312—1340) пойтахтга айлантирилди. Олтин Урда давлатининг юзага келиши ва унга рус князликларини буйсундирилиши Дашти Қипчоқда қадимдан давом этиб келаётган туркистонликларни фаолиятига янада қулай шароит яратилди. Шуниси диққатга сазоворки муғул ҳукмдорлари давлатни мустаҳкамлашда ислом дини ва туркистонликларни муҳим урнини ҳисобга олган ҳолда уларга кенг йўл очиб берди.

Олтин Урда давлатининг асосчиси Боту давридаёқ ислом динига эътибор берилиб масчит ва мадрасалар очилганлиги маълумдир. Дастлабки вақтларда муғул ҳукмдорлари ислом динига кирмаган булсада, лекин қанчалик вақтларнинг ўтиши билан улар шунчалик кўп ислом таъсирига тортилди. Ботунинг вориси булмиш Беркахон машхур бухоролик шайх ал-Бахарзийнинг бошчилигида ислом динига кирди. Айниқса, юқорида қайд қилинган Ўзбекхон вақтида Олтин Урдада ислом дини анча ривож топди. Бу ишда Бухоро ва Хоразм дин пешволари жонбозлик кўрсатдилар.

Муғуллар гарчи ҳукмрон доира ҳисоблансада, лекин улар сон жиҳатидан қипчоқларга нисбатан озчиликни ташкил этган. Шу боис вақтни ўтиши билан келгинди муғуллар ислом динини қабул қилиб ва турклашиб қипчоқларга сингиб кетди. Пировардида туркий тил давлат тилига айланди.

Туркистонликлар Олтин Урданинг ички ва ташқи савдосида ҳам салмоқли уринни эгалладилар. Олтин Урдада ислом дини ва туркистонликларни савдо фаолиятини кучайиши, унинг маданий ҳаётига таъсир кўрсатди. Бунда Сарой Берка ва Сарой Ботудаги хоразмликлар яшайдиган маҳаллаларни ҳиссаси катта бўлди. Бу ерларда савдогарлар, ҳунармандлар, дин ва

¹ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956 й, 53-бет.

маданият намояндалари яшаб мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашганлар.

Хоразмликларни қурилиш ва меъморчиликка ҳам таъсири салмоқли булган. Бу тўғрида олим А. Якубовский шундай ёзади: «Бир томондан Сарой Берка билан Сарой Ботунинг ва иккинчи томондан, Урганчининг, гарчи кошинкорлик материаллари юзасидангина булса ҳам архитектура ёдгорликларини таққослаб ўрганиш шуни курсатадики, хоразмлик усталар ўзларига хос булган ранг-баранг нақш безакларини жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозайкаларида такрорлаганлар. Бу ранг-баранг нақшин безаклар Кўҳна Урганчдаги Турабек хоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга хоразмлик усталар аввалги ишларини такрорлаб қолмай, балки бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратганлар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турли туман бинолардаги хилма-хил кошинлар коллекцияси бу типик мусулмон саноати бўлганлигини курсатади. Гулларни расмини тўр-тўр чизиқлар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қушиб ишлаш кўк, феруза, оқ, яшил, сариқ сирларни Урганч учун жуда ҳам характерли бўлган қизил ранг (анчаб буёв) билан бирга қушиб тасвирлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон шаҳарларининг халқлари учун хос булган архитектура формалари билан биргаликда Волга бўйи шаҳарларига кучган.»¹

Туркистонликлар туқувчилик, кулолчилик, сиркор керамика ва бошқа ҳунарлар билан шуғулланганлар. Хуллас, улар Сарой Боту билан Сарой Берка сингари йирик шаҳарларни барпо этилиши ва ривожланишида кучли бўлганки, Миср султони Олтин Урда билан алоқада хоразмликлардан фойдаланган. Масалан, Миср султонининг Олтин Урдадаги Алоуддин Ойтўғди номли элчиси хоразмлик бўлган. Ўзбекхон даврида Сарой Беркадаги хоразмликлар маҳалласида яшовчи шайх Нумониддин ал-Хоразмий катта обрўга эга бўлган. Ўзбекхон бу киши билан тез-тез суҳбатда бўлган. Бу шайх асли Урганчли бўлиб, мантиқ, фалсафа ва тил илмини яхши биларди. Хоразмликлар орасида Олтин Урдага қарашли жойларда йирик мансаб-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 144—145-бет.

дорлар ҳам булган. Жумладан, XIV асрнинг 30-йилларида Муҳаммадхўжа ал-Хоразмий Азов деган вилоятнинг (Азоқтана) амири булган. «Олтин Урданинг адабий тили ва адабиётини яратишда ҳам, — деб ёзган А. Ю. Якубовский, — Хоразм катта роль уйнаган. Олтин Урдада чиққан бир неча бадиий асарларнинг тили Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар, яъни Оқ Урда ерлари тил элементлари билан бевосита боғланиш булганини кўрсатади. Ҳар иккала улка (Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар) Олтин Урданинг сўзлашув тилигагина эмас, балки майдонга келаётган Олтин Урда ёзувига айниқса, унинг бадиий адабиётига ҳам доимо таъсир кўрсатиб келган. Волга бўйи шаҳарларида хусусан иккала Саройда бу соҳада анча иш олиб борилган.»¹

Шубҳасиз Хоразм маҳалласида хоразмликларгина эмас, балки бухороликлар, самарқандликлар, тошкентликлар ва фарғоналиклар ҳам булган. Бироқ хоразмликлар кўпчиликини ташкил этганликлари туфайли маҳаллалар улар номида юритилган.

Олтин Урда вақтида туркистонликлар билан рус князликлари уртасидаги алоқа анча жонланган. XIV асрни биринчи ярмида Нижний Новгородда кўп сонда Хоразм ва Бухоро савдогарлари булганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.² Шунинг кўрсатиб ўтиш лозимки, Олтин Урда пойтахти — Саройда русларнинг ҳам турар жойлари булган. Шунинг учун 1261 йилда Саройда махсус православ епархияси ташкил қилинган бўлиб, бу епархияга саройдан ташқари Перяслав Киевский шаҳри ҳам кирган. Бу ҳолат Саройда яшовчи туркистонликлар билан руслар уртасида яқиндан алоқа урнатишга олиб келган. Туркистонликлар Олтин Урдани рус князларидан олинадиган солиқларнинг ялписига сотиб олганлар.³ Шубҳасиз, улар рус ерларида солиқларни ундириш билан бир қаторда савдо-сотик билан ҳам шугулланганлар.

Айрим маълумотларга кўра рус ҳунармандлари Урганчга келиб урнашган вақтларда булган.⁴ Кўп рус князликлари «ёрлиқ олиш учун фақат Олтин Урда-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 147-бет.

² МИУГТ ССР, 61-бет.

³ Журнал МВД. 1939, № 100, С. 357.

⁴ Первые русские научные исследования Уст-Юрта, 1963, С. 6.

нинг пойтахти — Саройга эмас, балки Муғилистонга буюк хон қароргоҳига Туркистон орқали борардилар.»¹

Шуни айтиб ўтиш лозимки дастлабки вақтларда Олтин Урда ҳукмдорлари рус князликларида уз вакилларини (босқоқларни) тайинлаб иш юритган бўлсалар кейинчалик солиқ ва улпонларни тушлаш ва топириш рус князларини зиммасига юкланди. Улар рус князликларини ички ишларига деярлик аралашмади. Натижада рус князликлари ўртасида яккаҳоқимлик учун курашлар давом эта берди. Айни бир пайтда Швед, Немис рицарлари ва Литва князлари билан уруш олиб борилаверди.

Рус князликларидан солиқ олиш билан чегараланиб уларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қаттиқ назорат остига олмаслик уларни пировардида қаддини ростлаш ва кучайиб боришига замин ҳозирлайди. Бунда Олтин Урда ҳукмдорларининг тахт учун олиб борган даҳшатли урушлари ҳам русларга жуда қўл келди. Бу борада Амир Темурни Олтин Урдага қарши ҳарбий юришларда рус князликларига мустақилликка эришишида катта имкониятларни тугдирди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ОЛТИН ЎРДАГА ЗАРБАСИ

Амир Темур давлатини кучига куч қўшилиб жаҳон даврасидаги мавқеини ошиши Олтин Урда манфаатларига путур етказадиган бўлиб қолди. Айниқса, унинг таркибидаги Шимолий Хоразмнинг Амир Темур томонидан босиб олиниши катта зиён келтирди. Бундан ташқари Амир Темурнинг узи Олтин Урдани келажакда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлиликни яхши биларди. У Олтин Урдада уз таъсирини урнатиш учун у ердан кечиб келган тахт даъвогари Тўхтамишни ҳарбий куч билан таъминлаб 1376 йилда икки маротаба Урдага қўшин жўнатди. Тўхтамиш 1379 йилдагина Темурни ёрдами билан Олтин Урдани бир қисми бўлмиш Оқ Урда тахтини эгаллади. Шундан кейин у Олтин Урда тахтини қўлга киритиш учун Мамайхонга қарши юриш қилиб мағлубиятга учратди. Шу равишда Тўхтамиш бутун Олтин Урдани яккаҳоқимлигига эришди. Шундан кейин у Амир Темурни барча яхши-

¹ Уша жойда.

ликлари ва ёрдамини назар-писанд қилмай Туркистонни эгаллаш ҳаракатига тушди. У 1387—1388 йилларда Амир Темур Эрондалигида Туркистонга ҳужум қилди. Бундан хабар топган Амир Темур дарҳол ватанига қайтишга мажбур бўлди. Аммо Тухтамиш қурқиб қочади. Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфи Тухтамиш билан тил бириктириб Амир Темурга қарши бош кўтарган эди. Шунинг учун Амир Темур 1386 йилда Хоразмга ҳарбий юриш қилиб уни қайта бўйсундирди. Тухтамиш эса Амир Темурга қарши ҳаракатни давом этдиради. Шунинг учун Амир Темур Олтин Урдага 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда катта ҳарбий юриш қилиб Олтин Урда тинқасини курутди. Айниқса, 1391 йилда ҳозирги Самара шаҳри ва Чистопол оралигида жойлашган Қундузча деган жойдаги урушда Тухтамиш қўшинларини қаттиқ зарбага учраши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги 1395 йилдаги Амир Темур ва Тухтамиш қўшинлари ўртасидаги жанг шимолий Кавказдаги Тероқ дарёсини ёқасида содир бўлди. Бу жангда Тухтамиш кучлари шу даражада қаттиқ зарбага учрадики, у шундан кейин узини ўнглай олмади. Амир Темур бу ғалабадан сўнг Олтин Урдани Сарой Берка, Астрахан, Қрим ва Қора денгиз бўйларидаги шаҳарларини, Азовни ва шимолий Кавказни эгаллаб қолди. Шу равишда Олтин Урда Амир Темур давлатига қўшиб олинди.

Едигей, Темур Қутлуг ва бошқа Олтин Урданинг амирлари Амир Темур ҳузурига қочиб келиб Тухтамишга қарши урушларда фаол қатнашган эдилар. Амир Темур ғалабадан кейин Едигей Чингизхон хонадонидан бўлмаганлиги учун Олтин Урда тахтига Темур Қутлугни, сўнгра унинг авлодларини ўтказди. (1397—1419). Бу хон Олтин Урдани қаддини бир мунча ростлашга эришди. Аммо Амир Темур Олтин Урда шаҳарларини остин-устин қилиб қўшинларини шу даражада мажақлаб ташладики, бамисоли бели букчайтирилиб қуйилди. Бу ҳолат Амир Темур давлатига нисбатан кучли рақобатни ва хавфни бартараф қилиши билан бир қаторда рус князликларини мустақилликка эришишини таъминлашда муҳим омиллардан ҳисобланади.

«1395 йилда, — деб ёзган эди А. Якубовский, — Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахон ва айниқса Олтин Урда пойтахти Сарой Берка-

нинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Урта Осиё ва уша вақтдаги жанубий-шарқий Европа учунгина эмас, балки рус учун ҳам катта аҳамиятга эга булди... Тухтамишни енгилш билан рус ерига объектив суратда хизмат кўрсатган. Лекин шундай булиб чиқишини уни ўзи мутлақо пайқаманган».¹ Иккинчи бир рус тарихчиси Соловьев ҳам шунга ухшаш баҳони берган: «Темур Олтин Урдани тор-мор қилгандан кейин Москва князи учун у узоқ вақтгача хавф-хатарсиз бўлиб қолди».²

Дарҳақиқат, Амир Темур рус князликларини олдини тусиб турган тўғонни — Олтин Урдага қақшатғич зарба бериб, келажакда қудратли рус давлатини юзага келишига мутлақо узи уйламаган ҳолда беқийс катта шароитни яратди. Тухтамишнинг мағлубияти Олтин Урдани ҳалокатга олиб келган эди.

Тухтамишхонни Мовароуннаҳрни эгаллаш учун уюштирган ҳарбий юришининг заминиди фақат иқтисодий манфаат мақсад ётмаган эди. Зеро, у ҳокимиятни Амир Темурдан тортиб олиб, унинг қули остидаги мамлакатларда мўғулларнинг ҳукмронлигини қайта тиклашни кўзлаган эди. Буни яхши англаган Соҳибқирон мўғулларнинг энг қудратли ва хавфли таянчи булмиш Олтин Урдани тағ-томири билан қупориб ташлади. Шундай қилинмаганда вақти келиб мўғуллар ўзларининг собиқ ҳукмронлигини тиклаши ҳеч гап эмас эди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Урда харобаларида Қрим ва Қозон, кейинчалик Астрахон ва Сибирь хонликлари пайдо булди. 1480 йилда эса рус князликлари ҳам Олтин Урда қарамлигидан қутилди. 1502 йилда Қрим хони Олтин Урданинг охириги ҳукмдорини тор-мор этиб, уни тамомила тутатди. Уша вақтларда Оқ Урданинг³ ҳукмдори Шайбонихон Туркистонга бостириб кириб Темурийлар давлатини ағдариб, уз ҳокимиятини ўрнатди. У билан ўлкага кучиб келган қабилалар тили ва дини бир маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетди. Шунини эслатиб утиш лозимки,

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Уша асар, 317—318-бетлар.

² Уша жойда.

³ XV аср бошларидан Олтин Урда Кўк Урда ва Оқ Урдага бўлиниб, Оқ Урда Кўк Урдага қарам эди. Оқ Урдани таркибига Сирдарё ҳавзаси, Қозоғистон, гарбий Сибирининг шаҳарлари ва бошқа аҳоли турар жойлари ҳамда даштлари ва ўрмонлари кирган.

Амир Темур Тухтамишни тор-мор этиб, тақдирини ҳал этган бўлса вақти қелиб Олтин Ўрда ҳукмдорларининг авлодлари, хусусан Шайбонихон Темурийлар давлатини ағдариб, ҳисобни баробар қилдилар. Шайбонилар ва у билан кўчиб келган қабилалар Туркистондаги туб аҳоли билан аралашиб кетдилар. Уларни ҳукмронлик вақтида Темурийлар даврида не машаққатлар ва қурбонлар эвазига қўлга киритилган марказлашган давлат, тараққиёт соғурилди. Улка Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидан иборат уч қисмга парчalandи.

XVI асрнинг урталарида рус давлати Қозон (1552) ва Астрахон (1556) хонликларини босиб олди. Сунгра Сибирь хонлиги ҳам урушиб олинди. Шу равишда Волга буйларида, Уралда, Қора денгиз қирғоқларида ва Сибирда икки минг йилдан ортиқ даврда славяндарга, шу жумладан русларга тўсиқ бўлиб турган туркий давлатлар ўрнини рус давлати эгаллаб, олтин, кумуш, темир, кўмир, ўрмонлар, унумли ерлар ва бошқа табиий бойликларни ҳамда оламшумул аҳамиятга молик қарвон йуллари сингари битмас-туганмас хазинани қўлга киритди. Бу билан рус давлати «ғижжа мойга ботди» ва тобора кучайиб барча имкониятларга эга бўлди.

Олтин Урдани парчаланиши ва қулаши у ерда кўп асрлар мобайнида ўз мавқеини сақлаб келаётган Туркистон ўлкасининг манфаатларига катта зиён келтирди. Чунки у жойлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалар Туркистонда, айниқса, Хоразм воҳасида ишлаб чиқариш кучларининг ўсишида ва тараққиётида муҳим ўринни эгаллаган эди.

XIV асрнинг охирлари — XVI асрлар мобайнида рус князликларини бирлаштирилиши асосида марказлашган Рус давлати ташкил топди. Қанчалик вақтларнинг ўтиши билан собиқ Олтин Ўрда ерларида рус шаҳарларини, ҳарбий истеҳкомларини, тоғ конларини ва заводларини сони шунчалик кўпайиб борди. Курсатилган жойларда рус давлати ўз мавқеини мустаҳкамлаб олганидан кейин Туркистонни ҳам бўйсундириш ҳаракатига тушди.

1717 ЙИЛДА ЧОР РОССИЯСИНИНГ ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

Русларнинг бу хонликка бостириб киришга ури-нишлари XVII асрнинг бошларига тўғри келади. Ёйиқ (Урал) дарёсини атрофларида жойлашган рус казакла-ри Урганч шаҳри томон йўлга чиқадиладар.¹ Хоразмда улар кўп бойликларни қўлга киритадиладар. Бу хусусда Абулғози ўз асарида шундай ёзади «Ёйиқ (Урал) теган-да юругон уруснинг (руснинг) қозоқиндин минг киши саратоннинг аввалги куни гофил келиб Урганчнинг қалъасига кирди. Шаҳарда равиятин ўзга киши йўқ эди. Хоннинг урдаси ва сипоҳ халқи Аму сувининг ла-бида эрдилар. Хевақда хонга киши чоптурдиладар. Етти кунда хон келди.

(Казаклар) Урганчда равиятдин минг кишини ўлдирди ва минг қиз билан жувонни олди. Минг аро-бага яхши моллардан юклади. Буз ва бўёғли палос ва тўн, тўшак-ястўқ, мундоғ нарсаларнинг барчасини утга ёқди. Буларни саранжом қилгунча етти кун бўлди. Андин сўнг (казаклар) Урганчдин чиқиб дарё лабига юруди. Араб Муҳаммадхон олдига бориб урқаз-ди ва жанг қилди. Икки кун урушдиладар, учинчи куни жибни, зўр қилиб олиб, таки босиб ўтди. Урус пиёда, бизнинг отни илғоб икки фарсанг ер юзунда яна ур қазиб жанг қилдиладар. Бизнинг халқнинг арази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола кўради; сувга боргандин тугайди урус бир кунда қалъа солур. Андин сўнг урус-га киши юборурлар. Андан кўмак келур. Ушбу ерда барчамиз қирилади деб, зўр қилдиладар. Урус юклаган сувини тамом қилди. Урушдиладар, урус қон ича бошла-ди.² Бешинчи куни қонни ҳам тавосутти. Ўзбек ҳар ердан тўп-тўп бўлиб чопти. Урусни ултуриб-ултуриб қайтди. Ул аробадан чиқиб урушар эдилар. Ахир аро-банинг ичиндан чиқа билмади. Ожиз бўлди. Еттилан-чи куни барча иттифоқ бирлан чоптилар. Аروбага кел-гандан сўнг отдин тушиб куран ичига кириб қилични қуя бердиладар. Халқ ўлжага бўлгонда юз урус кечиб дарё лабига бориб туқ қаълисининг қуйисида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб еди-да ултурди. Араб Муҳам-

¹ Центральный государственный военный исторический архив России (ЦГВИА).

² Бу ерда ярадор казакларни қонини ичиш назарда тутилган.

мадшоҳ бориб кабади. Таки ун беш кунда олди.»¹ Абулғозининг мазкур ноёб маълумоти шу ҳақда гувоҳлик берадики рус казаклари Урганчда қароқчилик билан шуғулланиб аҳолига қаттиқ азоб берган. Улар яхши қурооланганларки тамомила қириб ташлаш учун 15 кун кетган. Кейинги вақтларда ҳам рус казакларининг атаман Нечаев бошчилигида Урганчга бостириб кирганликлари маълумдир. Улар бу ердан куп бойликларни олиб кетаётганларида хон аскарлари томонидан қириб ташланган. Бу маълумот Абулғози асарида шундай таърифланган. «Мен дунёга келган йилнинг аввал баҳорида ун етти киши урусга савдога кетар. Куш Ёйиқ (Урал) теганда минг казак урус бор эканди. Йулда анча учрай қолур, иккинчиси ултурур, сақлаган кишиларидин Урганчнинг хабарин сурар. Анинг бири си Туркистонлик экандур. У айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йуқ. Сипоҳнинг яқин ултургани отлиққа бир кунлик йул. Шаҳарда танхо раъвийат турур. Бир тарафи чул йулиндин юз минг лашкар борса, шаҳарга кирганда қурау. Андин илгари кўрмас. Ёт юртли киши анча қулиндан ва тилиндан келган сайи бирлан хушомадим қилди, урус бунинг сўзина фирифта булиб туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин кирибди...

Отамиз (араб Муҳаммадшоҳ) урусдан бир киши қўймай кириби эркандур. Бу воқеадин қирқ кун утгандан кейин биз (Абулғози) дунёга келибмиз. Отамиз айтибди: «Бизга бир газот муяссар бўлди. Шунинг йули ва қадами муборак бўлди ва таки мунинг онасининг жамоатини розиглар дерлар, ул нисбати ҳам бор деб, отимни Абулғози куюб турарлар.»² Бинобарин, мазкур сатрлардан биз русларни бостириб киришларига қарши қураш ва галаба шарафига унинг исмига «ғози» сўзи қўйилганлигини биламиз. Бу у туғилганда қўйилган эди.

Рус казаклари икки маротаба қириб ташланганларига қарамай яна бир бор атаман Нечай бошчилигида Урганч томон отланганлар. Аммо, улар йулда қаттиқ совуқ ва буронга учраб очликка ва дардга чалинадилар. Ҳатто уз шерикларининг улик гуштини ейишга

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. Тошкент, 1992, 158—159-бетлар.

² Уша асар, 167-бет.

мажбур булганлар. Шу равишда улар йулларда қирилиб кетганлар. Пётр I замонида рус давлати фақат Оврушадагина эмас, балки узбек хонликларини куз унгида ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турарди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори табақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хоинлик қилиб рус давлатига таянишга уринганлар. Масалан, рақиблари ва душманлари устидан юрагини ҳовучлаб тахтда утирган Хива хони Исҳоқ ога Шониез (1694—1701) 1700 йилда Дустбек Баҳодирни Россияга юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи билан бир қаторда хонликни рус давлати тобелигига олишни Пётр I дан суради. Шундан кейин Пётр I бу таклифни бажонидил қабул қилиб уша йилнинг 30 июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш ҳақида фармон чиқарди. Бу тўғрида Дустбек Баҳодир орқали махсус ёрлик юборди. Ёрликда Хива хонлигининг рус давлати тобелигига утганлиги уқтириб утилган. Бу билан бир қаторда Исҳоқ ога Шониезнинг Рус давлатига содиқ бўлиши курсатиб утилган. Аммо Хива хонлигини Россия тобелигига олиниши ҳақидаги таклиф бир гуруҳ ватан хоинларини истагини ифода этганлиги учун қогоздагина қолди холос. Бунинг устига йўлнинг узоқлиги ва азоб-уқубатлари Россияни хонлик устидан назоратни ўрнатиш имконини бермади. Буни устига Пётр I кўпроқ Швеция ва Туркия уруши билан банд эди.

1703 йилда Хива хони Араб Муҳаммад II (1701—1712) номидан юқорида қайд қилинган Дустбек Баҳодир Астрахан орқали Москвага элчи сифатида келди. У бу гал ҳам савдони ривожлантиришни ва Хива хонлигини рус давлати тобелигига олинишини қайта суради.¹

Натижада Пётр I Хива хонлигини рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги иккинчи маротаба фармон чиқарди.² Бу ҳақдаки, шунингдек ўзаро элчилик ва савдо алоқаларини самарали давом эттириш сингари масалаларни уз ичига олган Пётр I ёрлиги элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад II га юборилди.³

¹ Полное собрание Российских законов. Спб. 1830. С. 216.

² «Московские ведомости», 1703, апрель.

³ Центральный государственный архив Древних актов России (ЦГАДА). Ф. 109, «Бухарское дело», Кн. I., ч. I, Л. С. 109.

Юқорида курсатилган сабабларга кура Хива хонлигини Рус давлати тибелигига олиш туғрисидаги фармони бу гал ҳам амалга ошмади. Пётр I томонидан урушларни узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли пуғур етказмоқда эди. Натижада олтинга булган муҳтожлик кўпайиб борди. Шунинг учун Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида ҳукумат сенатига «Олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат ёзиб, олтинкумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб утди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхужа номли туркман Астраханга бориб, Амударёдан олтин қум олинганлиги ва ўтмиш замонларда уни Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматиға маълумот берди. Шу билан бирга Амударёни Каспийға буриш мумкинлигини ва бу ишға туркманларнинг ёрдам беришларини айтган. Айни бир вақтда Сибирь генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Ёркент шаҳридаги дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Пётр I га маълумот берди. Бундай хабарлар Пётр I ни шошилтириб қўйди. У 1714 йилда Сибирь орқали Ёркентга ҳарбий юришни уюштириш ҳақида Сибирь генерал-губернаторига фармон берди. Шунга биноан тайёргарлигидан кейин 1715 йилда Бухгольц бошчилигида 1500 кишилиқ қўшин Ямишев қўлиға бориб қалъа қурди. У бу ердан Ёркентга юриши лозим эди. Бироқ Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукмронлик қилаётган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишиға қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Узоқ қамалдан сўнг Бухгольц қалъани ташлаб Ом дарёсини қиргоғига қайтди. Бу ерда у Сибирь генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Пётр I нинг барча ҳаракати беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишға қаттиқ киришган эди. 1714 йилнинг 19 майида Пётр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни ҳукумат сенатига юборди.¹ 1716 йилни 14 февралда Пётр ҳарбий юришни бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб амалға ошириладиган вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб тайёргар-

¹ ЦГВИА России, д.35., л.57.

лик ишларини диққат ва пухталиқ билан куришни буюради.¹ Уша курсатилган куни давлат канцлери Г. Головкин ҳам Пётр I нинг фармонини йуналишини сенатга махсус хат орқали тушунтирди. Бунда подшоҳ олий хазратларини Бекович-Черкасский бошчилигида Хива хонлигига қарши ҳарбий қўшин юборишга қарор қилинганлиги эслатиб Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорлари номига, рус давлатини расмий ёрлиғларини (грамоталарини) юборилиши ҳамда у томонларга савдогарларни ҳам жунатилиши лозимлиги баён этилган.² Шахсан Пётр I нинг қули билан ёзилган курсатмада Бекович-Черкасскийни зиммасига юклатилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Бир вақтлар Амударё Каспий денгизига қўйиладиган жойда 1000 киши сиғадиган ҳарбий истехком қурилсин. Амударёни оқимини ва тўғонларини синчковлик билан урганиб, имкони бўлса, эски йўлига буриб юборилсин. Орол денгизига сувни йўналтирадиган тўғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришга қанча кишилар керак бўлиши аниқлансин.

2. Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига утишига эришилсин ҳамда бизни манфаатларимизга хизмат қилиши шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози бўлса ва шароити кутарса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасига юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилиқ билдирса у вақтда ундан ўз кишиларига икки русни қўшиб Сирдарё суви бўйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркентга жунатилсин. Шунингдек, савдогарларимизни Амударё бўйлаб Ҳиндистонга боришлари учун кемалар берилиши хондан сўралсин. Савдогарлар кетаётганларида қуруклик ва сув йўлларини, дарё ва кўлларни, айниқса, Ҳиндистонга борадиган сув йўлини яхши ургансинлар ва маълумотлар тўпласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистонга Каспий денгизига борадиган йўл борлигини эшитсалар у вақтда шу йўл билан орқага қайтсинлар ва кўрганларини қоғозга туширсинлар.

4. Хива хонлигида Бухоро хонлигини рус давлати

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 57-бет.

тобелигига ўтишга хоҳиши борлиги ёки йўқлиги билсин. Бордию бундай истак бўлмаса дўстлик муносабатлари ўрнатилсин.

5. Курсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклигича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари Ёйиқ казакларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқобида Астрахандан ҳарбий қалъа ва шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин. Қўшин командирлари барча жойлардаги туб аҳолига нисбатан хушмуомаллада бўлсинлар. Шаҳарни қуриш учун зарур бўлган бел ва чуқичлар берилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки купроқ кишилар ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогарлар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши даркор. Кулюмов ўқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойида молларни турларини ва умуман савдо-сотиқни яхши урганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши бириктилсин. Булар кекса бўлмасинлар.»¹

Кўриниб турибдики, Пётр I Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ва Хива хонлигини ҳамда иложи топилса Бухоро хонлигини ҳам уз таъсир доирасига тортишга қаттиқ киришган. Бу ҳол Рус давлатининг чегарасини кенгайтириши ва манфаатларини таъминлаши турган гап эди. Пётр I кучли флотга эга бўлганлигини ҳисобга олиб Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонликларига, Ҳиндистонгача боришни уйлаган. Аммо, у Амударёни йўлини узгартиришни ута қийинлигини, катта куч ва маблағ сарфланишини ҳисобга олмай хом-хаёл билан иш юритган.

1717 йилни 14 мартада Бекович-Черкасский Пётр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига қўйидаги тарзда маълум қилади:

1. Мунтазам қўшиндан — 400, драгунлардан (отлиқлардан) — 1500, пиеда аскарларни офицерлари билан биргаликда — 2500, казаклардан 2000 кишини кийим-кечаклари билан, озиқ-овқатлари ва маошлари билан биргаликда берилсин.

¹ Уша жойда, 58-бет.

2. Каспийнинг шарқий қирғоғига қуруқ йул билан бориш учун белгиланган 2000 кишидан иборат аскарларга камида бир йилга етадиган озиқ-овқатлар, аравалар ва бошқа нарсалар ажратилсин. Шунингдек, Каспий денгизини қирғоғида ҳарбий қалъа қуриш учун жунатиладиган аскарларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олиб боришга кемалар берилсин.

3. Савдогарлар ниқобида Сирдарё буйлаб Ёркентга олтин қидиришга ва Амударё буйлаб Ҳиндистонга борувчи кишиларга маблағ ажратилсин. Улар шу даражада кўп ва яхши моллар билан таъминлансинларки, у жойларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмасин.

4. Агар Хива хони 500 кишилик гвардияни сураб қолса у вақтда уларни бир йил муддат билан таъминлашга маош ажратилсин.

5. Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорларига давлат ёрликлари (грамоталари) тайёрлансин.

6. 24 та тўпчилар, 2 та инженер, 3 та даволовчи ва кўп дори-дармонлар берилсин.¹

Демак Хива хонлигида қолдирилган рус аскарларини сони 500 киши ҳисобидан белгиланган. Ҳиндистон ва Ёркентга борувчи кишилар аслида савдогарлар бўлмай айғоқчи эдилар. Уларга сиёсий ва иқтисодий маълумотларни қўлга киритиш топширилган. 1717 йилни 14 мартада ҳукумат сенати Бекович-Черкасскийни талабларини тула қондириш ҳақида қарор қабул қилди. Жумладан, Ҳиндистонга борувчи «савдогарларга» Москва ва Астраханда турли моллар сотиб олишлари учун ўша вақт учун салмоқли ҳисобланган 5000 сўм ажратилди. Ёркент шаҳрига 5 киши юбориш ва уларни маблағ билан таъминлаш ҳақида курсатма берилди.² Ҳарбий қисмни Қозон, Астрахан, Саратов, Дмитриев, Царицин, Красний Яр, Черний Яр, Самара ва Азов губернияларидан жамлаш буюрилди. Унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344³, иккинчисида эса 6100⁴ киши курсатилган. Икки ҳолда ҳам у 6000 кишидан оз бўлмаган. Қўшин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд қўроғшин ва бошқа нарсалар ажратилди.⁵ Аскарларни ва офицер-

¹ Уша жойда, 61-бет.

² Уша жойда, 64-бет.

³ Уша жойда, 177-бет.

⁴ Уша жойда, 99-бет.

⁵ Уша жойда, 177-бет.

ларни ичишлари учун 4000 челақ вино, 597 челақ пиво бериладиган булди. Хуллас, ҳарбий қисм ишдан-ишнагача тула таъминланиши, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратилиши назарда тутилди.

Астрахан ва бошқа жойларда олиб борилаётган тайёргарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон улқасига етиб борган эди. Чунончи, 1716 йилда Астрахан орқали Россияга борган Хива хонлигининг элчиси уни ўз кўзи билан кўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач бу ҳақда ўз хонига маълумот берган. Шундан кейин Шерғозихон ўз қўли остидаги ерларга ҳарбий тайёргарликни куриб тахт бўлиб туришни буюрган.¹ Бекович-Черкасский бундан жуда ташвишланган, албатта. Шунинг учун у гўё Хива хонлигига дустлик ва тинчлик элчиси сифатида бораётганлигини ишонтириш учун Иван Воронин ва Максим Святой номи ўз кишиларини махсус хат билан Шерғозихон хузурига юборган. Бу рус элчилари Хивада даставвал қаттиқ назорат остида яшаган бўлсалар, лекин қаёққадир кетган Шерғозихоннинг келиши билан уларга бир оз эркинлик берилган. Улар хонликда ҳарбий тайёргарлик кўрилаётганлигига ишонч ҳосил қилиб, буни махфий хат орқали Бекович-Черкасскийга етказганлар.²

Хива хонлигида рус қўшинларининг булажак тажовузига қарши тайёргарлик кўрилаётганини қалмоқ хони Аюқхон ҳам хабар қилган. У 1717 йил 16 майида рус маъмуриятига ёзган хатида шундай деган: Менинг Хива хонлигига бориб келган одамим гувоҳлигига кўра 2000 кишидан иборат хиваликлар, қорақалпоқлар ва қозоқлар бирлашиб чегара жойларда туришибдилар. Улар йўллардаги қудуқларни кумганлар, ҳамда жанг қилиш ниятидалар. Йўллардаги иссиқ жазирама орқасида утлар йўқ, тагин рус аскарлари оғир аҳволга тушиб қолмасинлар. Вазиятни батафсил тўшунтириш учун 7 кишини юбормоқдаман.³ Хуллас, ҳар иккала тарафда келажакдаги узаро туқнашувга тайёргарлик олиб борилган. Манбаларга кўра Бекович-Черкасский биринчи навбатда Амударёни Каспий денгизига буришга доир маълумотларни қўлга кири-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 131—132-бетлар.

тишга ҳаракат қилган. У 1715 йилда Астрахандан Каспий буйлаб туркманлар яшайдиган жойларга бориб Саидмамад, Салмон, Бегенч, Пулат Бахши, Манглай, Қашқа (манбада исмлар бузиб ёзилган) ва бошқа нуфузли кишилар билан Амударё хусусида суҳбатлашган.¹ Туркман вакиллари ўтмишда Амударёни Каспийга қуйилганлигини тасдиқлаб, 20 чақирим масофадаги ер қазилса уни эски йулига оқизиш мумкинлигини айтганлар. Бекович-Черкасский бу масалани аниқлаш учун биладиган одамни беришни сураганда улар Нафасхужа деган туркманни тавсия этганлар.² У бу кишига Астрахан дворяни Иван Звонский ва Николай Фёдоров деган кишиларни қушиб Амударёни эски узанини аниқлашни буюрган. Улар Нафасхужа бошчилигида йулга чиқиб Хива хонлигига 17 кунлик масофадаги Қарағоч деган жойга келганлар. Бунинг атрофида баландлиги бир метр чорак, узунлиги беш чақирим, эни уч метр келадиган тепалик кузга ташланган. Нафасхужа мана шу тепалик олиниб ариқ қазиб борилса Амударёни Каспийга бурса булади, деган фикрни айтган.³

Бекович-Черкасский қанчалик ҳаракат қилмасин барибир Амударё ҳақида етарли маълумот ололмади. Бекович-Черкасский Пётр I нинг ҳарбий истехкомлар қуриш ва бу билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Рус давлатининг таъсирини ўрнатиш ҳақидаги курсатмасини адо этишга киришди. У 1716 йилни 15 сентябрида 69 кемада Каспий денгизи буйлаб Астрахандан 290 чақирим масофада жойлашган Тюрккараган деган жойга — Мангишлоқга келди.⁴ У бу ерда қушин билан ўрнашиб Святой Пётр I номида ҳарбий истехкомини қурдирди. У бу ердан Бухоро хонлигига элчи этиб тайинланган Кожин ва Пётр Давидовни Астрабодга жунатади. Чунки бу ер орқали Бухорога бориш режалаштирилган эди.

1716 йилни 23 октябрида Бекович-Черкасский иккинчи ҳарбий қалъани қуриш учун икки полкдан иборат қушин билан Красноводскка йул олди. Кўп ўтмай бу ерга Эрон маъмурияти руҳсат бермаганлиги орқасида Бухорога юборилган Кожин ва Пётр Давидовлар

¹ ЦГВИА России д, 35, л. 356.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда, 342-бет.

қайтиб келдилар¹. Манбада Пётр Давидов «Морской подпоручик» дейилган.² Афтидан, бу элчига сув йуллари урганиш ва маълумотлар тўплаш топширилган.

1717 йилни 20 февралда Бекович-Черкасский Красноводскда қалъа қуришни йўлга қўйгандан кейин куруқ йўл билан Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришни охирига тайергарлиги билан шуғулланади. Бу вақтда Хива хонлигининг куч-қудрати анча кучайиб, Марвдан то Астрободгача булган ерлар (тоғ этаклари) буйлаб Атрек, Гургон соҳилларида яшовчи форс ва туркманлар буйсундирилган эди.

1717 йилни баҳор кезларида Бекович-Черкасский қўшиннинг бир қисмини куруқ йўл буйича, ўзи эса аскарлари билан кемада Каспий денгизи билан Гурьевга келди. Гурьевга 60 та рус аскарлари балиқ ови билан шуғулланаётганларида қорақалпоқлар кўкқисдан хужум қилиб уларни асир олиб отларини ҳайдаб кетганлар. Бекович-Черкасский дарҳол уларни орқасидан қувиб асирларни ва отларни қутқарган. Бекович-Черкасский суровига мувофиқ, қалмоқ хони Аюқхон Манглай Қашқа бошлиқ 10 кишини йўл курсатувчи сифатида юборган. Шунингдек унга юқорида қайд қилинган Нафасхужа ҳам кузатувчи тарзида қўшилган. Бекович-Черкасский 3000 дан ортиқ қўшин ва хизматчилар билан 1717 йил май охири ёки июнь бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У билан бирга Астрахан татарларини (70 кишилиқ) савдо қарвонлари ҳам йўлга отланади. Бекович-Черкасский Ёмба аригини кечиб ўтиб, ҳамда юқори қисми томон юриб икки кундан кейин Бағачат деган жойга қўнди. Шундан кейин қўшин Дучкон, Мансулмас, Чилдоп, Сан Дурали, Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ барча утларни қуритиб юборганлиги орқасида қўшинга тегишли от ва туяларни боқиш анча қийинлашган. Бекович-Черкасский узини босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида Янгисувга келганда Михаил Коретовни тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Шерғозихон хузурига жўнатган.³ Шундан кейин қўшин йўлни давом эттириб Шершик

¹ Уша жойда, 342-бет.

² Уша жойда, 347-бет.

³ ЦГВИА России д., 35, л. 305.

қудуги ва Қорақумобод ариги орқали Оққул аригига келган. Куп утмай Хива хони Шерғози номидан икки киши ва юқорида қайд қилинган Коретовни бир одами Бекович-Черкасский ҳузурига келганлар.¹ Хива элчилари хон номидан от, туя ва моллардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширган.² Шу равишда Шерғозихон душманни ёвуз ниятини яхши билсада, лекин сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига узини элчи сифатида келаётганини такрорлади. Рус қушини Оққулдан чиқиб Қорағоч деган ариққа қундилар. Бу ердан Хивагача тўрт кунлик йўл қолган эди. Бундан хабар топган Хива қушинлари рус аскарларига ҳужум қилдилар. Воқеа гувоҳларининг сўзига қура, ватан ҳимоячилари пилтали оддий милтиқ, қилич, найза, ойболта, уқ-ёй ва бошқа оддий аслаҳалар билан қурооланганлар. Русларда эса туп, милтиқ ва бошқа такомиллашган қурооллар бор эди. Манбаларда Хива қушинининг сони турлича, яъни 100 минг ёки 60 минг курсатилган.³ Жанг уч кун давом этгандан кейин тўртинчи кун Хива хони Шерғозихон Эшонхўжа исмли элчисини юбориб ярашишини таклиф этди. Элчи Бекович-Черкасскийга шундай деди: Хиваликлар узбошимчалик билан рус аскарларига ҳужум қилганлар, хон эса билмай қолган. Хоннинг сурови шундан иборатки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса у вақтда ишонч ҳосил қилдирсин.⁴

Бунга жавобан Бекович-Черкасский: Мен рус императори Пётр I номидан ёрлиқ ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. У астраханлик татар Олтин Хўсаинов деган кишисини Эшонхўжа билан бирга Шерғозихон ҳузурига юқоридаги гапларни етказиш учун юборди. Олтин Хўсаиновни Шерғози эмас, балки лашкарбоши Қулунбой қабул қилиб унга айтганки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига узи ташриф буюрсин. У бу сузларни

¹ Уша жойда, 304-бет.

² Отларни толиқиб қолиши орқасида Янгисувда минг кишилик рус аскарлари қолдирилган эди. Оққулда туялар топилиб уларга юборилган эди. Шундан кейин улар ҳам Оққулга келганлар. Афтидан туялар туркманлар ёки қозоқлардан сотиб олинган.

³ ЦГВИА России д., 35, л. 307.

⁴ Уша жойда.

Эшонхўжа билан орқага қайтиб Бекович-Черкасскийга етказган.¹

Хива қўшини рус аскарларини атрофини ураб: агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда буни ўзи уртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса жангга тушсин деб бақаришган.² Бунга жавобан Бекович-Черкасский хиваликлар узоқроқ жойга тисланса ва Шерғозихонни ўзи келса чиқиши мумкинлигини билдирган. Шунингдек у олдинги жангда руслардан олти киши улдирилганлигини айтиб ишончсизлик билдирган.³ Бошқа ҳужжатда ўлганларнинг сони 10 киши дейилган.⁴ Бекович-Черкасский буйруғи билан икки кун давомида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқлардан ўқ узилди. Шундан кейин хиваликлар бир чақирим орқага чекиндилар.

Шу тахлитда ватан ҳимоячилари билан рус қўшинлари ўртасида икки маротаба қонли тўқнашув содир бўлди. Афсуски, бу жанглар ҳақида маҳаллий манбаларда маълумотлар топилгани йўқ. Улар кўпроқ рус архивларида сақланган. Булар асосан Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юришида бевосита қатнашган туркман Нафасхўжа, Олтин Ҳусайнов, Ёйиқ казаки Федор Емельянов, Михаил Спиридонов, Уразмат Аҳметов сингари кишиларни хотираларини ўз ичига олади. Уларни кўрсатишича айtilган жангдан кейин ўша хивалик Эшонхўжа яна келиб оролликлар ва туркманлар хонни руҳсатисиз ўзларича ҳужум қилганларини баён этган. Шунингдек, у ҳеч нарсадан хавфсирамай хон олдига боришга даъват этган.⁵

Бекович-Черкасский бунга жавобан астраханлик татар Исмоил Мирза ва Худойкул Мирзани Шерғозихон ҳузурига юбориб, рус давлатини элчиси эканлигини ва қорақалпоқларни ҳужумларидан сақланиш учун қўшин билан келганлигини билдирган.⁶ Маълум вақтдан кейин рус элчилари хоннинг лашкарбошиси Қулунбек ва Назархўжа исмли киши билан келган. Шундан кейин ҳар икки томон бир-бирларига ҳужум

¹ Уша жойда, 308-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, 311-бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

қилмасликка келишдилар. Сунгра Шерғозихон Эшонхужани юбориб Бекович-Черкасскийни ўз ҳузурига таклиф этади. Бунга розилик билдириб Бекович-Черкасский, княз Михаил Замонов, бригада комиссари Григорий Волков, 700 аскар ва бошқа бир нечта кишилар билан хон ҳузурига йул олди. Қўшинга унинг орқасидан юриш буюрилди.¹ Кейинги воқеа қай тарзда борганлигини жонли гувоҳ Олтин Ҳусаинов шундай таърифлайди: Бекович-Черкасский ва Михаил Замонов Шерғозихон урнашган чодирга киритилди. У Пётр I Олий ҳазратларининг ёрлигини, ясантирилган от, мовут, 5 газдан газламалар, каллақанд, кумуш идишаридан иборат совғаларни хонга топширди. Улар чодирда икки соат суҳбатлашдилар ва овқатландилар. Ўз навбатида хон ҳам Бекович-Черкасскийга безатилган энг яхши отни ҳадя қилди. Шундан кейин Бекович-Черкасский унинг учун белгиланган чодирга келиб урнашди. Куп утмай хон олган совғаларни, хусусан газламаларни чириганлиги учун Бекович-Черкасскийга қайтариб юборган. Бу Бекович-Черкасскийни шу даражада хижолатга ва ҳаяжонга солганки, куз ёшлари билан «Нима учун шундай қилдинг?» — деб Михаил Замоновни қоралаган. Бунга Замонов: «Мабода орқага қайтишимизга тўғри келса, бир кунимизга ярар, деб қилдим», деб жавоб берган. Кейинги кун Шерғозихон ва Бекович-Черкасский биргаликда Хива томонга йул олдилар. Кечқурун улар тўрт соат мобайнида суҳбатлашиб овқатландилар. Сунгра йул давом эттирилиб Хива қўшини Бекович-Черкасский орқасидан келаётган рус аскарларини унга яқинлаштирмади. Хивага икки кунлик йул қолганда Порсунгул деган дарёга келишдилар. Рус аскарлари бу ердан икки чақирим нарида тўхтадилар. Эрталаб Шерғозихон Бекович-Черкасский ҳузурига тўрт ўзбекни юбориб рус қўшинларини барчасини Хивада жойлаштиришни ва таъминлашни имкони йўқлигини ва уларни беш қисмда тақсимлаб, турли шаҳарларга урнаштиришни таклиф қилди. Шунингдек, Бекович-Черкасскийга ўз енидаги 700 кишини ҳам тарқатиб 200 одам билан келишни таклиф этди. Бу суровлар қабул қилиниб беш қисмга ажратилган рус аскарлари хон амалдорларини кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Шундан

¹ Уша жойда, 339-бет.

кейин, — деб сўзини давом эттиради Олтин Хусайнов, — Шерғозихон буйруғи билан княз Михаил Замонов, астраханлик дворянин Кирьяк Экономов, сўнгра Бекович-Черкасский ечинтирилиб бошлари қиличдан утказилди. Бу воқеа 1717 йил 29 августда содир бўлди. Рус аскарлари ҳам йўлларда қириб ташланди, маълум қисмигина асирликка олиниб, қулга айлантирилди. Курсатилган уч кишини бошлари Хивадаги бозорда осиб қўйилиб жамоа аҳлига намойиш этилган.

Шу тарзда Шерғозихоннинг (1715—1728) ута эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан юритган сиёсати бир неча баробар кўп кучга ва яроғ-аслаҳага эга бўлган уч минг кишилиқ рус қўшинларини мағлубиятга учратди.¹ Ватан ҳимоячилари тўп, милтиқ, қилич ва бошқа яроғ-аслаҳаларни ўлжага олдилар. Шерғозихон ўз ғалабасини намойиш этиш учун Бекович-Черкасскийни калласининг терисини шилиб ва ичига сомон тикиб Бухоро хонига жунатди. Аммо, бу ерда хон Россия билан алоқани ёмонлашишидан қурқиб «совгани» нафрат билан қарши олди ва дарҳол қайтариб юборди.² Шунингдек Шерғозихон рус асирларидан олти кишини Бухоро хонига ва 10 кишини қалмоқ хонига «совга» сифатида жунатган.

Бекович-Черкасскийни тор-мор этилиши бутун Россияни ларзага солган, десак муболага бўлмайди. Чунки бу нохуш хабарни биринчи навбатда Пётр I қаттиқ ҳаяжон ва алам билан қарши олди. Оврупадаги энг йирик ва қудратли Россия империясининг кичик бир хонликдан енгилиши жаҳон даврасида Пётр I ни ноқулай ҳолатга солиб қўйиши турган гап эди.

Гарчанд, Шерғозихон катта зафарни қўлга киритган бўлса-да, рус давлати билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклаш йўлларини қидирди. Чунончи, у 1720 йилда Ваисмаматни элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб келган ёрлиғида хонликни Эрон билан уруш олиб бораётганлиги хабар қилиниб Бекович-Черкасский муносабати билан узилиб қолган алоқаларни тиклаш зарурлиги Пётр I га маълум қилинган. Бу билан баробар Бекович-Черкасский кўп

¹ Бу вақтларда Хива хонлигини Эрон билан алоқаси кескин тус олган. Шунинг учун ҳам Эрон шоҳи Бекович-Черкасскийга ердан бериш учун Астрабодда 60 минг аскарни тайёрлаган. Аммо, Бекович-Черкасскийдан ҳеч қандай суров бўлмаганлигидан ният амалга ошмаган.

² ЦГВИА России, д., 35, л. 1.

сонлик қушин билан келиб хонликни босиб олмоқчи булганлиги учун унинг қушинларига зарба берилганлиги уқтириб утилган.¹ Гарчанд, Шерғозихон уз ватанига бостириб кирган босқинчини тор-мор этиб халқ олдидаги муқаддас бурчини адо этиб, яхши ният билан Россияга элчи юборган булса-да, лекин Петр I нинг алами ва нафрати шу даражада кучли булганки, у дипломатиянинг оддий қонун қоидаларини онгли равишда бузади. Чунончи, уша Хива элчисини 5 та ҳамроҳи билан Астрахандан соқчиларнинг қаттиқ назорати остида Петербургда келтириб Петрапавловск қамоқхонасига ташлайди.²

Бундай шармандали иш дипломатия тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кейин Ваисмамат ташқи ишлар коллегиясига чақирилиб суҳбат ўтказилган. Элчи суҳбатда Хива хони савдони тиклашни сўраганлигини маълум қилган. Коллегия бошлиқлари савдони кучайтириш ва Тюпкараган қалъасини қуриш учун юборилган Бекович-Черкасскийни улдирилишини қоралаганлар. Коллегияда Бекович-Черкасскийни хуни учун элчини улдириш лозим дейилганда, элчи «Бу сизларнинг ишингиз», — деб мардонавор жавоб берган.³ Элчи Ваисмамат 1721 йилнинг 10 мартада қамоқхонада вафот этган. Шубҳасиз, у қасос олиш мақсадида ҳукумат томонидан ўлдирилган. Унинг ҳамроҳларидан бири Кўчак номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хати билан Хивага жунатилган.⁴ Қолган учта Хивалик 1724 йилда қамоқхонада уч йил ётгандан кейин каторгага ҳукм қилинган.

Шерғозихон рус давлатининг элчига нисбатан гайриқонуний муносабатига қарамай алоқани тиклашдан воз кечмади. У 1721 йилни бошида Бухорога рус элчиси Флорид Беневенини келганлигини эшитиб уни Хивага келишини ва бу ерда зўр ҳурмат билан қабул қилинишини маълум қилди. Ҳақиқатан ҳам Ф. Беневени Хивага келганда ҳурмат билан кутиб олинди. Қабул маросимида Шерғозихон Россия билан савдо алоқаларини тиклашни ва душманликдан фойда йўқлигини Ф. Беневенига айтган. У Бекович-Черкас-

¹ Архив внешней политики России., Ф. Сношения России с Хивой (АВПР) д. 1. л. 85.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 86-бет.

⁴ Уша жойда, 88-бет.

кий воқеасига тўхтаб, элчи тарзида эмас, балки куп аскарлар билан Хива хонлигини босиб олиш учун келганлигини баён этди. Шерғозихон рус элчиси билан бирга Субҳонқули номи кишисини элчи сифатида Россияга юборган. Аммо Хива элчиси 1725 йилда Пётр I улгандан кейин Петербургга келди.¹ Бу ерда у Шерғозихоннинг савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги ерлигини рус ҳукуматига топширди. Натижада, Хива хонлиги билан рус давлати ўртасида савдо алоқаларини тиклаш ҳақида қарор қабул қилинди.² Бунда алоқани узилиши орқасида Каспий-Волга йулидаги савдога путур етганлиги ва бож йиғишнинг камайиб кетганлиги курсатилиб хонлик билан савдони қайта йулга қўйиш зарурлиги ўқдирилган.³ Рус подшоҳлари Хива хонлиги билан савдо алоқасини тикланиши муносабати билан Туркистон улқасига махсус савдо қарвонларини юбориш тўғрисида фармон чиқарди. Қарвонбоши лавозимига Астраханда яшовчи самарқандлик узбек савдогари Ёдгор Олимов тайинланди.

Олдинги саҳифаларда Бухоро хони Абулфайзхон Бекович-Черкасскийни ўлдирилишига қарши ўз нафратини билдирган эди. У бу билан чегараланмай уша Ф. Беневени орқали Пётр I номига хат юбориб узаро элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш таклифи билан бир қаторда Шерғозихоннинг Бекович-Черкасскийга нисбатан бўлган муносабатини қоралаган. Ҳатто, хон Хива хонлигига қарши қўшин юборганлиги маълум қилган.⁴ Хуллас Абулфайзхон Рус давлатини Хива хонлиги билан алоқасини ёмонлаштиришга уриниб, узини унга дўстлигини курсатишга ҳаракат қилган.

Шунингдек, Абулфайзхон тобора кучайиб бораётган Хива хонлигини ишларига аралашиб ороликларни Шерғозихонга қарши бош кўтартирди. Ороликлар уни ўрнига Бухорода яшовчи шахзода Темур Султонни тахтга ўтказиш учун ҳаракат қилганлар.

Бекович-Черкасскийнинг мағлубияти Пётр I нинг Каспий денгизини шарқий қирғоқларини эгаллашга қаратилган ҳаракатларига ҳам зарба берди. Архив ҳужжатларига кура, Тюлкараган ва Красноводскидаги ҳар-

¹ АВПР, Ф. д. 1, л. 3.

² Уша жойда. 26-бет.

³ Уша жойда. 98-бет.

⁴ Уша жойда, л. 18250, л. 1.

бий истехкомларда шароитни оғирлиги орқасида Бекович-Черкасский қолдирган аскарларни купчилиги дардга чалинган ёки улган.¹

Буни устига туркман қабилалари қалъаларга ҳужум қилиб, ўнлаб рус аскарларини асирликка олганлар. Уларни орасида улдирилганлар ҳам бўлган. Ҳатто, Хива хони бу ерга ҳужум қилармиш деган овозалар тарқалган. Пётр I улимидан кейин қанчалик вақтларнинг утиши билан кўрсатилган қалъаларга эътибор шунчалик пасайиб борди. 1717 йилни охирида қолган оз сонли рус аскарлари қалъаларни ташлаб Астраханга қайтишга мажбур бўлдилар. Туркистон улқасини рус давлатини таркибига киритишга қаттиқ бел боғлаган Пётр I Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилишидан шу даражада аламга тушганки, ҳатто, ўлим тушагида ётганида ҳам Хива хонлигидан «қонга — қон» тарзида хун олинисини васият қилган.² Рус шоири А. С. Пушкин сўзича «Пётр I икки армон билан кетди: бири Прут соҳилидаги мағлубияти учун Туркиядан, иккинчи Бековични қатли учун Хивадан уч ололмаган эди».

Пётр I Каспий қирғоқларини Эрондан урушиб олгандан кейин «улуғдавлатчилик гоёлари» янада жуш уриб, шундай деган экан: «Астрободдан Балхга ва Бадахшонга фақат 12 кунлик йўлдир. Бухоро барча Шарқ савдосининг марказидир. У томонларга борадиган йўлларга ҳеч ким тўсиқ бўла олмайди».

Бинобарин, у Эрон орқали ҳам Туркистонни уз таъсир доирасига олишни режалаштирган. Пётр I нинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдалигига кура, Пётр I фақат Эронни эмас, балки то Ҳиндистон ва Хитойгача булган ерларни уз қўл остига олиш ниятида булган. Уни таъкидлашича, Пётр I тирик булганда бу ишларни амалга оширилиши турган гап эди.

Хуллас, Хива хонлиги томонидан Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилиши рус давлатининг бошқинчилик сиёсатига қаттиқ зарба берди. Шундан кейин рус ҳукумати узоқ вақтгача Туркистон улқасига ҳарбий юриш уюштиришни лозим кўрмади. Бироқ унга зимдан ва аста-секин тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди.

¹ Ўша жойда, д.5, л.141.

² АВПР.Ф.д.1, л.1.

ҚОЗОҒИСТОНДА РУС ДАВЛАТИ ҲУКМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИШИ

Афтидан, Пётр I Каспий денгизи ва Устюрт орқали Хива хонлиги ва умуман ўзбек хонликларини эгаллашни мушкуллигини англаган бўлса керакки, Россияни биринчи навбатда Қозоғистон ерларида эгаллигини таъминлашга даъват этган. «Шарқ билан алоқада, — деган у, — Қозоғистон тасарруфи калит ва дарвозадир. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозоғистонни бўйсундириш ёки ҳеч бўлма-са у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир». Пётр I нинг бу орзуси улимидан куп утмай замон тақозосига кўра жуда осонлик билан амалга ошиб борди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи чорагида ва кейинги йилларда қозоқ султонларининг ўзаро урушлари, айниқса, қалмоқларнинг тажовузлари аҳволни гоятда ёмонлашишига олиб келди. Шу боис қозоқларнинг айрим юқори табақа вакиллари Рус давлати тобелигига утишга ва бу билан ўзларини хавфсизлигини таъминлашга қаттиқ ҳаракат қилдилар. 1730 йилнинг 30 сентябрида Абулхайрхоннинг Сайқул Қайдагулов ва Қутлумбет Кашкаев бошчилигидаги элчилари Уфага келиб, рус маъмуриятига Урта ва Кичик Жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги сўровини топширди. Рус ҳуқумати буни бажонидил қабул қилиб, шунини таъкидлаб ўтдики, қозоқларни тобеликка олиниши Хива хонлиги ва бошқа жойларни бўйсундирилишини осонлаштиради.¹ Айни пайтда у савдони ривожланишида муҳим урин эгаллаши уқдириб ўтилди.

1731 йил 19 февралда император Анна Ивановна Кичик Жуз қозоқларини ихтиёрий равишда рус давлати тобелигига ўтказилиши ҳақидаги ёрликқа имзо чекди. 1731—1740 йилларда Урта Жуз қозоқлари ҳам Рус давлати тобелигига олинди. Бу вақтларда Хива хонлигида тахт учун курашлар шу даражада қизиқ-фожеали оқибатларга олиб келдики, пировардида ўзбеклардан хонликка номзод тополмай қозоқ султонларидан бири бўлмиш Элбарс (1728—1740) тахтга ўтқазилди. Юқорида қайд қилинган Абулхайрхон

¹ Книга Азиатского департамента. № 21, л. 76. — «Красный Архив», 1938. Т. 2, (87), С. 134.

бундан фойдаланмоқчи бўлиб Хива хонлигини ҳам Рус давлати тобелигига утказишга қаттиқ киришди. Бунга эришмоқ учун уз угли Нуриллахонни Элбарс хузурига юборди. Аммо, хонликдаги Россияга қарши кучлар бунга йул қўймади. Хива қўшинларини Элбарс бошчилигида Хуросонга қилган тажовузига жавобан Эрон шоҳи Нодир Хивага қарши йулга отланди. Хонқада Эрон аскарлари қамалга олинган Элбарсни ўлдириб галабага эришдилар. Бу ерда уруш кетаётганда юқори табақа вакиллари Абулхайрхонни олиб келишиб хонлик тахтига утказдилар. У Нодиршоҳни келаётганлигини эшитиб Хивадан қочишга улгурди.

Шу тариқа Рус давлати қозоқ жузлари орасида салмоқли ўринни эгаллаган Абулхайрхоннинг ташаббуси ва ҳаракатлари натижасида Кичик ва Урта Жузларда уз ҳукмронлигини ўрнатиш имконига эга бўлди. Натижада Рус давлати нодир табиий бойликларни, бепоён ерларни, карвон йулларини ва бошқа куп даромад манбаларини қўлга киритди. Шундан кейин у жойларда рус шаҳарлари ва бошқа турар жойлар, саноат корхоналари ва турли конлар юзага келди. Булар Рус давлатини ҳар жиҳатдан қудратини ошиб боришини таъминлади. Бу борада Оренбург шаҳрини барпо этилиши муҳим ўрин эгаллади. XVIII асрни 30-йилларида Қозоғистон ерларини узлаштириш ва савдони ривожлантириш учун Ёйиқ (Урал) дарёсига қўйиладиган Ор дарёси буйида ҳарбий қалъа қуришга киришилди. 1734 йилни баҳорида ҳукумат К. К. Криллов бошчилигида Оренбург экспедициясини ташкил қилди. К. К. Крилловга ҳарбий қалъани қуриш билан бир қаторда ўзбек хонликлари билан алоқаларни ривожлантириш ҳамда ўзбек савдогарларига имтиёзлар бериш сингари вазифалар юклатилди. Хуллас, рус ҳукумати Оренбург шаҳрини Туркистон ўлкаси билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларини куприги сифатида бунёд этадиган бўлди. У узининг курсатмасида Тошкент, Туркистон, Хужанд, Хива ва Бухоро билан алоқани юқори даражага кўтаришга алоҳида аҳамият берган.¹

Биринчи навбатда у ердан Бухорога савдо карвони-

¹ ЦГАДА России, ф, 19., Финансы, д.5, л.4.

ни юбориш режалаштирилди.¹ Ҳатто ўзбекларга Оренбургда доимий яшаш учун рухсат берилди.²

1735 йилни 15 августида Оренбургнинг биринчи пойдевори қўйилди. Бу воқеада тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашганлиги маълумдир.³

Оренбургнинг табиий шароити ва жойланишини ноқулайлиги туфайли уни Красная Гора деган жойга кучиришга қарор қилинди. Бу иш 1739—1741 йилларда амалга оширилди. Шунингдек Оренбургнинг яқин ва узоқ атрофларида Губерлин, Озер, Бузулук, Барс, Красно-Самарск, Тобин, Чеборкул, Красно-Уфим, Елдяц, Кубов, Миасск, Кивилтон, Қалмоқ-борди, Серднати, Берд, Крылов, Караул, Верхний, Сорочий, Тоцкий, Воздвиженский, Танальц, Илецк, Ёйиқ ва Троицк каби қалъалар пайдо бўлди.

1744 йилга келиб Оренбург губернияси ташкил топиб у Кама дарёси, Каспий денгизи, Фарбий Сибирь ва қозоқ даштлари ўртасидаги бепоён ерларни қамради. Бу жойларда юзага келган шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар Туркистонни келажакда босиб олинишида муҳим таянч бўлди. Айни бир пайтда Оренбург Россиянинг Туркистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ривожланишида муҳим марказлардан бири ҳисобланди. Рус давлати фақат Ёйиқ эмас, балки Сибирь томонидан ҳам Қозогистонда ўз мавқеини мустаҳкамлайдиган ва ҳарбий юришларни уюштиришни таъминлайдиган таянч нуқталари бунёд этди. Масалан, Омск (1715), Железинск, Петропавловск, Семипалатинск (1718), Устькаменогорск (1720) ва бошқа қалъалар ва шаҳарлар қурилди. Жами 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар юзага келган. Хуллас, Рус давлати қанчалик вақтларнинг ўтиши билан Қозогистонда шунчалик кўп ўз мавқеини мустаҳкамлаб ўзбек хонликларга хавф тугдириб борди.

¹ Ўша жойда, ўша бет.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Ўша жойда, 77-бет.

1839 ЙИЛДА ХИВА ХОНЛИГИГА ҚИЛИНГАН ТАЖОВУЗ

Бу даврга келиб Рус давлатини ҳукмрон доиралари орасида узбек хонликларини босиб олиш ҳаракатлари кучайган эди. Чунончи, 1835 йилда Оренбург генерал-губернатори В. А. Перовский император Николай I га махсус хат билан мурожаат қилиб, унда Хива хонлигига қарши нафрат уйғотишга қаттиқ уринади. У Хива хонлари узоқ вақтлардан буён душманчилик қилиб келаётганлигини, гуё савдо қарвонларини талаётганлигини ва рус асирларига ёввойиларча муносабатда бўлинаётганлигини купиртириб таърифлади. Шунингдек, Хива хонлиги аҳолисини маданиятсизликда, қолоқликда ва ҳатто ваҳшийликда айблади. Ҳатто, у Бекович-Черкасскийни қийнаб улдирилганлигини ҳам эслатиб қўйди. Шу равишда генерал Перовский қандай булмасин императордан Хива хонлигига қарши ҳарбий юришга рухсат олиш учун ҳеч нарсадан тоймади. У ўз хатини қуйидаги тарзда тугаллаган: «Франция Жазоирни урушиб олиши учун миллионлаб сўмларни сарфлади, лекин бу харажатларни доимий равишда бир неча марта купайтириб қоплаб турадиган мамлакатга эга бўлди. Россиянинг Хива хонлигини босиб олиши эса уша харажатларнинг ундан бирига ҳам арзимади. Аммо, урушиб олинса Урта Осиё бизни маданиятимиз, савдо ва саноатимиз, бошқарув тизимимиз киришида тараққиётга эришиб асрлар мобайнида давом этиб келаётган зулм ва азоб-уқубатдан халос бўлади»¹. Бинобарин рус ҳарбий саркардаси Хива хонлигини эгаллаш катта бойлик беришига эътиборни қаратаркан, Россия гуё тараққийпарварлик вазифасини бажаришини писанда қилади. Бу сиёсат учун ёзилган гап эди, албатта.

1837 йилда рус императори Николай I (1825—1855) Хива хонлигини босиб олиш ҳақида В. А. Перовскийга фармон берди. Шунга мувофиқ бу генерал рус императорига 4000 кишилик аскар ва 12 тўп ажратилишини тавсия этди. Юришга сарфланадиган маблағни ҳажми 1.689 минг қоғоз пул ва 575 минг қумуш сўм миқдорида бўлиши курсатилди. 1839 йилда 4250 та аскар, 18 та тўп, 2090 кишидан иборат қўшин жамланди. Сунгра, уша йилни 14 ноябрида Хивага қарши

¹ ЦГВИА России., ф. ВУА. д. 18250., л. 8.

йулга чиқилди. Генерал Перовский бошчилигидаги қушин 19 декабрда Эмба қалъасига урнашди. Шу орада қаттиқ совуқ ва буронни туриши рус аскарларни оғир аҳволга солиб қўйди. Ҳатто уларни орасида улганлар кўзга ташланди. Туя ва отларни боқиш қийинлашиб бирин-кетин ула бошладилар. Рус қушинларини келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон уларга қарши аскарларини юборди. Булар йулда Бухорога элчи сифатида келаётган русларни, хусусан капитан Ковалевскийни ва штабс капитани Григрасни асир олдилар. Аммо, асирлар қочиб қутилишга эришдилар. Бу вақтларда генерал Перовскийнинг қушинини бир гуруҳи олдинроқ келиб «Чўчка кўл» деган жойга урнашиб олган эдилар. Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: — руслар «Чўчка кўлга» келиб қалъа қуришидан мақсад Хива хонлигини босиб олишга тайёргарлик қуриш эди. Оллоқулихон бундан хабар топиб Отамурод қушбегини 18 сардор ва 8 минг киши билан уша жойга жўнатди. Хива қушини Хивадан чиқиб Урганч, Қизилгунбанд деган жойлар орқали қозоқ йўлиарига утдилар. Сунгра улар «Ёмон минг йилқи» деган жойга келишганда сардорлардан бири — Муҳаммад ясовулбоши вафот этди. Унинг мурдаси Хивага юборилди. Шундан кейин Хива қушинлари бир неча манзил йул юриб «Чўчка кўлга» келишди. Сунгра душманга ҳужум қилинди. Асирликка олинган бир рус кишиси куп сонли рус қушинларини эрта-индин бу ерга етиб келишини, қалъада яроғ-аслаҳа кўплиги ҳақида маълумот берган. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари русларга қарши ҳужум бошладилар. Аммо, об-ҳаво айниб қаттиқ совуқ ва буронни тутиши ҳамда қалин қори ёғиши жангни давом эттиришга йул бермади. Жангда ватан ҳимоячиларидан 4 киши ҳалок булиб 5 киши жароҳатланди. Об-ҳавонинг ёмонлиги урушни давом эттиришга йул бермай, аскарлар Хивага қайтдилар.¹

Бу воқеадан сунг «Чўчка кўлга» етиб келган генерал Перовский ва қушини ҳам қаттиқ совуқ ва бурон остида қолиб одамлар бирин-кетин ула бошладилар. От ва туяларни боқиш ҳам жуда қийинлашди. Қушин орасида турли касалликлар кўпайиб борди. Об-ҳаво-

¹ *Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Ҷз ФА Шарқшунос-лик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 9596, 302-бет.*

нинг ута ноқулайлиги ва оғир шароит йўлни давом эттиришга йўл қўймади. Шунинг учун генерал Перовский 1840 йил февраль ойини бошларида қўшинни Оренбургга қайтаришга мажбур бўлди. Бу муваффақиятсизлик катта талофат ва йўқотишга олиб келди. Чунончи, 1054 киши ҳалок бўлди, 10000 туя ва 8000 от йўқотилди. Куп руслар йўлларда адашиб ёки толиқишдан юра олмай хиваликлар томонидан асирликка олинди.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1700 минг сўм беҳудага кетди. Бундан ташқари унда 23 минг отлар қўшилган 7500 аравалар бор эди. Уларни таннархи 2 млн сўмни ташкил этган. Шунингдек туяларни сотиб олиншига 1 млн сўм сарфланган.¹ Бу ерда куп аскарлар ва бошқа кишиларнинг ҳалок бўлганлигини ҳамда озиқ-овқатларни, кийим-кечакларни сарфланганлигини ҳисобга олсак қурилган зиён ниҳоятда катта бўлганлиги кузга ташланади. Шунинг учун ҳам рус императори Николай I генерал Перовскийнинг қўшинни орқага қайтарилиши ҳақида рапортига: — «Афсус, жуда афсус, лекин на чора худо-таолонинг хоҳишига бўйсунмасликни ҳеч иложи йўқ», — деб имзо чеккан.²

Хива тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг кўрсатишича, уша 1840 йилда Ҳиндистондан Ҳайбат Соҳиб отлиг деган кимса Англия ҳукумати номидан элчи сифатида келиб қўйидаги мазмундаги номани хонга берган: «Куп замонлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат этиб вилоятингиз эгалламоқ ниятидир. Уларнинг мақсади Мовароуннаҳрни, Хоразмни, Хуросонни эгаллаб Сеистон усти билан Ҳиндистонга ўтишдир. Русия бир улуг ҳукумат ва подшоҳликдир-ким уни лашқари саноқсиз ва яроғ-аслаҳаси жуда кўпдир. Унинг озгина лашқарига ҳам қарши турарлик кучингиз йўқдир. Гап шуки, яна 50 йилдан кейин (руслар) сизларни ерларингизга эга бўлур. Агар вилоятингизни мудом қўлингизда туришини ва ҳеч кимни унга тажовуз этмаслигини хоҳласангиз уни бизга беринг. Хоразмни Англия қўли остида деган сўз сизларни хавф-хатардан холи этади. Бизнинг мақсадимиз нафсониятдан бўлмай, дустликдир, ҳамда русларни

¹ Уша асар, 130-бет.

² Уша жойда, уша бет.

Ҳиндистонгача йулини тўсишдир. Биздан сизга фойда етар асло зарар етмасдир. Хоҳиш-истангизни ездириб шартнома тузинглар, бизлар эса қабул қиламиз».

Бунга жавобан хон деган: ҳозир руслар устимизга бостириб келганича йўқ. 50 йилгача ким бору, ким йўқ, биз 50 йилдан келадиган ишни деб юртимизни қўлимиздан ҳеч кимга бермаймиз. Биздан кейинги авлодлар нимани хоҳласалар шуни қилсинлар.¹ Бу жавоб элчини қониқтирмай шундай деган: «Тақлифимни қабул қилганларингизда куп фойда берарди, вақти келиб пушаймон бўлишни фойдаси йўқдир». Шундан кейин элчи уз мақсадига эриша олмай уз юртига қайтган.²

Менинг фикримча Оллоқулихон узоқни кўра олмайдиган давлат арбоби ҳисобланган. У фавқулоддаги воқеаларда бир-бирларига ҳарбий ва маънавий ёрдам бериш хусусида Англия вакили билан шартнома тузганда яхши бўлиши турган гап эди. Бундан рус давлати биров булса-да ҳайқиши мумкин эди. Оллоқулихон эса бунга аҳамиятини тушунишга ожизлик қилди.

Бу вақтда Англиянинг Ҳиротдаги элчихонаси аъзоларидан бири капитан Шекспир ҳам келиб Ҳирот ҳокими номидан Оллоқулихонга хат олиб келган. Бунда Россия билан алоқани яхшилаш ва рус асирларини озод этиш сўралган. Афтидан, Ҳирот ҳокими Рус давлатини бостириб киришини Афғонистон учун хавф туғдиришини уйлаган булса керак. Шунингдек англиялик капитан Аббатни келганлиги таъкидланади.³

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҚАЙТА ҲАРБИЙ ЮРИШНИ УЮШТИРИШ ҲАРАКАТИ

Рус императори Николай I 1839 йилги муваффақиятсизликни эшитиши биланоқ хонликни босиб олиш учун қайта ҳарбий тайёргарликни дарҳол бошлаш ҳақида фармон берди. Бу хусусда ҳарбий вазир генерал-адъютант граф Чернышев узининг генерал Перовскийга юборган курсатмасида 1839 йил 30 январда император ҳарбий юришни зудлик билан амалга оширилишини буюрганлигини баён этган. Унда «ҳарбий

¹ Уша жойда, 202-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 1.

юришни утказиб рус ҳукуматини ўз мақсадини амалга оширишдаги қатъийлигини ҳамда давлатнинг куч-қудратини букилмаслигини намоён этиш» даркор дейилган.¹ Ҳарбий вазир кўрсатмасида императорни ҳарбий юришни ўзда ёки кузда Каспий денгизи ёки қуруқлик орқали уюштиришни яхшилаб урганиш ҳақидаги фикрлари ҳам қайд қилинган. Шунингдек қўшинни ҳар жиҳатдан яхши қуроллантириш ва пухта тайёргарлик кўриш уқтириб утилган.²

Ҳарбий вазирнинг 1840 йил 17 мартда ҳукуматга ёзган ахборотида Хива хонлигига қарши юбориладиган қўшин битта генерални, 140 та офицерни, 6668 та аскар хизматчиларни ўз ичига олиши керак эди, ҳамда 300 кишилиқ кучма касалхона ташкил этиш режалаштирилди.³

Генерал Перовскийнинг таъкидлашича, навбатдаги ҳарбий юришни кулами 1839 йилдагига нисбатан 3—4 маротаба ошиқ бўлади.⁴ Шунингдек 17000 туя, 6000 от ва бошқа кўп нарсалар олиниши керак эди. Шунинг учун ҳам генерал Перовский ўзининг ҳукуматга юборган рапортларида ҳарбий юришни тезлик билан уюштиришни иложи йўқлигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Биринчи ҳарбий юриш Оренбург губерниясининг хазинасига катта путур етказганлиги, кийим-бошларни, озиқ-овқатларни етишмаслиги таъкидланди. Айниқса туяларни топиш мушкуллиги кўрсатиб ўтилган. Умуман, генерал Перовский янги ҳарбий юришни тарафдори бўлса-да, лекин юзага келган оғир шароит уни тез орада амалга ошириш имконини бермаслигини ҳукумат вакиллари ишонтиришга ҳаракат қилди. Дуппи тор келганлиги императорга ҳам равшан бўлган бўлса керакки, у ҳарбий вазирнинг 1840 йил 19 майдаги ахборотида кўра ҳарбий юришни маълум вақтгача қолдириши ҳақида фармон берган.⁵ Шу тариқа Хива хонлигини босиб олишга қилинган иккинчи ҳаракат рўёбга чиқмади.

Ҳарбий юриш муносабати билан Оренбургда Хива хонлиги ҳақида маълумотлар тўпланди. Буларга кўра хонлик ерлари Амударё, Оролнинг жанубий қирғоқла-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, ўша бет.

³ Уша жойда, 75-бет.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, л. 1172, л. 130.

⁵ Уша жойда, 148-бет.

ридаги ва Устюртнинг жануби-шарқий қисмидаги водийларни ўз ичига олган. Унинг шимоли Амударёнинг ҳар йилги тошиши орқасидан куп жабрланган. Бу ерда куллар ва зовурлар мавжуд. Жануби қумтупроқли ерлар ва каналлар билан қопланган. Хонликда ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, асирликка олинган руслар ва эронликлар яшайдилар, 30—40 минг атрофида қўшин жамлаш мумкин.

Хонликда 16 та тўп бўлган. Аҳолининг сони ярим миллионга боради. Шаҳарларда том маънодаги ҳарбий истеҳкомлар бўлмай, пахса деворлар ва зовурлар билан қуршалган. Халқ устидаги солиқлар жуда оғир, аммо амалдорларнинг очкузлиги орқасида хон хазинасига куп маблағ тушмайди. Хива хони Оллоқулихон ожиз табиатли киши ҳисобланиб, атрофдаги кишиларнинг таъсирита берилган. Укаси билан чиқишмайди. Уни Бухоро ва Эрон билан алоқаси ёмон, негаки уларга қарши ҳужумлар қилган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати ўзининг ҳарбий юришларини уюштиришда ва ҳарбий истеҳкомларни барпо этишда қарвон йўлларини хавфсизлигини таъминлашни ва ўзбек хонликларидаги рус асирларини озод этишни ҳаминша рўкач қилиб келган. Бу масалалар 1717 ва 1839 йилларда Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар уюштирилганда ҳам олдинга сурилган эди. У вақтларда туркманлар, қалмоқлар ва қорақалпоқларнинг қароқчи гуруҳлари Россия чегараларида русларни асирликка олиб Хива, Бухоро ва хонликларни бошқа шаҳарларида сотар эдилар. Руслар турли ҳужалик ишларида ишлатилган. Уларнинг орасидан лашкарбошилар, жангчилар, элчилар ва бошқа масъулиятли ишларни бажарувчи кишилар чиққанлиги маълумдир. Аммо уларнинг купчилиги ўз ихтиёрида бўлмай кул каби ишлатилган.

Гарчан, 1839 йилги генерал Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш муваффақиятсизлик билан тутаган бўлсада, лекин Хива хони Оллоқулихон уни яна қайтарилишини ҳамда савдони ривожлантириш ўта зарурлигини англаб рус ҳукуматининг рус асирлари бўйича даъвосини инобатга олиш ва алоқани яхшилаш мақсадида 1840 йилда махсус фармон эълон қилди. Бунда шундай дейилган: «Биз Хоразм шоҳи жанговор аскарларни ва зафарларнинг бош бўгини барча ёвмут ва човдур қабилаларига, қозоқ ва қирғиз ботирларига ва

бошлиқларига, умуман бизга содиқ барча фуқароларимизга шуни маълум қиламизки, шу 1840 йилдан бошлаб Умум Россия императори олий хазратлари билан тинчлик ва дўстликда яшашга қарор қилдим. Шунинг учун биз мазкур олий фармонимиз буйича узимизни содиқ фуқароларимизга бундан буён Россия чегараларига ҳужум қилмасинлар, рус асирларини сотиб олмасинлар, бунга буйсунмовчилар жазога тортилади».¹ Шуниси диққатга сазоворки, Оллоқулихон рус ҳукуматининг рус асирлари ҳақидага даъвоси «хонликни босиб олиш учун бир баҳона эканлигини» яхши англаган. Аммо, у сир бой бермай иш юритган.

Шу мазмундаги хатни Хива шаҳрини ҳокими мулла Муҳаммад Шариф ҳам Оренбург генерал-губернатори Перовский номига йуллаган.² Бунда Отаниезхужа Раис бошчилигида озод қилинган руслар уз ватанига қайтарилаётганлиги билдирилган.

1840 йил 18 октябрда Хива элчиси 418 кишидан иборат асирликдаги русларни Оренбургга олиб келди. Шундан кейин у Петербургга бориб узаро тинчлик ва савдо алоқаларини тиклаш хусусида аҳд қилинди.³ Бу алоқалар 1839 йилдаги ҳарбий юриш вақтида рус ҳукумати томонидан Оренбургда ва Астраханда ўзбек хивалик савдогарларни ушлаб қолиши орқасида ишдан чиққан эди. Петербургда Оллоқулихон томонидан рус асирларини уз ватанига қайтарилиши узаро савдо алоқалари йулга қуйилишида ижобий урин эгаллади. 1841 йилни 13 январида Хива хонлиги элчиси Эшбой Бобоев ҳам 5 та рус асирлари билан Оренбургга келган.⁴ Архив маълумотларини кўрсатишича уз ватанига қайтган русларнинг 317 таси Каспий денгизи қирғоқларида, 55 таси Оренбург линиясида, 21 таси Царицинда асирликка олинган.

---

¹ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 7.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Государственный архив Астраханской области, ф. 2, оп. 2, д. 91, л. 1.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 15.

Ўзбек хонликларининг чор Россияси томонидан забт этилиши

ОҚМАЧИТДАГИ ЖАНГ

XIX асрнинг 40-йилларида ўзбек хонликларига қарши юриш бошлаб юборилди. Бу вақтларда қозоқ халқининг содиқ фарзанди Султон Кенисар бошчилигида Чоризм ҳукмронлигига қарши ҳаракат кучайди. 1843 йилда ҳарбий кучлар бу қўзғолонни бостириш учун юборилди. Натижада, ватан ҳимоячиси Султон Кенисар қулга олинди ва ўлдирилди. Шу равишда Чор ҳукумати ўзбек хонликлари томонга юришда йилда учрайдиган барча тўсиқларни баргараф қилиб борди ва айни бир пайтда ҳарбий истеҳкомларни қурди. Масалан, 1845 йилда Турғай дарёси бўйидаги Оренбург истеҳкоми қайта қурилди, Мангишлоқ ярим оролида эса Новопетровск (кейинчалик Александровск) истеҳкоми барпо қилинди. 1848 йилда эса Сирдарёнинг Оролга қуйилиш жойида Раим (Казалинск) ҳарбий истеҳкоми бунёд этилди. Бу ишни генерал Обручев қўмондонлигидаги 4 рота, 3 юзлик ва 4 замбаракли аскарлар амалга оширди. Уша йили 23 августда полковник Ерафеев бошчилигидаги 2 замбарак билан қўролланган 200 рус қўшини Хива аскарларини мағлубиятга учратиб Хон хўжа қалъасини босиб олди. Шундан кейин «Николай» ва «Константин» кемаларидан иборат Орол флотилияси юзага келтирилди. Кейин 1848 йилда Хива хонлигига қарашли Хўжа Ниёз қалъаси рус қўшини томонидан эгалланди ва остин-устин қилиб ташланди. 1850 йилда 50 пиеда, 175 казак ва 2 замбаракдан ташкил топган рус қўшини Қўқон хонлигини Тўйчибек қалъасини босиб олиб бузиб ташлади. Уша йили душман кучлари Қўшқўрган номли Қўқон қалъасини эгаллади.

1851 йилда полковник Корабошев бошчилигида 5 та рота, 5 юзлик, 6 замбарак ва 1 та ракета станогига эга аскарлар Оқбулоқ деган жой яқинида Ёқуббек бошчилигидаги Қўқон қўшинига зарба берди. Бу

вақтларда Туркистон, Чимкент, Авлие ота, Пишкек, Тўқмоқ, Оқмачит ва уларнинг атрофидаги бепоён ерлар Қўқон хонлигининг қўл остида эди. Шу боисдан рус қўшинлари биринчи навбатда хонликнинг кучлари билан туқнашди. Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) хонликнинг энг муҳим ҳарбий қалъаларидан бири ҳисобланган.

1852 йилда унга рус қўшинлари ҳужум қилди, лекин 72 кишини йўқотиб ололмадилар. Уша йили полковник Бларамберг ҳарбий отряди (1,2 рота, 2 юзлик ва 5 замбарак) билан Қўшқургон, Чимқургон, Қумушқургон сингари Қўқон қалъаларини босиб олди. Кейинги 1853 йилда шахсан генерал Перовский бошчилигида 12 та туўлар билан икки мингдан ортиқ аскарлар Оқмачитни қамал қилдилар. Генерал Перовскийни таслим бўлиш ҳақидаги таклифларига ватан ҳимоячилари: «Бизлар бир донна порох ва кучада бир кесак қолгунча, ҳамма қуроолларимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтардилар.

Қалъада бор йўғи 250 киши мудофаада эди. Лекин шунга қарамай улар жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини намоёиш этиб, душманни ҳайрон қолдирди. Бунга тан берган генерал-губернатор Перовский бошлиқларга ёзган ахборотида мудофаачилар «қалъанинг деворларида ва ички томонидан қўмондон Муҳаммад Алихоннинг ҳалок бўлишига қарамай юзбоши Лафас бошчилигида ниҳоятда катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ҳамда узлари қасам ичганидек, охири дақиқагача имкони борича курашдилар» деган эди. Шуниси диққатга сазоворки, қалъанинг ҳимоясидаги жангда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб душманни лол қолдирган. Рус қўшини қалъа деворининг устига порох қўйиб портлатиб ичкарига бостириб киргандан сўнг эркаклар ва аёллар қўлларидаги қуроолларини ва ўқларини ташлаб қилич жангига ўтиб, шу даражада урушдиларки, бундай манзарани осмону фалак ҳали ҳеч кўрмаган ва эшитмаган эди. Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни ор билиб, узларини улимга маҳкум этганликлари русларни жуда ҳайратлантирган.

1853 йил 28 июлда 22 кунлик жангдан кейин Оқмачит қалъаси тормор этилди. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 киши тирик қолган, 35 таси ярадор ҳисобланган, улганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус

аскарларидан 25 киши ҳалок булди ва 46 киши ярадор қилинди. Қалъадан 80 та аёл ва 25 та болалар асир олинди.

Оқмачитнинг урнида «Форт Перовский» рус қалъаси барпо этилди. Оқмачитнинг қўлдан кетиши бутун Қўқон хонлигини ларзага солди. У ерга бир неча маротаба Қўқон қўшини ва кунгилдилар юборилиб жанг қилинди. Бундай жангларнинг бирида, 1853 йилнинг 18 декабрида ватан ҳимоячиларидан икки минг киши ҳалок булган. Лекин ҳар бир уриниш мағлубият билан тугалланди.

1854 йилда Олма Отада Верний номида рус ҳарбий истеҳкоми қурилди ҳамда Или водийси қўлга киритилди. Бу ерда Заилийск бўлими ташкил этилди. 1856 йилда полковник Харментавский бошчилигидаги 1 рота, 1 юзлик ва 1 ракета станогли рус қўшинлари қозоқларни Катта Жузига тегишли тапай қабиласини буйсундирди. Шунингдек, 320 пиеда, 300 казак, 3 замбарак ва 2 та ракета станогидан ташкил топган генерал-майор граф фон Фитин қумондонлигидаги қўшин Хужа ҳарбий истеҳкомини босиб олдилар. 1857 йили эса бу генерал 200 пиеда, 300 казак ва 2 та замбарак билан Хива қўшинини мағлубиятга учратди ҳамда уларнинг тарафини олган бир гуруҳ қозоқларни жазолади.

Рус давлати томонидан бирин-кетин хонлик ерлари босиб олишга қарши Тошкентда катта куч тушланди ва Илиорти томонга юборилди. Бу ерларда 1858 йилда 5000 кишилик Тошкент ва Қўқон ҳарбий кучлари билан подполковник Перемешмелский бошлиқ қўшин уртасида жанг бўлиб ватан ҳимоячилари Чуй дарёси водийсига суриб ташланди.

1860 йилда 6 та рота, 600 та казак, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета мосламасидан ташкил топган рус аскарлари Пишпак ва Тўқмоқ сингари Қўқон истеҳкомларига ҳужум қилиб, қўли баланд келди. Подполковник Перемешмелский Пишпекни эгаллаш учун 954 та снаряд ва 13 мингга яқин уқ ишлатди. Ҳимоячилардан кўп кишилар ўлди ва ярадор булди. Шунингдек, Тўқмоқ қалъаси ҳам душман томонидан эгалланиб, бу ҳол бутун хонликни катта ташвишга солди. Узбек, қозоқ ва қирғизлар биргаликда Тошкент ҳокими бошчилигида Рус давлати тажовузига қарши бош кутариб 1860 йил 21 октябрда Қоракузтоғ

дарёси буйидаги Узунөгочда босқинчилар билан тўқнашди. Бу ерда 20 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари билан подполковник Калпаковский бошчилигидаги қўшин (3 рота, 2 юзлик, 6 замбарак ва 2 та ракета мосламаси) уртасида Пишпек остонасида жангда душман галабага эришди. Рус қўшини томонидан 2051 снаряд, 31879 та тўп отилди. Бу жангда ватан ҳимоячиларидан 1500 киши улдирилди ва кўпи яраланди. Душман аскарларидан 13 киши улдирилди ва 29 киши жароҳатланди. 574 ҳимоячи асирга олинди. Асирлар орасида, 82 савдогар, 92 та аёл ва болалар бор эди. Душман Пишпек ва Тўқмоқ истеҳкомларини ер билан яксон қилди.

Гарчан, ватан ҳимоячилари бирин-кетин мағлубиятга учраган бўлсаларда, лекин озодлик учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

АВЛИЁТА, ТУРКИСТОННИ ВА ЧИМКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1861 йилнинг 25 октябрида генерал-лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қўшини хонликнинг Янгиқурғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Калпоковский 4 та рота, 2 юзлик ва 4 замбарак қўшин билан Марки номидаги Қўқон истеҳкомини эгаллади. Генерал-лейтенант Дебу 550 пиёда, 300 казак ва 10 замбарак билан Динқурғон қалъасини босиб олди. 1863 йил 4 июнда полковник Черняев уз қўл остидаги 87-Сибирь батальонининг 5-ротаси, ҳарбий Сибирь батальонининг 3,5 уқчи роталари, 9-гарбий Сибирь казаклари артиллериясининг 1-взводи пиёда тоғ батарияси ва Сибирь казаклари полки билан Авлиётани урушиб олди.

Уша йили 18 июндан 1 июлгача подполковник Лерхни 2 та ротаси 1,2 юзлик, 2 та тоғ замбарак ва 1 ракета мосламаси билан Қорабура довонидан ошиб Қўқон аскарларини қириб ташлади ва қора-қирғиз қабилаларини буйсундирди. 1864 йилнинг 12 июнида 412 рота, 10 замбарак, 6 мортира ва 2 ракета мосламаси билан полковник Вереvский Туркистонга ҳужум қилди. Бу жангда маҳаллий халқ вакилларидан кўп кишилар ҳалок бўлди. Баъзи маълумотларга кўра, чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Ясавий мақбарасига тўп отилиши ва вайрон қилинишини

маълум қилган. Шундан кейингина ҳимоячилар урушни тўхтатишга мажбур бўлганлар.

Туркистонни Рус давлати томонидан эгалланиши Тошкент ва умуман Қўқон хонлиги учун катта хавф тугдирди. Қўлдан кетган жойларни қайтариб олиш ва Чор ҳукумати аскарларининг юришини тўхтатиш учун Қўқонда тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Чунончи, хонликнинг ҳамма жойларидаги қўшин тулланиб, ҳарбий қуроллар билан таъминланди. Сунгра Қўқон хони Саидхон ва лашкарбоши Алимқул аскарлар билан Тошкентга жўнади. Бу ерда ҳам ҳарбий тайёргарликка зур эътибор берилиб, Алимқул қўп қўшин билан Чимкентга йўл олади. Чунки бу вақтда Черняев бошчилигидаги рус отрядининг Авлиёотадан Чимкент томон йўлга чиққанлиги ҳақида хабар олинган эди. Шундан кейин қўшинлар ва аскарлар тонг отар пайтида йўлга отланиб, ҳар бир маҳалла олдида халқдан «дуои фотиҳа» олиб шаҳардан чиқиб кетган. Буларни халқ яхши ният ва йиги-сиги билан кузатиб қолган.

Хон қўшинларидан ҳар бир шаҳарнинг аскари алоҳида қисмни ташкил этиб уз бошлигига эга бўлган. Масалан, тошкентликларга Мирза Давлат, қипчоқларга Мингбой, марғилонликларга Юсупбой, ҳужандликларга Мирзааҳмад қўшбеги бошчилик қилган. Шунга ухшаш андижонликлар, наманганликлар, ушликлар ва бошқа жойларнинг ҳарбий қисмлари мавжуд бўлган. Шунингдек, эшони Калон ҳужа, Мўминҳужа Судур, Мирбобо понсодбоши ва Авазмуҳаммадий сингари саркардалар ҳам қўшинга раҳбарлик қилганлар. Қўшинга шахсан Алимқулнинг узи бошчилик қилган.

Чимкентдаги жангни қипчоқлар бошлаб кейин тошкентликлар ва бошқа шаҳар отрядлари давом эттирганлар. Даставвал бир кеча-кундуз давомида иккала томон уртасида тушлардан отишув бўлган.

«Сунгра тўрт томондан, — деб ёзади Солиҳ Тошкандий, — аскарлар отдан тушди ва тўрт томондан карнайлар чалиниб, рус қўшинларига қарши ҳужумга утилди. Уша онда ҳозир бўлган кишиларни сузича хон қўшинлари 2—3 минг қадамгача тўхтовсиз олға қараб чоптилар. Икки уртада бир ярим минг қадамча масофа қолганда рус аскарлари томонидан бирданига тўп ва милтиқлардан ёмғирдек ўқ бўрон қилдиларки, майдонда бирданига 12 минг киши ўлдирилди, уларнинг оҳ, нола ва

фарёдлари осмонга таралди. Ҳатто бу фожеали манзарадан русларни ўзлари ҳам ҳайратда қолиб бармоқларини тишлаб баланд овоз билан бақирдиларки, эй мусулмонлар, биз урушни тухтатдик, улук ва ярадорларни майдондан олинглар, дедилар».

Шундан кейин Қўқон лашкарбошиси Алимқул ҳузурига Н. А. Северцев номли рус элчиси келиб сулҳ тузишни таклиф этади. Бу таклиф хон томонидан сардор ва амалдорлар муҳокамасига қўйилиб фикр алмашув ўтказилди.

Айрим амалдорлар сулҳ тузишни қувватлаган бўлсада, бошқа бир гуруҳ кишилар, шу жумладан Тошкент амалдорлари унга қарши чиқиб, сулҳ тузиш алдашлик нуқтаи назаридан таклиф этилаётганлигини уқтириб ўтдилар. Пировардида рус отрядларини Туркистонга қайтиб кетиши ҳақида рус элчиси билан келишилди. Шунга биноан рус қўшинлари Туркистонга йўл олди. Бу шундан гувоҳлик берадики, рус қўшинлари Чимкентни эгаллашга қурбилари етмай орқага қайтишга мажбур бўлган. Лекин рус қўшинлари йўлда Туркистондан қўшимча кучнинг келиб қўшилиши натижасида Черняев бошчилигида Чимкентга қайта ҳужум қилдилар. Бу жойнинг қалъасининг ташқарисида жойлашган «Жанан» қабристонини бир томонида қаттиқ жанг бўлиб Қўқон қўшинлари галаба қозонди. Рус қўшинлари эса Туркистонга қайтиб кетдилар.

Шундан кейин Алимқул Авлиёота мудофаасини удалай олмаган ва уни рус қўшинларига бериб қўйиб, Чимкентга қочиб келган ҳоким Ниёзали понсадбошининг оёқ-қўлларини боғлаб тўп оғзига қўйиб отгирди. Худди шу ҳилда Дуглат қабиласининг бошлиқларидан бири рус қўшинларига жосус сифатида хизмат қилган Бойзоқбой номли киши ҳам жазоланди. Лашкарбоши Алимқул Чимкент мудофаасини мустаҳкамлаш ва Чор ҳукуматига қарши урушни давом эттириш тадбирларини кураётганда Бухоро хонининг Қўқонга қарши отланганлиги ҳақида хабар олди. Шу муносабат билан Алимқул Чимкентда қўшиннинг бир қисмини қолдириб Қўқонга жунади. Бу ҳолат Чимкентда рус аскарларига қарши ҳаракатта салбий таъсир кўрсатди. Буни яхши англаган Черняев отряди полковник Лерх бошчилигида қўшин билан биргаликда Чимкентга ҳужум қилиб, 1864 йилнинг 21 сентяб-

рида уни эгаллади. Бу ерда рус қўшинлари томонидан кўп одамлар ўлдирилди. Қўқон қўшинларининг бир қисми Тошкентга қочиб кетди. Генерал Черняев Россия тарафдорларидан бири Сиддиқ Назарни Чимкентнинг мингбошиси қилиб тайинлади..

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини куриб озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентга олиб боришни уюштириш вазифасини Алимқули томонидан ўлдирилган Бойқозоқбойнинг ўғли Оқмуллага топширди. Қўқон қўшинлари артиллерияси ҳам анча яхши уюштирилган булиб, унинг тупларини узоққа отилиши ва нишонга тегиши мақтовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев қандай бўлмасин, тезроқ Қўқон хонлигига зарба берилмаса, кейин енгил оғирлашишини рус ҳукуматининг тегишли вакилларига маълум қилди. Генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик куриб, 1864 йилнинг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йулга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни узининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай гамхўрлик қилганлар. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради Солиҳ Тошкандий — ибодату номоздан кўра кўлидан келганича ердам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, гозиларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1865 йил 1 октябрида Юнус-Обод томонидан шаҳарга яқинлашиб уни туплардан уққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб олдилар. Буларга қўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чопиб келатганда уларга қарши туپ отилади. Натижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурга душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини ўлдирдилар. Шу равишда тошкентликлар ғалаба қозондилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлган. Шундан кейин Алимқул қўшин билан Тошкентга ке-

либ, бўлажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сунгра Қўқонга қайтади. Хон курсатмасига кўра, Тошкент хокими номидан Ҳофизқўҳаки маҳаллалик Муҳаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев ҳузурига юборилди. Бироқ генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади. Бу ерда элчи генерал Черняев Бухоро хони Музаффархон билан гўе иттифоқ тузилганлиги ҳақида гапириб шаҳардаги айрим кишиларни ваҳимага солиб қўйган. Тошкентда урушга тайёргарлик кундалик ҳаётнинг биринчи вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашкарбоши Алимқул бошчилигида Туркистонни рус қўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик курилгандан сунг, аскарлар Шайхонтоҳурдан утиб Сағбон кўчаси орқали Сағбон дарвозасидан «Сароғоч» йўлига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор ёғиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойга ўрнашган ва Россия тобелигига ўтган «Иқон» деган қишлоғида рус отрядини тор-мор этдилар. Бу ердаги халқнинг русларга буйсунганлиги учун Алимқул буйруғига биноан молмулки билан Тошкент томонга ҳайдаб олиб кетилди. Алимқул гарчанд ғалаба қозонган бўлса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, «Иқон»дан Тошкентга қайтишга мажбур бўлади. Бунга хонликдаги ички зиддият ва қўшимча ҳарбий кучларни тўплаш сабаб бўлган, албатта. Алимқул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланади. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдурахмонбек Шодмонбековнинг (асли Шаҳрисабзлик) Черняев номига ёзилган хати билан қулга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдурахмонбек Тошкентдан қочишга улғуриб, Чимкентга Черняев ҳузурига боради.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тadbирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ ёнидаги «Ниязбек» қалъасини жанг билан эгаллади. Юқорида қайд қилинган Абдурахмонбековнинг маслаҳати буйича, шаҳарни сув билан таъминлайдиган «Кайковус» ариғи тўғонини бузиб уни Чирчиқ дарёсига буриб юборилади. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим этиш эди. Бироқ

шаҳар халқи мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилни май ойида Қўқон хони Султон Саид лашкарбоши Алимқул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликларни руҳини кутариб юборган. Бу тўғрида Солиҳ Тошкандий шундай ёзган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, уламо, фуқаро, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-хотинлар аралаш шодликларидан (қўқонликларни — Х.З.) истиқболларига чиқиб, кутиб олдилар».

Алимқул шаҳар саройида йигин ўтказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва қўшин бошлиқларига қарата нутқ сўзлади. Бу йигинда қатнашган Алимқул «Катта-кичик, бой камбағал фуқародан ёрдам сўраб бу тўғрида Тошкент аҳлининг фуқароларини кўрсатган ғайрат, шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб бир томчи қони қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди». Алимқул Бухоро амир Музаффархонни қоралаб рус қўшинларига қарши кураш ишига катта путур етказётганлигини ҳам гапирган.

Тошкентда хонликнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларидан келган қўшинлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаа линиясини эгалладилар. Сиддиқ Тура бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка бўлими душманнинг отлик ва пиёда отряди бир туп билан Шуратепадан чиқиб, «Олтин тепа» орқали Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимқулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимқул ўз қўшинларини маълум қисми билан кўрсатилган томонга жўнади. Душман қўшинлари Салор сувидан ўтиб Қўқон қўшинларига қарата тушлардан ўқ уздилар, натижада икки томон ўртасида қаттиқ жанг бошланиб қўқонликлар ҳужумга утдилар. Бунда Алимқулнинг шахсан ўзи қатнашиб жангга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шуртепага чекинишган. Бу галаба шаҳарда катта шод-хуррамлик билан қарши олиниб карнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ешдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қари хизмат камарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларига кутариб, қатик, сут, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватга солиб аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалю ва дилдорлик қилишиб кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб,

куз ёшлари суви билан аскарларни юзларидаги чангуборларни ювиб артиб кузгудай тозалаб овқатларини еб битиришларини илтижо қилдилар». Бу халқнинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда жонли ва ёрқин намунасини акс эттиради. Лашкарбоши Алимқул ҳокимият вакиллари ва ҳарбий бошлиқларни тўплаб урушни қандай давом эттириш масаласини уртага ташлаганда тошкентликлар рус қўшинлари устидан қозонилган ғалаба ҳужумга ўтишга даъват қилишини ва ака-ука Сиддиқ Тўра ва Арслон Тўра бошчилигида аскарларни Чимкентни босиб олингандан сўнг, бу ердан аскарларнинг бир қисмини Туркистон ва Оқмачитни, иккинчи қисмини эса Авлиёота, Тўқмоқ ва Гулжагача бўлган жойларни руслардан қайтариб олишга жўнатилишини гапирдилар. Аммо, Қўқон амалдорларидан Отабек номли киши Алимқулга пичирлаб: агарда тошкентликлар рус қўшинларини тормор қилиб, курсатилган жойларни олса, у вақтда улар мустақилликни истаб Қўқонга бўйсунмай қолиши мумкин деган. Шу нуқтаи назардан Отабек тошкентликлар таклифини рад қилишни Алимқулга маслаҳат қилган. Алимқул бу маслаҳатга қуниб мудофаа билан чегараланиб туришни буюрди.

Шўртепа томонда ҳар икки томон уруш линиясини эгаллаб даставвал тўплардан отишув бошлаган. Сўнгра Қўқон қўшинлари ҳужумга ўтиб Алимқул уруш майдонида жангчиларни руҳлантирган ва урушга жалб қилган. Алимқул ва сардор Абдуллабек душман қўшинлари билан юзма-юз келиб, уларни қиличдан ўтказган. Аммо душман ўқи Алимқулни чап биқинидан кириб қорнини тешиб, киндиги устидан чиқиб кетади. У от устидан ерга йиқилиш олдидан от бўйнидан маҳкам ушлаб тўп турган жойга борди. Сўнгра Алимқул Тошкент фуқароларини аста-секин орқага қайтиб, ўзларини шаҳар ичига олишлари ва бошқа жангчиларни урушни давом эттиришлари ҳақида фармон берган.

Икки томон ўртасида тўплардан яна отишув бошлангандан кейин хон аскарлари ҳужумга ўтиб, сўнгра аста-секин рус аскарлари ҳужуми остида Салор бўйига чекиндилар. Натижада, биринчи галда себзорлик жангчилар Ҳакимхўжа Қалон бошчилигида қочишни бошлайди. Уларни кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва андижонликлар қўлга тушган нарсаларни олиб Фарғона

томонга қочдилар. Бошқа кишилар ҳам шаҳар ичига қочиб кела бошладилар. Лашкарбоши Алимқулнинг ярадор булиши аскарларнинг, халқ оламонининг руҳини тушириб, пировардида уларнинг чекинишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. У оғир аҳволда шаҳар ичига келтирилди ва бу ерда ўлди. У катта иззат-икром билан ва чуқур қайғу билан Шайхонтохур қабристонига дафн этилди. Чекинишдаги уюшқоқсизлик ва ҳарбий бошлиқларнинг ваҳимага тушиши шаҳар мудофаасига салбий таъсир кўрсатади, албатта. Кунлар ўтиши билан қўқонликларнинг руҳсизланиши кучайиб, улар тўда-тўда бўлиб, ўз ватанига қайтишга ҳаракат қилганлар. Ҳатто Алимқул билан биргаликда рус қўшинларига қарши курашда фаол қатнашган Қўқон хони Султон Саид бир гуруҳ амалдорлари билан шаҳарни ташлаб кетмоқчи бўлган. Бироқ Тошкент амалдорларининг сиқуви остида ўз фикридан қайтганлар. Шундан кейин амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлар узаро келишиб душманга қарши тadbирларни белгилаш ҳақида фикр алмашув утказди. Бунда бир гуруҳ кишилар Қўқонга қочиб кетган аскарларни орқага қайтиб келишларини сўраб, у ерга элчи юборилишини айтдилар. Бошқа бир гуруҳ кишилар Бухоро амирида ҳузурига элчи юбориб ёрдам сўрашлик ҳақида ўз фикрини изҳор қилдилар. Маслаҳатчилар орасида ҳатто Хоразмга ёрдам сўраб муурожаат қилиш зарурлигини баён этган кишилар ҳам бўлди.

Бухоро ва Қўқон хонликларига рус отрядларига қарши биргаликда кураш ҳақидаги хат билан элчилар жўнатилди. Қўқонга юборилган элчи йўлда Тошкентдан қочиб бораётганда қўқонликларни орқасидан етиб бориб уларга хатни топширади. Бироқ, қўқонликлар Тошкентга қайтиш ўрнига, аксинча Султон Саидхонни Қўқонга олиб кетиш ва тахтни бегоналарга ўтиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини баён этадилар. Бухоро амири ҳам Тошкентга ёрдам беришдан бош тортиб, аввало Султон Саидхонни Бухорога келиши зарурлиги ҳақида жавоб хатни юборди. Бу билан амир Султон Саидхон Бухорога буйсунган тақдирдагина ёрдам берилишини маълум қилган эди. Бухорога келган жавоб хатини амалдор ва ҳарбий бошлиқлар муҳокамасига қўйганда айрим қўқонликлар амир таклифини қабул қилиш кераклигини айтдилар. Бу муҳокамада Солиҳ Тошкандий ҳам қатнашиб,

юқоридаги масала буйича уз фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор уз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қулига асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа кишилар ҳам қўшилиб, «биз ёрдам сўраб ҳар томонга мурожаат қилдик. Эндиликда ёрдамни хоҳ берсинлар, хоҳ бермасинлар бари бир урушни давом эттирамиз деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай дедиларким шаҳар халқи бутун уруш ҳаракатларини ўз зиммасига олиб нимайки зарур бўлса, ҳаммасини етказиб берадилар». Қуриниб турибдики, тошкентликлар қандай бўлмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Қунларнинг бирида рус қўшинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб ҳужум қила бошлаган вақтда уларга қарши усталлик билан тўплардан шундай жавоб ўқи отилдики, натижада душман орқага чекинишга мажбур бўлган. Шундан сўнг Султон Саидхонни Бухорога юриши ҳақидаги масала яна кўтарилиб, пировардида уни жунатиш ва Бухородан ёрдам олишга қарор қилинди. Афтидан Султон Саидхонни ўзи ҳам Бухорога бориш истагида бўлган. Шунинг учун у 500 кишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди. Шундай қилиб, Қўқон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан шаҳар мудофаасини ўз хоҳишларига ташлаб кетган эдилар. Шунга қарамай шаҳар аҳолиси душманга қарши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнида рус аскарлари эрта саҳарда шаҳар қалъасини тўплардан ўққа тутди. Натижада улар Камалак дарвозаси орқали шаҳар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўқнашдилар. Бундай тўқнашувлар Шайхонтоҳур, Бешёғоч, Қашқар маҳаллаларида ва бошқа жойларда бўлган эди. Ҳатто, айрим жойларда душманга қарши баррикадалар ҳам қурилди. Масалан, Анҳор кўпригининг ғарб томони аравалар билан тўсилиб мустаҳкамланди. Айни бир вақтда Анҳор ёнидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга ўқ уздилар. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига урнашди. Улар чекинаётганида Урдадаги дўконларга ўт қўйиб қочганлар. «Чуқур кўприқда» ҳамма кўчаларни ҳам оғзи бекити-

либ рус отрядига қарши кучлар қўйилган. Айрим рус отрядлари мачитлар ичига кириб олиб урушганлар. Бироқ улар ўраб олиниб тор-мор этилган. Шайх Шиб-ли ариги орқали чекинган рус отряди яна Урдага бос-тириб киришга ҳаракат қилди. Буларга қарши Қиёт маҳалласининг аҳолиси Абдурахим ясовулбоши бош-чилигида деворларнинг орқасига ва пастқам жойларга урнашиб мудофаа линиясини эгалладилар. Булар ора-сида Мирюсуп боғбон ўғли, Умархон Турахон ўғли, Мирсодиқ Миршоди ўғли, Нормухаммад ва Мулла-мир сингари мерганлар, Муллажон Мусомухаммад Али бобо подачининг ўғли ва бошқа мард йигитлар бор эди. Халқ кўнгиллилари шаҳар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовул-боши бошчилигидаги кўнгиллилар отряди ёмғир ёғишига қарамай, кун бўйи душман ҳужумини қайта-риб турдилар. Охири рус отряди шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин ҳам Қиёт маҳал-ласининг кўнгиллилари Анҳорга қайта келган рус от-ряди билан қаттиқ жанг қилган. Бу вақтларда шаҳар аҳолисининг аҳволи оғирлашиб сувсизлик ва ташна-ликдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар аҳвол оғирлигига қарамай, шаҳарни қўлдан бермасликка қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бироқ рус отряди айрим хо-ин кишилар орқали шаҳардаги ўқ-дори омборини то-пиб уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. Сувсизлик, йўқчилик ва ўқ-дорилар етишмаслиги пировардида шаҳар халқининг тинқаси-ни қуритди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкент-ликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхон-тоҳур, Бешёғоч ва бошқа аҳоли гавжум яшайдиган жойларга тупларни ўрнатиб дарҳол тинчлик сулҳи ту-зилмаса, шаҳарни ёндириб ва бузиб ташлаш ҳақида эълон тарқатди. Шундан кейин генерал Черняев Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимжон эшон, Домулла Солиҳбек, Охун дадҳо ва бошқа шаҳар катталари би-лан махсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сар-дорлар ҳам қатнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулҳи тузилиб ҳар икки томон аҳдномага им-зо чекди. Аҳднома шаҳар халқининг ўз динида ва бар-ча ишлар шарият асосида олиб борилиши кўрсатил-ган. Закоат ва хирожлар ҳам шарият бўйича ҳар йилда

эмас, балки ҳар ойда олиниси лозим эди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек уз эгалари қулида қолдирилди. Аҳолидан йиллик солиқ олиниси таъқиқланди. Чакалак, ўтлоқ ва қамишзорлардан солиқларни мутлақо олмаслик аҳдномада кўрсатилган эди. Шунингдек, ерли халқдан рус қўшинига одамларни жалб қилмасликка келишилди. Аҳдномага ҳар бир турт даҳанинг муҳри босилди. Сўнгра генерал Черняев шаҳар катталарига духоба ва зар ёқали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таслим бўлиши ҳақидаги ҳужжат расмий равишда қабул қилинди. Аҳднома тузилгандан кейин генерал Черняев шаҳар катталарини уз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Ҳакимхўжа қозикалон уйига бориб унга қимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сўнгра генерал Черняев Регистон растасига бориб камбағал ва гадолар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ёрдам кўрсатилди.

Генерал Черняев шаҳар мудофаасида қатнашган кишиларни жазоламай, уларни қуйиб юборди. У мадрасаларга бориб ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ҳовлиларни ва дўконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Шубҳасиз, генерал Черняев уз таъсирини ўрнатиш мақсадида кўрсатилган тадбирларни амалга оширган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доиралари руҳсатисиз, узбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллади. Бу галаба Петербургда зўр мамнуниятлик билан қабул қилинган бўлса-да, лекин давлат ишларида қилинган узбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олиниси халқаро матбуотда катта шовқин-сурон кўтарилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев уз ҳаракатини оқлаш мақсадида гуё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўглаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган... Улар закот хирожларни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар.

Қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб фитначи ва игвогарлар сузига амал қилганлар. Уртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариатга ва уламолар сузларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик». Қуриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Қўрсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон бўлиб турган пайтда домла Солиҳбек охун додҳо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Ғулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига киргиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сувсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 числосигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашкарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин шаҳарга яқин рус аскарлари хиебон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чокда кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунигача кечаю-кундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб оч, ташна, сувсиз яккама-якка урушиб бўлиб охирида ярашиш сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий ахволни акс эттирувчи жавоб генерал Черняевни газабга келтирди. У домла мулла Солиҳ охун додҳо сузига қўшилувчи кишиларни бир тарафга ўтишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, Мулла Мирзаалам охун, Мулла Музаффархўжа ва Мулла Файзилар домла Солиҳбек охун додҳонинг сузини қувватлаб қўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва Со-

лиҳбек охун додҳо дарҳол рус аскарлари томонидан ураб олиниб қамоққа жунатилди. Бу ҳолат тушланган шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняевнинг айтган аҳдномасига у курсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Ҳакимхужа қозикалон аҳдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Қорабоши ўглига топширди. Аҳднома тайёрланганидан сунг унга шаҳар катталари ва савдогарлари қул қуйиб ва муҳр босиб генерал Черняевга топширилди. Генерал Черняев Солиҳ охун додҳо ва унинг хамроҳларини Томскга сургун қилди.

Генерал Черняев аҳдномани Абдусаид ва Ҳодихужа номли савдогарларнинг қулига бериб, Петербургда, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани босқинчилик сиёсатини буяш ва халқаро матбуотда шовқин-суровни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга тарқатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини купайтириб Истанбулдаги кучаларга, бозорларга, дуконларга умуман кўзга ташланадиган жойларга ёпиштириб қуйилди. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сунг икки аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб кўрсатувчи ҳамда мустамлакачилик сиёсатига хос бўлган қалбаки ҳужжат тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юқори табақа вакилларининг ихтиёридаги қулларни бушатиш ҳақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтириб сотилган турли миллатдаги унчалик куп бўлмаган қуллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари туғрисидаги талаб бекор қилинди.

1866 йил август ойида Рус императорининг Тошкентни Рус давлати — тобелигига олганлиги ҳақидаги расмий фармонни эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Етгисув) областларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент Рус давлати территориясини бир қисмига ва Чор ҳукуматининг Урта Осиёда тўлиқ ҳукмронлигини ўрнатилишида муҳим таянчга айлан-тирилди.

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ

Бухоро хонлигининг ҳукмдори Музаффархоннинг бутун минтақа тақдири қил устида турган бир пайт-да Чор ҳукумати тажовузига қарши кескин чораларни кўрмаслиги халқнинг газабини уйғотди. У шу даражада калтафаҳм бўлганки тошкентликлар умум душманга қарши ҳарбий ёрдам сўраганларида сарой аҳли ҳузурида шундай деган: «Мен бир оддий рус лашкарбошиси билан урушни ўзимга ор деб биламан. Агар урушмоқчи бўлсам, у вақтда тўппа-тўғри Москвага ёки Петербурга бориб жанг қилурман». Хоннинг бу мантисиз сўзлари Бухоро жамоасининг қонини қайнатиб юборди. Бу ҳолат айниқса рус қўшинлари томонидан Тошкентни босиб олингандан кейин авжига минди. Хусусан руҳоний ва зиёли вакиллари хонни кўрқоқликда айбладилар. Аҳоли хон саройини қуршаб тошбўрон қилдилар. Ҳатто, Музаффархон хонликда айбланиб ўлдирилиши маълум қилинди. Ниҳоят, халқнинг қаттиқ сиқуви ва талаби орқасида Музаффархон айрим чораларни кўришга мажбур бўлди. Масалан, Жиззах қалъасини мустаҳкамлашга маблағ ажратилиб қўшин ҳарбий салоҳияти кучайтирилди. Ва шаҳар мудофаа қобилияти анча мустаҳкамланди.

1866 йил январь ойини охирида генерал Черняев 15 та пиеда ротаси, 100 казак ва 16 тушлар билан Жиззахга ҳужум қилди. Бироқ рус қўшинлари ватан ҳимоячиларининг қаҳрамона жанги туфайли Жиззахни ололмай Тошкентга қайтишга мажбур бўлди. Бу галаба барча қатори Музаффархонни ҳам руҳлантирди. Шундан кейин Музаффархон умумий «ғазот» эълон қилиб 100 минг одам тушлади. Уларни орасида қўшиндан ташқари қўлига нима тушса шу билан қуролланган халқ оломони кўпчиликни ташкил қилган. Улар амир Музаффар бошлиқ Жиззахга ва бу ердан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги «Сассиқ кул» деган жойга келдилар. Буни қарангки, Музаффар бўлажак жангга пухта тайёргарлик кўриш ўрнига ички кийимида ўти-

риб шахмат уйнаш ва ашула эшитиш билан вақтини ўтказди. Шу онда рус қўшинлари бирданига ҳужум қилганда у дарҳол яланғоч ҳолда отга миниб қочади. Халқ оломони ва қўшин ҳам турли томонга қочиб, тўзиб кетади. Бу воқеа 1866 йил 8 майда «Сассиқ кўл»ни яқинида жойлашган Иржар деган жойда содир бўлди. Бу ерда рус қўшинлари генерал Романовский бошчилигида урушдилар. Аҳмад Донишнинг сузича қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлдилар ва жароҳатландилар. Кўп одамлар орқага қайтишда йўлларда мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирганлар. Музаффархон бир жойда тўхтаганда маълум бўлдики, у қўрқанидан иштонини булғаб қўйган экан. Мана, хоҳласам Москвага бориб урушаман деб чиранган ҳукмдорни асли башараси қандай булган. Рус қўшинлари кўп миқдорда ҳарбий қуроолларни, шу жумладан 26 тўпни, 670 пуддан ортиқ порохни ва 220 минг патронни улжага олдилар. Улар 1868 йил 19 майдан 20 майга ўтар кечаси 18 та тўплардан ўқ узиб Хўжандга ҳужум қилдилар. Бу ерда халқ шу даражада қаттиқ жанг қилдики, бундан газабланган душман қўшини шаҳарни ялписига ўққа тутишни орқасида 20 мингдан ортиқ кишилар ўлдирилди ва уй-жойлар вайронага айлантирилди. 1866 йилнинг 11 октябрида Чор қўшини генерал Крижановский бошчилигида Жиззахни қуршаб олади. Жиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, одам қони бамисоли ариқ сувига ухшаб оққан. Ҳимоячиларнинг қаҳрамонлиги ва жасоратини ҳатто Чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жанг да ҳимоячилардан 2 ярим минг киши ўлади ва кўплаб кишилар ярадор бўлади. Пировардида Жиззах душман томонидан эгалланди. 1867 йилнинг 7 июнида душман қўшини Жиззах ва Самарқанд ўртасида жойлашган Янгиқўрғонда 45 минг кишилиқ Бухоро қўшини ва халқ кўнгилчиларини қаттиқ жанг билан мағлубиятга учратди. 1868 йил майда эса Самарқанд шаҳри остонасидаги Чупонота тепалигида уруш бўлади. Бу ерда ҳимоячилардан кўп киши қирилди, ярадор қилинади. Чор аскарлари эртасига Самарқанд шаҳрига бостириб кирадилар. Ваҳимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сўзлари» учун дарҳол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йиғига айланиб: «Худо ма-

ни Самарқанддан маҳрум қилгандан кўра жонимни олгани яхши эди» деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти халқнинг норозилиги ва газабини янада кучайтирди. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ута кескинлаштирди. Натижада Бухоро атрофидаги аҳоли қандай бўлмасин урушни давом эттиришни талаб қилиб кўзғолон кутардилар. Аммо Музаффар халқ кўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан қўрқиб, дарҳол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштирди. Чули Малик деган жой кўзғолон марказига айланди. Бу ерда ойболта, суйил, найза ва шунга ухшаш нарсалар билан қуролланган кўзғолончиларнинг асосий кучлари тушланган эди. Бироқ кўзғолон бостирилди.

Талвасага тушган амир нима қилишини билмай ўз атрофидаги беклар билан кенгаш ўтказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўйди. Кенгашда биринчи бўлиб суз олган лашкарбоши Усмонбек шундай деди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирлар контрибуция (товон) тўлашдан кўра бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари қўллаб-қувватладилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиёда ва 14 та тупдан иборат Бухоро қўшини Зирабулоқ тепалигига келиб ўрнашди. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага чорлаш ниятида амир Музаффар уларга қўйидаги тарзда мурожаат қилди: «Содиқ мусулмон фуқаролари, сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлмай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз ўз еримизни қандай қайтариб олишни курсатиб қўямиз. Мусулмонлар, мен динимиз ва ватанимиз учун мусулмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишига, кофирларга кўз ўнгида намоёиш қилишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба кутяпти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашиб еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулоқ жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик ўрнатилади. Мусулмонлар, Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла (500 минг сўм) товонни сизларга совға сифати-

да берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб самарқандликлар тўнидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр бўлсин». Ушбу мурожаат тўп уқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман қўмондонлигидаги қўшин ва ҳимоячилар уртасида жанг бошланди. Бухоролик мудофаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишиб душманга қарши ҳужум қилдилар. Аммо кўп талофат кўриб мағлубиятга учрайдилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи газабини янада кучайтиради. Амир кўрқиб Қизилқум тарафга қочиб кетади. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самарқандда чоризмга қарши халқ қўзғолони бошланади. Она юрт ҳимоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшилдилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттақўрғондан то Самарқандгача бўлган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитой, қипчоқлар, қирқ кўзлар ва бошқа қабилалар Жўрабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабздан келаётган 20 минг кишилиқ қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарқанддаги қўзғолончилар сафини тўлдирган эди. Натижада, Самарқанд чоризмга қарши умумхалқ курашининг учоғига айланди. Бир неча минг кишилиқ қўзғолончилар шаҳар қалъасида ўрнашган чор қўшинини қуршаб олиб жангга киришдилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи кучлар келаётганлигидан хабар топиб, Самарқандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳли қишлоқлардан келаётган халқ кўнгиллилари билан биргалликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирадилар». Бу вақт ичида ҳар икки томондан кўплаб киши қурбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигида қўшинлар шаҳарга бостириб кириб, қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини уққа тутадилар. Қўзғолон қатнашчиларидан 19 киши улимга ва 19 киши Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг устига қўзғолончиларнинг аксарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор қўшинларидан эса 275 киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бошқа жойларда босқинчилардан бунчалик кўп кишилиқ талофат кўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарқанд қалъа-

сидаги талофатни жуда катта йўқотиш», деб баҳолайди. Бу вақтда Амир Музаффарнинг обрўси ва мавқеи тобора тушиб, тахтда зўрга илиниб турарди. Амир Карманага келиб, уз амалдорлари иштирокидаги кенгашда Чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан булак чора келмаганини маълум қилиб: «Эндиликда барча қўшин ва қурол аслаҳаларни, тўшларни оқ подшоҳга топшириб мен Маккага ҳажга боришга рухсат беришини ундан сурайман. Сезиб турибманки, менинг ўлимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қўлида».

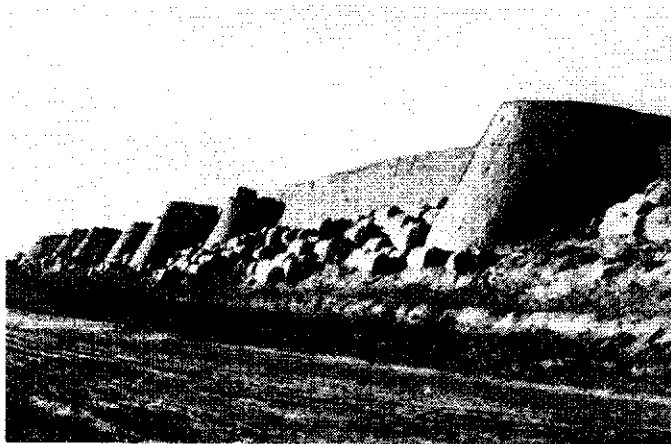
1868 йилнинг 28 июнида амир Музаффарнинг элчилари Самарқандга К. П. Кауфман ҳузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадилар. Сулҳга кура Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия таркибига киритилди. Амир товон сифатида 500 минг сўм тилла пул тулашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасаруфида бемалол савдо-сотик ишлари билан шугулланишга ҳамда карвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тулайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тулайдиган бошлардан ошмаслиги керак эди. Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амири урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар ва ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлади. Ҳатто амирнинг угли Катта Тура ва бир неча нуфузли беклар бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирадилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганлигини эълон қилиб, Шаҳрисабз ва Китобда катта куч тўпладилар. Шаҳрисабз беклари Катта Турани хон деб эълон қиладилар. Натижада, амир Музаффарнинг аҳволи ниҳоятда огирлашади. Ота-бола қўшинлари ўртасида Самарқанд яқинидаги Хом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилади. Шундан сўнг амир Чор маъмуриятига ҳарбий ёрдам сўраб мурожаат қилади. Буни инобатга олган генерал Абрамов 1870 йилида Шаҳрисабз ва Китобда Журабек ва Бобобек бошчилигидаги қўшин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда Чор қўшинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилади. Бу билан Чор ҳукума-

ти Музаффарнинг Рус давлатига янада итоат этишини мустаҳкамлаб борган. Амир эса сулҳ шартларини огишмай бажараверади.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик курди. Ваҳоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кура, бир ярим минг кишидан иборат мунтазам армия булиб, ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонидан уз ҳарбий кучларини ташлайди. Қушини яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Ҳатто қушинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович Романовский ва князь Евгений Максимилянович Романовский ҳам қушилди. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мулжалланган бўлса керак. Қушинга генерал К. П. Кауфман умумий қумондонлик қилади. Чор қушинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб утиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йулма-йул хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива

10-расм. Ичан қалъа. Мудофаа девори.

шаҳри остонасига келиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган. Қўшин генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тўхтатилади ва генерал К. П. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб Рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда ўзаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек товлон тўлашни ва Россия савдогарлари хонликда бемалол иш юритиши учун шароит яратиб беришни бўйнига олади. Амударёнинг ун қиргоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, Россия таркибига киради. Гарчанд хонлик сақланиб қолган бўлсада, улар Рус давлати манфаатлари доирасида иш юритганлар. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш ҳаракатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 млн. 200 минг сўм товлон тўлашга мажбур этади. Бу оғир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада оғирлаштиради.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Чор истилочиларининг галдаги нияти Қўқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Қўқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қўқон хони Худоёрхон қўрқоқ ва тadbирсиз бўлганлиги учун ватан ҳимояси йўлида бирон арзугулик иш қилмади. Аксинча, Чор ҳукумати нигоҳида ўз тахтида утиришни уйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади.

Бунга кўра хонлик ерларида рус савдо саноат вакиллари катта имтиёзлар берилди. Худоёрхоннинг иттифоқчилигини тақдирлаган Чор ҳукумати уни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берилди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг газабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада 1873 йилда Пулатхон бошчилигида Россия тажовузи ва унга сотилган Худоёрхонга қарши

халқ қўзғолони кутарилди. Халқ нафратига учраган Худоевхон узининг бой хазинасини 40 та аравага юк-лаб Хужандга қочиб кетади. Бу ердан Тошкентга юбо-рилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳуку-мат фойдасига мусодара қилиб, узини Оренбургга сур-гун қилади. Рус архив манбааларига кура, у бу ердан қочиб Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва сунгра Са-удия Арабистонига бориб ҳаж қилган. Шундан кейин яна Афғонистонга қайтиб кўп ўтмай вафот этган.

Қўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доиралар-нинг вакиллари Абдурахмон Офтобачи, Мулла Исо Авлие, Султон Муродбек ва бошқалар ҳам қўшилиб Чор ҳукуматига қарши кураш олиб бордилар. Бу ҳара-кат шу даражада кенг ёйдики, бутун Фарғона водийси-ни қамраб олди. Қулай фурсатни кутаётган Чор ҳуку-мати 1875 йил 6 августда Фарғона водийсига бости-риб киради. Қўзғолончилар босқинчиликларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинла-ри билан бир неча аҳоли турар жойларини ер билан яксон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда қўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яксон этилди. Бу фо-жеа генерал Скобелевнинг буйруғи ва бевосита ишти-рокида рўй беради.

Халқ қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тугатилади.

Шундай қилиб Чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қарашли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Урта Осиёни ҳукмдори булиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қуролланиб, узидан ҳар жиҳатдан бир неча баробар кучли ва яхши қуролланган чор қўшинларига қарши мардонавор курашади. Улар аскарларнинг туپлар ва милтиқлардан отилган ўт-ёмғирларига кўкракларини тутадилар. Хонлар эса мамлакат мудо-фаасини мустаҳкамлаш ва ҳарбий техникани такомил-лаштириш ўрнига ўзаро курашларни давом эттиравер-дилар. Айниқса Бухоро хонлигининг Қўқонга нисба-тан олиб борган душманлик сиёсати Чор ҳукумати учун катта фойда келтиради. Уруш ҳаракатлари шунини кўрсатадики, учала хонликнинг ҳукмдорлари ҳарбий жиҳатдан мутлақо саводсиз кимса бўлиб чиқди. Бун-дан Қўқон лашкарбошиси Алимхон мустаснодир. У Чор ҳукуматига қарши курашда қўшинга ва халқ

қасоскорларига жасорат билан бошчилик қилди. У жушқин ватанпарвар ва қаҳрамон шахс сифатида жанг майдонида ҳалок бўлади.

Ўзбек хонликларининг ерларининг босиб олиниши Чор Россиясининг юқори табақаси томонидан зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Россия молия вазири Вишнегородский бу жойларни «рус тожидаги энг қимматбаҳо дур» деб баҳолади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг чегараси вақт утиши билан кенгайиб борди. Пировардида Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти ерларини уз қарамоғига киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик: Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шахрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Фузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжуван, Шугнон, Рушон, Кулоб, Қургонтепа, Шеробод, Халиф, Кирки, Бурдалиқ, Қарши ва Норизм сингари жойларни уз ичига олган эди.

Хива хонлиги эса Питнак, Хазарасп, Хонқа, Урганч, Кушқуприк, Ғазовот, Қиёт, Шоҳобод (Шовот), Тошҳовуз, Омбор, Маноқ, Гурлан, Манғит, Қилич Ниёзбой, Қипчоқ, Порсу, Илёли, Қуҳна Урганч, Хужайли, Шуманай ва Қунғирот деган жойларини қамраб олган.

Кўриниб турибдики, икки хонликларнинг ерлари илгари вақтларгача жуда қисқарган. Бундан, айниқса Бухоро амирлиги катта талофат кўрди. Қуқон хонлиги эса бутунлай таг-томири билан қупориб ташланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон халқларининг ута ватанпарварлиги ва эрксеварлиги орқасида Рус давлати уни тезкорлик билан босиб ололмади. Натижада, уруш ўрта ҳисобда 25 йил давом этди. Халқ оммасида миллатпарварлик тўйғулари шу даражада кучли эдики, агар ҳарбий маҳорат ва техника талабга жавоб берарли даражада бўлганда Рус давлатини ёвуз ниятини юзага чиқмаслиги турган гап эди. Начора, улка ҳукмдорларининг нодонлиги ва ожизлиги ҳамда бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги Туркистон улқасини Россия панжасига тушишига сабаб бўлди. Чор ҳукумати туб аҳоли вакиллари Олий ва урта мансаблардан маҳрум қилиб улқани бошқариш рус генералларини ва офицерларини қулига утди. Шу равишда миллий давлат тугатилиб рус тили давлат тили ҳисобланади. Миллий тилни ва миллий маданиятни ривож-

ланишига йўл берилмай «улуғ миллатчилик» сиёсати амалга оширилди. Бутун ўлкада муштамлақачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Туркистон Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлангрилиб халқнинг бошига сон-саноксиз азоб-уқубатлар тушди. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг миллий-озодлик курашлари давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги халқ ҳаракатлари шулар жумласидандир.

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ ВА МИЛЛИЙ ЗУЛМ

Чор ҳукумати бутун Туркистонни қонга белаб, шаҳар, қишлоқ ва овулларни вайрон этиб уни босиб олгандан кейин миллий давлат ва қўшинни йўқ қилди. Маҳаллий бошқарув тизими қўпориб ташланди. У минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларидан иборат уч қисмга парчалаб бошқаради.

Улканинг энг унумдор ва обод ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Масалан, у Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти вилоятларини ўз ичига олган эди. Тошкент губернаторлиқнинг пойтахти ҳисобланди.

Губернаторлиқнинг олий ва ўрта бўғин лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб қуйи мансабларга маҳаллий аҳоли вакиллари қўйилди. Булар рус маъмуриятининг курсатмаларини сўзсиз адо этувчи кишилар эди, холос. Бухоро ва Хива хонликлари сирдангина мустақил кўришиб амалда уларнинг ҳукмдорлари рус маъмуриятининг хизматкорлари бўлган. Чор ҳукумат иқтисодиёт бўйича ҳам мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. У минтақадаги ер-сув ва табиий бойликларнинг эгаси сифатида иш юритиб, кўпдан-кўп маблағлар ҳукумат хазинаси ва капиталистларнинг чўнтагига дарё суви каби оқиб бораберди. Айниқса пахта уларга катта даромад келтирди. Гарчан пахтачилик ривожлантирилган бўлса-да, лекин ундан деҳқонлар фойда кўрмай қашшоқлашди. Бундан ташқари мустамлакачилар улкага тайёр саноат молларини келтириб сотиш орқали ҳам бойлик орттирдилар.

Шу тариқа улкани Россиянинг хом-ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланттирилган эди. Бундай ҳолат ўзбек ва бошқа туб аҳолининг маънавий ҳаётини ҳам қашшоқланишига олиб келди. Рус маъмурияти онгли равишда миллий маданият ва миллий

тилни ривожланишига йул бермай халқни ўрта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилди. Рус тилига давлат тили мақоми берилди. Айниқса, халқ маорифига маблағ ажратилмасдан ўз ҳолига ташлаб қўйилиши ёмон оқибатларга олиб келди. Натижада, халқнинг деярлик ҳаммаси саводсиз бўлиб қолди. Улкада маҳаллий аҳоли учун бирорта олий ва ўрта ўқув ёки ҳунар билим юрти очилмади. Аксинча миллий ҳис-туйғу ва сиёсий уйғонишга қарши чоралар кўрилди. Таъқиб ва назоратлар авжига чиқиб, ислом дини бурчакка сиқиб қўйилди. Халқ оммаси оғир ва хилма-хил солиқ ва мажбуриятларнинг ҳам азобини бошидан кечирди.

Улкада кўплаб рус посёлкаларини ташкил этилиши фожiali оқибатларни юзага келтирди. Халқ унумдор ер-сувларидан маҳрум бўлиб, тирикчиликни ўтказиш жуда қийинлашиб кетди.

Биринчи жаҳон уруши даврида (1914—1918) аҳвол янада ёмонлашиб қашшоқлик кенг қулоч ёйди. Умуман айтганда, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлиги, адолатсизлик ва зўравонлик мазлум халқнинг озодлик курашларига замин ҳозирлади.¹

1892 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛНИ

Улкадаги ниҳоятда оғир ҳаёт, чор ҳукуматининг ободончилик ва соғлиқни сақлашга эътибор бермаслиги орқасида турли касалликлар кучайиб бораверди. Айниқса, вабо касалини пайдо бўлиши фожеали бўлди. Айрим маълумотларга кўра, 1892 йил 1 июнда Жиззах уездида вабо касали пайдо бўлган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернаторининг фармони билан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги Чинозда, яъни Тошкентдан 65—70 км. узоқликдаги жойда тиббиёт пункти очилди. Бу ерда вабога чалинган бир нечта кишилар касалхонага ётқизила бошланди. Уша йилнинг 7 июнда эса Тошкент шаҳрида вабо касали борлиги маълум бўлди.² Чор маъмурияти унга қарши чораларни, ҳаётга татбиқ этиб борди. Бунга кўра, вабодан ўлган кишиларнинг мурдасини врачнинг рухсатисиз кўmmasлик лозим эди. Шунингдек, мурдаларни шаҳар

¹ Мазкур масалага доир архив ҳужжатларини тўплаган Тарих институтидаги бир гуруҳ илмий ходимларга ўз миннатдорчилигимни изҳор этаман.

² Ўз Р М ДА.ФИ-1, 32-рўйхат, 30-иш, 165-бет.

ичидаги эски мазорларга эмас, унинг чеккароқ жойида очилган янги қабристонларга кўмиш тавсия этилди. Аммо врачларни ва ҳамшираларнинг етишмаслиги орқасида мурдалар 3—4 кун мобайнида қолиб, ҳавонинг иссиқлиги туфайли сасий бошлаган. Аёлларнинг мурдасини рус эркак врачлар кўздан кечирган. «Туб аҳолининг сўзларига кура, — деб ёзади муаллифлардан бири, — санитарларнинг орасида турли касбдаги ва офицерлар кийимини кийган ёшлар полициячилар билан биргаликда «пўшт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларидаги аёллар яшайдиган хоналарга киришган. Улар тозаликни назорат қилиш баҳонасида ота-оналарини ҳузурида аёлларга ва қизларга нисбатан турли уринсиз қилиқларни қилишган».¹

Мурдаларни ювиш ва уларни кўпчилик билан қабристонга олиб бориш тақиқланади. Гарчанд, кўрсатилган маъмурият чоралари вабони имкон бориша даф этишга қаратилган булсада, лекин уларни амалга оширишда қатор қўполликларга ва зўравонликларга йўл қўйилди. Ҳаётда дин ҳукм суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва бир неча кун сақлашлик, ҳамда ота-боболар мазорларини бекитиш уша давр шароитига жуда зид ва гуноҳдай булиб куринарди.

Хуллас, ҳукуматнинг вабога қарши чоралари зулм ва адолатсизликдан сабр-косаси тўлиб тошган шаҳарликларни бош кўтаришига туртки бўлди. Айни бир пайтда гуё врачлар сувга оқ порошок ташлаб халқни захарлаётган ва касалларга ҳам бериб улдираётганликлари ҳақида миш-мишлар аҳволни янада кескинлаштирди. Бу хусусда манбада шундай дейилади: «Доктор Чинозда касални суриштирмай беморларга дори бериб, одамларни дарҳол ўлдирмоқда, деган сўзлар Тошкентда эшитилмоқда. Шаҳар миршаби савдогарларга мурдаларни кафанга ўрамаслик ва ҳеч қандай диний расмларсиз кўмиш ҳақида кўрсатма берган».²

Умуман айтганда, вабо касалининг ваҳимаси ва турли хил миш-мишлар шаҳар ва атроф қишлоқларига тарқалиб, кишиларни газабини кўзготди. Мурдани кўпчилик билан қабристонга олиб боришнинг тақиқланиши ҳам қаттиқ норозиликни уйғотди. 20 июнда

¹ Терентьев М. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург, 1906, С.73.

² ЎзР МДА, ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 170-бет.

шаҳарнинг Себзор даҳасидаги Хонақо масжидида кўпчилик тўпланиб, ораларидан 3 вакилни сайлашиб норозиликни шаҳар бошлиғига маълум қилишни топширилди. 22 июнда шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Якуб вакилларни чақириб, миш-мишларга ишонмасликка даъват этди. Уша куни Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллак масжидида кишилар йиғилишиб шаҳар бошлиғи номига хат ёздилар: «Бизлар мурдаларни янги мазорларга дафн этишга қаршилигимизни ва эски мазорлардан фойдаланишни давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маълум қилишликни мингбошидан ва катта оқсоқолдан сураган эдик, чунки мурдани янги қабристонларга олиб бориш қийинчиликларни тугдиреди. Хусусан, шароитга кўра мурдалар елкаларда кутариб борилиши шарт. Аммо, шу пайтгача хатга жавоб берилмади».¹ Шаҳар аёллари ҳам Туркистон генерал-губернаторига хат ёзишиб, ўз норозилигини изҳор этган эдилар. Шайхонтахур даҳасига қарашли ўқчи маҳалласидаги масжидларни бирида ҳам 150 киши чор маъмуриятига ёзилган норозилик хатни муҳокама қилган, унда элликбошилар Юнус Муҳаммад ва Мулла Мирсодик, Муҳаммад Алимхон, Абдулқосим Домуллаев сингари нуфузли кишилар қатнашган.²

Бутун воқеани жонли гувоҳи ва шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевни тергов вақтида берган курсатмаси масалани янада ойдинлаштиради: «Июн ойини бошларида, — деган у, — вабо касалини тарқалишга қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага келтириб, халқда уларга ишонч қолмади. Ҳатто врачлар вабо касалига йўлиққанларнинг азоб-уқубатларидан тезроқ ҳоли қилиш мақсадида махсус порошок бериб одамларни улдирмоқдалар деган овозалар тарқалди. Шунингдек, руслар анҳор ариғидаги сувни заҳарлаб туб аҳолини қирмоқчи деган сўзлар эшитилиб турилди. Бундан ташқари маҳаллий халқ вабо касали билан улганларни шаҳар ичидаги мазорларга кўмиш тақиқланганига қаршидирлар. Шаҳар чеккаларида очилган мазорларда мурдаларни махсус белгиланган киши томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши курсатилган эди. Аммо, мурдани кўпчилик билан мазорга олиб боришга рухсат берилмади».³

¹ ЦГВИА Россия, ф.400, оп-1, д, 1569. л, 32.

² Уша жойда, 4-иш, 83-бет.

³ ЎзР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 12-бет.

Хуллас чор маъмуриятининг вабога қарши чораларини диний ақидаларини ва умуман маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширишни фойдадан кўра зиёни кўпроқ бўлди. Айрим маълумотларга кўра ҳар кунини 100 атрофида одамлар улган.¹

Расмий маълумотда эса 7—24 июнь давомида вабога 64 киши чалиниб 43 таси ўлганлиги қайд қилинади.² Вабо касалига қарши қаратилган чоралар халқнинг оғир сиёсий ва иқтисодий шароитини янада кескинлаштириб, бамисоли «оловга керосин» қуйгандай бўлди. Натижада қўзғолон бошланди. Аммо, чор маъмурияти вакиллари диққатини қўзғолонни асосий сабабларидан чалғитиш мақсадида маҳаллий юқори табақа вакиллариининг мансабни эгаллаш учун олиб борган курашларининг маҳсули деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Шу муносабат билан бу масалаларга тўхташ айни муддаодир. Қурилаётган вақтларда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтохур, Беш-Ёғоч ва Кукчадан иборат тўрт даҳадан иборат бўлган. Ҳар бир даҳада биттадан оқсоқол, қози, мингбоши, юзбоши ва йигитлардан иборат миршаблар хизмат қилган. Улар халқ томонидан «сайланган».³ Вилоят ҳарбий губернатори катта оқсоқолни тайинлаган ва бунга барча даҳанинг оқсоқоллари буйсундирилган.

Ўз навбатида катта оқсоқол шаҳар бошлиғи бўлмиш С. Р. Путинцевга буйсунган. Катта оқсоқоллик лавозими 1884 йилда жорий этилиб, унга уша йили Иноғомхўжа Умархўжаев тайинланган. Иноғомхўжа Умархўжаев С. Р. Путинцевнинг ишончини қозониб, ўлка раҳбариятининг бир неча маротаба мукофотларига сазовор бўлган. «У туб аҳоли орасида обрў ва нуфузга эга бўлган киши эди. Буни исботи учун шуни далил қилиб ўтиш лозимки, одатда бошлиқлар устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган халос. Улардан бири Иноғомхўжани ўзи фош этган ва сургун қилинган жиноятчидан ва иккинчиси Чимкент уездидаги бир қозоқдан олинган эди. Бу қозоқнинг ёзишича, 1891 йилда Иноғомхўжа Писта кумири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков бу шикоятни текшириш ва

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўша жойда, ФИ-1.3-рўйхат, 30-иш, 167-бет.

³ Ўша жойда, 169-бет.

туғрилигини аниқламай, 1892 йил 21 майда Иноғомхужани мансабдан четлатиб, урнига Шайхонтохур оқсоқоли Муҳаммад Яқубни тайинлаган».¹

Натижада Иноғомхужа ва унинг тарафдорлари узларини мавқеини йуқотганликлари учун халқни Муҳаммад Яқубга қарши қўзғолон кутаришга даъват этган эмиш. Шу равишда қўзғолон сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилган. Бу ҳақда сўз яна кейинги саҳифаларда ўз ўрнида булишини таъкидлаб айтиб ўтиш лозимки, қўзғолон юқоридagi қайд қилинганидек сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар маҳаллий юқори табақа вакиллари орасида ўз ватанини мустақиллигини тиклаш тарафдорлари йуқ эмас эди. Уларнинг купчилиги қўзғолонда бевосита қатнашишмаган булмасаларда, лекин унга ҳайрихоҳлик билан қараганлари бор эди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Муҳаммад Яқуб вабога қарши қаратилган чораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг ғазабига учраган. Чунки, у қўполлик билан ҳаракат қилган. Унинг сўзига қараганда 23 июнда Ҳайит байрамининг биринчи кунда шаҳарнинг жами масжидида эрта соат 5 да номоз ўқилгандан кейин С. Р. Путинцев келиб халққа мурожаат қилган: «Халқ орасида, — деган у — вабога қарши кўрилаётган чоралар хусусида нотўғри фикрлар юрибди. Ҳозирда унга шаҳар катта маблағ сарфламоқда. Айтилган чоралар вабони тарқалиб кетмаслиги ва халқни фойдаси учун қилинаётир».²

Бу сўзлар тобора кескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. С. Р. Путинцевни ўзи жомеъ масчитидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрта соат 5 дан кейин жомеъ масчитига келдим. Бу ерда мен ниҳоятда кўп тўпланган одамларни кўрдим. Менимча, масчитда ва атрофдаги кўчаларда ўн минг киши тўпланган эди. Мени ҳузуримда ҳайит намоз ўқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сўзладим. Мени гапларимни рус тилини яхши биладиган Кукча даҳасининг оқсоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илгари менинг таржимоним эди. Мени ўзим ўзбекча-

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўз РМДА.ФИ-723, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

ни билганлигим учун таржимани аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрами билан табрик-лаб, турли миш-мишларнинг асоссизлиги ва барча ишлар халқни фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Шунингдек кўрилаётган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари ўлкани босиб олаётганда барча ерли халқни қириб ташлаши мумкинлигини айтдим».¹

Шайхонтоҳур қозиси Шарифхужа халққа қарата: «кўриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар кўрилмоқда, шунинг учун барча миш-мишлар нотўғридир», — деган. Шундан кейин Шарифхужа жомеъ масчитида С. Р. Путинцевни, Муҳаммад Якубни, тўрт даҳанинг оқсоқолларини меҳмон қилган. Бу ерда Муҳаммад Якуб чақимчилик қилиб маҳаллаларда, хусусан Себзор даҳасида норозиликлар бўлаётганлигини С. Р. Путинцевга маълум қилди. Бу киши кетгандан кейин Себзор даҳасининг оқсоқоли Комилбек шаҳар бошлиғи олдида айтган сўзлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб, Муҳаммад Якубга биддирган. Бунга жавобан Муҳаммад Якуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва бекитилган ҳолда шаҳар ичидаги мазорларга кўмилаётганлигини айблаб, бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-ҳаракатлари халқнинг нафратини кўзғатиб, обрўйини тўккан.

Бундан ташқари Муҳаммад Якуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан келган мардикорларни ва «қора ишлар» билан шуғулланувчи кишиларни суриштирмай касалхонага ётқизаверганидан ёки ушлаб турганидан улар шаҳардан қочиб кетаверган. Бу ҳолат ҳам мардикорларни Муҳаммад Якубга нисбатан нафратини уйғотган. Шу орада Иноғомхужани ишдан олинишидан норози бўлган кишилар Муҳаммад Якубни қоралашга ўтган. Умуман айтганда, эзилган ва таланган халқ оломони биринчи навбатда Муҳаммад Якубдан уч олишга аҳд қилди ва бош кўтарди. Қўзғолон Себзор даҳасида бошланди. Муҳаммад Якубнинг сўзига қараганда аввало 2000 кишилик халқ оломони уни уйига борганда бу ерда оломон уни тополмагандан кейин уйини остин-устин қилиб, тўрт минг

¹ Ўша жойда.

сўмлик мол-мулкини талаганлар. Ҳатто уйга ут қуй-моқчи бўлиб турганларида қўшин келиб қолган.¹

Бу оломон тепасида Эшон Азизлар (Зайниддин-хон), Одил Қосимхужа, бозор оқсоқоли Зие Иса-мухамедовлар турганлар.²

Қўзғолончилар Муҳаммад Яқубни уйдан тополма-ганларидан кейин янги шаҳарга, маҳкама томон йўл олдилар. Қўзғолон ҳақида унинг қатнашчиси Мулла Саримсоқов терговда деган: — «Халойиқ, шу жумла-дан мен вабога қарши чораларни бекор қилинишини сўраб галаён кўтардик. Бу ҳаракат мансабдорларни улдириши, Муҳаммад Яқубни уйини ёндиришга қаратилган чақириқлар билан бошланди. Шаҳар аҳли мур-даларни эски мазорларга дафн этишга рухсат бер-маётган ва бошқа адолатсизликларни қилаётган катта оқсоқол Муҳаммад Яқубни ёмон кўрардилар. Бизнинг эгарчи маҳалламизда Шамси Муҳаммад деган киши вабодан эмас, балки оддий касалдан вафот этди. Аммо Муҳаммад Яқуб рухсат бермагандан кейин уни Шайхонтоҳур мазорига яширинча кўмдик. Катта оқсоқол буни текширишга ўз одамини юборди. Рух-сатсиз дафн этиш Себзор даҳасида ҳам содир бўлган экан. Шу пайтда бизнинг маҳалламиз орқали Себзор даҳасининг кишилари утиб қолди. Бизлар ҳам уларга қўшилдик. Уларнинг орасида мен, Ҳасанхужа Эшон, Абдурашидхужа, Тожихон Абдурахмонов, Назир Муҳаммад ва бошқалар бор эди. Йўлда бизларга кўп одамлар қўшилди. Уларни орасида четдан келган ки-шилар кўп эди. Чунки катта оқсоқол уларни суриш-тирмай бекордан-бекорга касалхонага ётқиздирди. Кимнинг боши бойланган бўлса, ушани ушлаб касал-хонага жўнатаверди. Мардикорлар ва улгурчи ишлар билан шугулланувчилар шаҳардан қочишга мажбур бўлдилар. Оломоннинг сони 2—3 минг кишига етди. Ҳеч ким одамларни чақирмади, аксинча улар тамоми-ла ихтиёрий равишда кўтарилдилар. Бизлар маҳкамага борганимизда, шаҳар бошлиги С. Р. Путинцев пайдо бўлди. Халойиқ бақиршиб, Муҳаммад Яқубни улди-ришларини баён этдилар. Мен оломонни тинчланиш-га чақирганимда кўкрагимдан ушлаб силтадилар».³

¹ Ўша жойда, ўша бетла.

² Ўша жойда, ўша бетла.

³ Ўша жойда, 188—189-бетлар.

С. Р. Путинцев Муҳаммад Якуб билан маҳкамага Воронцев кучасидан келаётганда кўп сонли оломонга дуч келган. Бу ерда уларга қарши тошлар отилиб, Муҳаммад Якубнинг боши, елкаси ва бели жароҳатланди. Қўзғолончилар унга: — «Бизларни янги қабристонга жўнатмоқчисан, лекин биз сени ўзингни ўлдириб, у ерга жунатамиз» — деб бақирдишган. Муҳаммад Якуб қочиб, маҳкамага яширинади. Қўзғолончилар кетма-кет маҳкамага келишиб: «Оқсоқолни беринглар, ўлдирамиз» — деб бақирдишди. Шу пайтда икки-уч минг кишидан иборат оломон маҳкама ҳовлисига бостириб кира бошлаганда Муҳаммад Якуб шу ердаги маҳкама котибини уйига кириб яширинади. Ташқаридан «оқсоқолни бер!, Уни ўлдирамиз» — деган сўзлар доимо эшитилган.¹ Котибнинг хотини Муҳаммад Якубни шкафни ичига, ва уни соқчиси Сайфуллани столни тагига яширган эди. Шу вақтда қўзғолончилардан бир гуруҳ кишилар котиб уйига кириб оқсоқолни ўлдиришларини айтганлар. Аммо улар оқсоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қўзғолончилар С. Р. Путинцевга ҳам ҳужум қилганлар. Уни ўзини курсатишича воқеа қуйидаги тарзда содир бўлган: — Собор кучасида, — дейди у, — менга Муҳаммад Якуб ва соқчилар қўшилишди. Шунда миршаблар оломонни рус (янги) шаҳарига келаётганлиги ҳақида хабарни келтирдилар. Иқон кучаси бўйлаб, Воронцов кучасига чиққанимда, — дейди Путинцев, — оломонни Самарқанд кучасига келаётганини кўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцов ва Самарқанд кучаларини кесадиган жойда мени қуршаб Муҳаммад Якуб оломонни тўхтатишга кўп ҳаракат қилди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб қочди. Орқасидан бир гуруҳ қўзғолончилар қувиб кетдилар. Мен қуршаб олган бир гуруҳ қўзғолончилар билан Урда бозори томонга юрдим, лекин оломонни шаҳар маҳкамасининг ҳовлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага қайтдим. Бу ерда Муҳаммад Якубнинг борлигини англаб оломонни тўсиш мақсадида дарвозани олдига туриб олдим. Сунгра, мен оломондан Муҳаммад Якубни айби нимада деб сўрадим. Улар қичқирган ҳолда оқсоқол мурдаларни дафн этишга рухсат бермаётир ва

¹ Уша жойда.

ариклардаги сувларни заҳарлашда врачларга кумаклашмоқда, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда: «Бизга оқсоқолни беринг, уни урамиз» — деб бақирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдим, лекин шовқин-сурон туфайли сузларимни эшитишни иложи бўлмади. Бу орада маҳкама ҳовлисига бошқа тарафдан одамлар киришиб, орқамдан тортди, олди тарафга оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ҳовли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги айвонга чиқдим. Бу ерда оломонни тинчитишга ҳаракат қилдим, лекин «оқсоқолни беринг, улдирамиз» — деб бақиришди. Бу талабга оқсоқолни бера олмаслигимни, чунки у ҳукумат фармонини ижро этган деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан, агар «оқсоқолни бермасанг, у вақтда ўзингни улдирамиз» — деган овозлар эшитилиб турилди.¹ Шу пайтда оломон мени ҳовлини ўртасига итариб юборди ва дўппослади, сунгра тошбурон қилишди. Мен йиқилганимда кўзғолончилардан тўрт киши устимга ётишиб, ҳимоя қилишди. Аммо танимни бекитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада, бошим, ун қулим ва қовургаларим жароҳатланди.²

Шундан кейин бир муддат ҳушидан кетган С. Р. Путинцев ўзига келганда тепасида оломон турарди. Улар ундан дарҳол врачларни шаҳардан олиб чиқиб кетилиши ва сувларни заҳарламаслик ҳамда, мурдаларни дафн этишга рухсат бериш ҳақида тилхат беришини қатъий талаб қилдилар.³ С. Р. Путинцев бунга рад жавобини бергандан кейин оломон уни исканжага олди. «Айниқса менга, — дейди С. Р. Путинцев, — қаттиқ тикилинч қилиб, урмоқчи булган уч киши бўлди. Улар бирини лабида тиртиги бор 20 ёшли йигит эди, иккинчиси ўша ёшдаги ва энди соқоли униб чиқаётган қотма успирин ва учинчиси қизғиш рангли кўйлақдаги, бақувват одам эди. Бу успирин менга: «Агар бизни талабларимизни қабул қилмасанг сени улдирамиз» — деб муштумини кутарди. Бошқа бир новча одам «Уртага чиқ, халқ талабларига розилигингни айт» — деб бақирди».⁴ Шундан кейин оломон яна шовқин-сурон кутариб, С. Путинцевга ёпишди, лекин

¹ ЎзР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 78-бет.

² Ўша жойда, 12-бет.

³ Ўша жойда, 13-бет.

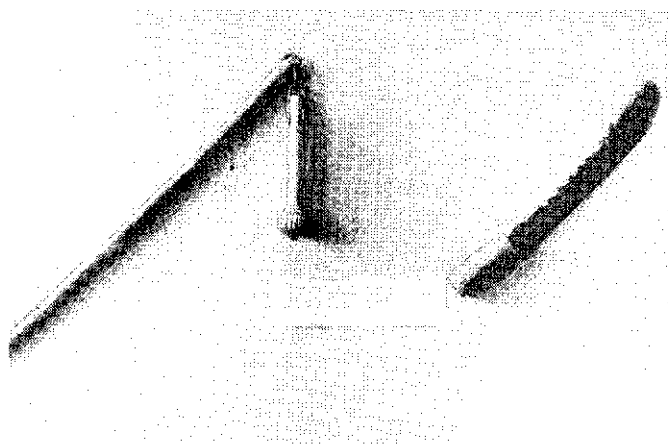
⁴ Ўша жойда, 20-бет.

уни қўзғолончилардан тўрт киши ҳимоя қилиб, маҳкамадаги хонасига киритиб қўйишди. Бу хонага ташқаридан тошлар отилди ва улардан бири С. Путинцевни биқинига тегди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчйтишга ҳаракат қилиб кўрди. Кўп утмай солдатлар ва маҳкама атрофида истиқомат қилувчи руслар келишган.

Маҳкамадан оломон кетгандан кейин Муҳаммад Яқуб хонадаги шкафдан чиққан.

Бир гуруҳ қўзғолончилар кечқурун Муҳаммад Яқубнинг Қорасув аригининг ёнидаги қўрғончасини ёндириб ташлашди.¹ Шунингдек, улар Муҳаммад Яқубнинг акасининг уйини талашга ва ёндиришга ҳаракат қилдилар, лекин солдатлар келиб қолиб бу иш амалга ошмади.²

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг фаолияти хусусида унтер-офицер П. П. Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: — Мен Воронцов кўчасида Романов кўчасидан чиқаётган оломонни шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевнинг орқасидан қўвлаб кетаётганини кўрдим. Оломон орқасидан маҳкамага келганимизда С. Р. Путинцевни ва маҳкама аъзоси Новогородскийни оломон ураб олганлигининг гувоҳи

11-расм. Қўзғолон қатнашчиларининг қуроллари.

¹ Ўз РМДА, ФИ-1, 1-рўйхат, 3-иш, 81-бет.

² Ўша жойда, ўша бетда.

булдик. Улар оломон билан ўзбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида оқ соқолли ва салласиз бир кекса одам кўпроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевни кўкрагидан итариб маҳкама ҳовлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа қатнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ҳовлига итардилар. Мен оломонга яқинлашаётганимда бир ўзбек таёқ билан оёғимга уриб ерга йиқитди ва узи куздан гойиб булди. Оломон Путинцевни ҳовли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у ерга кирганимда ўзбекларни маҳкама идорасига тош отиб синдираётганликларини кўрдим. Менинг кўз ўнгимда улар Путинцевни урдилар ва йиқитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ булди. Унинг боши қонга беланган бўлиб, шапкаси йўқ эди. Ўзбеклар очиқ ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очиқ ойнадан Путинцевнинг қилич ялангочлатиб орқасидан кирган ўзбекларни қўрқитаётганлигини кўрдим.¹

Куришиб турибдики, қўзғолончилар шаҳар бошлиқларини ва бинони тошбурон қилганлар. Агар, қўзғолончиларни орасидаги айрим кишилар уртага тушиб, С. Р. Путинцевни ўраб ҳимоя қилмаганда унинг улдирилиши турган гап эди. Уша кишилар унинг қатл этилишини фожиали оқибатларини ўйлаб, шундай қилганлар. Ҳақиқатдан ҳам, бордию руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида қўзғолончилардан излаб, кишиларни солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. С. Р. Путинцевни ҳимоя қилганлардан бири Турк-янги шаҳар маҳалласида яшовчи мардикор Муса Муҳаммад Рустамбоев деган киши бўлган. У маҳкамадаги воқеани шундай таърифлайди: — Мен келган пайтда оломон шаҳар маҳкамкасининг ҳовлисида С. Путинцевни тошбурон қилмоқда эди. У ерга йиқилганда, мен уни гавдам билан тўсиб — «мусулмонлар, нима қиляпсизлар, эҳтиёт бўлинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок булади» — деб бақирдим. С. Путинцев ўрнидан туриб маҳкамага юраётганда оломон ва мен ҳам орқасидан бордик. У хонага яқинлашганда эшикка суяниб ҳеч кимни ўтказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб сўра-

¹ Уша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 1-иш, 44-бет.

ди. Мен оломондан қўрқиб исмимни айтмадим. Шу вақтда хонада Халтай деган киши ҳам одамларни тўсиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошладилар, сиёҳдонни отдилар ва С. Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қўвлаб юришди. Ниҳоят уларнинг орасидан қочиб кўчада турган руслар орасига яшириндим. Солдатлар келиб оломонни ура бошладилар, мен қўрқиб уйга кетдим.¹

М. Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, М. Исабойвачча Калмуса, Муҳаммаджон, Юнусбойвачча ва Тошбола деган кишилар катта гайрат билан ҳаракат қилишиб С. Р. Путинцевни тошбурон қилишда қатнашганлар.²

Гувоҳ сифатида тергов қилинган Н. Галкиннинг сўзига қараганда оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқолли 22—23 ёшли бир йигит юриб, қўзғолоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган.³ Биринчи уқчи батальоннинг солдати ва гувоҳ С. Мальцевнинг терговда айтган сўзлари ҳам қўзғолон ҳақидаги тасаввурни тулдиради. Унинг курсатишича, 24 июнь соат 9 да минг кишилиқ оломон маҳкама томон юрган. Улар тош, темир-терсак, пичоқ ва таёқлар билан қуролланган эдилар. У дўконда савдо қилувчи Фиёсиддин Содиқдиновдан нима бўлаяпти деб сўраганда «халқни шаҳар бошлиғида иши бор» деб жавоб берган. Шундан кейин С. Мальцев анҳор бозорининг оқсоқоли Қиёт маҳаллалик Алимат Каримбоев билан учрашганда у «халқ шаҳар оқсоқолини улдиришмоқчи, уни яшириш керак» — деган. У оломон томонидан маҳкаманинг деразаси, девори, жиҳозларини тошбурон қилаётганликларини кўрган. Шу онда маҳкама идораси ичидан чиққан Себзор даҳасининг полицейсияси Абдуҳолиқ калтакланган. Оломон орасида извошчик ҳайдовчиси қўлида таёқ ва тош ушлаган ҳолда «Биз ҳаммангизни улдирамитиз» — деб, солдатларга бақирган. Қўзғолонда бозорда темир савдоси билан шуғулланувчи Нурмамат Муллаҳайитов ҳам фаол қатнашган.⁴

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ҳовлисида суриб чиқарилгандан кейин «руслар ўзбекларни кал-

¹ Ўша жойда, 118-бет.

² Ўша жойда, 187-бет.

³ Ўша жойда, 119-бет.

⁴ Ўша жойда, 37-бет.

таклашни давом эттирдилар, губернатор уларга тегмасликни буюрди. Аммо узбеклар унинг узига ҳам тош отганликлардан кейин у русларга узбекларни уринглар деб бақирди. Шундан кейин руслар узбекларга ташландилар ва уравердилар. Шу вақтларда айрим узбеклар ушланиб маҳкамага олиб борилди. Руслар узбекларни Урда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан тарқалиб кетдилар».¹ Бинобарин қўзғолончилар вилоят ҳарбий губернаторининг кўрсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан калтакланди. Н. Галкин ҳам оломонни руслар томонидан калтаклаганлигини тасдиқлайди.² Менинг 100 ёшдан ошган раҳматли бувамнинг хотирасига кура, руслар ва солдатлар оломоннинг орқасидан қувлаб келаётганда, одамлар шошиб ва узини йўқотиб, узларини Урда сувига ташлашга мажбур булганлар. Натижада, вилоят ҳарбий губернатори Гродековнинг кўз унгида кўп кишилар ҳалок булганлар. Қўзғолончиларнинг орасида калтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам кўп булган.

А. И. Добромысловнинг ёзишича қўзғолончилар маҳкамадан суриб чиқарилгандан кейин орқасидан солдатлар ва янги шаҳарнинг аҳолиси қувлаганлар. «Шаҳар бошлигининг уринбосари Н. С. Лыкошин ва шаҳар бошқармасининг аъзоси В. П. Новгородский (маҳкамада) оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдилар. Аммо кўп утмай қуролланган солдатларнинг келишлари биланоқ узбеклар қочдилар. Солдатлар ва руслар уларни қувлаб, қўлга тушганларини шафқатсизларча калтакладилар. Охирида улар қўзғолончиларни Анҳор буйида ушлаб, баланд жойдан сувга итардилар. Айрим кишилар калтакланишдан кўрқиб узларини сувга отдилар. Нечта кишилар ҳалок булганлиги расмий суратда ҳисобланмади. Хусусий санашга кура, сувдан 80 та ўлик олинган. Қўзғолон вақтида улганларнинг сони 100 кишига борган».³

Вилоят прокурорининг кўрсатишича қўзғолоннинг олдинги сафларидаги кишилар «Қашшоқлашган ёш йигитлардан» ташкил топган.⁴

¹ Ўша жойда, 43-бет.

² Ўша жойда, 43-бет.

³ *Добромыслов А. И.* Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912. С. 488.

⁴ Ўша жойда, 44-бет.

Қўзғолонга боғлиқ кейинги воқеалар ҳам фожеали кечди. «Урдадан, — дейди П. Алексеев, — ҳарбий қисм губернатор бошчилигидаги эски шаҳар томонга йўл олдилар. Шундан кейин Урдада яна уша халқ оломонидан одамлар тушланди. Бу ерда мен бошқа руслар билан куча буйлаб кетаётганимда бизга хонадонлардан тошлар отилди. Биз куча атрофидаги хонадонларни текширдик. Бир полиция тамба билан бекитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар. Бири пичоқ билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қулига уриб пичоқни туширди ва ўзини томдан пастга ташлаб юборди».² Шу равишда солдатлар куча ва хонадонларда қўзғолон қатнашчиларини ушлаб ва қалтаклаб ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йиғи-сиги ва мотамга айланди. Миршаблар қўзғолончиларни қидириб изғиб қолдилар.

Вилоят ҳарбий губернатор Гродеков, С. Путинцев ва бошқа шаҳар катталари солдатлар билан Эски Жува бозорига келдилар. Бу ерда, у солдатларга Жомеъ масжиди билан Хужа Аҳрор мадрасаси ўртасидаги кучага жойлашишларини буюрди. Чунки, бу кучага халқ оломони яқинлашаётгани ҳақида хабар олинган эди. Ҳақиқатдан ҳам оломон масжидга уша кучалардан яқинлашиб келди. С. Путинцев солдатлар борлигини билдириб оломонга тарқалишларини сураганида бежирим соқоли ва мўйловли бир йигит уларнинг орасидан чиқиб: — «Бизни заҳарлаётганда қандай қилиб тарқаламиз, — деб гапира бошлади. С. Путинцев бу йигитни маҳкамадаги галаёнда ҳам фаол ташкилотчилариданлигини таниб, солдатга уни ушлашни буюрди. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон чекина бошлади. Шу онда уша йигит: — «Мусулмонлар, мени елғиз ташлаб қаёққа қочяпсизлар» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг қўпчилиги қайтиб, солдатларга тошларни отдилар. Сўнгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатга ташландилар. Бу вақтда губернатор ва командир Федоров солдатларнинг орқасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайерланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса оломондан рупарадаги кучага қочишга улгурди. Худди шу пайтда солдатлар оломонга қарши ўқ уздилар ва

² Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 170-бет.

улар қоча бошладилар. Булардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки ўлдирилди. Иккинчи маротаба ҳам ўқлар отилди. Ҳаммаси бўлиб 7 ёки 9 киши ерда ётарди.¹ Қўзғолонда аёллардан бири «Одамларни заҳарлаб ўлдирмоқдалар» деб бақирган. Бу қўзғолон ўз бағрига аёлларни ҳам тортганлиги ҳақида далолат беради.²

Бозордаги қўзғолончилар билан тўқнашувни Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский узининг ҳарбий вазирга юборган ахборотида шундай ифода-лайди: «Ҳарбий қисм Эски Шаҳар бозорига келганда тарқатилган қўзғолончилар яна тўпланиб, солдатларга тошларни отдилар. Ҳарбий губернаторнинг бир неча маротаба «тарқалинглари» деган мурожаатига оломон бақириш билан жавоб бердилар. Уларнинг орасидан айрим фанатиклар олдинга чиқиб ва мушталари билан кўкракларига уриб «руслардан қўрқмаймиз», деб бақирдилар. Оломон ҳарбий қисмни орқа тарафидан яқинлашиб келаверди. Шу боис уларга қарши ўқ отилиб, бир неча киши ўлдирилди... Соат 11 да келган казаклар бозор ичига юборилди. Кейин келган пиеда аскарлар гуруҳларга ажратилиб турли томонларга жўнатилди».³ Демак эски шаҳар бозорида содир бўлган мазкур воқеа қўзғолонни давом этганлигини кўрсатди. Буни ҳарбий қисм бошлиғи Ш. Малинин терговда берган маълумоти ҳам тасдиқлайди. Уни сузича ўша бозорда ҳарбий қисм бошлиғи қўзғолончиларга тарқалишлари ҳақида мурожаат қилган. Акс ҳолда отамиз деган. Бунга қўзғолончилар мана отинглари деб кўкракларини тутганлар.

Шу равишда оддий халқ оломони ваҳшийларча ўққа тутилди. Иккинчи ёппасига ўқ узишдан кейин яна алоҳида ўқлар отилди, сўнгра ҳарбий губернаторнинг буйруғи билан тўхтатилди. Оломон қатнашчилари қочдилар. Кейин қўзғолончилардан ўн киши ўлдирилганлиги маълум бўлди.⁴

Ҳарбий губернатор Гродеков ва С. Путинцев бозорга киришиб, кўнчилик растасида тўхтадилар. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди, лекин узоқроқда одамлар тўпла-

¹ ЎЗР МДА. ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 21-бет.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ ЎЗР МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 42-бет.

⁴ Ўша жойда, 261-бет.

ниб турарди. Бу ерга келган С. Путинцев оломонга «тарқалинглр» деб буюрганда, «бир одам, мулла бўлса керак, уртага чиқиб: шаҳарда ҳар куни юзлаб одам ўлмоқда ва маъмурият кимлар вабодан ўлаётганлигини аниқлашга улгурмаётирлар. Шу боис мурдаларни тўхтатмай кўмишга рухсат берилишини сураган».¹ С. Путинцев бунга жавобан бир ҳафтада бориши бир неча кишиларгина ўлаётганлигини айтган. Унинг буйруғи билан сўзлаган одам ва бир неча оломон қатнашчилари ушланди. Пичоқчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида сўроқ қилинган унбоши Қосимхўжа Алибоев сўзича шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Урда кўпригидан утиб, кучаларда турган. Унинг кўрсатишича Урданинг Эски Жува бозори билан боғловчи катта кўчада жойлашган Сайидқарим Азимбоевнинг ҳовлисида касалхона жойлашган эди. Бунинг атрофида эрталаб соат 10да оломон тўпланиб, Мирзабойвачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Касабов ва ямоқчи Искандар Шукурбековлар «Биз Муҳаммад Якубни ўлдирдик, уйини таладик, ўглини қўлга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон бўлсаларингиз, дўконларни епинглр ва Шайхонтахурга боринглр»² деб бақирганлар.

Шу пайтда шаҳар бошлиғи С. Путинцев ва ҳарбий губернатор солдатлар билан биргаликда келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, тарқалишни талаб этган. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оқсоқоллардан норози бўлсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг ўрнига бошқасини тайинлаймиз, — деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирдилар. Аммо, «оломон — дейди Хўжа Алибоев, — тарқалмай аксинча губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага ўрнашиб олганлигим учун ҳамма нарса кўриниб ва сўзлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойвачча яна пайдо бўлиб, губернаторнинг шаҳар бошлиғини ва оқсоқолларини алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қулоқ солманглр, ишонманглр, ахир бундай ваъдалар куп бўлган-ку», — деб бақирганлар. Калхўжа оломон орасидан отилиб чиқиб, шаҳар бошлиғининг

¹ Ўша жойда. 262-бет.

² Ўша жойда, ўша бетда.

отининг жиловидан тортди. С. Путинцев эса уни қамчи билан урди. Искандарбек ва Азимбойвачча «шаҳар бошлиғини ушланглар» — деб оломонга мурожаат қилганда, кўзғолончилардан бир нечтаси унинг отига ёпишдилар ва топлар отилди. Шунда, уқ узилсин, деган буйруқ эшитилганда, Азимбойвачча халққа: — «Қурқманглар, милтиқларга қуруқ порох ва пахта солинглар», деб бақирган. Уқлар отилгандан кейин оломон тарқалди, Азимбойвачча ва Искандарбек отда қочиб кетдилар.¹

Демак, кўзғолончиларнинг бир қисми шаҳар маҳкамасидан чиқиб, Ўрда билан Эски Жува уртасидаги кучада (ҳозирги Навоий) вилоят ҳарбий губернатори ва солдатларга дуч келган. Афтидан, бу учрашув кўзғолончиларни Муҳаммад Яқубнинг шаҳардаги ҳовлисини талагандан кейин қайтаётганда содир бўлган. Эски шаҳар бозорида солдатлар томонидан бир неча кишиларнинг ўлдирилиши ва жароҳатланиши билан кўзғолон ниҳоясига етди. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков солдатларни турли жойларга юбориб, кўзғолончилардан 60 кишини ҳибсга олдиртирди. Уларнинг орасида нуфузли кишилардан ҳам бор эди. Чор маъмурияти кўзғолонни сабабларини биринчи навбатда бир гуруҳ юқори табақа вакилларига ағдаришга ҳаракат қилдилар. Шу нуқтаи назардан қуйидаги нуфузли кишилар ҳибсга олинди²:

1. Собиқ катта оқсоқол Иноғомхўжа Умархўжаев.
2. Собиқ қози Шарифхўжа почча Хўжаев.
3. Катта миршаб Аҳмадхўжа Абдурашидов.
4. Оқсоқол Шермуҳаммад Қулмуҳамедов.
5. Боқижон Дадажонбоев.
6. Усмонхўжа Иноятхўжаев.
7. Орифхон Шарифхўжаев.
8. Ҳасанхон Шарифхўжаев.
9. Маъруфхон Шарифхўжаев.
10. Ашрабхон Шарифхўжаев.
11. Сайид Аҳмадхўжа Иноғомхўжаев.
12. Турсунхўжа Иноғомхўжаев.

Кейинроқ Бадалмуҳаммад Дадамухамедов ва унинг ўғли Ҳолмуҳаммад сингари нуфузли кишилар ҳам қамоққа ташланди.

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 4-иш, 58-бет.

Ҳарбий губернатор Гродековнинг фикрича, уша ҳибсга олинган бир гуруҳ нуфузли кишилар яқинда ўз лавозимидан четлатилган Иноғомхужа билан биргаликда кўзғолоннинг айбдорлари ҳисобланган. Иноғомхужа мансабини тиклаш мақсадида шахсан ўзи ва яқин одамлари орқали халқнинг вабо касалига қарши қаратилган чоралар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишга даъват этган.¹

Шунингдек, ҳарбий губернатор эшон Азизлар Хужани узининг 30 кишидан иборат отлиқ муридлари билан шахсан кўзғолонга бошчилик қилганлигини ўқдириб утган.²

Айни пайтда Туркистон генерал-губернатори шаҳар бошлигини, катта ва бошқа даҳаларнинг барча оқсоқолларни ҳамда, қозиларнинг ҳаммасини лавозимдан четлатди. Шунингдек, миршаблар руслардан ёки бошқа шаҳарларда яшовчи туб аҳоли вакиллари-дан тайинланадиган бўлди. Бу хусусда генерал-губернатор Вревскийнинг Россия ҳарбий вазири П. С. Ванновскийга 1892 йил 30 июнда юборган телеграммасида шундай дейилган: — Сиз Олий ҳазратларга маълум қиламанки, Тошкент уездининг бошлиғи полковник Терентьев катта оқсоқол Муҳаммад Яқуб ўрнига тайинланди. Шаҳарнинг барча оқсоқоллари ва қозилари, полиция хизматидаги маҳаллий миллат вакиллари аста-секин рус ёки Тошкентлик бўлмаган маҳаллий аҳоли вакиллари билан алмаштирилади.³

Гродяков узининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида кўзғолон учун бутун шаҳар аҳолисини жазолаш мақсадида Урдадан Эски Жувага ва Жомье масжидигача уланадиган иккита катта кўчани улар ҳисобига кенгайтиришга дарҳол киришишни сўради. Унинг фикрича, бундай йўл русларни бўлажак хавфлардан сақлар эмиш.⁴ Афтидан Гродеков тор ва қийшиқ кўчаларда ҳарбий ҳаракат қилиш ва воқеани кузатиш оғирлигини даф этмоқчи бўлган, албатта. Шаҳар даҳаларининг оқсоқолларини, қозиларни ва миршабларни ёппасига мансабларидан бушатишнинг ташаббусчиси ҳам Гродековнинг ўзи эди.

¹ ЦГВИА России.Ф-400, ОП-1, д-1569, л.10.

² Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-рўйхат, 80-иш, 40-бет.

³ ЦГВИА России.Ф-400, ОП-1, д-1569, л.14.

⁴ Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-рўйхат, 80-иш, 22-бет.

Шу тарзда, қўзғолон баҳонасида Эски шаҳарни бошқариш бевосита рус амалдорларининг қўлига утказилди. Эндиликда катта оқсоқол лавозимида туб аҳоли вакили қўйилмайдиган бўлди. Гродеков имкони борича қўзғолоннинг сабабини маҳаллий юқори табақа вакилларига йўниш ва имкони борича уларни кўп қамаш ва жазолаш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Аммо Сирдарё вилоят прокурори И. Е. Рейенбат Гродековни қонунни бузишда айблаб, унинг узига ва генерал-губернаторга тушунтириш хатларини бир неча маротаба ёзди. У қўзғолонга дахлдор бўлмаган кишиларни ҳибсга ололмаслигини ёки ушлаб туролмаслигини баён этиб, уз фикрида қаттиқ туриб олди. Аммо Гродеков буйруғи билан шаҳарнинг бир нечта савдогарлари ва нуфузли кишилари, хусусан олдинги саҳифада кўрсатилган Боқижон Ҳолмуҳаммад ва Бадалмуҳаммад қамалдилар.¹ Прокурор тергов натижасида далиллар бўлмаганлиги учун уларни озод қилди. Гродеков эса бунга қаршилик қилиб, «агар исён бўйича бир неча ун кишини, икки-уч эшон ва Иноғомхўжа жазолансалар, бутун жаҳон олдида шармандагарчилик булади»² деган.

Бу сўзларнинг маъноси шундан иборатки, қанчалик кўп юқори табақа вакиллари жазоланса, шунчалик қўзғолоннинг сабабларини уларга йўниш ва Россия шаънини сақлашга эришилади. Гродековнинг қурилаётган масалага шунчалик берилиб кетдики, генерал-губернатор Верёвкини ҳам норозилигини чақирди. Чунки, қўзғолонга алоқаси бўлмаган кишиларни ҳибсга олиниши қизиқ турган вазиятни кескинлаштиришига олиб келиши аён бўлиб қолди. Шу боис, Верёвкин Гродековга йўллаган хатида уз фикрини қўйидагича баён этган: «Рус маъмурияти томонидан қўйилган хатолар ва меъъридан ортиқ қаттиқ қўллик улқада бизнинг мавқеимизни мустаҳкамламайди, аксинча, келажақда русларнинг туб аҳоли билан алоқаларига зиён келтиради. Мен жазолашга қаттиқ адолат юзасидан қарашнинг тарафдориман. Фақат полиция ва прокурор аниқлаган 24 июнь воқеасига бевосита дахлдор ва айблари исботланган кишиларгина жазоланишлари лозим».¹

¹ Ўша жойда, 31-бет.

² Ўша жойда, 11-бет.

Чор ҳукуматининг вакиллари қандай бўлмасин, қўзғолонни маҳаллий юқори табақа вакилларнинг ўртасидаги катта оқсоқоллик лавозимини эгаллашга қаратилган курашнинг маҳсули эканлигини намойиш этишга ҳаракат қилди. Улар айниқса Иноғомхўжа бошлиқ бир гуруҳ кишиларни айбладилар. Бироқ, ишончли далилларни топишни иложи бўлмади. Тошкент шаҳар бошлигини ёрдамчиси Лыкошиннинг олиб борган терговига тегишли маълумотларга кўра, Иноғомхўжанинг айбини топиш учун бир неча маҳаллий кишилар сўроқ қилинган. Масалан, Шайхонтоҳур даҳасидан: Муҳаммад Ражаб Аширбоев, Ҳайитбой Бадалбоев, Олимжон Раҳимжонов, Тоҳирхўжа Эшон, Абдуҳамидхўжа Эшон, Исломжон Бойвачча, Алимуҳаммад Эсонов, элликбоши Шомуҳаммад, Турсунхўжа, Довудхўжа Эшон, Мулла Маҳмуд, Юсуфхон, Абдураим оқсоқол, Муҳаммад Раимхўжа, Мирза Муҳаммад Паравончи, Миравзалбой, Юсуфбек Мулламуҳамедов; Кўкча даҳасидан: Нурмуҳаммад Мирсолиҳбоев, Муллаҳамид Муллааҳмедов; Бешёғоч даҳасидан: Мирёқуб йигит оқсоқол, Ортиқбой, Душонбой, Каримқори, Сайид Боқихон Эшон; Себзор даҳасидан: Мулла Содиқ Охун, Абдуҳамидхўжа сингари шахслар шулар жумласидандир.² Курсатилган кишилар Иноғомхўжа билан Муҳаммад Яқуб бир-бирларига душманлигини қайд қилган бўлсаларда, лекин Иноғомхўжа ва Шарифхўжани қўзғолонга даҳлдорлигини тасдиқловчи фикрларни айтмаганлар.³ Бошқачароқ изоҳлаганда, Лыкошин сўроқ қилинганлардан Иноғомхўжани «жинояти»ни кўрсатувчи далилларни ололмаган.

Аммо шуларга қарамай чор маъмурияти ва прокурор Иноғомхўжага қўзғолоннинг қутарилишини бош айбдори сифатида қаттиқ ёпишиб олади. Чунончи, Сирдарё вилоят прокурорининг П. Е. Рейснбат узининг айбномасида шундай ёзади: «Иноғомхўжа ўз мансабини, яъни катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида мана шу мансабга тайинланган Муҳаммад Яқуб Каримбердиевга қарши маҳаллий аҳолининг қўзғолонини уюштиришга аҳд қилди. У ўзига қараш-

¹ Ўша жойда, 138-бет.

² ЎзР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 4-иш, 64-бет.

³ Ўша жойда, ўша бетда.

ли яқин одамлари орқали Каримбердиев ҳақида турли миш-мишларни тарқатиб бир неча юздан иборат кишиларни қўзғолон кутаришга чақирди. Маълумки, бу қўзғолон зуравонлик ва тартибсизликларни юзага келтирди».¹

Шунингдек, Иноғомхужанинг Аҳмадхужа Абдурашидов, Ҳасанхужа, Яқубхужа Юсуфхожиев сингари қариндошлари қўзғолонни кутарилишига таъсир кўрсатган кишилар сифатида қораланди.

Прокурорнинг сўзича Иноғомхужа Умархужаев 57 ёшда бўлиб, 1868 йилдан буён Сирдарё вилояти ҳарбий-граждан бошқармасида хизмат қилган. 1884 йилда Тошкент шаҳар бошлигининг кичик ёрдамчилигига, 1887 йилда шаҳарнинг катта оқсоқоллик лавозимига тайинланган. Умумлаштирганда, у чор маъмурияти қўл остида 20 йил хизмат қилган. Намунали хизматлари учун Станислав лентали кумуш медали, иккита олтин медаль ва биринчи даражали «Фахрий тўн» билан тақдирланган.² Унинг энг яқин дўсти ва ўз вақтида чор маъмуриятига сидқидиллик билан хизмат қилган Шайхонтоҳур даҳасининг қозиси Шарифхужа Почахужаев ҳам қўзғолоннинг асосий сабабчиларидан бири сифатида айбланди. У ҳам яхши хизматлари эвазига иккита катта олтин медаль, битта кичик кумуш медаллар билан мукофотланган эди.

Чор маъмурияти қўзғолонни кенг қулоқ ёйган акс садосидан чўчиб, унинг аҳамиятини ва сабабларини ниқоблашга кўп ҳаракат қилди. Зеро, шаҳар катталарининг бири гуруҳи 80 ёшли Шайх Абдулқосим Эшон бошчилигида шаҳар аҳолиси номидан узларича хат уюштириб, Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский ҳузурига кечирим сўраб кирганлар. Бу хат ва учрашув чор маъмуриятининг ташаббуси билан қилинган эди. Чунки уша бир гуруҳ шаҳар вакилларини Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Гродеков бошлаб кирган. «Бу ўлкани, — дейилган хатда, — Рус давлатига буйсундирилганлигига 20 йил бўлди. Бундан олдин, Тошкент қипчоқ ва қирғизларни қўл остида кўп тартибсизлик ва ғалаёнларни бошидан кечирган. Ўлка Россияга киритилгандан кейин эса кучалар тузатилиб, бозор ва уйлар кўркем-

¹ Ўша жойда, ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 180-бет.

² Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 2-иш, 58-бет.

лаштирилиб, шаҳар ободонлаштирилди. Ҳамда, деҳқончилик ва савдо ўсиб, тинчлик ўрнатилишидан қувонган эдик. Бироқ, 24 июнда бир қанча бошлари айланган туб аҳоли ёки ҳокимиятни эгаллаш учун бузуқчилик қилаётганларга эргашган одамлар қўзғолон кўтардилар. Ҳатто улар шаҳар маҳкамасига боришиб, тўс-тўполон қилдилар».¹

Бунга жавобан А. Б. Вревский шундай деган: «Мен узимнинг уч йиллик раҳбарлигим мобайнида, меҳнатсевар ва тартибларга садоқатли ўзбекларни яхши куриб қолдим. Ишончим комилки, юз берган тартибсизликларда (қўзғолонда) аҳолининг кўпчилиги қатнашмади ва хайрихоҳлик билдирмади. Қўзғолонда нуфузли ва ҳатто эшонлар қатнашдилар. Бундай шум ниятли кишилар қўзғолоннинг бош айбдорларидир».²

Шундай қилиб, учрашувда ҳар икки томон бир-бирларига ёқадиган фикрларни билдириб, ҳақиқий аҳволни ошкора этишга журъат этолмадилар. Ҳатда «Эски шаҳар»ни ободонлаштирганлиги ҳақида сўзлар шунчаки хушомадгўйлик учун айтилган эди. Амалда уша вақтда ва кейин ҳам ўзбеклар яшайдиган жойлар ва уйларни ободонлаштиришга маблағ ажратилмаган.

1892 йил 15 декабрда ҳарбий суд ҳукми эълон қилинди. У генерал-майор Мордвинов раислигида иш юритган эди. 4-Туркистон ўқчи батальоннинг командири полковник Эверт, 10-Туркистон линия батальоннинг командири полковник Кривоблацкий, 2-Туркистон бригадасининг командири полковник Чаплин, 2-Туркистон ўқчи батальоннинг командири подполковник Тончевский ва бошқа кишилар суд аъзолари эди.

Судда Сирдарё вилоятининг прокурори П. Е. Рейенбатнинг қўзғолон қатнашчилари устидан тузилган айбномаси маълум қилинди. Унда шундай дейилган: 7—24 июнда 120 минг кишилик шаҳарда вабо касали аста-секин ривожланиб борди. Вилоят ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Гродековнинг вабога қарши курган чораларига маҳаллий халқ ишончсизлик билан қаради.

1892 йил 18 июнда Сирдарё вилоят бошқармасига

¹ «Туркестанские ведомости», 1892, 7 июля.

² Уша жойда, уша бетда.

келган пудратчи Мирза Ражаб Муҳамедов Чиноздаги доктор суриштирмай касалларга дори бериб, одамларни дарҳол улдираётган эмиш, деган миш-мишлар Тошкентда тарқатилганлиги ҳақида гапирган. Шунингдек, у мурдаларни ювмасдан, кафан кийдирмасдан ва диний маросимларни жорий этмасдан кумиш ҳақидаги гапларни маълум қилган. «Халқ, — деган у, — ниҳоятда газабланган ва ҳукумат сенатига умумхалқ шикоятини юбормоқчи бўлиб турибдилар».

Айбномада Себзор даҳасидаги Хоноқа масчитида ва Шайхонтохур даҳасидаги Таллақ масчитида аҳоли йигилиб, вабога қарши қаратилган чораларга қаттиқ норозилик билдирганлиги қайд қилинган.

Умуман айбномада кўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши тарифланиб, унинг олдинги сафларида «камбағал ёшлар» турганлиги кўрсатилган. Унда кўп мардикорлар ҳам қатнашган. «Маҳкама ва хизматчиларнинг уйларининг, — дейилган унда, — барча деразалари бузилган, жиҳозлар синдирилган, қоғозлар, китоблар йўқ қилиниб, ҳамма ёққа сиёҳлар сочилган... Полковник Путинцев маҳкамада турганда очиқ ойнадан унга қарши тошлар отилган, улардан бири унинг кукрагига теккан».

Айбномада кўрсатилишича, қассоб Усмон, адвокат Азимбойвачча ва ямоқчи Искандарбек кўчаларда от чоптириб, аҳолини кўзғолон кўтаришга чақирган. Иноғомхўжа Умархожиев эса узининг катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида халқни кўзгатишда айбланди. У узининг энг яқин кишилари орқали турли миш-мишларни тарқатиб, халқни Муҳаммад Якубга қарши нафратини уйғотган ва кўзғолон кўтарилишига сабаб бўлган.

Иноғомхўжа билан бир қаторда Эшон Азизлар (Зайниддинхон) ва Абдулқосим, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азиз Водаванг, Мир Аҳмад Мир Маҳаммадов, Мир Умар Мир Азизов, Муҳаммаджон Ғайниддинов ва Муса Қассобоевлар айбдор деб топилди. Миршаб Аҳмадхўжа Абдурашидов ва унинг укаси Ҳасанхўжа, миршаб Юсуфхожиев ва бошқалар ҳам қораланди. Уларнинг орасида қози Муҳаммад Шариф Мулла Абдухалилов бор эди. Жами терговга 93 киши жалб қилиниб, улардан 57 киши қамоқда сақланди.¹

¹ ЎзР МДА.ФИ-1. 31-рўйхат, 30-иш, 165–181-бетлар.

1892 йил 15 декабрда суд раиси генерал-майор Мординов ҳукми эълон қилди. Унга кўра Аҳмадхужа Абдурашидхужаев, Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азимбой-вачча Мирсалимбоев, Искандарбек Ишкурбоев, Усмон қассоб Азиз Қассобов, Муҳаммаджон Ғайниддинов, Муса Қорақасобов ва Тошмуҳаммад Туйчиев осиб ўлдиришга, мол-мулкани мусодара этишга ҳукм қилинди.¹

Иноғомхўжа Умархўжаев 4 йилга Иркутскийга сургун қилинди. Бу муддатдан кейин у Сибирь ва бошқа губернияларда 12 йил яшаши керак эди. Умумлаштириганда сургун 16 йилни ўз ичига олади. Айни пайтда у чор ҳукумати томонидан берилган кичик кумуш, иккита катта олтин медаллардан ва бошқа мукофотлардан маҳрум этилиб, мол-мулки мусодара қилинадиган бўлди.

Шаҳарнинг иккинчи энг нуфузли кишиларидан бири Муҳаммад Шариф Мулла Абдулҳалилов эса 4 йил муддат билан Астрахан губерниясига сургун этилди. Унинг катта кумуш, иккита катта ва бир кичик олтин медаллари ва бошқа мукофотлари бекор қилинди. Ҳамда мол-мулки мусодара этилди.

Қуйидаги қузғолон қатнашчилари турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилинди:

1. Нурмуҳаммад Шоазимбоев.
2. Яқубхўжа Юсуфхўжаев.
3. Кожар Ниязов.
4. Исломхўжа Султонхўжаев.
5. Нормаҳаммад Холмаҳамедов.
6. Шоислом Шорахимов.
7. Қуримбек Шояhev.
8. Нигмаджон Исмоилжонов.
9. Мирза Раимхўжа Хонхўжаев.
10. Мулла Ражаб Муҳаммад Абдурузиқов.
11. Шоаҳмад Шомаҳмудов.
12. Тошмаҳаммад Юсупалиев.
13. Мурод Тоғаев.
14. Эрназар Ғайниддинов.
15. Ашир Маҳаммад Отажанов.
16. Усмонхўжа Иноятхўжаев.
17. Эшон Абдулла Мулла Саримсоқов.
18. Азимбой Ниёзмаҳамедов (Водован).
19. Раҳмон Қулсалимбоев.

¹ Ушга жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 2-ини, 59-бет.

20. Уста Толиб Муҳаммад Собиров.
21. Асомиддинхужа Баҳовиддинхужа.
22. Искандархужа Шодихужаев.
23. Усмонхужа Иноятхужаев.
24. Яқуб Азимбоев.
25. Мирсултон Миржалилов.
26. Раим Нишонбоев.

Прокурор айбланиш ва суд ҳукмида қўзғолоннинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабабларини ниқоблашга қаттиқ ҳаракат қилиниб, уни юқори табақа вакилларининг мансаб учун олиб борилган курашининг натижаси деб баҳоланди. Шу боис Иноғомхўжа Муҳаммад Шарифхўжа ва бошқа нуфузли кишилар ишончли далиллар бўлмаса, асосий айбдор деб курсатилди. Ҳатто, прокурор П. Е. Рейенбат уз айбномасида, гувоҳлардан бирортаси Иноғомхўжанинг қўзғолонни уюштиришга қаратилган ҳаракатини курсатувчи далилларни келтирмаганлиги қайд қилган. Бундай далиллар бошқа нуфузли кишиларга нисбатан ҳам айтилмаган. Аммо шуларга қарамай, чор маъмурияти онгли равишда ҳақиқатдан қўз юмдилар. Чунки бундай қилишликни сиёсат талаб қилган эди.

1893 йил 16 мартда шахсан императорнинг розилиги асосида қўзғолоннинг олдини ололмаганликлари учун Гродеков ва Путинцевлар лавозимларидан олинди.¹ Путинцев урнига Тошкент уезди бошлиги полковник Тверитинов тайинланди.²

Умумлаштирилганда, чор маъмурияти гарчанд вабога қарши чораларни кўрган бўлса-да, лекин амалда уни даф этишга етарли эътибор бермади. Натижада, Тошкент шаҳрида юзлаб кишилар унинг қурбони бўлди. Чунончи, 1892 йил 7 июнь — 9 август ойининг орасида ўзбеклардан — 1428 киши касалланиб, 1389 киши улган, руслардан эса 407 киши оғриб, 213 киши вафот этган. Жами 1835 касалдан 1602 одам улган эди.³

1891 йилда шаҳарда 58 та эски мозорлардан 33 таси ёпилиб, 25 таси қолдирилди.⁴

Вабо касали Фарғона водийсида ҳам юзага келиб, ундан 10.277 киши вафот этган. Улка бўйича ҳисоблаганда, ўлганларнинг сони 11.879 кишига боради. Бу уз

¹ ЦГВИА Ф-400, сп. I. д. 1569, л. 59.

² Уша жойда, Ф., Л. 14.

³ «Туркестанские ведомости», 1892, 11 август.

⁴ Уша жойда, 10 ноябрь.

даври учун катта фожеа эди. Агар чор ҳукумати старли маблаг ажратиб, чораларни билимдонлик ва изчиллик билан амалга оширганда бунчалик катта йуқотиш бўлмаслиги турган гап эди.

Қузғолоннинг акс-садоси бутун улкага, хусусан Фарғона водийсига ҳам таралиб вазият кескинлашган. Шу боис фақат Тошкентда эмас, балки, Фарғона вилоятида ҳам «ҳарбий ҳолат» жорий этилиб, назорат ва таъқиб авжига минди.¹

Гарчанд қузғолон бостирилган бўлса-да, лекин у мазлум халқнинг мустамлакачилик сиёсатига ва миллий зулмига қарши қаратилган кураш сифатида ўчмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам чор маъмурияти мамлакатда ва чет давлатларда унинг моҳияти ва йўналишини бошқачароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилди. Масалан, ҳукуматнинг расмий газетаси бўлмиш «Туркестанские ведомости»да шундай ёзилган эди: «Ватандошларимизга ва хорижий мамлакатлардаги дўстларимизга шуни маълум қилишимиз мумкинки, қузғолон кўтарганликлари учун жазоланганлар том маънодаги сиёсий ва давлат жиноятлари сифатида эмас, балки маъмуриятнинг айрим ҳолларда қўллаган тартибларига қарши бош кўтарган кишилардир. Бу оломон томонидан тасодифан содир қилинган жиноят сиёсий тусга эга бўлмай, туб аҳолининг партиявий курашининг маҳсулидир. Унинг юзага келиши қисмангина вабога қарши қаратилган чораларга боғлиқдир. Шуни такрор айтамыз-ки, қузғолонда Урта Осиёдан ташқарисида уйлангандек ҳеч қандай сиёсий йўналиш йўқ!»¹

Хуш, шундай экан чор ҳукумати нима учун қузғолончиларга қарши уқ узди ёки бўлмаса куп кишиларни ўлимга ва узоқ муддатли қамоқ жазоларига ҳукм қилди?

Жавоб шуки, бунга қузғолоннинг худди сиёсий йўналишга эгаллиги сабаб бўлган. Вилоят прокурори П. Э. Рейенбатнинг айбномасида ва суд ҳукмида қузғолон «Рус ҳокимиятига қарши қаратилган» эди дейиши ҳам фикримизнинг далилларидадан биридир.² Шу боис у улкадаги кейинги миллий-озодлик курашларининг юзага келишига ҳам таъсир кўрсатди.

¹ УзР МДА. ФИ-1, 3-руйхат, 33-иш, 15-бет.

² УзР МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 165-бет.

ХІХ АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА КЎТАРИЛГАН ҚЎЗҒОЛОНЛАР

1876 йилда чор ҳукумати Қўқон хонлигини ваҳшийларча тугатиб, Фарғона вилоятини ташкил этгандан сўнг ҳам озодлик курашлари тўхтамади. Улар ҳозирги ибора билан айтганда, кўпроқ партизан ҳаракатларига ухшаб кетади. Чунончи, водийнинг у ёки бу жойларида 1878 йилда Мамир ва бошқа шахслар бошчилигида хонликни, яъни мустақилликни тиклаш учун кураш олиб борилди. Мамир ҳарбий қисмлар билан тўқнашди, лекин ушланиб Андижонда дорга осилди. Бироқ қўзғолончиларнинг алоҳида гуруҳлари курашни тўхтатмадилар. Бу гуруҳнинг сардорлари ўзлари хон деб, эълон қилдилар. Аммо улар аслида хон сулоласига тегишли бўлмаганликлари учун «Етим хонлар», яъни қалбаки хонлар номи билан аталганлар. Шу туфайли «Етимхонлар» қўзғолони ибораси ишлатиладиган бўлди. 1882 йилда қўзғолончиларнинг 50 бошлиқлари қўлга туширилиб, улардан бештаси осилди. Шунга қарамай озодлик курашлар бирин-кетин кўтарилиб, акс-садоси бутун Фарғона водийсини қоплади. Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернатори Н. О. Розенбах Россия ҳарбий вазирига юборган ахборотида Марғилон, Андижон ва Уш уездларида қўзғолон кўтариш кайфияти ҳукм сураётганлигини уқдириб утган.¹

1885 йил 16 августда Марғилон, Андижон ва Қўқон билан боғловчи телеграф линиясига шикаст етказилди. Уша куни Дарвишхон эшонхон Тура Асакада Муллахужа Назар додхо хонадонида Маҳмадназар Мирза Искандар, Ҳушвақт Мирза Искандар, Азимбой Умарохун, Холмуҳаммад боққол, Умрзоқ калта ва жами 20 кишидан иборат нуфузли кишилар билан йигин утказган. Бу ерда у мустақилликни тикловчи «янги хон» деб бир оғиздан тасдиқланди. Шундан кейин, улар Асакадан унча узоқ бўлмаган Қизил-оёқ қишлоғи томонга йўл олдилар.

Дарвишхон бу қишлоққа яқинлашганда, сафдоши Ҳушвақт Маҳмадназаровга 13 киши билан Асакага қайтишни ва волост бошлиғи Маҳмудхон Бобохоновни ушлаб келишни буюрди. Аммо бу киши уйда

¹ Уша жойда, 31-рўйхат, 9-иш, 12-бет.

йўқлиги учун қўлга туширишни иложи булмади. Марғилон уездининг бошлиғи Ивановнинг ҳарбий қисми қаттиқ қаршилиқ курсатганлиги орқасида чекинганлар. Бу вақтда Дарвишхон уз одамлари билан Шарихонсой томонга жунаган эди. Унинг озодлик учун олиб бораётган кураши қирғизларни ҳам руҳлантирди. Чунончи, Наукат волостида яшовчи Нурмуҳаммад Муллаҳасанов (Бола понсод), Қўрғонтепа волостидан Мумин понсод Бутунбеков биргаликда 100 кишидан иборат қўзғолончиларни тўплаб, 1885 йил 17 августда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхужа Мулла Юсуповни хонадонига ҳужум қилиб, мол-мулкни таладилар. Аммо, волост бошлиғи қочиб кетганлиги туфайли жазодан омон қолди. Шундан кейин, улар Дарвишхонга қўшилиш учун Қатортол қишлоғига кетдилар. Қўзғолончилар бу ерга яқинлашганларида Олтинқул волостининг бошлиғи, собиқ Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Абдурахмон Офтобачининг ўғли Абдумўмин Тешиктошда турганлиги ҳақида хабар оладилар. Бу ерга юборилган қўзғолончиларнинг бир гуруҳи Абдумўминни ушлашиб улдирадилар. Уларга Қатортолда, Қўқон хонлиги даврида хизмат қилган нуфузли амалдор 93 ёшли Ҳолиқул Пармончи Бозорботиров ва унинг ўғли Худойқул, қариндошлари Турақул Алиқулов, Султон Бердиқулов, Азимқул Алиқулов ва бошқа кишилар қўшилади. Шундан кейин улар Суфи қишлоққа келишиб, халқни бош кутаришга чақирганлар. Ниҳоят, қўзғолончилар Шарихонсойда Дарвишхонни учратишиб, унга хон сифатида эҳтиром кўрсатадилар.¹ Бу ерда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхужа Мулла Юсупов «босқинчиларга хизмат қилаётганлиги» учун қўлга олинди. Шундан кейин Мумин понсод 30 киши билан оммавий қўзғолонни ташкил қилиш учун Ушга, Дарвишхон ва Бола пансод Андижон уездига қарашли Қорасув ва Султанобод қишлоқларга бориб, сафларини анча мустаҳкамлади. Сўнгра, улар Дардонак қишлоғига келиб, аҳолини қўзғолон кутаришга даъват этдилар. Бу ердан Бола пансод Ойим қишлоғига бориб, волост бошлиғи Нуриддинхужа Улусхужаевни хонадонига ҳужум уюштирди. Дарвишхон катта гуруҳ одамлари билан Бўр-Тау деган жойга келиб, оммавий қўзғолон кутаришга

¹ Уша жойда, 14-бет.

чақирувчи хатни Сузакка юборди. Аммо, бу ердагилар Андижон уезд бошлиғи капитан Брянов ҳарбий қисм билан келаётганлиги туфайли кўзғолонга қўшила олмасликларини билдирганлар. Дарвишхон Янги боғга келиб, Бола понсод одамлари билан бирлашди. Бу ерда улар маслаҳатлашиб, Қўқон қишлоққа ҳужум қилишга аҳд қилинди. Бироқ, капитан Бряновнинг ҳарбий қисми кириб келганлиги туфайли режа амалга ошмади. Дарвишхон Наманган тоғларига ўрнашиб, атрофига кўзғолончилардан 800 кишини тўплади. Аммо улар озиқ-овқатни етишмаслиги орқасида тарқалиб кетадилар. Буларнинг бир қисми Ичкилин волости атрофларида ҳарбий қисм билан кичик тўқнашувдан кейин чекинишга мажбур булганлар.

1885 йил 7—9 сентябрда Норин волостида Мулла-шерхўжа Назаров ва Муминбой Жабборқулбоев бошчилигида янги кўзғолончилар гуруҳлари пайдо булди. Улар солдатлар томонидан ўққа тутилиб, 3 киши улдирилди ва 12 киши асирликка олинди. Хуллас, Дарвишхон ва бошқа мустақилликни тиклашга жонини тиккан сардорларнинг Фаргона водийсида оммавий кўзғолон кутаришга қаратилган курашлари қутилган натижани бермади. Бунга чор маъмуриятининг ўз вақтида кўрган чоралари, 1876 йилда Қўқон хонлигини тор-мор этиши жараёнидаги қиргин-баротлар ва вайронагарчиликлар халқнинг тинқасини қуритган ва ҳолдан тойдирган эди. Аммо озодлик ғоялари мазлум халқни курашга отлантирди. Улар биринчи навбатда, зур бериб босқинчиларга хизмат қилаётган маҳаллий маъмурият вакиллари «кофирларга ён босаётган»лигида айблаб, жазолаганлар.¹

Фаргона вилоят прокурори В. М. Базилевский кўзғолоннинг қатнашчилари буйича ёзилган айбномасида дейди: «Улар улқада рус ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши кўзғолон кутариб, мусулмон давлатини тиклаш учун курашдилар».²

Мазкур айбнома асосида 19 киши каторгага сургун қилинди. Хусусан, 6 киши умрбод ва 13 киши 18 йилга кесилди. 3 киши оқланди ва 2 киши вафот этганлиги учун иш тўхтатилди.³

¹ Ўша жойда, 16-бет.

² Ўша жойда, 17-бет.

³ Ўша жойда, ўша бетда.

Дарвишхон кўзғолон мағлубиятга учратилгандан кейин Зарафшон округида яширинади. 1886 йил февралда бундан хабар топган чор маъмурияти Миркомил Миршамсиев исмли айгоқчини уни тутиш учун юборди. Бу киши маҳаллий маъмуриятнинг ёрдами билан Дарвишхонни қўлга олади. Бироқ йўлда, Жиззах яқинида, Дарвишхон қочишга муваффақ бўлади. Шундан кейин, Дарвишхонни Ҳисорда пайдо бўлганлиги, сўнгра Афғонистонда вафот этганлиги ҳақида маълумот олинади.

Юқорида шарҳланган кўзғолонлар мағлубиятга учратилган бўлса-да, лекин озодлик кураши турли куришишларда давом этди. Масалан, солиқларни тўлашдан бош тортиш ёки оқсоқолларни «сайлашга» доир масалалар буйича галаён кўтарилиши шулар жумласидандир. Чунончи, 1890 йил 21 мартда Балиқчи волостининг аҳолиси тўс-тўполон билан Андижон уездининг идорасига тўпланиб, волост бошлиғи лавозимига дарҳол сайлов ўтказилишини талаб қилишган. Ҳатто оломон шикоят қилиш учун Андижон шаҳарига боришларини маълум қилган. Андижон уездининг бошлиғи Бряннов оломоннинг бу сиёсий талабини рад этиб, уз сузида қаттиқ туриши норозиликни янада кучайтириб юборди. Галаёнда волостга қарашли бир нечта қишлоқларнинг аҳолиси қатнашди: Мингбулоқдан: оқсоқол Рўзимад Мансидбоев, Арслонбой Уйшунбоев; Балиқчидан: Абдуллаҳужа Юсуфалибоев, Ҳушмад Оқёров, Баҳовуддин Қурбонбоев, Хотамберди Райитбердиев, Аширбаққол Якуббоев, Мирза Якуббойвачча, Райимқулбой Каримқулбоев, Ҳидирхужа Мадиев, Зафарбой Мадиев, Мадмурод Турабоев, Сусимқул эликбоши Тойрбой, Ортиқбой Тошбоев, Мирза Абдулла Холиқбоев, Бобомамад Тухтаназаров; Усмонбек жамоасидан — Эршодхужа Юсуфалибоев, Сайид Аҳмадбой Сайидалиев, Қўлдошбой Асиров, Умарали Миралибоев, Абдурашидбой, Давлатбой, Мулла Юнус Юсупов, Қорабой Исмоилов; Чинободдан: Шодмон Кенжабоев, Умрзоқ Фозилбоев, Нурмат полвон Мирсайидбоев, Тухтасин Кенжабоев, Нурали Дониёров, Тошмирза Сойиббоев, Асилбек, Кенжабой Жияналиев, Ҳасанбой Кенжабоев; Қўштепадан: Юсуфбой Охунов, Тошмирза Лутфуллаев, Абдукарим Лутфуллаев ва Қосимхужа Чаноқбоевлар олдинги сафларида туриб, капитан Брянновдан ҳозироқ сайлов

ҳақида буйруқ беришини қатъиян талаб қиладилар.¹ Бунга кунмаган капитан Бряннов халойиқ томонида кунраб олинди ва унинг ҳаёти хавф остида қолди. Шунинг учун у маҳкаманинг хонасига кириб жон сақлашга мажбур бўлди. Шу онда солдатлар келишиб, Мадқосим Жонибой Сўфи ўгли, Ҳайитназар Ҳолмуҳаммад ўгли, Сайид Аҳмад Холмаҳаммад ўгли, Тошмирза Лутфулла ўгли, Шодмон Кенжабой ўгли ва бошқа галаённинг бошлиқларини ҳибсга олди.²

Чор маъмурияти вакилларининг расмий ахборотида вилоятнинг у ёки бу жойларида кутарилган галаёнлар «повстанческие отряды», яъни қўзғолон гуруҳлари номи остида баён этилган. Мана шундайлардан бири 1891 йил 22 декабрда Марғилон уезди Найкау қишлоғида пайдо бўлди. Унга Қўқон шаҳарида яшовчи Собирхон Тура Азизхужа ўгли бошчилик қилган. У аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қўзғатган. Унинг қўл остидаги гуруҳ Бустон ва Қоратела қишлоқларида ҳам курашган. Бу вақтда вилоятда Сибирга сургун қилинган, лекин у ердан қочган кишилар пайдо бўлиб, халқни қўзғатишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Қўқон шаҳарида Мадқосим уста Раимқулов исмли кишининг уйида тингув ўтказилганда Сибирдан қочиб, яшириниб юрган Мирзажон Шермуҳаммедов қўлга туширилди. Бу кишининг ёнидан «аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши курашга» даъват этувчи прокламация (чақириқ варақаси) топилди.³

Мазмунан Мирзажон Шермуҳаммедов Сибирда сиёсий маҳбусларни орасида яшаб, онги ва кураши анча кучайганки «сиёсий варақа»ни тайёрлаган. Унинг мустақилликни тиклашга қаратилган фаолияти аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиши турган гап эди. Бу хусусда Сибирдан қочиб келган Раимқул Тоғайназаровнинг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Чор маъмурияти вакиллари уни қўлга тушириб олиб кетаётганларида Қўқон уездига қарашли Тудак қишлоғининг аҳолиси бош кутариб «волост бошлиғи ва миршабларни сўйиш» керак деб бақаришиб, уни озод этишга эришишган. Ҳамда Раимқул Тоғайназа-

¹ ЎзР МДА, ФИ-504, 4-руйхат, 521-иш, 8-9-бет.

² Уша жойда, 4-7-бетлар.

³ Уша жойда, ФИ-1, 32-руйхат, 171-иш, 10-бет.

ровни яширишган. Бу воқсанинг фаол қатнашчилари бир неча киши галаён кутаришда айбланиб, ҳибсга олинган. Суд ҳукми буйича Раҳмонберди Худойназарбоев ва Тўйчибой Исматуллаевнинг ҳар бири 20 йил муддат билан қаторга қилинди. Мулла Алимуса Бегиев ва Мадумар Суфи Мадбобо Суфиев 15 йилга, Абдуқаюм Маҳаммад Юсуфбоев, Тошмамад Қаландаров ва Раҳматилла Бўтаев ҳар бири 12 йиллик қаторгага ҳукм қилинди. Баҳромкул Умарқулов, Холиқназар Худойназаров, Йўлчибой Раҳмонқулов, Мирзакарим Худойназаровлар 6 ой муддат билан қамоққа ташланди.¹

Шундай қилиб, куриляётган даврда Фарғона вилоятида партизанлар ҳаракати ҳолидаги озодлик курашлари сиёсий тусга эга бўлиб, она-юрт мустақиллигини тиклашга қаратилган эди.

1898 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ

Қўзғолон қатнашчилари ва унга тайёргарлик. Гарчанд олдинги йилларда кутарилган катта-кичик қўзғолонлар тор-мор этилган бўлса-да, лекин озодлик ғоялари вақти соати келганда яна уз куч-қудратини намойиш этаверди. Улар 90-йилларни урталарига келиб, мазлум халқни янги курашларга отлантирди. Қўзғолоннинг асосий йўналтирувчи кучи мустақиллик ва миллий зулм исканжасидаги деҳқонлар, ҳунармандлар, мардикорлар, чорикорлар ва умуман қашшоқлашган халқ ҳисобланган. Аммо, қўзғолонда юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам фаол қатнашди. Мустақилликни тиклаш учун кураш уларни ҳам онги ва қалбини чулғаб олган эди. Миллий давлатни йўқ қилиниши, бойликларнинг таланиши ва шафқатсиз зулм маҳаллий табақа доираларининг норозилигини чақирмасдан қўймас эди. Бундан, чор ҳукуматида зўр бериб хизмат қилаётган бир гуруҳ туб аҳоли вакиллари мустаснодир. Хуллас, чор ҳукумати даврида олий ва урта ҳокимият лавозимлардан маҳрум этилган ва бошқа уз ватанига содиқ кишилар чет эл ҳукмронлигига қарши курашларда фаол қатнашдилар.

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский водийдаги вазиятни шундай таърифлаган: «Буйсунди-

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 5-иш, 69-бет.

рилганга қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, узининг тарихига, ҳукмрон синфига ва бошқарув тизимга эга эди. Буларнинг йўқолганига ҳали чорак аср ва янги шароитга мосланишга бир кишининг умри утганича йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган, нуфузли табақаларни оддий бир кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун, тасодифий ҳодисаларни юзага келишини назарда тутган ҳолда туб аҳолини қаттиқ назорат остида ушлаб туриш ҳали узоқ давом этади.

Айниқса, мусулмон руҳонийларини ва мусулмон ўқув юртларининг вакилларини алоҳида назорат остида ушлаб туриш зарур. Чунки улар қонуний ташкилотлардан четда ўз ҳолича ташлаб қўйилганлиги учун доимий назорат қилиш имконини бермайди. Янги тартиб-қонунлар орқасида улар фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларни қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига путур етказилди».¹

Бинобарин, юқори табақа вакилларига сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан зарба берилганлиги, шу боис уларни ҳамиша назорат остида ушлаш зарурлиги ўқдириб ўтилган. Умуман чор маъмурияти айниқса, дин пешволарини энг хавфли душман сифатида ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка сиқиб» қўйишга ҳаракат қилди. Шунингдек, у қозилик ва оқсоқоллик мансабларида хизмат қилаётган кишиларни ҳам «гаҳ деса қулга қунадиган» тарзда ушлаш учун арзимаган баҳоналар билан жазолаб туради. Масалан, вабо касали муносабати билан 25 қози ва муфтийлар эски қабристонларни ёпмасликни сўраб, маъмуриятга ариза ёздилар. Унга қуйидаги кишилар имзо чекканлар:

1. Қози Мансурхужа Хужакамолов.
2. Қози мулла Махсум Мирюсупов.
3. Қози мулла Ашир Муҳаммад Ниёзмухамедов.
4. Мавлоно мулла Абдумўмин Раҳмонбердиев.
5. Аълам мулла Азижон Раҳмонбердиев.
6. Муфтий мулла Мирубайдулла Мирюсупов.
7. Аълам Муҳаммадюсуп Муҳаммадбобохонов.
8. Муфтий хожи Камолиддин Шамсиддинов.

¹ Центальный Государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф-1282, ОП.3.0.д, 442, л.27.

9. Аълам Муҳаммадқодир мулла Муҳаммадқосимов.

10. Аълам Турсун Муҳаммад мулла Ниезбадалов.

11. Аълам Муҳаммад Обидмахсим Муҳаммад Содиккомолов.

12. Аълам Сайидхўжа Мирбурхонов.

13. Муфтий мулла Муҳаммад Иброҳим Миролим Суфиев.

14. Муфтий Муҳаммадали.

15. Аълам мулла Хўжақули Ғойиб Назар Суфиев.

16. Аълам Мавлонқул Нормуҳаммад Суфиев.

17. Аълам мулла Абдумумин Ашурмуҳаммад Суфиев.

18. Муфтий мулла Муҳаммад Назар Соҳибаев.

19. Муфтий Сойид Аъзамхўжа Орифхўжа Эшонев.

20. Муфтий Азиз Умархўжа Исахўжаев.

21. Муфтий мулла Абдурахмон Жумабай Суфиев.

22. Муфтий Фаҳриддин Хўжа Дониёрхўжаев.

23. Муфтий Муҳаммадҷон Муҳаммад Раимов.

24. Муфтий Исомиддинхўжа Содик Хўжа Аъламов.

25. Аълам мулла Эшонхон Миралимов.

26. Қози мулла Абдураззоқ мулла Сотиболдиев.

Улар оддий бир ариза ёзиб ҳукуматнинг қарорига норозилик билдирганликлари учун лавозимларидан четлатилди ва ҳибсга олинди. Ҳатто уларни оқлашни сўраб ариза ёзган бир гуруҳ элликбошилар ҳам қамоққа ташланди.

Шундан кейин бир гуруҳ нуфузли кишилар норози бўлиб шикоят хатини ёздилар: «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — қозилар шариат қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларни бекордан-бекорга лавозимларидан бўшатишгани билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариатга зид ишларни қилмаганлар».¹

Ҳарбий губернатор А. А. Абрамов қўзғолон кутарилишидан кўрқиб, агар тартибсизликлар руй берса у вақтда қозилар Сибирга сургун қилинишини очиқдан-очиқ маълум қилди.² Айни бир пайтда Қўқон уездининг бошлиғи агар дин пешволари бирор тартибсизликларда қатнашсалар мадрасаларни йўқ қилиниши ва вақф ерлари тамоман давлат ихтиёрига утказилишини эълон қилди.³

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-рўйхат, 332-иш, 43-бет.

² Ўша жойда, 22-бет.

³ Ўша жойда, 27-бет.

Ҳатто уларга хайрихоҳлик билдирган эллиқбоши-ларни ҳибса олади. Булар қуйидагилардир:

1. Муллабута Шоназбаев.
2. Мирмуҳаммад Муҳаммад Иброҳимов.
3. Уста Эрназар Холиқназаров.
4. Мўмин Хўжа Салимхўжаев.
5. Охунбой Муҳаммад Собиров.
6. Маҳаммад Ражаб Эркабоев.
7. Мулла Абдулқосимхўжа Нигматуллаев.
8. Мирусмон Мирнасибаев.

Қозилар ва эллиқбошиларни қамоққа ташланиши мустамлакачилик сиёсатидан «қони қайнаб» турган халқнинг ғазаби ва нафратини қизитиб қўзғолон кўтарилиши хавфи туғилди. Шу боис улар озод этилди. Бироқ айрим кишилар, хусусан Абу Наби Абдураҳмонов, Иса Мирзабоши Мирбаратов, Мулла Абдуқайом Алиев, Мулла Қурбон Ислому Хўжаевлар қисқа муддатли қамоқ жазосига тортилди. Рузи Маҳаммад Назармуҳаммадов, Муллахошим Мирза Қосимовлар «анча ишончсиз ва хавфли» кишилар сифатида Қўқон уездидан чиқариб юбориш ҳақида буйруқ берилди.

Қози мулла Ашур шикоят хатини ташаббусчиси сифатида Сибирга сургун қилинмоқчи эди, лекин вазиятни кескинлашиши туфайли ҳукм бекор қилинди.¹ Чор маъмуриятининг маҳаллий амалдорларига нисбатан зуравонлиги туфайли уларни орасидан халқ ғалаёнларига хайрихоҳлик билдирувчилар чиққан эди. Чунончи, уларнинг айрими вакиллари 80-йилларда мустақилликни тиклаш учун курашаётган гуруҳларнинг қатнашчиларига меҳрибонлик қилганлар. Масалан, 1885 йилда Наукат волостининг бошлиғи Содиқ Қулматов ва Бозор қўрғон волостини катта оқсоқоли мулла Калон Отанаев «қўзғолон қатнашчиларини бекитганликлари» учун ўз вазифаларидан олинган.² Маҳаллий маъмурият вакилларини қўзғолончиларга хайрихоҳлигини вилоят ҳарбий губернатори ҳам таъкидлаган: «Бизнинг (қўзғолон бошлиғи Дарвишхонни) қўлга тушира олмаганимизга аҳолини ва маҳаллий маъмурият вакилларини ёрдам қилмаётганлари сабаб бўлмоқда. Маҳаллий амалдорлар узо-

¹ Ўша жойда, 53-бет.

² Ўша жойда, ФИ-1, 31-рўйхат, 3-нш, 9-бет.

рини хайрихоҳликларини ниқоблаш учун турли асос-сиз сузларни тарқатиш билан шугулланмоқдалар».

Айниқса, хонлик вақтида мансабларга ва имтиёзларга эга бўлган, лекин «руслар келгандан кейин улардан маҳрум этилган» кишилар чор ҳукуматига қарши турганлар.

Ўлка генерал-губернатори А. Вревский сўзига қараганда улар осойишталик кунларда жим юрганлар, лекин янги солиқлар солинаётганда ёки қандайдир мушкул вазият юзага келганда аҳолини қўзғолон кўтаришга даъват қилганлар.¹ Шундай қилиб мустамлакачилик сиёсати бир томондан халқни ҳаётини оғирлашишига, иккинчидан маҳаллий юқори табақа вакилларини манфаатларига зарба беришга олиб келган. Бу ҳолат халққа ҳам, юқори табақа вакилларининг илғор қисмига ҳам умум душман — чоризмга қарши бирлашишга замин ҳозирлади. Бу ерда мустақиллик ва озодлик учун кураш туйғулари муҳим ўрин эгаллади. Ҳамда халқнинг барча тоифаларини бир ёқадан бош чиқаришни таъминлади.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, жамият маънавий ҳаётнинг асосий йуналтирувчи кучи бўлмиш Ислом динининг камситилиши ва унинг моддий асосларини чегаралаб қўйилиши дин пешволарини ҳам бош кўтаришга олиб келди. Асрлар мобайнида ҳукм суриб келган Ислом динининг ғайри диннинг «асирига» айланиб қолиши қўзғолоннинг энг муҳим омилларидан бири бўлди. Айниқса номоз вақтида рус императори номига хутбани мажбурий суратда ўқитилиши ачинарли ҳол эди. Шу боис, «газот» шиорини юзага келиши табиий ҳолдир. Бу хусусда Андижон қўзғолонининг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўгли шундай ёзади: «Мадраса вақфларини бони, вақф қилувчи вақфларнинг авлодларига буйруқ бериб, сотиб емоқларига фармойиш қилиб ва мусулмонларнинг жума номозларида (хутбаларида) подшоҳ (император)нинг номини қўйиб ўқимок, Куръоннинг «вал мушриқин» деган жойларидан «мушриқни» иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар.

Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни чақириб оқ подшоҳнинг номини жамиси

¹ Ўша жойда, ўша бет.

одамларга билдириб, масжидлардан, номозларда дуо қилдилар...

Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кучадан ё пристуф утиб қолса, ё беихтиёр курмай қолгон ва урнидан турмаган мусулмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар.

Андижонда бир неча муътабар одамларни кучада, халқ қошида «манга салом қилмадинг» деб ҳақорат қилиб, қамаб қуядиган бўлди...

Ариза берилса, кимга берилар эди? Яна шу золимларга берилур эди. Булар бўлса, ҳеч вақт камбағалларнинг арз-додига қулоқ солмас эди. Мана шундай қаттиқлик кунларда қолгандан кейин халқ орасида бу зулмларга қарши қўзғолончилик руҳи пайдо бўлиб қолди».¹

Демак, чор маъмурияти томонидан оширилган шафқатсиз зулм, туб аҳолининг қадри-қимматини ерга уриш ва уни ҳўрлаш, адолатсизлик ва зўравонликлар Андижон қўзғолонини юзага келтирган эди. Айни пайтда иқтисодий ҳаёт чуқур инқирозга учраб қашшоқлик таборо кенг қулоқ ёймоқда эди. Шунини айтиш лозимки, қўзғолонда Андижон атрофида яшовчи қирғизлар ҳам фаол қатнашганлар. Чунки, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати уларни ҳам оғир аҳволга солиб қўйган. Улар чор маъмурияти томонидан яйловлар ва экин майдонларининг талай қисмидан маҳрум этилди. «Тоғ-саҳроларда эса, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — камбағал қора қирғизларнинг тоғлардаги мулкларини тортиб олиб, ичкари руссиядан бир неча минг рус деҳқонларини кўчириб келиб, бўлиб бериб, охирида Элатия қирғизларни уз мол-мулкларига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатди. Шаҳар халқи золим ҳокимлар зулмидан безор бўлиб кучага чиқолмай қолганларидек, шунча кенг тоғлардаги қирғизлар ҳам ўзларининг ота-боболаридан бўён ёқиб келган, қуриган утинларидан ёқолмай қолдилар, балки тикони қолмади. От, мол, қўй, эчкиларни бемалол боқолмай, бир тарафдан: чўп, оғиз пули деб жарима солиб, пулларини олса, иккинчи тарафдан «туеқ пули» деб

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи эшон воқеаси. Т., «Чўлпон», 1992. 20—21-бетлар. Нашрга тайёрловчилар Сирожиiddин Аҳмад, Улуғбек Долимов, Шухрат Ризаев.

қўйларини ҳисоблаб олди. Учинчи тарафдан, ўрис му-
жиклари «маним экинимга кирди» деб молларини
«штраф» («жарима») қилиб олиб қўяр эди».¹ Шу ра-
вишда Кетмонтепа, Кузарт ва Андижоннинг бошқа ат-
роф жойларида истиқомат қилувчи қирғизлар мустам-
лакачилик сиёсатининг аёвсиз азоб-уқубатларини бош-
ларидан кечирмоқда эдилар.

Фарғона водийсининг ўзбек ва қирғизлардан таш-
кил топган, ўтроқ, ярим кўчманчи ва кўчманчи аҳоли-
си баббаробар ниҳоятда ачинарли аҳволга тушиб қол-
ган эди. Мана шундай оғир шароит ҳукм сураётганда
Муҳаммад Али халфа Собир ўгли сиёсий майдонда
пайдо бўлди. У 1856 йилда Марғилон шаҳарига
қарашли Шоҳидон қишлоғида урта ҳол оилада туғил-
ган. Уни Фарғона шаҳридан 25 чақирим жануби-ғарб-
даги Чимен қишлоғида туғилганлиги ҳақида ҳам маъ-
лумотлар бор. Унинг отаси бешик, беланчак, пахта-
нинг чигитидан ажратадиган чигириқ ва йиқ (ёки
дук) тайёрлаш билан шуғулланган. Муҳаммад Али
ёшлигиданоқ ақл-идрокли, меҳнатсевар ва адолатли
шахс сифатида танилиб, отасининг касбини давом эт-
тирган. Айни пайтда деҳқончилик ва пахсачилик би-
лан шуғулланган. У 1866 йилда ота-онаси билан Минг-
тепага келиб урнашадилар. Бу ерда Султонхон Тура
Эшонга мурид бўлиб, унинг хизматини уташ билан
бирга таълим-тарбиясини ҳам олади. Пировардида
Султонхон Туранинг муҳри босилган хати — иршади,
яъни ҳужжати бўйича Муҳаммад Али Эшон мақомига
сазовар бўлади. Бу табаррук зот Мингтепада халқ ман-
фаатларини кўзлаб, кўп фойдали ишларни қилган. У
асли касби бўйича Дукчи Эшон ибораси билан ҳам
аталган. Уни ўзбек, тожик, қирғизлардан иборат кўп
муридлари бўлиб, катта шўҳрат қозонди. Бу хусусида
Асака булимининг пристави Чанишев бошлиғига
ёзган ахборотида шундай дейди: Асакага қарашли
Мингтепа қишлоғига бундан 25 йил аввал келиб
ўрнашган, асли мингтепалик «Муҳаммадали Эшон»
деган бир киши эшонлик қилиб турган бўлсада, бу
кунларда ниҳоят кучайиб, бутун тоғлардаги қирғизлар-
ни ўзига тобе қилди: «Маним махфий олган ахборо-
тимга қараганда, муридлари ун мингдан ошган бўлса
керак, ҳаммалари эшонга шундай тобедирларки, агар

¹ Уша жойда, 21-бет.

амир қилса бир кунда жам булади. Агар шундай бора-верса, эҳтимол Эрон эшонларидек Россия давлатига исён чиқарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари амр фармонига инқиёд қилмаса, чунки хонақосига бир катта мактаб қилиб, тахминан 250 га яқин болаларни учта муаллим солиб, доимо ўқитиб турадир. Булар оз кунда ўқиб чиқсалар, кўпларини «Истанбул»га юбориб ўқитмоқчи эмиш. Буларнинг ҳар нечик булсада, манъ қилмоғи зарур эди».¹

Куришиб турибдики, Муҳаммад Али Эшоннинг таъсири доираси шу даражада кенг қулоч ёйганки, ўзбек, тожик, қирғиз ва бошқа туб аҳоли вакилларини уз ичига олган муридларининг сони ўн минг кишига борган. Уни Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона водийсида муридлари бор бўлган.

12-расм. Кузғолончилар сардори Муҳаммад Али халфа Собир Угли.

Муҳаммад Али Эшон халқнинг саводини чиқариш ва билимини оширишга ҳаракат қилиб, Мингтепада мактаб, мадраса ва иккита масжид қурган. Мингтепага яқин жойда «Эшончек» номида янги қишлоқни бунёд этди. У қузғолондан олдиноқ озодлик жарчиси сифатида ҳам танилганлиги учун чор маъмуриятини ташвишлантирган. Шу боис унинг фаолиятини текшириш учун комиссия тузилган. Бу комиссия Мингтепага келиб, Муҳаммад Али Эшонга қуйидаги саволларни берган:

- Ёшингиз нечада?
- 51 ёшдаман.

— Исми-шарифингиз?

— ИсмиМ Муҳаммад Али, отамнинг номи Мулла Исмоил.

— Қайси дин ва мазҳабдансиз?

— Мусулмон, «ханафий» мазҳабиданман.

— Қаерда ўқигансиз, қайси ерларда бўлгансиз?

¹ Уша жойда, 15—16-бетлар.

— Купроқ Бухоро ва Каррухда, Шахрисабзда уқиб, сунтра ҳажга бордим. Бу ерда икки йил яшадим. Ҳиндистонга утиб, Қашмирга бир йил турдим.

— Нсча йилдан буён эшонлик қиласиз?

— 26 йилдан буён.

— Муридларингиз қаерларда яшайди?

— Муридларим куп, қанча эканини билмайман. Улар қирғизлар орасида ҳам бор.

— Подшоҳ аъзамга қарашли қайси шаҳарларни кургансиз?

— Уз кишлогимдан тортиб, то Севастополь, Одеса, Қрим, Кафа, Ашхобод, Узунота, Тошкентни курдим.

— Бу бойлик ва иморатлар отангиздан қолганми ёки узингиз топганмисиз? Эшон булмасдан олдин ерсувларингиз бормиди?

— Отамдан бир кичкина ҳовли қолган. Бошқа бойлик йуқ эди. Ҳозирги мол-мулкларни ҳаждан келганимдан кейин 26 йил мобайнида орттирдим. Ҳали ҳам қатта бойлигим йуқ. Чунки уни бева-бечоралар ва камбағалларга сарфламоқдаман.

— Муридларингизнинг ҳаммаси камбағалларми ёки бойлардан ташкил топганми, қайсиси куп?

— Бой ҳам бор, камбағаллар ҳам куп. Уларни барчаси бизга бирдек биродарлардир.

— Муридларингиздан ҳадияларни сўраб оласизми ёки узларининг ихтиёрлари билан берадиларми? Бу ердаги одамлар илгари боймиди ёки камбағалмиди? Улардан сизга нима фойда бор?

— Биз ҳеч кимга «бир нарса олиб кел», деб айтмаймиз. Одамлар Худойим кўнглига солган нарсаларни келтирадилар. Буларни дарҳол қозонга солиб ва пишириб камбағалларга тарқатамиз. Муридлар аввалдан камбағал кишиларни ўз ичига олади.

— Сизга қайси кишилар яқин, бойларми ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

— Албатта, манга шу ерда хизмат қилаётган камбағаллар яхшидир. Узоқлардаги бойларни бизга фойдаси тегмайди.¹

Мазкур сатрлардан аёнки, Муҳаммад Али Эшон табиатан камбағалпарвар, муруватли ва ҳайр-эҳсонли киши ҳисобланган. У оддий бир оилада туғилиб, зур

¹ Уша жойда, 17—18-бетлар.

истеъдоди, меҳнатсеварлиги ва камтарлиги туфайли юксак эшонлик унвонига сазовор булган. Шу боис у нафақат уз халқи, балки қирғизлар орасида ҳам катта обрӯй ва ҳурмат қозонди.

Аввалом бор, Муҳаммад Али халфа Эшон узи истиқомат қилаётган Мингтепа, Тожик ва Қашқар сингари қишлоқларнинг пири, фаҳри ва гурури эди. Айрим маълумотларни кўрсатишича, ўша қишлоқлар анча салоҳиятли ҳисобланган. Масалан, Қашқар қишлоғида — 340 хонадон ва 2102 киши, Мингтепада — 64 хонадон ва 450 киши яшаган.¹

Қирғизларнинг юқори табақа вакиллари Муҳаммад Али халфа Собир ўғли билан ҳамиша маслаҳатлашиб ва дардлашиб турганлар. Чунончи, «Кетмонтета, Кугарт тарафларидаги қирғизия катталари, «манноф» ва «маннофзода»лари унинг ҳузурига бориб, безор қилган мужиклардан диққат бўлиб, уларнинг подшоҳини орқа қилиб берган дашномларига чидайолмай, 1896 йилда кўп одам жам бўлиб, Кугартга тўпланиб, Йиқчи Эшон (Дукчи Эшон) ҳузурига кетиб, қуйидаги ёзиладиргон маслаҳат ва аризаларини қилмоқчи булдилар. Лекин, қирғизларнинг бу йигин ва жамиятлари фақатгина мужиклар зулмига қарши бўлиб, бунга машҳур Шодхон Ботур деганнинг набираси бошчилик қилган. Тахминан 25 киши Йиқчи Эшонни зиёфат қилиш муддаосида келиб, эшонни зиёфат қилиб, кейин мусоҳаба уртасида мужиклардан шикоят этиб, айтдиларки: агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йиғилиб, мужиклар устига ҳужум қилиб, ҳаммаларини от оёғида бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесараңжом қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизни ўлғонимиз яхшироқдир. Ғазотга ижозат беринг, деганларида Эшон: «Биродарлар! Ҳали вақт эмас, андак фурсат бор, ҳаммамиз бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмаймиз, бир оз фурсат бор. Тафаккур қилиб турунглар! Ман ўзим бош бўлиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар халқини ўзимизга ер қилиб, кейин ишни бир йўла бошлаймиз», деб буларга таскин берган эди. Бу сабабдан қирғизлар андиша қилиб: «Эшонимизнинг ўзи бир нарсани билдилар. То ишимиздан хабар бўлгунча таваккуф

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 216-бет.

қилайлик» деб қайтиб кетган эдилар. Мана шу 1896 йилдан бошлаб мужиклар тепасига ҳужум қилиш ва миллий қузғалиш ҳаракати куринган».¹

Демак Муҳаммад Али Эшон қирғизларнинг ҳам пири сифатида гавдаланиб, уларнинг миллий зулмга қарши курашининг тарафдори бўлган. У «Николай зулми остида қолмаймиз» ва «мени ўзим бош бўлиб» биргаликда курашамиз деб ватанпарварлик туйғуларини изҳор этган. 1897 йилда ҳам Кетмонтепа ва Кугартада 1000 кишидан иборат қирғизлар тупланиб, қузғолон кутаришга рухсат берилишини сураб, Муҳаммад Али Эшонга киши юборганлар.² Аммо у дарҳол улар ҳузурига етиб келиб бош кутармасликка кундирган. Бунга сабаб шу эдики, Муҳаммад Али Эшон қузғолон кутаришга ҳали шароит етилмаганлигини яхши биларди. Унинг мақсади айрим жойларда тарқоқ ҳолда эмас, балки вилоят ва шаҳарларининг аҳолиси ҳам жалб қилган ҳолда озодлик курашини бошлашдан иборат эди. У бунга эришмоқ учун зимдан тайёргарлик кўрмоқда эди. 1897 йилда Муҳаммад Али Эшон Фарғона вилоятидаги нуфузли кишиларга, хусусан Андижон шаҳридаги Жомеъ мадрасани қураётган Муҳаммад Алибой Холмирзабой ўғлига, Саъмий Охун ва Ҳолиқберди Охун сингари муддарисларга, Уш шаҳридаги Қурбонжон додхоҳ ва Қамчинбекнинг фарзандлари, Якуб Охун аъламга, Марғилондаги Муҳаммад Юсуфжон Эшон ва Сайид Аҳмадхужаларга, Наманганда Яҳёхон Тура ва Қодирхўжа ва бошқа кимсаларга махфий хатлар юбориб, босқинчиларга қарши курашишга даъват этди. Масалан, Муҳаммад Алибой Холмирза ўғлига ёзилган хатнинг мазмуни қуйидагича бўлган: «...ҳар хил фитна ва фасад кўпайиб, оламни кўфр зулмати босиб, аҳли ислом ниҳоят ҳор бўлгандир. Бу фасод вақтларини даф қилмоқ бизнинг зиммамизга фарз бўлгандир. Чунки, фақирга бу хусусида гойибдан ҳам ижозат бўлган эди. Кўп замондан буён фурсат пойлаб, шу вақтга етдик. Энди вақт яқин бўлиб, қараб турмоққа фурсат қолмади, ҳаммани исломга жаҳд фарз бўлиб қолди, энди фурсат ганимат, шу золим ҳукуматдан қутулишга саъй қилмоғимиз ва жиҳад қилувчиларга ердан бермоғимиз зарур, балки

¹ *Фозилбек Отабек ўғли*. Ўша иш, 21–22-бетлар.

² Ўша жойда, 22-бет.

фарз бўлди. Бинобарин, марҳамат қилиб, Мингтепага, бизнинг фақрхонамизга шавол (- - - -) ойининг ун бешинчисигача ташриф қилсалар, шу хусусда маслаҳат қилсак, деб, қадамларига мунтазирмиз».¹

Шу мазмундаги «чақириқ қоғоз»лари юқорида қайд қилинган кишиларга Муҳаммад Али Эшоннинг муҳри босилган ҳолда тарқатилган. Бу хатни олганлардан бири Андижонлик Маҳмудалибой шундай жавоб берган: «...юборган хатлари келиб тегди. Мазмунидан вақф бўлиб, шу ҳолда арз қиламиз, ким бу рус подшоҳи — катта подшоҳдир, бунга муқобил бўлмоқ ниҳоят мушкул ишдир. Биздек фақирлар қулидан келмай қолиб, охири кўп бесаранжомликларга боис булурмикин. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга поездлар келиб қолган, йўл яқин бўлган. Жанобингизни ман қилмоққа бизда қудрат йўқ. Узлари соҳиб ихтиёрдирлар. Лекин, ҳар ишда маслаҳат ва мушоварат лозимдир. Ниҳоят, уйлаб иш қилинса, яхши бўладир. Ва Оллоҳ, ҳеч мусулмон киши бу золимлар қулида қолмоққа розилиги йўқдир. Шаҳарлар узбекларга тор бўлгандек, тоғлар қирғиз, элатияларга тор бўлди, балки Туркистон мусулмонларга торлик қилди. Нима қилайлик, ноиложмиз. Қулимизда ҳеч нарса йўқ. Етарлик асбоб ва хазина йўқ. Ҳар нечик бўлсада, ишнинг оқибатини уйлаб, бева-бечораларнинг фикрини қилмоқларини илтижо қиламиз, деб ёзувчи мискин ва гариб Маҳмудали».²

Гарчанд Маҳмудалибой узининг ушбу жавоб хатини чор ҳукуматининг ҳукмронлиги ва зулмига қарши курашиш тарафдорлигини изҳор этган бўлса-да, лекин Россиядек катта давлат билан туқнашишга етарли куч ва маблағ йўқлигини уқдириб утади. Бу билан кўзғолонга қушилишга розилик билдирмай фожиали оқибатларни инobatга олишликни баён этади. Кейинги воқеалар шуни кўрсатадики, хатларни олган кишиларнинг кўпчилиги ғалабага ишонмай розилик билдирмаган бўлса керак. Чунки, кўзғолон пайтида уларни қатнашганликлари қайд қилинмаган. Муҳаммад Али Халфа Эшон, Курманбой Умарбоев ва Қурбонқул Сатторов сингари энг яқин одамлари орқали 100 та «чақириқ қоғози»ни қирғиз элатига тарқатган.

¹ Ўша жойда, 24-бет.

² Ўша жойда, 25—26-бетлар.

Улар асосан Норин ва Қорадарё оралигидаги қирғиз волостларига улашилган.¹

Бундан ташқари қуйидаги мазмунда аҳднома тузилди: «Аллоҳ йўқ жойдан ун саккиз минг оламини яратиб, инсонга мукаммал бир қиёфа бахш этиб, уни барча жонзотларнинг соҳиби, Одаматони эса Ҳалиф қилиб кўтарди. Бутун оламини Аллоҳ пайгамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул Ҳазратни тахтга утказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй, пайгамбар! Ғайридинлар ва имом-эътиқоддан қайтганлар билан жанг бўлгусидир». Бунда узига содиқ қолган ва энг яқин бўлганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду-насиҳат қилиб дедиларки: «Кимки газоват йўлида ўз мулки ва ҳаётини Аллоҳ ва Пайгамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари бўлгусидир». Улар номуносиб бандаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсталик сифатида қолдирдилар. Шундай экан, узимизни Аллоҳнинг қуллари ва Пайгамбаримизнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар, албатта газоват эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва Пайгамбар йўлидаги бу муқаддас урушда биз голиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз қуйида ўз муҳримизни босганлар, олдимизга Каломуллони қуйиб, Аллоҳ ва Пайгамбарга қасамед қилиб Халифамиз (Муҳаммад Али Эшон) билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар узимизга бино қўйганимиздан шайтоннинг васвасасига учиб ёки ширин жонимизни уйлаб қўрқиб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак дузахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора бўлсин, қиёмат куни шармандаю-шармсар бўлайлик. Бу сузларнинг тасдиғи учун муҳрларимизни босдик».²

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди. Ички Лин волостидан. Қозиликка номзод.

2. Мулла Қосим Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостининг Қора-Қўрғон қишлоғидан.

3. Ҳайитбой понсод Эрназаров ўғли — Яккатут волостининг Ермозор қишлоғидан.

4. Орзиқулбой понсод — Хонобод қишлоғидан.

¹ ЎЗР МДА, ФИ-17, 1-руйхат, 31137-иш, 30-бет.

² ЎЗР МДА, ФИ-17, 1-руйхат, 3117-иш, 27-бет. *Эамназаров А.* Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1994, 30—31-бетлар.

5. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба.
  6. Мулла Ғойибназар Ортиқ Суфи ўғли — Қува волостининг бошлиғи.
  7. Алибек додхо Жаббор ўғли — Андижон уездининг Жалолқудуқ волостининг собиқ бошлиғи. Қўқон хонлиги вақтида лашкарбошилиқ қилган..
  8. Ғойибхўжа Муҳаммад Мурод ўғли — Марғилон уезди Шаҳрихон волостидан.
  9. Муҳаммад Зиёвуддин Маҳсум домла Шариф ўғли — Кулин волостидан.
  10. Умар додхо — Ушдан, Қўқон хонлиги вақтида лашкарбошилиқ қилган.
  11. Соттибой Мирза.
  12. Отақул понсод — Ичкилин волостидан.
  13. Рустамбек Соттиболдиев — Андижон шаҳаридан.
  14. Маллабой Абдураим ўғли — Андижон шаҳаридан, савдогар.
  15. Иноятхон Тура ўғли — Марғилон уезди, Ёзвон волости Хонобод қишлоғидан.
  16. Мулла Мадамин Азимхўжа ўғли — Марғилон уезди, Мингтепа волостининг оқсоқоли.
  17. Яқубназар Махрам — Марғилон уезди, Кулин волостининг собиқ раҳбари.
  18. Мулла Искандар Азим — Марғилон уезди, Кулин волостидаги Бешқатчи қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
  19. Мулла Нурмуҳаммад Мулла эллиқбоши.
  20. Эрназар Араббой эллиқбоши.
  21. Охун Хўжа.
  22. Мулла Маҳмудхўжа Қозихўжа ўғли — Марғилон уезди, Кулин волостидан, қозиликка номзод.
  23. Мулла Имомқул Парпи Амин ўғли — Кулин волостидан халқ суди.
  24. Хўжажон — Мингтепа волостидаги Бобохўжа қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
  25. Эрназар Тиллабой — Мингтепа волостидаги Кутчин қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
  26. Қайм Мирмуслим — Мингтепа волостидаги Найман қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
  27. Аюб Қурбон ўғли — Мингтепа волостидаги То-жик жамоасининг оқсоқоли.
- Ушбу руйхатда кўрсатилганларни кейинги 11 таси

Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг Мингтепадаги хонадониди тинтувда топилган алоҳида аҳдномага имзо чекканлар.¹

Гарчанд юқорида баён этилган аҳднома диний руҳда изҳор этилган бўлсада, лекин аслида унинг заминида озодлик учун кураш ғояси ётибди. Бу ерда шуни этиб олиш лозимки, ўтмишда дин маънавиятининг йўналтирувчи кучи бўлганлиги учун озодлик курашига диний тус берилган. «Газот» шиори худди шунинг акс садоси эди, халос.

Кузғолон ғалаба қилган тақдирда, Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг 17 ёшли жияни Мусулмонқул хонлик тахтини эгаллаши лозим эди.

Эшоннинг атрофидаги нуфузли сафдошлари Туркиянинг ёрдами ва номидан фойдаланиш учун унинг ҳукмдори номига хат юборганлар.² Аммо Туркиядан жавоб хати олинганлигини тасдиқловчи далиллар йўқ. Лекин Эшонга Туркия султони номидан қалбаки хат ва совғани келтириб, уларни асслигига ишонтирилган.³ Амалда Туркия билан алоқа ўрнатилмаган ва бунга имконият ҳам йўқ эди. 1898 йилда «Рус инвалиди» газетасида ёзилишича Абдужалил деган кимса Қашқардан келиб, Муҳаммад Али халфа Эшонга «Туркия султони томонидан юборилган хат ва тўнни топширган» эмиш, лекин уларни асслиги тасдиқланмаган.⁴ Уша йили 14 июнда Туркистон ҳарбий округининг штаб бошлиғи Н. Белявскийнинг билдирилишича «Туркия султонидан ҳеч нарса олинмаган».⁵

13-расм. Орзиқул понсод.
Муҳаммад Али халфа Собир
ўглининг сафдоши.

¹ ЎзР МДА, ФИ-723, 1-рўйхат, 20-иш, 477—478-бетлар.

² Уша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 18-иш, 2-бет.

³ «Русский инвалид», 1898, № 27.

⁴ Уша жойда, 184-бет.

⁵ ЎзР МДА.ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

Абдужалилни Қашқарга борганлиги ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқланмади. 1899 йилда Россиянинг Қашқардаги бош консули Н. Петровский уни Қашқарда топилмаганлигини Туркистон генерал-губернаторига билдирди.

Бундан ташқари уни Туркистон ҳарбий округининг штаби бошлиғига юборган хатида шундай дейилган: «Муҳаммад Али Эшонга юборилган хат «Султон фармони эмас, балки хати-иршоддир, яъни сўфизм таълимоти бўйича, узини қутқаришнинг тўғри йўли кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир. Хужжат шубҳасиз сохта, сабаби Султон Пайгамбар нойиби сифатида сўфизмда бўла олмайди, чунки сўфизм билан мураса қилинади, лекин тан олинмайди. Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (мушриддан) хатти-иршод олган бўлиши мумкин эмас».¹ Шу тариқа Туркия Султонининг хати ва совғаси асл нусхалиги исботланмади. Бу масала билан шуғулланган бир муаллиф ҳам «қўзғолонда мусулмон давлатларининг вакиллари катнашганликлари исботланмади» — деб ёзган.²

1898 йилда генерал-лейтенант Корольков ўзининг ҳисоботида қўзғолоннинг сабабларига тўхтаб, Муҳаммад Али Эшонни Туркия билан алоқада бўлганлигини исботланмаганлигини уқдириб утди. У Туркиянинг улкадаги халққа таъсир этувчи кучини шундай изоҳлаган: «Кейинги вақтларда улкада бир мақсадга ва хужжатга эга бўлмаган Туркия фуқаролари пайдо бўлди. Шунингдек, Туркиядан туркларнинг греклар устидан қозонган галабасини улуғловчи Константинополь китоблари келтирилди. Ниҳоят куришиб турибдики, Дукчи Эшонни исен кутаришга Константинополни таъсири тўппа-тўғри бўлмаган булсада, лекин унга яқин доирадан булган».³

Бинобарин қўзғолонни Туркиянинг бевосита таъсирида кутарилганлиги ҳақидаги фикрлар тахминлардан иборат эди, холос. Аслида олдинги саҳифаларда кўрсатилганлигидек, қўзғолон оғир шароитни маҳсули ҳисобланиши билан бир қаторда асрлар оша давом этиб келаётган ахлоқ-одобни издан чиқиб бориши ҳам сабаб булган. Бу хусусда И. И. Корольковнинг ҳисо-

¹ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1992, 59-бет.

² «Исторический вестник», 1908, № 5.

³ ЎзР МДА, ФЦ-17, 1-рўйхат, 33 117-иш, 2-бет.

ботида келтирилган Муҳаммад Али Эшоннинг терговда айтган сузлари диққатга сазовордир. «Мадали Эшоннинг сузича, — дейилган ҳисоботда, — уни халқнинг ахлоқ-одобини бузилаётганлигини ҳамиша тинчсизлантириб келган. Гарчанд, бундай ҳолат Қўқон хонлигининг кейинги йилларида бошланган бўлсада, лекин бунинг учун у худонинг амри билан ҳалокатга учради. Руслар ўлкани урушиб олгандан кейин эса аҳвол анча ёмонлашди. Одоб-ахлоқни бузилиши, фоҳишалик, ичкиликбозлик, қиморвозлик ва оилани заифлашишини кучайишида уз ифодасини топди. Умуман, одамлар орасида шариат талабларига зид иш қилиш зўраймоқда. Гарчанд рус маъмурияти халқ билан хушмуомала қилаётган бўлсада, лекин закотни ва вақф ташкилотларини йўқ қилди ва Маккага, ҳажга боришни таъқиқлади. Айни бир пайтда у халқ таълим-тарбиясига эътибор бермади. Эшон бу номаъқулчиликни гуё Туркия султониغا ёзиб ундан уртага тушишни ва ҳаётни шариат асосида юргизишликни Рус давлатидан сўрашини илтимос қилган эмиш. Бу билан эшон Рус давлатини худонинг қаҳр-ғазабидан ҳоли этмоқчи булган эмиш».¹

Афтидан, терговчи рус маъмурияти вакилларини Марказий ҳукумат олдида қўзғолон учун жавобгарлигидан ҳоли қилиш ва уни сиёсий йўналишини ҳаспўшлаш мақсадида Муҳаммад Али Эшоннинг сузларига маъмуриятнинг мақтовчи баъзи сузларини киритган. Бунинг рус тилини билмаслиги туфайли қилиш ҳеч гап эмас эди. Тергов ҳужжатларини узида ҳам Муҳаммад Али Эшоннинг «халқ рус ҳукумати томонидан ҳеч қандай сиқувларни кўрмади, норозиликни танҳо сабаби вақф ерларини давлатни қўлига утишида»² деган кўрсатма мавжуд. Ваҳоланки, қўзғолончилар унинг бошчилигида босқинчилар ҳукмронлигини ағдариш маъносини англатувчи «газот» шиори билан ҳаракат қилган эдилар. Бу ҳақда ҳарбий прокурор Долинский фикри ҳам далолат беради: — «Дукчи Эшон ўлкада рус ҳукмронлигини ағдариш мақсадида қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қурол билан бош кўтаришга отлаңтирди».³

¹ Уша жойда, ФЦ-723, 1-руйҳат, 18-иш, 52-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

³ Уша жойда, 13-иш, 15-бет.

1898 йили 17 майда Мингтепада кечқурун минг киши қатнашувида кенгаш утказилиб, Муҳаммад Али Эшон халққа қарата мурожаат қилган: «Эй, мухтарам мусулмонлар! Эй биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нафиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло ўзи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга ўрус келди. Худоёрхон урнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев ултирди. Фаргона хонлиги срида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Ўрис ватанимизни истило этди. Сунгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоққа бошлади, биласизларки, мусулмонларни ахлоқи бузилди. Ўриснинг келғонига ўтгиз йил тўлмай, мусулмонлар рибога айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадиган бўлди. Хулоса (шулки) шариатимиз хор, мусулмончилик ғариб бўлди. Ҳурриятимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз махс бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Николаини, яъни бир ўриснинг номини жума намоз ҳутбасида ҳутбага қўшиб ўқилсин деб ва яна кучирма сиёсати ила ватанимизга мужиклар (руслар)ни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Кубони — Федченко, Марғилонни — Гурчакоф, (Горчаков), Симни — Искобилиф, (Скобелев), Боғдодни — Серова, Конибодомни — Милников, (Мельников) деб ҳамма шаҳарларимизга бирор ўрус генералларнинг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарнинг кўнғирогини жаранг-журунг овози кўпайди. Банка деган бир рибохона қурилди, динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг халқуми бўлгонди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган фискаҳона қилди, фискаҳнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аскар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарига урганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».¹

Мазкур ватанга содиқлик туйғулари билан сугорилган сатрлар шу даражада асосли ва ёрқин равишда

¹ Мусо Туркистоний. «Улуғ Туркистон фожияси». Машина, 1979, 107-бет.

ифода этилганки, изоҳлашга ҳожат йўқ. Улардан кўзғолонда асосий мақсад ватан ва дин озодлигини таъминлашдан иборатлиги яққол кўрсатиб турибди. Уларда барчага тушунарли оддий сўзлар билан Туркистон улқасини бошига тушган миллий зулм, адолатсизлик ва умуман мисли кўрилмаган фожиалар ўз ифодасини топган.

«Эй мусулмонлар, — деб сўзини давом этдирган Муҳаммад Али Эшон, — буларга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ таоло ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумига ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак бу кофир яна баттар қилур! Вой бизнинг ҳолимизга!

Тарихда ўтган муаззам бир салтанат кўрган қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зирух чидамас. Қани биздаги шижоат, қани ажодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди? Динда мадфун 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси туркий, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ханафий мазҳабидур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари тупланган Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабкат этганлиги ўқувчилар диқбатига арз ўлиндур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилмоғондур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ ажоднинг набираларимиз».¹

Кўриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшон ўзбеклар жаҳон тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк Туркистоннинг фарзандлари эканликларини эслатиб, чор ҳукуматининг ҳукумронлиги ўрнатилгандан сўнг ҳар жиҳатдан орқага кетганликни ва жамиятда бузилиш содир бўлаётганлигини ўқдириб ўтган. У ўз нутқини давом эттириб, яна дедики: — «Эй мусулмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайғамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар сизларга жиҳод лозимдир, жиҳод эътиқод, Аллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак шаҳид, ўлдирсак гозий бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рўдапо босқинчидан қутулиш йўқ.

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

— Эй муминлар, кузингизни очинг! Гафлатдан бедор булинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

— Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, уз ватанимиз, уз юртимизда узимиз ҳуқумат курайлик. Бунинг учун биздан гайрат истайдур, жиҳод истайдур, фисабиллоҳ жиҳод вақти келди».¹

Демак, Муҳаммад Али Эшон ҳақ-ҳуқуқларни, яъни озодликни ва мустақилликни тиклаб миллий давлатни тиклаш учун курашишга даъват этди. Мазкур сўзлар ҳазрати Эшон овозларидан жаранглаганда кенгашдаги халойиқ ватан ва дин учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо этажакларини бир оғиздан изҳор этдилар.

Унинг она-юрт озодлигига курашга отлантирувчи жўшқин ва жанговар сўзлари жамоа аҳолини оёққа тургизди. Чунки, унинг сўзлари эзилиб ва ҳўрланиб ётган халқининг юрагидаги дардини ва фикри-зикрини тўла ифода этган эди.

Муҳаммад Али Эшон ва унинг сафдошларининг режаси бўйича қўзғолон бир вақтда Андижон, Марғилон, Ушда кутарилиб, у ердаги ҳарбий горнизонларга зарба берилиши лозим эди. Сўнгра Тошкент, Чимкент, Самарқанд ва бошқа жойларда ҳам чор ҳуқуматининг ҳукмронлиги қўпориб ташланиши назарда тутилган. Ниҳоят, қўзғолонни бошлашга киришилди. Бу воқеани Фозилбек Отабек угли шундай таърифлайди: «Эшоннинг Мингтепадаги Хонақоҳи уч-тўрт кун ичида одам билан тўлиб қолди. Кетмонтепа ва Кугарт тарафидан келадиган одамлар майдаларини юбориб, катталари одам тўшлаб тургонлар ва чоршанба куни келишга тайёрландилар. Шу ўртада сешанба куни бўлиб, эшон ниҳоятда шошиб қолган ҳолда, Хонақоҳида 500 дан ошиқроқ узбек, қирғиз йиғилгон эди. Энди бу гап шойи бўлиб кетди. Ушбу кундан қолмай жўнасақ булади. Андижонликлар ҳам тайёр, мунтазир. Агар ҳуқуматлар хабардор бўлиб қолсалар, ишимиз йўқдир, деб Кугарт довонига икки кишини чақиртириб, қирғиз катталарига «бизлар ушбу номоз шомни ўқиб отланамиз, бизга қарашлилар тездан одамларни тўшлаб, йўлга чиқсунлар! Асака йўлида топишамиз».²

Бу хат қирғизларнинг Чибел волостини бошлигига етказилди. Аммо, қирғиз бийлари, аввал Муҳаммад Али

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Фозилбек Отабек угли. Ўша иш, 27-78 бетлар.

халфа Эшон ҳазратлари биз томонга келсинлар, бу ердаги мужикларни тор-мор этиб, сунгра биргаликда Андижон шаҳарига юрамиз, деб жавоб хатини юборди.

«Улардан хабар келгунча, деб ёзади, — Фозилбек Отабек ўгли, — эшоннинг Хонақоҳида тўпланган беш юзга яқин одам тўполон қилиб, эшонни олиб чиқиб, оқ кигизга солиб, кўтариб, такбир айтишиб, ғалва қилиб юбордилар.

Ниҳоят, тўполон кучайиб кетди, асло таваккуфнинг иложи бўлмай қолди. Бирдан суфилар эшонни ҳол-жонига қўймай, Дулдул номли буз отига миндирдилар. Хонақоҳни айлантириб, зикри-само қилиб юбордилар. Мингтепада қиемат барпо бўлиб, ҳамма хотин-ҳалаж, эркак кучага чиқиб, «Эшонхон кутарилди!» деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирдан ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, кимдир пичоқ, кимдир шоп, кимдир тўппонча, қайсилари милтиқ, хулоса ҳар ким топган нарсасини олиб, тахминан олти юз чамаси бўлган киши шаҳарга (Андижон)га жунаб қолдилар».¹

Қўзғолончиларни кўрсатилган тарзда Андижон шаҳарига юриш қилганлигини архив маълумоти ҳам тасдиқлайди.² Унда кўрсатилишича қўзғолончилар оқ от минган Муҳаммад Али Эшон бошчилигида Кутчи, Баргон, Қора-Қўрғон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Хонақанд, Робот, Дархон, Сарикуй, Найдин, Кўкча ва Донга сингари қишлоқларни босиб утган.³ Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тўра бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қўшилдилар. Чунки етарли даражада куч тўпланмаслиги орқасида Иноятхон Тўра Марғилонда қўзғолон кутаришга эриша олмади.

Қўзғолончилар йўлда айрим золим маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Фарғона вилояти ҳарбий прокурорининг кўрсатишича, қўзғолончилар Кулла волостининг қозиси Мулла Юлдашни ўлдириш учун уйга бостириб кирдилар, лекин у қочишга улгурган эди. Шундан кейин, оломон қозини уйини талон-тарож қилдилар.⁴

¹ Фозилбек Отабек ўгли. Ўша иши, 27—28-бетлар.

² ЎзР МДА, ФЦ-17, 1-рўйхат, 731137-иш, 17-бет.

³ Ўша жойда, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ «Красный архив», Т.3, С.166.

Қузғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булақбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язёвон, Яккатут, Когорт, Сусамир, Кенгкул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси қатнашди. Қузғолонга Кулин волостидаги Қорақўрғон қишлоғини аҳолиси Мулла Қосим Мулла Сойибов бошчилигида қўшилган. Қузғолончилар Андижонга яқинлашганда шаҳардан бой савдогар Алибой бойвачча томонидан юборилган 200 киши келиб қўшилишган.¹

Қузғолончилар учун ҳар бири 400 кишини ўз остига оладиган 8 та байроқ тайёрланган эди. Уларнинг бештаси Андижонга борадиган қузғолончиларга берилди, қолганлари эса Уш, Марғилон ва Қирғиз ерларида кутариладиган қузғолончиларга берилиши лозим эди.²

Улар Кутчи, Қора-Қўрғон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Ҳақанд, Робот, Дарҳон, Сарикўй, Найдин, Кукча ва Донга сингари қишлоқларни босиб ўтганлар.³

Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қўшилдилар. Чунки етарли даражада одамларни тупланмаслиги орқасида Иноятхонтура Марғилонда қузғолон кутаришга эришолмади.

Қузғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булақбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язёвон, Яккатут, Кочорт, Сусамир, Кенгкул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси фаол қатнашганлар.

Қузғолончилар Андижонга яқинлашганида шаҳардан бой савдогар Алимбойвачча томонидан уюштирилган 200 киши келиб уларга қўшилган.⁴

1000 пиёда ва 1000 отлик кишиларни ўз ичига олган қузғолончилар тун бўйи юриб Андижон шаҳрининг Чоканд деган жойига келадилар. Бундан кейинги воқеалар ҳақида маҳаллий ва архив маълумотларидан иборат ҳужжатлар мавжуд. Улардан бири Фозилбек Отабек ўғли ёзади: «Қузғолончилар Чокандда бир

¹ ЦГВИА России.Ф-400, оп.1, д, 2178, л, 30.

² Ўша жойда, ўша бетда.

³ Ўша жойда.ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ ЦГВИА России.Ф-400, ОП.1., д 2178, л, 30.

оз тухтаб, кейин янги шаҳарнинг шимол тарафи билан юриб, алҳол вайрона исми билан машҳур жойлар эди, аввал ҳаммаси иморатли маҳаллалар бўлиб, янги (рус) шаҳаридаги солдатларнинг турадиган жойларига бир чақирим ҳам қолмас эди, шу ерга келиб, кўчада турган бир қоравулни ушлаб олиб: «Бизни солдатлар ётадигон жойга олиб борасан!» деб турган вақтда, орқаларида қолганлари «Афгон бағи» деган Имтихон боғига кириб, ичидаги Имтихончи Турани улдириб, туғларини қонга буяб етиб келдилар.

Бечора қоравул солдатларнинг ётадиган жойларига бошлаб кириб, ўзи қочадир. Улар бирдан отдан тушиб қатор-қатор ухлаб ётган солдатлар устига ўзларини ташлаб, қайсилари бўғиб, қайсилари пичоқлаб, қўлидаги шоп билан чопиб, баъзилари калтак билан уриб овора бўлиб турганда, иккинчи қаторда, ичкарида ётганлар уйғониб қоладилар ва ҳодисани кўриб, қайсилари туриб қочадилар ва баъзилари милтиқларини олиб, бирдан ота бошлайдилар. Милтиқлар отила бошлагандан сўнг булар тоқат қила олмай, тўполон қилишиб, орқаларига қайтадилар. Андижон эски шаҳарига тонг отган вақтда кириб, бозор ичида: шаҳарни олдик, ҳозир карнайчи топиб, шаҳар Муҳаммад Али Эшонники, деб эълон қилдирамиз деб туриб, яна тоқат ва бардош қила олмай, бирдан қочдилар ва эрта билан соат олти, номоз вақтида эски шаҳар, Қорабура тарафи билан чуволиб чиқиб кетдилар».¹

Қўзғолончилар пичоқ, болта, сўйил ва бошқа оддий нарсалар билан замонавий қуроолланган ҳарбий горнизонга ҳужум қилиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш этдилар. Уларни бундай жасорати юраги ва қалбида қайнаб турган озодлик ғояларининг маҳсули эди, албатта.

Ҳарбий қисм юзма-юз жангларда қўзғолончиларни шафқатсизларча отиб ташлай берди. Улар ёмғир каби ёгдирилиб турилган душман уқларига охиригача бардош бера олмай турли томонларга қочдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Али Эшон ҳам қочишга мувофиқ бўлди.

«Агар Эшон, — деб ёзади Фозилбек Отабек ўғли, — эски шаҳарда тухтаб, соат саккиз-унларгача

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иш, 28—29-бетлар.

турса эди, ов бош туполон бўлиб, эҳтимол халқ тўпланиб кетиб, «Миллий муҳорабаси» бошланса эди. Чунки, у вақтларда умумий халқ Россия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор бўлиб, қўзғалишга фурсат тополмай юрар эди».¹ Дарҳақиқат, қўзғолончилар эски шаҳарда зулмдан сабр косаси тулиб тошган халқни уларга қўшилиши турган гап эди. Қўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши хусусида унинг фаол қатнашчиларидан бири Матмусанинг терговда берган маълумотлари ҳам қимматлидир. Унинг айтишича, май кечаси Мингтепада Фаргона вилоятининг барча уездларидан келган кишилар билан кенгаш ўтказилган. Жумладан, Уш уездидан қирғиз Умарбек додҳо ҳам қатнашган.²

Кенгашда Муҳаммад Али Эшон она юрти босқинчилардан тозалаш ҳақида гапирган. Унинг узини бошчилигида Андижонда, Умарбек додҳо раҳбарлигида эса Ушда қўзғолон кутаришга келишилди. Марғилонда Иноят додҳо қўзғолонга бошчилик қилиши керак эди.

Муҳаммад Али халфа Эшон кенгаш охирида одамларга тўн кийгизиб Маҳмуд девон Тошқаевга Науқатдаги барча муридларига Умарбек додҳо бўйсинишлари лозимлигини билдириш топширилди. 16 майда Муҳаммад Али халфа Эшон ҳовлисида 1000 киши тўпланди. Уларни орасида Курчат оқсоқоли, 1873 йилда қўзғолонга бошчилик қилган Пулатхоннинг айрим сафдошлари бор эди. Масалан, Пулатхон қўлида хазиначи бўлиб ишлаган Отақул понсод шулар жумласидандир. «17 майда, — дейди Матмуса, — кечқурун соат 8 да бирданига «газот» эълон қилиниб, оломон Андижон томонга йўл олди. Мулла Аҳмад бошчилигидаги бир гуруҳ қирғизлар олдин жўнатилиб, уларга телеграф симини узиш топширилди. Байроқлар кўтарилгач, қўзғолончиларнинг олдинги сафида Муҳаммад Али халфа Эшон билан борган оломон орасида кўп болалар ва эшоннинг муридлари бор эди.»

Муҳаммад Али халфа Эшон ҳаво ранг халат ва оқ салла билан от устида бўлган. Қўзғолончилар Кутчи, Қора-Қўрғон, Кўл, Охчи қишлоқларидан утаётганла-

¹ Уша жойда, 29-бет.

² ЎзР МДА Ф.И.- 17, 1-рўйхат, 31137-иш, 29-бет.

рида уларга кўп одамлар қўшилишган. Шунингдек, волост оқсоқоллари Ғойиб Назар қўшилиб, узининг қўл остида мирзалик қилаётган Бычковнинг калласини келтирган. Муҳаммад Али халфа Эшон йўлда кета туриб, золим қози Мулла Йўлдош Мулла Холматовни топиб, калласини олиб келишликни буюрган. Аммо, у қочишга улгурган, лекин унинг хонадони таланган. Қўзғолончилар ҳарбий горнизонга ҳужумга утдилар. Бу ердаги жанглarning тафсилоти Андижон ҳарбий горнизонининг бошлиғи Михайловнинг рапортида баён этилган: «Дунг қишлоғи томонидан маҳаллий аҳолининг бир ярим-икки мингга яқин оломон тула сокинлик вазиятда лагерга кириб келди, олдинда отликлар, улар ортидан пиёдалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг 42-взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб киришиб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур» деб калтаклаб, сўя бошлади. Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг ўнг қанотида турган дневальный, ротанинг оддий аскари Тютин кўрди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва ўша заҳоти ўлдирилди. Нариги қанотида дневальный оддий аскар Масленников шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота бўйича навбатчи бу воқеа содир бўлишидан аввал 3-взводда лампа ёруғида китоб ўқиб ўтирган унтер-офицер Степанов бақирикни эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Куролланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота бўйича навбатчи ва дневальный ўша заҳоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир нечта калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Ўрнидан туриб кўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва кўндоғи билан узига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица, одамларни уйғот, бизникиларни суйишяпти!» Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Куролланинглар!» Шу пайт уйғоқ бўлган 20-Туркистон мунтазам батальони подпоручиги Маргилонга шахсий иш билан келган 5-рота командири ўрнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Карселадзе ташқаридаги шовқинни эшитиб, ёстиги тағида

ги туппончасини олиб, югуриб чиқди. У 4-рота отлик маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кургач, уларга қарши турт марта уқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Уқ товушини эшитгач, 3-взводда хат ёзиб утирган, 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Қуролланинглар!». Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдига чиқдилар ва икки томондан ҳужумга утиб, маҳаллий кишилар йулини тусдилар. Бу пайтда Фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи ярмидаги рота идорасида сақланган бир қути патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Карселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди, улар «ура!!!» деб бақириб олға ташланиб, кетма-кет уқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан ўзларини ҳимоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тухтаб, уқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар туппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди».¹

Шундай қилиб, ҳарбий горнизон ичида қузғолончилар билан ҳарбий қисмлари ўртасида шиддатли жанглар бўлган. Қузғолончилар қилич, болта ва бошқа нарсалар билан душманга қарши қаттиқ жанг қилганлар. Аммо уларни қўлида ўша горнизонда қўлга туширилган милтиқ ва туппончалар ҳам бор эди. Буни жанг пайтида 31 та милтиқ йуқолганлиги ҳам исботлайди. Ўша Михайловнинг қуйидаги маълумотлари ҳам жанг тафсилотини тасаввур этишда қимматлидир. «Барак олдидаги майдон очилганда, — дейди у, — ҳарбий баракдан ун беш қадам нарида турган муллани куришди. У қўлида Куръон ушлаб, шам ёругида қузини кукка тикканча, нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган ўнга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда туппонча билан аскарларга уқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни ўша заҳотиёқ отиб ўлдиришди. Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қила олмадилар. Ҳужум пайтда подпоручик Карселадзе туппончадан

¹ ЎзР МДА.Ф.Қ-1, 4-рўйхат, 94-иш, 38-бет.

уқ узиб, кўк байроқ кўтарган одамни, иккинчи уқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскари Титов ярадор ҳолида ҳужумга ўтаётган байроқдор қорнига найза санчди, подпоручик Карселадзе унинг қулидан байроғини олди».¹

Демак қўзғолончиларнинг Қуръон ўқиётган ва уни муҳофаза қилаётган бир гуруҳ кишилар чекинишни орбилишиб жанг майдонида мардонавор ҳалок бўладилар. Бу борада қўзғолончилардан бирининг қилган иши ҳам кишини ҳайратлантиради. Зеро, бир яраланган ўзбек қули билан имлаб, солдатни чақирган. Аммо солдат келавермагач у чуқинибди. Бу ҳолатни кўрган солдат ярадорни христиан деб уйлаб унга яқинлашганда, сапчиб туриб, пичоқ билан ҳужум қилибди. Солдат эса ҳийлани дарҳол англаб, ярадорни отиб ташлабди.²

Михайловнинг баён этилган маълумотларига ўхшаган фикрларни Н. Веселовский ҳам ёзган: «Бир маҳал сарт (ўзбек)лар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Уни ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскар отган уқ муллани қулатди. Байроқдор уни улигини кўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар ўзбекларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса ўз қуроллари ва бизнинг қурооллар билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозониша олмади».³

Шиддатли жанглардан сўнг солдатлар ғолиб келиб, қўзғолончилардан кўп киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Ҳарбий горнизондаги жангда Андижон шаҳаридаги савдогар Рустамбек Сотиболдибеков жонбозлик кўрсатди. Бу ҳақда поручик Р. П. Филипшин дейди: Ҳарбий горнизонга келганимда даҳшатли манзарани кўрдим. Ҳамма жойларда солдатлар ва ўзбекларни уликлари ётарди. Ҳамда жароҳатланган отлар бор эди. Мен жароҳатланган солдат Сенкадан воқеа тафсилотини сўраганимда айтдики, савдогарлар Рустамбек ва Маллабой қўлларида тўппонча билан қўзғолонни олдинги сафида туриб ҳужумга фаол қат-

¹ Уша жойда, уша бетла.

² Уша жойда, 50-бет.

³ Уша жойда.

нашдилар. Кейин улар ушланиб қамоққа ташландилар.¹

Хуллас қўзғолон тор-мор этилиб, унинг қатнашчилари қўлга тушмаслик учун турли томонларга тарқалдилар. Қўзғолончилар томонидан ҳарбий горнизонда 22 солдат ўлдирилди ва 24 таси жароҳатлантирилди. Жанг майдонидан қўзғолончилардан 18 кишининг улиги олинган.² Бироқ ўлдирилганларнинг сони анча кўп бўлиб, мурдалар ва ярадорларни қўзғолончилар олиб кетганлар.

Ҳарбий гарнизондаги жангларда қуйидагича офицер ва солдатлар ҳалок этилган эди:

Горбинский А. М.

Жирнов И. Д.

Хохлов В. К.

Свиноча А. В.

Киреев И. К.

Пишулов И.

Земляпухин Г. Е.

Гробман С. Д.

Костянай Г. А.

Вяльшин И. Д.

Ксенофантов И. М.

Улар Киев, Саратов, Петроков, Харьков, Полтава сингари губерниялардан келиб, Андижон шаҳарида ҳарбий хизматни утамоқда эдилар. Улар Андижон шаҳарида дафн этилди. Ўлдирилган солдатларнинг сони унчалик кўп эмас эди. Бироқ уни баҳонасида чор ҳукумати том маънодаги геноцид сиёсатини юргизиб, минглаб кишиларни ўлдирди ва қишлоқларни вайронага айлантирди.

Олдин режалаштирилгандек, Ўш ва Марғилонда бир вақтда йирик қўзғолонни кўтаришни иложи бўлмади.

1898 йил 18 майда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг «чақирик қоғозлари» Ўш атрофидаги қирғизлар олгандан кейин бош кўтаришга аҳд қилишган эди. Қўзғолончилар пичоқ, сўйил ва бошқа нарсалар, яъни нима қўлга тушса, шу билан жанг қилиши лозим эди. Аммо 1898 йил 17 май кuni соат бирда Ўш уездининг

¹ ЎЗР МДА.ФИ-73, 1-рўйхат, 28-иш, 113-бет.

² 18 кишидан тўрттаси жароҳатлангандан кейин ўлганлар. ЎЗР МДА.ФИ-73, 1-рўйхат, 20-иш, 12-бет.

бошлиғи подполковник Зайцев хузурига собиқ волост оқсоқоли Курбонжон додхонинг невараси Қорабой Ҳасанов келиб деди: — Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад Али халфа Эшон узини обрўйини кўтариш учун ҳар куни одамларни боқмоқда. Бугун эшонни катта ҳовлисида унинг сафдошлари билан кенгаш ўтказилганлиғи ҳақидаги гаплар тарқалди.

Полковник бу хабарни олгандан кейин Наукат волост оқсоқолига ҳақиқий аҳволни билишни топширди. Кечаси Қорабек Ҳасанов қайта полковник Зайцев олдига келиб, Умар додҳо ва собиқ волост оқсоқоли Соттибоевлар Муҳаммад Али халфа Эшондан чақириқ қоғозлари олганликларини маълум қилди. Чойхоналарда Муҳаммад Али халфа Эшонни оқ от устида чор ҳукуматига қарши жанг қилмоқчилиғи ҳақидаги сўзлар тарқалди. Шу пайтда Оқ-терақдаги Наукат тоғларида Муҳаммад Али Эшоннинг тарафдорлари тўпланаётганликлари хусусида маълумот олинди. Бу ерга бир гуруҳ солдатлар билан келган полковник Зайцев оломонни тарқалганлигини кўриб, имом ва унда қатнашган 20 кишини олиб Масжидни бузиб ташлашни буюради. Чунки, бу ерда оломон тўпланган эди. Кейин маълум бўлишича қирғизлар Муҳаммад Али Эшондан чақириқ хатларини Умар додҳо орқали олганларидан сўнг қўзғолонга тайёргарлик қизиб кетган. Ушдан 12 чақирим масофада жойлашган Томчи-булоқ деган жой қўзғолончиларни тўпланадиган маркази сифатида белгиланди. 18 май кечаси бу ерга Умар додхони, ушлиқлар билан бирга Соттибойни ва япалоқ жамоасини Томчи-булоққа келишлари белгиланди. Аммо бу режа амалга ошмай Умар додхони укаси Мулла Отабек Бекмуродов бошчилиғида Қирқом-сой ва Оқ-Терақдан одамлар келишиб, япалоқдан кишиларни келишини кутиб турдилар. Шу пайтда полковник Зайцевни ҳарбий қисм билан келаётганлиғи эшитилиши биланоқ, тўпланганлар тарқалишга мажбур бўлдилар. Шу тарзда чор маъмуриятининг ўз вақтида кўрган чоралари орқасида қирғизлар орасида йирик қўзғолонни уюштириш режаси амалга ошмади. Бу ишда жонбозлик кўрсатган Қорабек Ҳасанов чор маъмурияти томонидан умрбод 300 сўм маош билан тақдирланди.

Марғилонда ҳам қўзғолонни уюштиришни иложи топилмади. Бу ерда жуда оз одамлар тўпланганлиғи

учун Иноятхон ҳарбий қисмга ҳужум қилишга журъат этаолмади. Шу боис у Андижонга яқинлашаётган Муҳаммад Али Эшонга келиб қушилди. У йўлда Қувада келаётганда афтидан қаршилик курсатган бўлса керак, Дробишов деган кишини улдириб калласини олиб келган. Бу каллага Муҳаммад Али Эшон унчалик аҳамият бермай, олмаган. Мазмунан у оддий кишиларни жазолашга қарши булган. Буни Мингтепа атрофида яшовчи 9 рус оиласига тегилмаганлиги ҳам тасдиқлайди. Ҳатто улар қўзғолон кутарилганлигини сезмаганлар. Улкадаги чор маъмуриятининг раҳбарлари қўзғолоннинг асл сабабларини ниқоблаш мақсадида купроқ Фарғона вилоят маъмуриятини айблашга ҳаракат қилдилар. Чунончи, Туркистон ҳарбий қўшинлари Штабининг бошлиги генерал-лейтенант Н. И. Корольков 1898 йилги қўзғолон ҳақидаги ҳисоботида биринчи навбатда Фарғона вилоятининг собиқ ҳарбий губернатори Пвало-Швийковскийни жавобгар деб атаган. Унинг сузича бу киши ўзининг қўл остидаги раҳбарларга нисбатан юритган қўпол муносабати уларни маҳаллий аҳоли қўз ўнгида обрўй-эътиборини туккан. Бу ҳақда Марғилон, Андижон, Наманган ва Андижон уездларининг бошлиқлари шикоят ёзганлар.

Бундан ташқари Пвало-Швийковскийнинг айби шундан иборат булганки, 17 май кечқурун соат 9 Муҳаммад Али Эшонни қўзғолон кутариш эҳтимоли борлиги ҳақида маълумотни олган бўлса-да, лекин дарҳол Андижон уезд бошлиги полковник Коишевский хабар бермаган. Агар бу иш зудлик билан қилинганда қўзғолонни олдини олиш мумкинлигини ҳисоботда ўқдириб ўтилган. Асака булимининг пристави Еникеев эса қўзғолон кутарилишини англаб, Андижонга чопар жунатган. Бироқ бу чопар Муҳаммад Али Эшоннинг одамлари томонидан йўлда ўлдирилган.

Ҳисоботда Марғилон уезд бошлиги полковник Бряннов қўзғолонни кутарилишидан беҳабар бўлиб, олдини ололмаганлиги учун гуноҳкор деб топилди. Бироқ уни қўзғолончиларни тутишда катта хизмат қилганлиги учун ҳайфсан (выговор) бериш таклиф этилди. Унда Ўш уездининг бошлиги подполковник Зайцев ҳам қўзғолоннинг юзага келиши хавфини била туриб, губернаторга хабар бермаганлиги учун айбдор деб курсатилган. Уни ўз вақтида қўзғолонга тайёргарлик кетаётганлигини билмай қолганлиги танқид қи-

линди. Аммо у қўзғолон қатнашчиларини аниқлаш ва тутишда жонбозлик кўрсатганлиги учун огоҳлантирилиб қўйишни етарли деб таъкидланди.

«Барча маҳаллий маъмурий лавозимидаги кишилар, — дейилади унда, — ўзларининг бурчларини адо этишдан анча узоқ эканлар. Улар ўзларини жуда сустликларини кўрсатдилар. Ҳатто уларни бир қисми Муҳаммад али Эшоннинг фаол тарафдорлари ва сафдошлари бўлиб чиқди. Қўзғолон кутарилишини билган маҳаллий маъмурият вакилларидан фақат Мингтепа волост бошлиғигина хабар берган. У ҳам қўзғолон арафасида ўзининг бошлиғини огоҳлантирган. Ваҳоланки, у 13 майда қўзғолон кутарилишини билган экан».¹

Бинобарин, чор маъмуриятининг вакиллари гўё қўзғолон назоратининг сустлиги ва бошқаришда хатоларга йўл қўйилганлиги орқасида кутарилганлигини тушинтиришга ҳаракат қилганлар. Ваҳоланки, маъмуриятнинг назорат ва таъқиби ҳаддан ошиб кетган эди. Бу ҳам зулмнинг бир куриниши сифатида қўзғолонни кутарилишига сабаб бўлган. Тошкент шаҳар бошлиғи подполковник Ладиженскийнинг маълумотига кўра, Тошкентда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг тарафдорлари бўлган. Чунончи, Муҳаммад Али халфа Эшон Тошкентда Қашқар маҳалласида истиқомат қилувчи Мулла Солиҳ Эшондан таълим олган. Қўқон хонлигининг ҳукмдори Худоёрхоннинг ўғли Сайид Умарбек қўзғолон арафасида Эшон ҳузурига бориб, зиёрат қилган. Сунгра, у тоғаси Назарбек Суфихонов билан биргаликда Эшонга махфий хат юборишган. Бу хатни Мулла Муҳаммад деган киши ёзган. Хатни қуш савдоси билан шугулланувчи Убайдулла Шайх Эшонга етказган. Бу киши қўзғолон кутарилганда, Эшоннинг ёнида бўлган, лекин тезлик билан Тошкентга қочиб келган. Афсуски, ўша хатнинг мазмуни архив манбаида келтирилмаган. Бироқ унда қўзғолон кутарилишига боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бешёғоч даҳасида яшовчи мударрис Мулла Абдулла ва Кукалдош мадрасасининг мударриси Юнусхон Эшон Муҳаммад Али Эшонни зиёрат қилиб, ўз ихтиёрларини унга топширганлар. Сайид Боқихон деган

¹ Ўша жойда, 42-бет.

киши эса Эшонга куп газлама юборган ва эвазига оқ тун юборилган. Аҳмад Маъсум Эшоннинг невараси Қоратош маҳалласи Ильясхон Эшон ёнида булган, лекин қирғиз кийимини кийган ҳолда Тошкентга қочишга улгурган. Паркентлик бадавлат Кук-куз исмли Муҳаммад Али Эшонга моддий ёрдам бериб турган. У Андижонга бориб, Эшонга ёрдам беришга тайёрланган, лекин уни ушланганлигини эшитиб бормаган.¹

Демак, Муҳаммад али Халфа Эшоннинг озодликка қаратилган ҳаракатларига ҳамнафас кишилар Тошкентда ҳам булган эди.

ҚЎЗГОЛОН ҚАТНАШЧИЛАРИНИНГ ЖАЗОЛАНИШИ

Ҳарбий горнизондаги жанг муваффақиятсизлик билан тамом бўлиши биланоқ қўзғолончилардан куп одамлар улдирилди ва ярадор этилди. Тирик қолганлар қочишга муваффақ булганлар. Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг маълумотига кура, қўзғолон қатнашчиларидан минг киши Андижон ва Еттисув атрофидаги тоғларга яширинганлар. Улар Андижонликлар томонидан яширинча озиқ-овқат билан таъминланган.²

Қўзғолон енгилган булса-да, лекин унга хайрихоҳлик билан қаровчилар ҳамон куп эди. Бундай булиши табиий эди албатта. Чунки қўзғолончилар чор ҳукуматига қарши кураши бутун халқнинг хоҳиш-иродасини ифода этган, шунинг учун ҳам чор маъмурияти қўзғолон баҳонасида оммавий жазони шафқатсизларча амалга оширди. Негаки, чор ҳукумати суриштирмай одамларни калтаклади, хурлади ва улдирди.

Даҳшатли жазонинг илҳомчиси чор маъмуриятининг узлари ҳисобланди. Масалан, генерал-лейтенант Н. И. Корольковнинг фикрича Муҳаммад али Халфа Эшон бошчилигидаги қўзғолончиларни Мингтепадан то Андижон шаҳаригача босиб утган ерларни барчасини мусодара қилиб, давлат мулкига айлантириш керак. У жойлардаги аҳолини Россиянинг бошқа ерларига сургун қилиниши лозим эди. Хусусан, Сибирга сургун қилиш ёки каторгага юборилиш кўзда тутилган. Бундай қилиниши келажак авлодларга ҳам сабоқ

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 1685-нш, 43-бет.

² ЦГВИА России. Ф 400, ОП. 1. д, 2179, л, 41.

булиб, қўзғолон учоқларини барбод этиш муҳим аҳамият касб этиши таъкидланди. Маҳаллий аҳолини кўрсатган жойлардан кучириб, ўрнига русларни жойлаштириш сиёсий жиҳатдан ҳам фойда келтирар эмиш. Зеро, бу билан Фарғона водийсида Россия мавқеи мустақкамланар экан. Сунбий сугоришни биладиганларни Россияга сургун қилиниши бу ерда ҳам деҳқончилиқни ривожлантирилишига олиб келар эмиш. Агар кўрсатилган катта ҳажмдаги чораларни — дейди генерал-лейтенант — амалга ошириш қийин булса, у ҳолда Мингтепадаги қишлоқларнинг ерларини мусодара қилиш лозим.¹

Туркистон генерал губернатори С. М. Духовский эса қўзғолон кўтарилганлигининг эвазига Фарғона вилояти аҳолисига бир миллион сўм товон солишни Россия ҳарбий вазири А. Н. Куропаткинга таклиф этди.²

Бу масала императорга билдирилган булса керакки, Н. И. Куропаткин олий ҳазратнинг кўрсатмасига биноан бир миллион сўм ўрнига 300 минг сўм товон олиниши ҳақида фармон берди. Шунингдек, қўзғолоннинг ўчоғи бўлмиш Мингтепа, Тожиқ ва Қашқар қишлоқларини йўқ қилиб, ўрнига 200 хонадондан иборат рус посёлкаларини ташкил этишга рухсат берилди.³ Қўзғолон кўтарилганлиги учун туланидиган товонни 300 минг сўмга камайтирилишига халқнинг қаҳр-ғазаби ва нафратини қайта қўзғатмаслик сабаб булган.

Айни пайтда чор маъмурияти қўзғолон қатнашчиларини тутиш ва жазолашга қаттиқ киришди. Натижада Фарғона водийси бамисоли дўзахга айлангандек бўлди. Оммавий равишда ҳибсга олишлар шу даражада кучайдики, қамоқхонага маҳбусларни ҳаммасини жойлаштиришни имкони қолмади. 1918 йил 31 майда Туркистон ҳарбий округининг кумондони Н. И. Корольковнинг Россия ҳарбий вазири номига юборган телеграммасида деган: «Андижон шаҳридан Муҳаммад Али халфа Эшонга икки юз киши келиб қўшилган. Улар Андижон бойлари томонидан уюштирилган. Бу бойлар қамоқхонада бўш уринлар йўқлиги туфайли

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 31—137 иш, 43-бет.

² ЦГВИА Россия. д. 2182, л. 15.

³ Ушш жойда, 2179-иш, 170-бет.

ҳибсга олингани йўқ. Бироқ улар қаттиқ назорат остида туришибди. Қўшимча қамоқхоналар қуришга киришилди. Маҳбуслар орасида генерал Швейковский буйруғи билан калтакланган касаллар куп... Ушда ҳам куп кишилар қамоққа олинди».¹

Чор маъмурияти ҳарбий гарнизонида ҳалок этилган солдатларни хунини бутун водий аҳолисидан олишга қаратилган ваҳшиёна чораларни изчиллик билан амалга ошириб борди. Улар бу йулда инсоний хислатларни батамом йўқотиб куз қурмаган ва қулоқ эшитмаган ишларни қилдилар. Унда ҳатто вилоят маъмуриятининг бош раҳбари шахсан қатнашди ва намуна курсатди. «Қузғолон ҳақида, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — Андижондан Марғилонга хабар борган он Фарғона (вилоятининг) ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб қуринган мусулмонларни отиб қонини тўкди. Хусусан, беихтиёр бу воқеалардан беҳабар ишламоққа чиққан деҳқонлар ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад, ҳисобсиз отиб юборди. Неча минг бола етим ва юзларча хотинлар бева қолди.

14-расм. Ҳибсга олинган қузғолон қатнашчилари.

¹ ЦГВИА России. Оп. 1, д. 2178, л. 31.

...Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ дупши кийган киши учраса, уни албатта Йиқчи Эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, сўроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дупши деган нарсани уруғи қолмади. Кимда бўлса, куйдириб йўқотди. Мингбошиларнинг дунёпарастлиги қўзғолиб шаҳарда кимнинг жойи бўлса кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшонни ҳовлисига борган эдинг» деб сиёсат қилиб, бор-йўгини суғуриб олдилар. Порахўрлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қиладур? Бечораларни додини сўрайдиган ҳеч киши йўқ эди».¹

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, қўзғолон қатнашчиларини жазолашга доир энг тўғри ва мукамал маълумотлар воқеанинг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўглининг ишида уз ифодасини топган.² Улар ҳар жиҳатдан тенги йўқ ягона манбадир. Шу боис унда имкони борича тўла фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Уша муаллифнинг сўзича Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский Андижонга ҳарбий қисм билан келиб дуч келган кишиларни отиш ҳақида кўрсатма берди. Муҳаммад Али халфа Эшонни топиш учун ҳеч нарсадан тойилмади. Биринчи навбатда мустамлакачиларга содиқ мингбошилар солдатларни ёнига олишиб Эшонни ушлаш ниятида турли томонларга йўл олдилар. Бу вақтда Муҳаммад Али Эшон бир неча кишилар билан Кетмон-тепадаги қирғизларнинг орасида уч-тўрт кун яшади. Сўнгра Арслонбоб тоғи атрофида юрган вақтида Қўқон қишлоқ мингбошиси Яқуб қўрбоши эшитиб уша тоғнинг яқинидаги Тошқўрғон деган жойда туришади. Шу онда Муҳаммад Али халфа Эшон келиб қолади. Дарҳол Яқуб қўрбоши: «Эй тақсир! Мен сизни кутиб турибман, ёрдам қилмоқ учун» деб отдан узини ташлаб куришмоқчи бўлиб югурган, Эшон ҳам отдан тушиб, йиғлаб кучоқлашиб куришган вақтда, тагига босиб олган ва одамларини чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидаги уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб қўйганлар.

¹ Фозилбек Отабек ўгли. Уша иш, 30—31-бетлар.

² Уша жойда, 30—68-бетлар.

Қодирқул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни қуриши билан: «Хотин талоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон бунга жавобан: «Икковинг улар вақтда жинни бўлиб ўлгин! Бизни русга тутиб берган қулларинг билан узингни уриб, суккан оғзиларинг билан узингни тишлаб ўлгин!» демақдан бошқа ҳеч гап айтолмаган.

Қодирқул мингбоши, Андижонга эшонни тутганлиги ҳақидаги хабарни юбориб Муҳаммад Али халфа Эшонни учта ҳамроҳи билан боғлаб ва аравага солиб йўлга чиқдилар. Улар Қорадарёнинг лабига келганларида Андижондан солдатлар ҳам келишиб: «Эшон, эшон» деб милтиқ билан туртганларида у бошини кўтариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммад Али дегин!» деб хитоб қилган.

Архив манбаларида воқеани бошқачароқ баён этилади. Избоскан бўлимнинг пристави Ч. К. Агабеков бошлиғига ёзган рапортида кўрсатилишича Тошкўприк деган жойда кечаси соат 10 дан ошганда уч отлиқ киши учраган. Буларга тухташлари ҳақида буюруқ берилганда улардан бири қилич билан Ч. К. Агабеков одамларини бирига ташланган. Бироқ у мўлжалга уролмай орқа томонга, юқорига қочган. Уни кетидан қолган икки киши ҳам қочган. Сунгра улар Чорвоқ қишлоғига йўл олганлар. Бироқ баланд тоғга дуч келишиб, юқорига кўтарила олмай Тошкўприк томонга қайтишга мажбур булганлар. Шу пайтда Зокирбой бизлар наманганлик эшонлардан миз деб алдаш йўли билан уларга яқинлашганлар. Бу вақтда Муҳаммад Али халфа Эшон уқланган тўппонча билан отни устида турган. Шу онда Зокирбой яқинлашганда эшон унга ишониб ва тўппончасини чап қўлтиғига яшириб кўришмоқчи бўлиб ўнг қўлини чўзганда Яқуб қўрбоши ва унинг шериги тортишиб отдан ағдараётганда Мадмуса деган киши эшонни тўппончасини дарҳол тортиб олган. Шу равишда Муҳаммад Али халфа Эшон ва унинг икки шериги ушланиб боғланган ҳолда Чорвоққа олиб келинган.¹ Бу ишда Қодирқул, Мулла Қурбон ва Абдуқодир сингари кимсалар жонбозлик кўрсатганлар. Муҳаммад Али халфа Эшоннинг ҳамроҳи Субхонқул ҳам ушланди. Маҳбуслардан 1 тўппонча, 1 пичок, 1

¹ ЎЗР МДА. ФИ-723, 1-рўйхат, 18-иш, 17-бет.

ҳасса, 1,70 тийин, 3 қадок нон, 1 қадок қовурилган соқ, бир неча грамм чой, 1 гугурт, 4 даструмол, иккита махси, калиш, 1 Куръон ва от тортиб олинган. Субхонқулдан Турк Султони номидан Муҳаммад Али Эшонга Халифлик унвонини берилганлиги ҳақидаги қалбаки ҳужжат топилди.

Муҳаммад Али халфа Эшон 1898 йил 21 майда Андижонга келтирилди ва қамоққа олинди.

Эшонни қўлга туширилганликлари учун капитан Агабеков «Св. Владимир» ордени, Якуб Иброҳимов ва Муса Масадиков «Жасорат учун» деган сўзлар ёзилган кумуш медаль ва ҳар бири 100 сўм пул билан тақдирланди. Қодирқул мингбоши эса Андижон эски шаҳарининг оқсоқоллиги лавозимига, Якуб қўрбоши эса Қўқон қишлоғига мингбоши этиб тайинланди.

Чор маъмурияти катта мингбоши Қодирқулга эски шаҳар аҳолисини императорга содиқлигини таъминлаш ва қўзғолонга хайрихоҳлик билдирилган кишиларни ҳибсга олиш топширилди. Шунингдек чор мансабдорларига урнида туриб ва энгашиб салом қилишлари шарт деб белгиланди. Савдо аҳли дўконлардан чиқиб амалдорларга таъзим қилишлари лозим эди. Мадраса ва мактабларда Муҳаммад Али халфа Эшонни қораланиши, аълам ва муфтийлар уни улимга маҳкум этилишини шариат ҳам тақозо этади деб фатво беришлари таъкидланади. Ҳатто шоирларнинг Муҳаммад Али халфа Эшонни қораловчи шеърларини ёзишларини ташкил этиш кўрсатилди.

Мазкур кўрсатмалар амалга оширилиб борилди. Масалан, «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 март сонидан андижонлик шоир Қўзи Раҳимхўжанинг Эшоннинг фаолиятини қораловчи шеъри эълон қилинди.

«Қодирқул мингбоши, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — шаҳарга катта оқсоқол бўлгани ҳамон шаҳарда зўр иморат қилиб, бечора халқни ишлатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар куни қўй ва тортиқ ёрдам пулларнинг ҳисоби йўқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулм беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тухтамоқни бу киши чиқарди. Бундан урганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган бўдилар. Бечора халқ шапкалик ки-

шини соясини кўрса ҳам ўрнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди».

Булар камдек шахсан Фаргона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский ҳар кун 5—6 маҳбусни ташқарига олиб чиқиб ва уртага ётқизиб қўйган. Шундан сўнг уларни тўрт солдатлар босиб туриб узун қамчи билан савалай берганлар. 40—50 мартаба урилганда «дод»лаш тобора кучайиб бора берган. Провардида маҳбуснинг овози чиқмай беҳуш бўлиб қолгандан кейин иккинчисини ётқизиб калтаклаганлар. Шу равишда барча маҳбуслар калтакланиб, ўлганини четга суриб, тиригини яна қамоқхонага олиб кирганлар. Бундай мудҳиш воқеани Фозилбек Отабек ўгли шундай хотирлайди: «Бир куни сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан асирларни (маҳбусларни) калтаклаганини кўрсин деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлантириб қўйди. Бу бечора бандиларни уртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тун-қўйлагини йиртиб, тортиб ечди. Иккитасини милтиқ қўндаги билан уриб ётқизиб, қўл-оёғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига, мўйсафид губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг ўгли ҳукмида булган аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ургатди?»¹ деб сиёсат қилди ва солдатларга «Ур» деб буюрди.

Солдатлар тўплаб қўйгон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлаганда, бечоралар: «Дод...» деб оламини буздилар. Бири: «Эшон билан бирга бўлмасамда, тавба қилдим!» деб қичқирди.

Урилганларнинг орқалари ёрилиб, гўшtlари узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда: «бас, тургаз!» деб эди, солдатлар тур деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир була олмади. Иккинчиси «ё пирим», деб турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «нима дейди» деб, таржимондан сўради, таржимон: «эшондан ёрдам тилайдир» деганда, ғазоби келиб: «Ётқизиб яна ур» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гўшtlар узулуб тушди. Иккинчи турмоққа

¹ Бу ерда ҳарбий гарнизонда кўзғолончилар томонидан солдатларни ўлдирилиши назарда тутилмоқда.

қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон улди».

Курсатилган ҳолатда халқ кузи унгида бошқа маҳбусларни ҳам жазолаш намоёиш этилди. Улар калтакка чидай олмай жон бердилар, бошқалари эса беҳуш ҳолда қамоққа қайтарилди.

Умуман олганда икки минг киши ҳибсга олиниб, уларни орасида ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар бор эди. Маҳбусларнинг талай қисми калтаклаш ва милтиқ қундақларидан уриш орқасида улдирилди. Бундан ташқари Эшон қамалганида 9 кундан кейин судсиз 15 киши осиб улдирилди. Архив манбаларида курсатилишича Муҳаммад Али халфа Эшоннинг муридларидан бири Самарқанд шаҳрида яшовчи Қори Алим Эшон халойиқни қўзғатишга ҳаракат қилганлиги учун ҳибсга олинган.¹

Етгисув вилоятида қўзғолонда қатнашганликда гумон қилиниб 28 киши қамалган.²

«Туркистон генерал губернатори Духовскийнинг Андижонга келиши ҳам фожиага фожиа кушиб, бутун водий қурқув ва ваҳимага тушди. Айниқса андижонликларнинг ҳоли янада оғирлашди. Уни келишидан олдин шаҳар тозаланди ва кўчаларга байроқлар тутилди. Вилоят бошлиғи Чайковский шу жумладан мактаб болаларини вокзалга тушлади. Халойиқ Духовскийни бош эгган ҳолда қарши олишга мажбур этилди. Шундан кейин бирдан поезд кўриниб қолди ва ниҳоят ясалтилган вагонлар келиб тўхтади ва солдатлар тушиб, қатор бўлгандан сўнг ярим подшо (генерал-губернатор) вагондан бир неча ясанган туралар билан тушдилар кейин уша генерал ниҳоят қовоғини солиб, қаттиқ газаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб рукуъ қилиб турди. Вагондан тушиб тўғри уездъ ҳокими олдига келиб, шаҳардан аҳвол сўради. У «ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир», деб сўради. Ҳоким: «Жаноб император аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни бўлиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар хижолат бўлуб, улуг ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бети-

¹ ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

² ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

миз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сўраб олмасалар, муборак бетларига камоли хижолатдан қарай олмаймиз, демоқдалар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедики: «Гуноҳни қилиб кўюб, эмдиги хижолат нимадур? Фарғона музофатидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуриб, бармоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нукус етмайди!» деб газабланиб ҳокимдан сўрадики: «неча йилдан буён бу жойга ҳокимсиз?» Ҳоким шошиб қолиб: «тўрт йилдан бери» деганда: «Тўрт йилдан буён лоақал ҳар йилда биттадан бўлгонда ҳам тўртта яхши ошна қилмоғон экансизда, (булар) шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруки қилиниб император аъзамнинг 23 қахрамон ўғли ўлмас эди. Бунинг учун сени ўрнингдан бекор қилдим», деди. (Бу генерал Павло Швейковский эди).

Кейин ярим подшо фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳқорсизлар. Сизларнинг нон-тузингизни қабул қилиб бўлмайди!» деди ва бир тўп ҳинд ва яҳудийлар олдига бориб, нон-тузларини қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда манга сартлардан (ўзбеклардан) кўра яхшироқсизлар» деб аскарлар томон юрди. Биз Туземний школ талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар турғон эдик; бизларнинг ёнимизга тўхтаб, «Сизлар яхши ўқиб турунглар» деб чунтагидан бир сўм пул олди-да, домла кўлига бериб, «ёнғок олиб бўлиб беринг, уйнасунлар ва подшо ҳазратларини дуо қилсунлар» деб аскарлар олдига утиб кетди. Кейин халқ бечора маюс бўлуб, кўрқуб тарқалиб кетди».

Генерал-губернаторнинг кутиб олиниши зўравонлик, кўрқув ва умуман қалбакилик билан уюштирилиши вилоят ҳокими уйлагандек яхши бўлиб чиқмади. Чунки Духовский кўзғолон муносабати билан шу даражада газабга тўлиб тошган эдики «Андижон тупроғини осмонга совуриб ташлашга» тайёр эди. Бундан ташқари вокзалда тўпланган халқнинг чор ҳукуматига қарши нафрати унинг кўзи ва қиёфасида яққол кўриниб турган эди. Шунинг учун ҳам Духовский шаҳар маъмурияти томонидан, «Халқни номидан» тайёрланган кумуш патнисдаги нон ва тузни қабул қилишга кўнгли чопмади. Ҳатто, ўзбеклардан норозилигини ҳинд ва яҳудийларга изҳор этишгача борди. Духовс-

кийнинг қаҳр-газаби ва Андижонни остин-устин қилиб ташлайман дейиши бусиз ҳам қирилаётган ва калтакланаётган халқни янада ваҳимага солди. Шаҳарликлар бола-чақалари билан қишлоқларга қоча бошладди. Маҳаллий маъмурият вакиллари эса ошкора халқни мол-мулкни талашни янада авжига миндирди. Зеро «Истибдод амалдорлари (Элликбошидан тортиб мингбошигача мусулмон амалдорларига) «Худо бериб», қиладиргон зулм ва тавадиларига зўр баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб бўлмайди». Мингбошига дучор бўлмаган ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳамма ни кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб борйўғини қоқиб олдилар. Чунки Эшонга қарашли одамларни ҳар куни уриб, осиб, отиб турган вақти эди. Ҳатто маҳалла элликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, рапурт қиламан» деб кўрқутуб, ўзларига яраша бирор нарса олар эдилар. Кучаларда соқчилик қилиб юрган солдатлар ҳам бир баҳона топиб одамларни калтаклашни давом эттириб турдилар.

Хуллас, мингбошилар, оқсоқоллар ва бошқа амалдорлар мустамлакачилардан урнак олиб ўзларининг юртдошларини таладилар ва калтакладилар. Улар том маънода виждонсиз ва имонсиз кишилар эди. Фозилбек Отабек углининг қамоқхонадаги маҳбусларга қилинган азоб-уқубатларга тегишли маълумотларнинг ҳам аҳамияти беқиёс каттадир. Унинг сўзича чор маъмурияти Муҳаммад Али халфа Эшоннинг шахсини тасдиқлаш мақсадида уни танийдирган тўрт кишини қамоқхонага киритишган. Улардан бири Мирза Маъсуд деган киши кўрганларини шундай тасвирлайди: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб кўйгонда, бир неча солдатлар олдимиздан ўтиб, «Сеники эшон» деб тупириб кетадир. Руслар олдимиздан ўтса, ит қараши қилиб, хўмрайиб, суқиб ўтадилар. Охир кўчада туролмай кўрқиб, маҳкаманинг ичига кириб ўтирдик. Бир оз фурсат ўтганда уезд ҳокими билан бир қанча тўралар чиқиб, бизларга танбеҳ қиладиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлгондан Эшон шу десангизлар, судъ қошида гуноҳкор бўласизлар. Рост сузламагингиз учун аълам домла қасам берадир» деб оқсоқолга дарҳол бир катта аъламни олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам юбориб, Мулла

Муҳаммад Мусо аъламни ҳайдаб чиқди. Кейин «аълам келди» деб ичкарига келтириб, ниҳоят қурқув ултирар эди. Ман: «қурқманг, сизни бизларга қасам ичиргани чақирди» деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги туралар чиқиб, аъламни чақириб: «Мусулмон қойида-сича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сўзларни айтмоқлари учун» деб қараб турди. Қуриниб турибдики Чор маъмурияти шу даражада Муҳаммад Али Эшондан хавфсираганки уни шахсини яна бир бор аниқлашга киришди. Афтидан Муҳаммад Али Эшонни ўрнига бошқа одамни келтирганлиги хусусида ҳам фикр юритилган булса керакки, курсатилган чорани қуриш зарурияти туғилган. Ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Али халфа Эшон чор ҳукуматининг қўз унгида халқни орқасидан эргаштирувчи ва озодлик курашига отлан-тирувчи хавфли сардор сифатида гавдаланган эди. Ниҳоят, — деб сўзини давом этдиради уша Мирзо Маъсуд — «Бизларни туралар (рус амалдорлари) бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак турмада қадам босарлик жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиғлигидан турмани ичи дўзах бўлуб кетибдир. Маҳбусларнинг бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсин, турорға мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб утиб, бир хонага кириб эдик, Йиқчи Эшон билан 4 киши ултирибдур. Ҳаммалари банд, занжир солинган. Хусусан, Эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдирлар. Оёқ, буйни, қули боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски тўни бор, ерга қараб ўтирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда турган мингбоши, «Салом қилма» дегандек ишорат қилиб қўйди. Кейин туралар кириб: «Чўрт Эшон!» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар шу дедик. «Яна тузук қўринглар галат қилманглар, рост айтинглар!» деб сиёсат қилиб эди, бизлар қўрқиб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири, қўлинг билан ушлаб курсат!» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан курсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар ким экани билмадик. Ҳаммамиз чиқиб йўлда кетаётиб, кейин бирини таниб қолдик, олдидагиларни бири қугартлик қирғизийлар мингбошиси «Чибил» бўлус деган одам эди. Лекин улардан ва Эшондан бизларнинг олдимизда гап сўролмади»

Туркистон ҳарбий округининг генерал лейтенанти Н. И. Корольков қуйидаги кишиларни Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг яқин сафдошлари деб ҳисоблади.

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди ички линия волостидан, қозиликка номзод, аҳдномага қул қуйган, янги Марғилондаги қамоқхонада.

2. Ҳайидбой Тўқсоба — Аҳдномага қул қуйган, қидирилмоқда.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Тахмин қилинишича ҳарбий гарнизонга ҳужум қилинаётганда ўлдирилган.

4. Орзиқулбой понсод — Марғилон уезди Ёзёвон волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Янги Марғилондаги қамоқхонада.

5. Мулла Ғоибназар Ортиқ суфи ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижондаги қамоқхонада.

6. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба понсод — аҳдномага имзо чеккан, қидирилмоқда.

7. Алибек додҳо Жаббор ўғли — Андижон уезди, Жалолқудуқ волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Андижондаги қамоқхонада.

8. Ғаниҳўжа Муҳаммад Мурод ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижон қамоқхонасида.

9. Муҳаммад Зиёвиддин Махсум ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Муҳаммад Али халфа Эшоннинг унг кўли, ҳарбий гарнизондаги жангда ҳалок булган.

10. Умарбек додҳо — Уш шаҳридан, аҳдномага қул қуйган. Уш қамоқхонасида.

11. Отақул Понсод халфа — Марғилон уезди Ичқилин волостидан, аҳдномага имзо чеккан.

12. Маллабой Абдураим ўғли — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

13. Рустамбек Сотиболлибеков — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

14. Иноятхон Искандар Тура ўғли — қидирилмоқда.¹

Муҳаммад Али Эшоннинг жияни Мусулмонқул

¹ ЎзР МДА.ФИ 17, 1-рўйхат, 3117-иш, 35-бет.

ҳам Асака волостига қарашли Қизилоёқ қишлоғида ушланди.¹ Сунгра у Андижон қамоқхонасига ташланди. Куп қидирувлардан сунг Муҳаммад Али халфа Эшоннинг таниқли сафдошларидан бири Иноятхон Искандар Тура угли ҳам ушланди. У 18 майда Тошсуфи ва Мулла Мадраим (Наукатли қирғиз) билан Олой орқали Қоратегинга қочиб борган. Сунгра улар Айвадж деган жойга келишганда қулга туширилиб, Самарқандга жунатилади. Аммо, йулда қочишиб, нима учундир хавф-хатарга қарамай Қуқон томонга келишади. Бу ерда Иноятхон Курқишлоқда яширинча яшаб кейин Қуқонга борганда ушланади. Уни уз уйида яширинган Тухтасин Ризакул угли, Муҳаммад Алимхон угли ва Тониберди Утобосар угли жавобгарликка тортилдилар.² Иноятхон Искандар Тура угли ҳам Муҳаммадали Халфа Эшонга ухшаш сахий ва камбағалпарвар булиб хонадонида муҳтож кишиларни овқатлантирган. Умуман айтганда чор маъмурияти томонидан Фарғона вилояти ости-устун ва тинтув қилиниб аҳолини бошига мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар ёғдирилди. Жами 777 киши ҳибсга олинди, куп одамлар калтакларга ва қийноқларга чидолмай куча ва қамоқхоналарда жон бердилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди. Ҳатто судда ҳам маҳбуслар калтакланди. Масалан Чибил исми қирғиз айбини бўйнига олмаганлиги учун даставвал «Суд раиси мажлисида уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтита солдатлар бир кўтарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб чунон калтакладиларки орқасининг тамом гушти узулуб кетди. Охири «дод» демакка мажоли қолмай беҳуш булиб, улик суратида йиқилиб қолди. Буни кўриб турган шериклари ҳам камоли қурқувдан кетиб, ётиб қолдилар. Охири бошига этикларнинг пошнаси билан тепдилар».

Бундай ута адолатсизлик ва шафқатсизлик Чор ҳукуматининг сиёсатига хос булган тадбир эди. Генерал-майор Терентьев раислигида биринчи булиб қўзғолоннинг раҳбарлари суд қилинди. Унда Фарғона вилояти ҳарбий прокурори генерал-майор Далинский, подполковник Антуфьев, полковник Наумов, подполковник Рукин қатнашдилар.

¹ У айрим архив манбаларида Абдулазиз деб нотўғри кўрсатилган.

² Ушга жойда. ФИ-725, 1-рўйхат, 15-иш, 9-12-бетлар.

Мазкур ҳарбий суд қуйидаги кишилар ҳақидаги ҳукмини 1898 йил 11 июнь кечқурун соат 7.40 минутда эълон қилди.

1. Муҳаммад Али халфа Эшон — чор ҳукумати-нинг ҳукумронлигини ағдариш учун қуп қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси билан қўзғолонини кутартирди. «Газот» эълон қилиб 18 майга утар кечаси Андижон шаҳаридаги ҳарбий гарнизонга қилинган ҳужумга бошчилик қилди.

2. Ғойибназар Ортиқ Сўфи угли — Муҳаммадали Халфа Эшон билан тил бириктириб чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши қўзғолонни уюштирди. У Кулин волостининг бошлиқлигидан фойдаланиб, қўзғолонга одамларни жалб қилди. Шунингдек Андижон ҳарбий гарнизонига ҳужумни уюштирди ҳамда Сафрон Бычковни улдирди.

3. Мулла Қосим Амин Араббой угли — Муҳаммадали Халфа эшон билан биргаликда чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши «газот» эълон қилиб қўзғолонни уюштирди. Ҳарбий гарнизонга ҳужум қилишда қатнашди, бир қисм оломонга бошчилик қилди.

4. Рустамбек Сотиболдибеков — Муҳаммад Али халфа Эшон бошчилигидаги ҳаракатда қатнашди. Андижон ҳарбий гарнизоннинг яқинидаги дуконидан фойдаланиб Эшонга маълумотларни олдиндан юбориб турган. Бу қўзғолончиларга ҳарбий гарнизонга тўсатдан бостириб кириш имконини берган. Унинг шахсан ўзи бу ҳужумда қатнашган ва бошчилик қилган.

5. Мирзахамдам Усмонов — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳамкорликда Андижон ҳарбий гарнизонидаги жангда қатнашган.

6. Бутабой Ғайнибаев — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳарбий гарнизонга қилинган ҳужумда бўлган.

Уларнинг ҳаммаси осиб ўлдиришга ҳукм қилиниб, мол-мулки мусодара этиладиган бўлди. Хусусан, 22 улдирилган ва 20 жароҳатланган солдатларнинг оилаларига ҳар йили 200 сўмдан товон тўланиши лозим эди. Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовский суд ҳукмини тасдиқлаб, «Уни дарҳол ижро этилсин» деб имзо чекди. Ҳар бирига икки кишидан утқазилган учта қўқон аравада маҳбуслар гарнизон рўпарасидаги майдонга келтирилди. Сунтра нгу ерда осилдилар. Бу мудҳиш воқеани уз кўзи билан курган Фозилбек Ота-

бек угли ёзади: «Чор маъмуриятининг курсатмасига мувофиқ эски шаҳар оқсоқоли Қодирқул мингбоши каттадан кичик барча одамларни, ҳатто мактаб болаларини мажбурий суръатда ҳарбий гарнизон майдонига ҳайдаб чиқди. Айрим амалдорлар болаларни олиб чиқиш керакми? деганда, «Ёш болалар катта одамлардан кейин қоладиргон одамлар булгани учун, узун умр кўруб, кўп йиллар Россия подшоҳининг сиёсатини айтиб юрадилар» — деб жавоб берилган.

Қодирқул мингбоши, маҳалла оқсоқоллари, имом ва мактаб муаллимларини кечаси билан югиртиб, аҳолини оммавий равишда чиқишларига мажбур этди. «Имом ва муаллимлар кўрқуб титрар эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рупорасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз» деб савол қилиб эди, «тахминан 35—40 тача киши билан келдик» деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча уйлик?» деб берилган саволга сукут қилди. Маҳалла бошлиғи: «Тақсир 40 уйликмиз», деб жавоб бериб эди, оғзига келган ҳақорат билан дашном бериб: «қирқ уйлик бўлсанг, 35 киши келадими? Нима учун ҳамма қавмини бошлаб келмадинг!» деб ёнида бўлгон миршабга «Ур!» деб буюрди. Миршаб қамчи билан уруб турубдур, бечора маҳалла бошлиғи бошини енги билан тўсуб: — Тақсир товба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафга кетган эканлар, топмадик, деб овоз қилди».

Ута ҳақорат ва хўрлаш билан эрталаб соат саккизда 8000 киши ҳарбий гарнизон рупарасига тўпланди. Уларни икки мингтасини болалар ташкил этган. Майдон ўртасида қурилган олтига дорнинг атрофини одамлар қуршаб олдилар. Болалар кўрсин ва кўрқиб умрбод эсласинлар дейилиб, дорга яқин жойга урнаштирилди. Соат 10 га яқин оёқ-қуллари кишанланган олти киши дорни тагига келтирилди. Буларни олдига ногара ушлаган 4 та солдат қўйилди. Шундан кейин икки солдат Муҳаммад Али халфа Эшонни етаклаб ва айлантириб, «Эшон шу одамми?» деб сўрай берди. Аммо бирор киши танийман деса айбдор бўлишидан кўрқиб овоз чиқармади. Бундан газабланган бир рус маъмурият вакили шундай деди: «Албатта, ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён бўлишини ҳам сизлар билгансизлар. Шунда хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йиғинда-

ги бутун халқни пулёмотга тутамиз. Бирор жон қолмайди» — деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар узини курсатмай туриб «Шу киши эшон!» деб қичқиришдилар. Туралар у ёқ-бу ёққа қараб овоз қилувчиларни тополмас эдилар».

Чор маъмуриятининг Муҳаммад Али халфа Эшонни айлантириб юришидан мақсад, мана чор ҳукуматига қарши қўл кўтарган Эшонни ҳолини курунлар, кимки унинг йулидан борса шу аҳволга тушади деб намойиш этишдан иборат эди. Бунинг айниқса ёш болаларни онгига сингдириш назарда тутилган. Ҳақиқатан ҳам бундай ярамас сиёсат халойиқни ниҳоятда қўрқув ва ваҳимага солди. Уларни орасида хушидан кетган одамлар ҳам бор эди. Аммо чор маъмурият вакиллари халқни эзилаётганини куриб қулганлар ва роҳатланганлар. Зулм ва ҳақоратни кучайтириб, қандай бўлмасин халқни ўнглаймандай даражада тинкасини куриштириш учун имкони борича қаттиқ ҳаракат қилинган. «Йигин ташқарисида, — дейди уша муаллиф, — вой-войлаб дод фарёд бўлиб кетди. Қарасак, осиладургон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «Тул бўлди!» деб, болалар булса «етим бўлди!» деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни кўрган халқнинг кўнгли яна бузилиб, хоинлардан қўрқув ўзларини йигидан тўхта-тар эдилар...

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб шовқин солиб, йиглаганларида, ноғоралари билан турган солдатлар бирдан ноғара чалиб юбордилар. Бу ҳолни кўрган мазлумлар дарду-ҳузун билан йиглай бошладилар. Ҳаммининг кузи ёш билан тўлди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилувчиларни қамаб қўймоққа буюрди. Дарҳол беш ўн солдат чиқиб, буларни ураб туриб, турмага олиб кирдилар. Ва эшоннинг авлодига қўшиб қўйдилар. (Эшонни авлоди тамом ушланиб, қамалган эди). Буларнинг қамадганини кўргандан кейин ҳеч ким йигламай қўйди». Чор маъмуриятининг узини тан олиб ёзишча Муҳаммад Али халфа Эшон бутун Фарғона водийсида жуда катта обру ва ҳурматга сазовор бўлганлиги учун одамларни орқасидан эргаштириб қўзғолонни уюштиришга эришган. У миллатпарвар ва босқинчилар зулмидан халос этувчи табаррук зот сифатида шуҳрат қозонган. Шунинг учун ҳам Эшон ва унинг сафдошларини осилиши уларда

қайгу-алам ва йиғини қузгатган. Бүни яхши анлаган босқинчилар уларга қарши қаттиқ чораларни кўриб йиғлаганларни Эшоннинг хайрихоҳлари сифатида ҳибсга олган. Уша йиғинда аҳолига қузғолон кутарилишини «Албатта ҳаммаларинг билгансизлар, лекин бизга хабар қилмай хиёнат қилгансизлар» дейилиши бежиз бўлмаган. Маҳбусларни осиб навбати ҳам келиб уларни дорни тагига жойлаштирдилар ҳамда оёқ-қулларидаги кишанларни болга билан уриб синдирилди. Шу онда гапиришга уринган айрим маҳбуслар милтиқ қўндақлари билан урилди. Фаҳриддин қози келтирилиб уларга иймон уқитди. Сунгра бошларига оқ халталар кийгизилди.

«Дафъатан икки солдат Эшонни дор тагига олиб келган маҳал бошқа шерикларини ҳам етоқлаб тургон ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб йиқилди. Буларни судраб, дор тагига келтирилиб, унинг остига қўйилган икки поғаналик курсига «чиқ, чиқ» деб Эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бир ўзи қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмон биродарлар, гувоҳ бўлинглар, ман ноҳақ туҳмат билан кетиб турибман. Бола-чақаларим, майда-чуйда, куп эди. Бу ҳоким ва туралар яхши адолат қилмади. Турги ҳақиқат қилмади. Дуо қилинлар, шу золимларни...» деган вақтда бир туранинг ишорати билан сиртмоқларни солиб курсиларни тепиб юбордилар. Бу олтига кишидан иккитаси бир-икки буралиб, оёғини уруб қимирламай қолди. Бошқалари фириллаб айланиб, буралиб, икки томон дорнинг ёғочига уралиб, ниҳоят, қийналиб куп овора бўлдилар. Буларни кўруб турган еш болаларни куплари қўриқиб: «Дод, ота, она!» деб йиглаб юбордилар. 4—5 тасини ҳуши кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф тўполон бўлиб кетди. Аксар болалар қочиб чиқиб кетдилар...»

Шундай қилиб чор маъмурияти қузғолон раҳбарларини осибликдан халқни чўчиштириш учун фойдаланиб, узларини ваҳшиёна сиёсатини яна бир бор намойиш этди. Улар ўйладиларки мана шундай даҳшат билан кишилар қалбидаги озодлик ғояларини қўриб ташлаш мумкин. Ҳатто Муҳаммад Али халфа Эшон дорга осилаётганда халққа қарата: «Дуо қилинлар шу золимларни...» Худо урсин демоқчи бўлганда сўзни тугаллашга йўл бермай шу онда осиб юборилди.

Чор маъмуриятининг ваҳшийлиги маҳбусларни дорга останларидан кейин ҳам давом этди. Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский «Ҳамма фуқароларни Эшон осилиб турган дорнинг тагига тушлади ва такаббурлик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдатларнинг милтигини уқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кўзларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аълам қошида айб ва гуноҳларингиз кўпдир. Ичингиздаги Эшонга қўшилиб исён қилгонлар бўлса тамом тутиб кўрсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фарғонада уруғларини қуритиб, хонумонларини мусодара қилиниб, иморатлари тупга тутилиб, ер билан яксон қилинадир».

Шунингдек губернатор императорнинг куч-қудратини мақтаб унинг сиёсатига қарши бош кўтарган кишилар «ер юзидан йуқ қилиниши»ни уқтириб ўтди.

Шундан кейин халққа тарқалишига руҳсат бердилар. Мурдалар кеч соат 11 гача дорда сақланди. Сунгра солдатлар уларни тушириб ўша жойда қазиб қўйилган чуқурга оҳак аралаштирган тупроқ билан кумдилар. Уша куни кечасидан бошлаб осилганларни кўрган болалар чўчиб ва босинқираб уйғониб ва додлашиб дардга чалиндилар. Уларни орасида ўлганлар ҳам бор эди. Бу вақтларда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг оила аъзолари ҳам қўлга олинган эди. Унинг онаси Аслбиби 1898 йил 20 майда поручик Порирентьев томонидан сўроқ қилинган. Онаси айтганки, ўғлим 5—6 кунда бир маротаба мендан хабар олиб турган. У менга ҳеч нарса гапирмаган. Қачонки у кетмоқчи бўлганда келиб дуо қилишимни суради. Мени қаерга кетаяпсан деган саволимга Андижонга тўйга кетаётирман, кечқурун қайтаман деб жавоб берди, холос. Она Маъдали ва Мамад Исҳоқдан иборат иккита ўгли борлигини билдирган. Муҳаммад Али халфа Эшонни қуйидагича оила аъзолари Андижон қамокхонасига ташланган:

1. Асалбиби Ортиқбой қизи 81 ёшда — онаси.
2. Ойимча Сайид Кулава — хотини.
3. Руҳиябиби Исмоилова — хотини.
4. Тожибиби Мақсуд Ҳожи — хотини.
5. Иснарабиби Абдужалилева — хотини.
6. Абдужалил 11 ёшда — ўгли.

7. Абдурахмон 7 ёшда — угли.
8. Неъмат пошша 8 ёшда — қизи.
9. Ҳамрабиби 3 ёшда — қизи.

Уларнинг ҳаммаси Пенза губерниясига сургун қилинди.¹ Бу ерда улар гоътда азоб-уқубатли ва оғир кунларни бошидан кечирадилар. Бу хусусда Муҳаммад Али Эшоннинг Неъмат Пошша исмли қизи шундай дейди: «Бизни Асакада уч кун, Маргилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Маргилонда) ҳарбий губернаторнинг ўзи суроқ қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтиқ кутарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи бўлишди. Симдан поездга ўтириб Ашхабодга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жўнатадиган бўлишди.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшон (Иброҳим Баишев) қўлига топширдилар. Руслар ҳар кунига 200 грамм нон ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва қанд берди. Пензада етти йил турдик, (сўнгра) жавоб беришди».²

Қўзғолон қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олинди. Кўп кишилар калтаклар ва қийноқларга чидайолмай қамоқхоналарда жон бердилар. Улардан 546 киши суд қилиниб, 32 киши оқланди ва 380 кишига ўлим жазоси берилди. Уларнинг бир қисми қуйидагилардан иборат:

1.	Қорабой Араббоев	40	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
2.	Саримсоқ Шербоев	68	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
3.	Ҳакимбой Ҳайдарбоев	33	Ёзйон волости	Ўзбек
4.	Муҳаммад Розихужаев	20	Науқат	Қирғиз
5.	Кузибой Ғоибов	34	Ичқилин волости	Қирғиз
6.	Бекали Абдуллаев	25	Ичқилин волости	Қирғиз
7.	Холмирза Ражабов	43	Ҳоқон волости	Ўзбек
8.	Қодир ўғли	26	Туплик қишлоғи	Қирғиз
9.	Исҳоқ Тухтажонов	26	Прежвал уезди	Қирғиз
10.	Мулла содиқ Мулла Саидов	34	Қишчоқ қургони	Ўзбек

¹ УзР МДА. ФИ-19, 1-руйҳат, 5578-иш, 173-бет.

² Эгамназаров А. Ўша иш, 114—120-бетлар. Аслбиби 1900 йил 4 мартда Пенза шаҳрида вафот этади. Бошқа оила аъзолари омон-эсон ватанга қайтган эдилар.

11.	Мулла Шокир Абду-гаффоров	27	Асака	Уйгур
12.	Матқосим Суфибоев	39	Маргилон уезди	Уйгур
13.	Хушназар Хужаназаров	43	Қайрағоч қишлоғи	Ўзбек
14.	Маҳмуджон Мирсаидов	44	Шаҳрихон	Ўзбек
15.	Муҳаммаджон Худойберганов	20	Шаҳрихон	Ўзбек
16.	Юсупхужа Юнусов	36	Андижон шаҳри	Ўзбек
17.	Болтабой Холхужаев	45	Ок-бури қишлоғи	Ўзбек
18.	Мирзамаҳмад Мамаюсупов	33	Уч-Тева қишлоғи	Ўзбек
19.	Оллоқул Абдуллаев	26	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
20.	Эгамқул Худойбердиев	23	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
21.	Нурали Шодиев	33	Қора-Тева қишлоғи	Ўзбек
22.	Муҳаммадали Аҳмедов	23	Кукжар қишлоғи	Қирғиз
23.	Абдусаттор Мирзайраимов	27	Янгибоғ қишлоғи	Ўзбек
24.	Муҳаммадаминжон Ишқозоқов	36	Қургонча қишлоғи	Ўзбек
25.	Абдулла Сотиболдиев	28	Уқчи қишлоғи	Қирғиз
26.	Абдуқайм Муҳаммадиброҳимов	31	Тева-қургон	Ўзбек
27.	Юсуп Асронқулов	30	Оқсоқол қишлоғи	Ўзбек
28.	Боймирза Райимбоев	22	Кучай қишлоғи	Ўзбек
29.	Худойберди Давлатов	35	Булоқбоши қишлоғи	Қирғиз
30.	Маҳкамбой Кокубаев	30	Қўқон шаҳари	Ўзбек
31.	Юлдаш Жаҳонов	34	Шимон қишлоғи	Ўзбек
32.	Эркабой Абдурасулов	29	Қува	Ўзбек
33.	Матмуса Нордиванов	61	Шимон қишлоғи	Ўзбек
34.	Муҳаммад Муллануоров	25	Минг-Тева волости	Ўзбек
35.	Бобораим Шомирзаев	65	Минг-Тева волости	Ўзбек
36.	Аҳмадқул Маҳмадқулов	28	Кулин волости	Ўзбек
37.	Ортиқбой Мирсаидов	49	Қува	Ўзбек
38.	Уста Мадазим Алибаев	49	Қува	Ўзбек
39.	Ҳайтмаҳамедов Маҳаммад И	29	Кема боши қишлоғи	Қорақал.
40.	Муллаясупов Маҳаммад И	23	Андижон шаҳри	Ўзбек
41.	Қулмамағ Ортиқбоев			
42.	Алибек Додхо	62	Жалоқудуқ волости	Қирғиз

43.	Хайитбой Эрназаров Понсод	73	Ёр мазор қишлоғи	Ўзбек
44.	Маллабой Абдураи- мов			
45.	Сотиболди Маджари- мов	58	Андижон шаҳари	Ўзбек
46.	Муллақул Матяқубов	31	Ичкин волости	Қирғиз
47.	Маҳмуд Мирзааҳме- дов	21	Шахрихон	Тожиқ
48.	Низомиддин Муҳам- мадбоев	50	Қуқон шаҳри	Ўзбек

Улар «Россия ҳукумронлиғи»ни ағдариш учун курашганлар сифатида қораланади. Мол-мулкини ҳам мусодара қилиниши ҳақида ҳукм чиқарилди. Уларни орасида битта тожиқ ва 10 қирғиз бўлиб қолган 37 тасини ўзбеклар ташкил этган. Ёш жиҳатдан кўпчилиғи 20—50 уртасида бўлиб, 60 ва 70 ёшдан ошганлар жуда оз бўлган. Маҳмуд Мирза Аҳмад 18 ёшга тўлгунча қамоқхонанинг алоҳида хонасида сақлашга қарор қилинди. Демак босқинчилар шу даражада адолатсизликка йўл қўйган эдиларки балогатга етмаган болаларга улим жазосини қўллашга ҳаракат қилган. Маълумки Андижон атрофларида истиқомат қилувчи қирғизлар ҳам қўзғолонда фаол қатнашган эдилар. Шу боис қуйидаги қирғизлар осиб ўлдиришга маҳкум этилди:

1.	Шодибек Халфа Шерғозиев	70	Саях уруғи
2.	Уммат Бағишбеқов	45	Бағиш уруғи
3.	Тўрабой Бишқамиров	50	Тонг-торт уруғи
4.	Мирзабек Нархозиев	50	Бағиш уруғи
5.	Эгамберди Холибеқов	43	Бағиш уруғи
6.	Қорабош Садиров	65	Бағиш уруғи
7.	Сталиедил Макашев	55	Бағиш уруғи
8.	Қулдонбой Истамбеқов	40	Сартбор уруғи
9.	Боғишбек Алимбеқов	36	Сартбор уруғи
10.	Ҳожибек Аталбоев	43	Бағиш уруғи
11.	Даки Сотилганов	43	Бағиш уруғи
12.	Мамака Макашев	42	Бағиш уруғи
13.	Итбой Осмонов	25	Бағиш уруғи
14.	Уммат Али Бекмирзаев	47	Бағиш уруғи
15.	Момет Али Букиев	46	Сартбор уруғи
16.	Мулла Асак Бакиев	50	Сартбор уруғи

17.	Умр Али Ярашев	47	Саргбар уруги
18.	Мулла Сувонкул Буганнаев	57	Саях уруги
19.	Макм Бишкамширов	43	Багиш уруги
20.	Умар Бишкамширов	22	Багиш уруги
21.	Давлат Акимбеков	30	Гуркура уруги
22.	Мурод Акимбеков	28	Гуркура уруги
23.	Мулла Жоникул Карачаев	29	Гуркура уруги
24.	Байнаркиев	45	Багиш уруги
25.	Бабабек Мирадилев	60	Багиш уруги
26.	Тохтагул Сотишганов	34	Саргбар уруги
27.	Тинали Чибидов	35	Колпач уруги
28.	Хужамберди Куйбакаров	58	Шихмамат уруги
29.	Кипчокбой Тулаганов	49	Хутчи уруги
30.	Ҳайдар Али Холмирзаев	27	Учинчи аул жамоси
31.	Сары Агдашев	22	Саях уруги
32.	Баратали Содиков	43	Бечет уруги
33.	Салман Исмаилов	48	Бечет уруги
34.	Хадирали Содиков	40	Бечет уруги
35.	Мамир Суранчиев	31	Кукинай уруги
36.	Курама Суранчиев	26	Кукинай уруги
37.	Качка Ҳайдарбеков	44	Кукинай уруги
38.	Алибек Жундибаев	40	Кукинай уруги
39.	Урмонбек Ниязбеков	47	Кукинай уруги
40.	Алике Сачинжаев	40	Кукинай уруги
41.	Ибике Урмонбеков	22	Кукинай уруги
42.	Иброҳим Бакаев	27	Кукинай уруги
43.	Кулсасин Байсанов	47	Кукинай уруги
44.	Баргим Исмаилов	37	Бечет уруги
45.	Бақай Бекбулатов	70	Кукинай уруги
46.	Бектан Ярашев	57	Сарибагиш уруги
47.	Кулназар Яубасаров	25	Сарибагиш уруги
48.	Нусунали Мадамиров	60	Сарибагиш уруги
49.	Сауран Ярқинбаев	25	Сарибагиш уруги
50.	Қирғизбой Адиев	17	Сарибагиш уруги
51.	Маймил Жон Узоқов	30	Сарибагиш уруги
52.	Умика Ярашев	48	Сарибагиш уруги
53.	Ярқинбой Дайрбеков	58	Сарибагиш уруги
54.	Шашмир Найманов	56	Сарибагиш уруги
55.	Жанузак Баишев	62	Сарибагиш уруги
56.	Мааке Ярашев	44	Сарибагиш уруги

Курсатилган кишиларнинг ёши 30—40 атрофи ва ундан ошган кишилар ташкил этиб уларни сардори Шодибек Шерғозибеков 70 ёшда бўлган. Бу шахс Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг салоҳиятли муридларидан ҳисобланган. Умуман руйхатдаги осиб

улдиришга маҳкум этилган қирғизларни ҳаммаси Эшоннинг муридлари сифатида зулмга қарши курашганлар. Шунинг учун ҳам прокурор айбномаси ва суд ҳукмида улар Эшон билан биргаликда чор ҳукумати-нинг ҳукмронлигига қарши курашганликлари қайд этилган.

Суд ҳукмида Қирғизбой Адиевнинг ёшлиги ҳисобга олиниб 18 ёшга тулгунча қамоқда сақлаб туриш лозимлиги кўрсатилди. Қўзғолонларни иккита катта гуруҳи устида ўтказилган судни олдингиси Андижонда, кейинчалик Наманганда ўтказилди. Умуман қўзғолончилар бир нечта гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. 1898 йил 17 августда генерал-майор Любовский раислигида суд ҳукми эълон қилиниб қўзғолоннинг йирик раҳбарларидан бири Иноятхон Искандар Тура ўгли осиб улдириш ва мол-мулкани мусодара қилишга ҳукм қилинди. Шунингдек, уни яширганлар Тўхтасин Ризақул ўгли, Муҳаммад Алимхон Дивон ўгли, Таниберди Утбосар ўлига осиб улдириш жазоси берилди. Шу равишда жами 380 кишига осиб улдириш жазоси белгиланди. Бундан ташқари судгача кучаларда ва терговда юзлаб кишилар улдирилганлиги ҳисобга олинса фожиага фожиа қўшилади. Хусусан Фозилбек Отабек ўглининг ёзишча Муҳаммад Али халфа Эшонни қамалганидан 9 кундан кейин 15 киши судсиз осилган эди. Шубҳасиз, қўзғолон баҳонасида қанчадан қанча одамларни улдирилиши халқнинг чор маъмуриятига қарши нафрати янада кучайиб кетиш хавфини туғдирган. Шунинг учун Россия ҳарбий вазири А. Н. Куропаткин Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовскийга шундай телеграмма юборган:

«Улим жазосини ниҳоятда эҳтиётлик билан қўллаб фақат уни қўзғолон бошлиқларига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки осиб улдиришларни купайтириш халқни тинчлантиришга олиб келмайди. Ҳамда бутун Осиёда Россия обрусини тушириши мумкин».¹ С. М. Духовский бу курсатма асосида улим жазосини каторга ишларига ва турли муддатли қамоқларга алмаштирди. Зеро, 380 кишидан 22 кишига берилган улим жазоси ўз кучида қолдирилди:

---

¹ ЦГВИА Россия.ФИ-400, ОП-1, д-2178, л.109-бет.

1. Муҳаммад Али халфа Собир угли
2. Гойибназар Ортиқ Суфи угли
3. Мулла Қосим Амин Араббой угли
4. Рустамбек Сотиболдибек угли
5. Мирзахамдам Усмонбек угли
6. Иноятхон Искандар Тура угли
7. Бутабой Гайнибой угли
8. Қорабой Араббой угли
9. Саримсоқ Шербой угли
10. Бекали Абдулла угли
11. Холмирза Баққол Ражаббой угли
12. Мирза Муҳаммад Малла Юсуф угли
13. Нурали Шоди угли
14. Маҳкамбой Ҳожи Қоқубой угли
15. Маллабой Абдураим угли
16. Сотиболди Мадкарим угли
17. Бобараим Шомирза угли
18. Эркабой Абдурасул хўжа угли
19. Субхонқул Араббой угли
20. Муҳаммад Раҳим Иброҳим Раим угли
21. Абдурахмон Мулла Розик угли
22. Исроилхўжа Уста Тош угли

Агар ушбу рўйхатдагиларга олдинги саҳифаларда курсатилганидек суд ҳукмисиз 15 кишини улдирилганлар қўшилса у вақтда осилганларни сони 37 кишини ташкил этади. Бундан ташқари кўзғолончиларни ушлаш вақтида кўчаларда юзлаб одамларни улдирилганлиги ҳисобга олинса оммавий қиргин юз берганлиги аён бўлади. Умумлаштириганда суд ҳукми ниҳоятда шафқатсизлиги билан ажралиб турган:

Тергов қилинганлар	546 киши
Терговда оқланганлар	131 киши
Судда оқланганлар	32 киши
Қамоққа ҳукм қилинганлар	2 киши
Тарбиявий қамоққа ҳукм этилганлар ¹	1 киши
Осиб улдиришга ҳукм қилинганлар	380 киши
Умурбод сургунга	3 киши
20 йиллик сургунга	147 киши
15 йиллик сургунга	41 киши
13 йиллик сургунга	1 киши

¹ Бу ерда 18 ешга тулмаган усирин бола назарда тутилмоқда. У бу ешга етгандан сўнг қайтадан суд қилинади.

8 йиллик сургунга	1 киши
7 йиллик сургунга	147 киши
4 йиллик сургунга	4 киши
Қамоқхонада сақлашга	3 киши
Осиб улдиришга	18 киши ¹

Шу равишда улимга ҳукм этилганлардан 18 киши осилиб қолганлари каторгага ва турли муддат билан қамоққа ташланди. Осилганларни сони эса 22 кишини ташкил қилади.

Чор маъмурияти кўзғолончиларни жисмоний жиҳатдан қириш билан бир қаторда уларни уй-жойларини ҳам остин-устун қилиб ташлади. Биринчи навбатда кўзғолон бошланган жойлари Мингтепа, Тожик ва Қашқар қишлоқлари бузиб ташлашга киришилди. Аммо бу оддий бузиш бўлмай қурол ишлатилди. Бу даҳшатли манзара ҳақида Фозилбек Отабек угли шундай дейди: «Солдатлар Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан сахар вақтида тўпга тутиб қолдилар. Аксар хотинлар бешикларидagi болаларни зўрға ешиб олиб қочдилар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлмай, жонларини олиб қочганлар...

Мингтепага борган солдатлар уч кун муттасил кўзларига кўринган халқни, ҳатто «машқ» деб товук ва итларгача отиб юборган эди. Уч кундан сунг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмагандан кейин солдатлар кириб, талон-тарож қилиб, тамом кўрпакларни олиб чиқиб, кигиз ва гиламларини Мингтепанинг катта «Ийдигоҳ» масжидига йиғиб, ҳатто коса ва тобоқларни шу масжидга тўплади ва ким булса бўлсунг, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларга қилгон буюруғи билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши кўл остидан 2000 дан мардикор ёзиб олдириб келди». Мана шундай кучгайрат билан инсон қадр-қиммати ерга урулиб 15 кун мобайнида қишлоқлар теп-текис қилинди. Ҳатто Чор маъмурияти вакиллари Муҳаммадали Халфа Эшоннинг бойликлари кумилган дейишиб ерларни бир неча кун давомида беҳудага кавлатадилар. Қишлоқлардан 680 хонадон кучирилиб халқ хору зор ва саргардон бўлиб қаерга боришини билмай тузиб кетди. Уларни ўрнида Россиядан кучириб келтирилган

¹ «Русский Инвалид», 1898 йил, № 217.

200 оиладан иборат кишиларнинг «Русское село» номида посёлкалари юзага келди.¹ Аммо Муҳаммад Али Халфа Эшон кутубхонасидан 755 жилддан иборат қўлёзма асарлар олинди. Уларни орасида Хофизнинг шеърлари ҳам бор эди. Бинобарин у ниҳоятда уқимишли ва билимли киши бўлиб куп китобларни уқиган. Шунингдек унинг ерлари ва уйини тасдиқловчи 29 васиқа ҳужжати топилди. 1898 йил 26 майда улкадаги йирик бойлардан бири А. Пинхасов Туркистон генерал-губернаторига ариза ёзиб ундан Муҳаммад Али халфа Эшон жами 2427 сўмлик турли газламаларни қарзга олганлигини ва уни ундириб беришни сўраган. Бунга суд ҳукм чиқариб жавоб беради деб жавоб берилган.

Бу ердаги рус аҳолисига давлат томонидан 28, 500 сум берилиб уйларни тезлик билан қурилишига яқиндан ёрдам курсатилди.

1899 йил 1 сентябрига келиб қисқа вақт ичида 704 кишидан иборат 184 хужалик ташкил топди. Улардан 114 хужалик уйларини битказган. Учта сув тегирмони қуриди. Уларни 271 бош йирик ва майда қорамоллари, 84 араваси ва 22 илучи бор эди. Биринчи йилиёқ улар ердан 2717 пуд буғдой, 400 пуд арпа, 157 пуд сули, 350 пуд тариқ, 3,500 пуддан ортиқ жўхори, 60 пуд пахта, 200 минг боғ беда ва хашак олганлар. Ваҳоланки улар арзимаган юк билан Россиядан кўчиб келган эдилар. Ҳукуматни ташаббуси билан черков қуриш ҳам режалаштирилди.

Чор маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралигидаги қўзғолончилар босиб ўтган ва уларга хайрихоҳлик билдирган 29 қишлоқни бузиб ташлаш масаласини кутарган эди. Оқибатда Ҳақан волостидаги 5 қишлоқ бузиб ташланиб 700 хонадон йўқ қилинган. Масалан Дон қишлоғи ҳам шулар жумласидан эди.² Ҳақан қишлоғини бузилиши ҳам фожиали кечди. Унинг аҳолиси узларини орасидан 15 кишилик вакил сайлашиб арз қилиш учун Тошкентга жўнатишди. Аммо бу ерда уларни илтимоси инобатга олинмади. Улар Андижонга қайтганларидан сўнг маҳаллий чор маъмурияти «сизларми ҳали арз қиладиганлар» деб уларни ҳаммасини ҳибсга олади. Бузиладиган жойлар улча-

¹ ЦГВИА России. Ф-400, ОП-1, Д-2698, л. 13.

² УзР МДА, ФИ-19, 1-руйхат, 5577-иш, 5-бет.

ниб ва белги сифатида байроқлар қадалган эди. Бу ердаги уйларни эгаларини узлари бузиши лозим эди. «Маъмур бўлган туралар уз аскарлари билан чодирларни тикиб, халқ кўзида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туриб халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингизни бузиб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, яланғоч қилмасангизлар, биз узимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўлолмайсизлар, ҳар нарсаки қўлимизга кирса улган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан иш бошласангизлар ҳуб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизгача узимиз устида турамыз. Шунга кўнмасангизлар узларингизга ҳам Йиқчи эшонга (Муҳаммадалига) бериладиган жазодек жазо бериладир!» деганда халқ замоннинг кўрқинчли вақтидан хавфланиб: «Тақсир туралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб сотиб олсак. Қўлимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ватан қилиб ўтирсак, алҳол бузуб ол дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?!» деб арз қилдилар. Золимлар бераҳимликни имтихонасига ётқазиб оқ подшонинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йўқ: Эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунини айтасиз, агар бузмас экансиз, бу кун биз туп қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламыз. Узингизни император аъламга қарши бўлган ва ҳукуматга қаршилик қилганлар қаторида ҳисоб қиламыз. Гап шул, ҳайда... жуна деб қувиб юборди.

Мазлумлар йиғлаб-йиғлаб тарқалгандан кейин отарава тарадуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бўшатдилар. Қишлоқнинг четидаги ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилинич суратда рўзгорларини ташиб кейин қон йиғлаб иморатларни очиб ташладилар, бу йиғлаб турган мазлумлар устига туралар ва солдатлар келиб «сен эшонми!» деб масхара қилар эдилар».

Демак чор ҳукуматининг зуравонлиги ва ваҳшийлигининг чегараси бўлмай «сен эшонми?» деб таъна қилиб кузғолон учун уч олишни давом эттираберди. Бу ерда шунини бир тасаввур этайлик: Ҳар жиҳатдан хўрланган ва

қашшоқланган оддий деҳқонларни янги уй жой қуришлари осонмиди? Буни устига машаққатли меҳнат билан етиштирилган ҳосил ва даромаддан маҳрум этилиши уйланса, нақадар даҳшат бўлганлигини яққол кўриш мумкин. Аммо деҳқонни гам-аламга тулиб йиғлашдан бошқа чора қолмаган. Шунда ҳам деҳқонни уз ҳолига қўйишмай жазолай берди. Чунончи солдатлар бир деҳқоннинг тинимсиз йиғлаётганини кўриб: нима учун йиғлайсан деб сўраганда, у жавоб берган: «Ҳоким губернаторларининг бераҳимлиги, биздек камбағал фуқароларни бехонумон қилганича ва бола-чақаларимиз билан кучада қолгонимизга йиғлайман», деганда «Сан ҳоким губернаторни зolim дединг» деб гувоҳ бўлиб ун йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақаларига кўрсатмай жунатиб юборилгандир».

Бузиб ташланган уй-жойлар ва боғлар урнига Туркистон генерал-губернатори Духовский номида «Духовский майдони» барбод этилди. Бироқ халқ орасида уни «вайрона» дейиш одат тусига кириб кетди. Юқорида кўрсатилганидек кўзғолон қатнашчиларини Сибирга каторга ишларига сургун қилинган эди. Камина Сибир архивларида кўп йиллар мобайнида ишлаганимда уларга тегишли айрим ҳужжатларни топдим. Буларга кўра Тобольск қамоқхонасида 1898 йил кўзғолон қатнашчиларидан бир неча киши турган:

1. Боев Масоли Исмоил — 33 ёшда.
2. Мазнаев Султонқул Уста — 27 ёшда.
3. Неъматуллаев Мулла Иззатулла — 36 ёшда.
4. Полвонов Мадраим Ғозий — 38 ёшда.
5. Абдуқодиров Абдусаттор — 26 ёшда.
6. Тожибоев Йўлдошбой — 23 ёшда.
7. Ташматов Аҳмадали — 23 ёшда.
8. Алиев Холмирза Вали Ражабов — 43 ёшда.
9. Аббосов Қодирқул — 36 ёшда.
10. Абдураҳмонов Мулла Олимбек.
11. Каримов Маҳмадғоз — 59 ёшда.
12. Жонибеков Сотиболди.
13. Жазнаев Султонқул Уста — 27 ёшда¹.

¹ Шунингдек Тобольск қамоқхонасида Самарқандда турли сабаблар билан каторга ишларига ҳукм қилинган — Султон Сафаров, Худойберди Каримов, Йўлдош Расулов, Турабой Султонов, Холиқ Умурзоқов, Турахўжа Олимхўжаев, Имомхўжа Бобохўжаев, Рузимурод Яхшибоев сингари ўзбеклар жойлаштирган. Улардан айрим маҳбуслар Шарқий Сибир, Нерчинск, Александров каторга ишларига жунатилган.

Қамоқхона ҳужжатида кўрсатилган кишилар «За участие в бунте против правительства», яъни ҳукуматга қарши исёнда қатнашганликлари учун жазоланганлиги уқдириб утилган.

Чор ҳукумати Мингтепа, Тожик ва Қашқар қишлоқларидаги 680 оилани «Какир» деган дашту биёбонга ҳайдади. Уларни ҳаммасини қириб ташлаш ёки улкадан сургун қилиш ҳақида таклифлар қилинган эди. Аммо, императорнинг «марҳамати» билан уларга уша даштга урнашишга руҳсат берилди. Шунинг учун улар урнашган жойларни «Марҳамат» дейиш одат тусига кириб кетди.

Шу равишда кўзголон қатнашчилари жонидан ҳам мол-мулкидан маҳрум этилди. «Какир»га зурлаб кўчиртирилган юзлаб кишилар, — дейди гувоҳлардан бири, — 2—3 йил мобайнида жуда кўп азоб-уқубатларни ва қийинчиликларни бошидан кечирдилар. Улар гоътада машаққатли меҳнат эвазасига сунъий суғориш тармоқларини, уй-жойларни ва боғларни янгидан бунёд этдилар. Эндиликда Какир чулини таний олмайсиз, негаки у боғу-бўстонга айланган. Сиртдангина тўқчиликка ухшайди. Собиқ яхши уйлар ва мул-кулчилик йўқ, кейин ҳам булмайди. Айниқса, кекса кишиларга раҳминг келади. Чунки улар қадимдан ота-боболари дафн қилинган ва узларини туғилиб усган жойларни эзилиб юракларида сақлайдилар. Мен, уларни юзидаги ғам-ғуссаларни кўрдим ҳамда бахтсиз ва хўрланган ҳолати сезилиб турибди. Мен саволларимга улар хўрсиниб ва унчалик хоҳиш бермай жавоб берардилар. Уларни ҳаммаси 732 киши ҳисобланиб ҳар бир оилага бир десятинадан ортиқ ер вақтинчалик фойдаланиш учун берилган эди... Улар кўп вақтдан буён азоб-уқубатларни тортаётганликларини ва наҳотки буларни ниҳоясига етмаслиги ҳақида нолиб гапирдилар. Мен кексаларни кўллларини кўкракларига қўйиб таъзим қилганларини ва бошларидаги оқ сочларини титраётганини кўрдим».¹

Чор ҳукумати кўзголон орқасида ҳалок булган солдатлар оиласига ва бошқа зиён кўрган кишиларга молиявий ёрдам беришни ташкил қилди. Натижада ўз даври учун катта маблағ ҳисобланган 16.095 сум хайрия сифатида тупланди. Бухоро хони эса 1600 сум

¹ Салыков В. П. Марҳамат. «Ферганская областная ведомость», 1907, №105.

юборган эди. Бу маблағлар тегишли кишиларга тарқатилди. Шунингдек ёрдам пули қўзғолон қатнашчиларини мол-мулкини мусодара қилиш ҳисобига ҳам тулдирилиб борилди. Гарчанд қўзғолон тор-мор этилган бўлсада, лекин у ўзбек, қирғиз, тожик ва бошқа туб аҳоли вакилларини мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг энг ёрқин намунаси сифатида тарих саҳифаларига битилди. Унинг энг муҳим аҳамиятларидан бири шуки қўзғолончилар Чор ҳукуматининг асосий таянчи — ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб қаҳрамонлик намунасини намойиш этди. Бундай воқеа озодлик курашларининг тарихида камдан-кам учрайдиган воқеадир. Одатда маъмурият вакиллари ва бошқармаларига ҳужум қилинганлиги маълумдир. Масалан 1892 ва 1916 йиллардаги қўзғолонлар шулар жумласидандир.

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

XX асрнинг бошларида Россияда ниҳоятда оғир шароит ва чуқур инқироз ҳукм сурди. Унинг 1904 йилда Япония билан урушда мағлубиятга учраши ва катта талофат кўриши мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига катта зарба берди. Натижада ишчиларнинг ҳаёти оғирлашди ва ҳақ-хуқуқлари инкор этилди. Минглаб кишилар қамоққа ташланди, сургун қилинди. Кўп йиллар утмай Россия 1914 йилда даҳшатли жаҳон урушига тортилди. У бу урушда ҳам бирин-кетин мағлубиятга учраб катта талофатларни кўрди. Бутун мамлакатда очарчилик ва оммавий касалликлар кузга ташланди.

Россиянинг мушкул аҳволи унинг мустамлакаси, хусусан Туркистон заминини ҳам қамраб олди. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш баҳонасида улкадан 41 млн. пуд пахта, 3 млн. пуд пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 70 минг от, 12797 туя, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд балиқ, 270 арава, 1344 утов, кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари, қуруқ меваларни Россияга олиб кетишди. Шунингдек, 1915 йилда Сирдарё ва Ёттисув вилоятларидан бир миллион қуй жунатиildi. Маълумки, Чор маъмурияти улкада ғалла экинларини қисқартириш ҳисобига пахтачиликни ривожлантирган. У ғаллани Россия ичкарасидан келтириб катта даромадни қўлга киритмоқда эди. Аммо уруш туфайли ғаллани келтириш кескин камайди. Чунончи, 1916 йилдан Фарғона вилоятига келтириладиган ғалласи 12—14 млн. пудга камайди. Бутун улкада эса ғалла етишмовчилиги 22 млн. пудни ташкил этди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қурилиш жиҳозларини нархи кун сайин ошиб борди. Масалан газламаларнинг нархи 300—400, кийим-кечакларники 200—300, қандники 250, пойафзалларники 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 5 сўм турадиган отнинг нархи 100—200, 5 сўмлик қуйники — 30—35 сўмга ошди. Ғалла ва нонни нархлари жуда кўтарилиб кетди. Турли солиқлар ва йиғинларни купайиши

меҳнаткаш оммани аҳволини янада ёмонлаштирди. Ер солиги 1914 йилдаги 6.859.021 сўмдан 1916 йилда 14.311.771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ олиш жорий этилди. 1915 йил январдан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизматни ўтамаганликлари эвазига даромадлардан қўшимча 21 фоиз солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахта нархи кўтарилди. Бундан пахтакорлар бир мунча фойда кўришлари мумкин эди. Бироқ чор ҳукумати туқимачилик саноат эгаларининг талабига кўра пахтанинг бозор нархини 30—31 сўмдан 24,05 сўмга туширди. Бу деҳқонларга катта зиён келтирган бўлса, капиталистларни чунтагини тўлдирди. Масалан, биргина Твер туқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сўм фойда олган бўлса кейинги 1915—1916 йилларда у 9.931.000 сўмга кўтарилди. Деҳқон оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасида ҳам қашшоқлашган эдилар.

Чор ҳукуматининг Россиядан минглаб кишиларни улкага кучириб келтириши ҳам катта талофатларни юзага келтирди. Зеро, туб аҳолининг ерларида «Рус посёлкалари» ва шаҳарлари пайдо бўлди. Давлат томонидан маҳаллий аҳолидан кўп ерлар тортиб олинди. Чунончи:

Сирдарё вилоятида	476.000	десять.
Фарғона вилоятида	75.000	десять.
Самарқанд вилоятида	3000	десять.
Каспийорти вилоятида	7000	десять.
Ж а м и :	561.000	десять.

Деҳқонлар очликдан улмаслик учун банклар ва судхўрлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. 1916 йилга тегишли маълумотга кўра деҳқонларни бўйнидаги қарзи 156.7 млн. сўм ҳисобланиб ундан 80 млн. сўми Фарғона вилоятига тўғри келган.

Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткиннинг тан олишича фақат Фарғона вилояти буйича қарзларни ундириш учун судга берилган шартномаларнинг ҳажми 16 млн. сўмни ташкил этган. Қарзларни уза олмаган деҳқонларнинг ери ва умуман мол-мулки тортиб олиниб сотилган. Бунинг орқасида ерсиз деҳқонлар хўжалиги кўпайиб, мардикор ва

чорикорлар сони ошиб кетган. 1916 йил қўзғолонининг қатнашчиси Тожибой Муминов дейди: «Маргилон шаҳари ва атроф жойларида мингбошилар, элликбошилар, судхурлар камбағалларни қаттиқ эзганлар. Айниқса, чорикорларни ҳаёти оғир бўлиб бир йилга 5 тилла (19 сум) олардим. Оғир аҳволга тушганлигим учун судхурдан қарз олишга мажбур бўлганмиз. Аммо қарзни узоқмай қўл каби ишлаганмиз».

Бошқа қўзғолон қатнашчиси Ислон Раҳимов хунармандлар оғир солиқларни солиниши орқасида жуда мушкул ҳаёт кечирганликларини ўқдириб ўтади.

Маълумки, пахта тозалаш заводларида ўзбек ишчилари ҳам ишлаган. Шундай ишчилардан ва қўзғолон қатнашчиси Мамажон Тошпулатовнинг айтишича, Маргилондаги заводларда ишлайдиган ишчиларга жуда оз иш ҳақи туланиб уларнинг турмуши ғоятда ачинарли бўлган. Қишлоқларда сув масаласи буйича ҳам туқнашувлар бўлиб, ундан биринчи навбатда бойлар фойдаланган. Бинобарин, деҳқонлар сувни етишмаслигидан ҳам жабрланганлар.

Ваҳоланки, сунъий сўғориш тармоқларини қуриш ва тозалаб туриш деҳқонлар томонидан хашар йўли амалга оширилди.

Хуллас, XX аср бошларида улкада мисли қурилмаган даражада оғир аҳвол юзага келиб халқнинг қашшоқланиши кенг қўлоқ ёйди. Буни шоир Завқийнинг:

Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда

Топилмас парча нон вайронамизда

Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни

На қишлоқу жибор авлоқларни

Қирилди қанча одамлар вабодан

Нишона қолмади меҳру вафодан, —

дея битган сатрларидан англаб олиш мумкин.

Халқ оммасининг ўша даврдаги оғир ҳаёти ватанпарвар шоир Таваллонинг ижодида ҳам ўз ифодасини топган:

Камбағаллар бечоралар ҳолин сўрар бир кимса йўқ

Тортудур қимматчиликда кунда заҳматлар дариг.

Бойлар олди ғалла арзон чоғда омбор тўлдириб

Камбағаллардан чиқар чанг, қилса ҳасратлар дариг.

Ўлди бу қимматчиликдан камбағаллар ҳоли танг.

*Илтифот этмас ганимлар, йўқму дийнотлар дариг.
Уйлангиз инсоф этиб, ёшу-қарилар эмди оз
Ёзаман ҳаққонасин, йўқ манда тўхматлар дариг.
Кел Тавалло, сен ҳақиқат сўзин ёз ёшурмайин
Зое ўлмас миллата ҳар қанча хизматлар дариг.*

Мана шундай чидаб бўлмайдиган шароитда 1916 йил 25 июнда рус императори Николай IIнинг имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркакларни ҳаракатдаги қўшин районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармон эълон қилинди. Бунга кура Туркистон генерал-губернаторлигидаги Сирдарё, Фаргона, Самарқанд, Етгисув ва Каспийорти вилоятларидаги 19 дан 43 ёшгача бўлган кишилар олиними керак эди. Бу фармон туб аҳоли орасида «мардикорликка» олиш ибораси билан кенг тарқалди. Император фармони бусиз ҳам азоб-уқубатларда ва дарду аламларда яшаётган меҳнаткаш оммани ларзага солди ва қаҳр-газабини янада кучайтириб юборди. Ун минглаб ишга яроқли кишиларни олиб кетилиши кўп оилаларни боқимандасиз қолишларига олиб келарди. Бир умр четга чиқмаган одамларни узоқ ва совуқ жойларга юборилиши маҳаллий халқ учун ғайритабиий бир фожиа эди. Ҳатто, «ҳукумат мардикорлик ниқобида кишиларни урушга олиб кетади» — деган сўзлар халқни янада қаттиқроқ ташвишлантирди. Бундан ташқари, ун минглаб кишиларни тўплашга ва жунатишга мутлақо тайёргарлик бўлмай фармон тўсатдан пайдо бўлди. Ҳатто, рус маъмурияти оғир аҳволга тушиб нима қилишини билмай қолди. Бунинг устига маҳаллий халқ узоқ масофаларга бориш учун ҳеч қандай имконларга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам ҳарбий вазирнинг уринбосари П. А. Фролов ёзган: «Туб аҳоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни юборишга тайёр эмас эдилар, аммо шунга қарамай бу ишга шошилиш равишда кирилиши катта тартибсизликларни юзага келтириб, рус қонини тўкилишига ва қурол ишлатилишига олиб келди».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа ОП-3, л. 549, л-75.

Мазкур мисраларда кўзғолонни сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминлари эмас, балки унга туртки бўлган сабаблари хусусида фикр юритилган бўлса-да, лекин мардикорликка олишдаги тартибсизликлар ва адолатсизликлар уни тезлаштирган омиллардан бири эканлиги кўриниб турибди. Маҳаллий маъмурият вакиллари император фармонидан бойлик орттиришга ҳаракат қилиб, ўз вазифаларини суниистеъмол қилдилар. Ҳатто, Туркистон генерал-губернатори А. Куропаткин бу адолатсизликни тан олишга мажбур бўлган эди: «Мардикорликка олиш масаласи бўйича Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида бўлган вақтимда, — деб ёзган у, — менга оғзаки ва ёзма равишда қилинган шикоятлардан маҳаллий маъмуриятни куп суниистеъмол қилганликлари маълум бўлди.

Волост бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари ва уларнинг кўрсатмаси билан иш юритувчи элликбошилар мардикорликка император олий ҳазратларининг фармони бўйича қилинаётганлигини унутишиб, уни бажарилишига ёрдам беришни ўрнига аҳолидан пора олиш ва буни бермовчи кишиларга зўравонлик қилишиб қамашгача борганлар».¹

Маҳаллий маъмурият вакиллари бойларни ўгилларини мардикорликка сафарбар этишдан олиб қолиш учун пора олганлар ва уларни ўрнига камбағалларни юборишга зўр бериб ҳаракат қилганлар. Чунки рус маъмурияти пул эвазига камбағалларни бойларнинг фарзандларини ўрнига юбориш ҳуқуқини берган эди. Бу порахўрликка ва камбағалларни қандай бўлмасин кўпроқ сафарбар этишга кенг имкониятларни яратди. Маъмурият вакиллари хамиша бойларни тарафида туриб иш юритиши оддий кишиларнинг қаҳр-ғазабини уйғотди. Бу хусусда ўша А. Н. Куропаткин узининг император Николай II га ёзган хатида деган: «Қарзни ундириш учун деҳқонларни ерлари ва иш қуролиари, умуман, ҳамма нарсаси сотилган. Волост оқсоқоллари ва қозилари куп ҳолларда бойлар тарафида туришиб масалани тиришқоқлик билан уларни фойдасига ҳал қилганлар. Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг камбағаллашган халқ оммаси ўзларининг маҳаллий маъмурияти ва қозиларидан норози бўлишганликлари учун кўзғолон пайтида во-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

лост оқсоқолларига ва котибларига қарши ҳужум қилганлар».¹

Айни бир пайтда маҳаллий маъмуриятнинг чор ҳукуматини мустамлакачилик ва миллий зулмини амалга оширишдаги воситачилиги ҳам аҳолининг нафратини уйғотган. Бундан ташқари, маҳаллий маъмурият чор ҳукуматининг халқ ҳаракатларини бугиб турувчи олдинги сафдаги қалқони ва кучи ҳисобланган. Шу боис қўзғолончиларга биринчи навбатда улар билан тўқнашиши табиий ҳол эди. Бундан қўзғолонга хайрихоҳлик билдирган маҳаллий юқори табақанинг илғор қисмлари мустаснодир, албатта.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу қўзғолон илк бор Хўжанд шаҳрида юзага келган эди. 4 июл куни халқ оммаси полиция идорасига тушланиб мардикорликка олишни дарҳол тўхтатишни қатъий равишда талаб қилди. Маъмурият вакиллари-нинг оломонни тинчитишга қаратилган ҳаракатлари натижа бермай бақириқ-чақириқлар давом эта берган. Полиция хизматчилари оломонни тарқатишга ҳаракат қилганда қаршилик кўрсатилди ва тошлар отилди. Сунгра оломон бир гуруҳ аскарларни қуршаб милтиқни тортиб олишга ҳаракат қилдилар. Ҳатто, оломон томонидан уқ отилган. Бунга жавобан солдатлар уларни уққа тутдилар, натижада қўзғолончилардан икки киши улдириб, бир киши жароҳатланди.² Шундан кейин оломон дарҳол тарқалди. Аммо солдатларнинг қуролсиз аҳолига ҳужуми ва кишиларнинг улдирилиши сабр қосаси тўлиб-тошган халқни қўрқита олмади.

1916 йил 5 июлда оломон Сиёб, Маҳаллин, Аҳрорхўжа ва Ангор волостларида «биз мардикорликка бормаймиз», «биз очмиз» ва шунга ухшаш сузлар билан қўзғолон кўтардилар. Улар учта қишлоқ оқсоқолларини улдирмоқчи эканликларини шовқин-сурон билан изҳор этдилар. Уезд бошлиғи ўша оқсоқолларни ишдан бушатганидан кейин оломон тинчиди.³ 5 июлда Ургутда икки минг кишилик оло-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

² ЦГВИА России. Ф. Главное управление Генерального штаба, оп. 2, л. 2390, л. 10.

³ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 31-руйхат, 1135-иш, 18-бет.

мон маъмурият идорасига бостириб кириб, мардикорлик руйхатини йўқ қилиб ташладилар. Шунингдек, айрим элликбошилар, котиблар ва оқсоқоллар калтакланди. Оломонни талаби остида волост оқсоқоли Мулла Азим Қобилбоев ишдан олинди.¹

Кузғолон бирин-кетин бир-бирларига уланиб кета берди. 7 июлда Даҳбит қишлоғида жуда катта халқ оломони Мулла Усмон Абдурасулов бошчилигидаги волост оқсоқоли Ҳайдар Қосимжонов ва котиби Саидмурод Мирза Қобиловлардан мардикорлик руйхатини талаб қилдилар. Руйхат берилмагандан кейин котиб дупносланди ва улдирилди. Ҳайдар Қосимжонов эса оломондан отилган уқ орқасида оёғидан жароҳатланади ва қочишга улгурди. Кузғолонни ташкил қилишда Гадай Абдуқодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизқул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари элликбошилар ҳам фаол қатнашдилар.² Вилоятда халқ ҳаракатлари тобора қизиб борди. Шунинг учун Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернатори С. Лыкошин ўз бошлиғига юборган ахборотида «Аҳолини куп жойларда ихтиёрий равишда мардикорликка боришларига умид оз, сафарбарликни ҳарбий куч билан амалга оширишга тўғри келади» — деб ёзган эди.³ Шунингдек у айрим жойларда бозорларда волост бошлиқлари қишлоқ оқсоқоллари ва котибларини оломон томонидан калтаклаш ҳоллари юз берганлигини таъкидлаб ўтди. Оломон маҳаллий «маъмурият вакилларини ҳаддан ташқари рус ҳокимиятига берилишларидан» норози бўлган.⁴ С. Лыкошин ҳарбий кучни ишлатишни салбий оқибатларига ҳам эътиборни жалб этди. «Мардикорликка олишда, — деб ёзган у, — ҳарбий қисмни қўллаш турли кунгилсиз ҳодисаларни юзага келтириб осойишта ҳаётни ва савдони издан чиқишига олиб келиши мумкин. Бозорларга одамлар келмаслиги, айниқса озиқ-овқат билан савдони тўхтатиш турган гап. Чунки озиқ-овқат маҳсулотлари тамомила аҳолини қўлидадир. Шу боис мардикорликка олиш билан бир қаторда қўшинни таъминлаш учун озиқ-овқат маҳсулотларини қўлга олиш даркор».⁵

¹ УзР МДА. Ф. Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 37-бет.

² УзР МДА. 92-бет.

³ УзР МДА. 92-бет.

⁴ УзР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

⁵ УзР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

С. Лыкошин мардикорликка олиш тартибларини ўз ичига 5000 нусхадан иборат ўзбек тилидаги тушунтириш қогозларини тарқатиб, масалани тинчлик йули билан ҳал этишга ҳаракат қилди. Бироқ бундай чоралар қўзғолонларни тўхтата олмади. 2 июлда Жумабозор қишлоғида 4000 кишилик оломон тўпланиб мардикорликка олишни бекор қилинишини сураб Самарқанд шаҳрига ҳарбий губернаторга арз билан боражакларини маълум қилганлар.¹ Қўзғолон айниқса Жиззах шаҳрида ва уездда қизгин тус олди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхужа, Мулла Маҳамат Раим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар қўзғолонга бошчилик қилдилар. Улар мардикорликка Тошкентда ва Самарқандда қандай муносабатда бўлинаётганлигини билиш учун у ерларга ўз одамларини жунатганлар. Масалан Назирхужа Тошкентга, Қосимхужа Асатуллаев эса Самарқандга юборилди.² 12 июлда Назирхужа Тошкентдан қайтиб у ерда халқ мардикорликка қарши қўзғолон кўтарганлиги ҳақидаги хабарни тарқатди. Бу халқни руҳлантириб вазиятни янада кескинлаштирди. Натижада 13 июлда Жиззах шаҳрида Назирхужа бошлиқ халқ оломони оқсоқол Мирзаёр Худоевонни дўппослаб ўлдирди. Бундан хабар топган уезд бошлиғи Рукин катта оқсоқол Хидир Йулдошев ва миршаб Комил Сойиббоев билан биргаликда рус шаҳарчасидан эски шаҳарга зудлик билан йўлга чиқди. Уларни орқасидан солдатлар командаси ҳам отланди. Рукин ўз хайрихоҳлари билан эски шаҳарга яқинлашганда қўзғолончиларга дуч келди. Оломондагилар қаҳгазаб билан Рукинга, полиция пристави Зотогловга, таржимон Зокиржоновга ва миршаб Комилжонга ҳужум қилдилар ва ҳаммасини ўлдирдилар. Манбаларда ёзилишича «оломон таёқлар, баъзилари эса қиличлар билан қуролланган бўлиб милтиқлари бўлмаган. 40—50 метрли масофада оломон билан ҳарбий команда юзма-юз турган. Уларга тарқалиш ҳақида гапирилганда кўнмай солдатлар томон босиб келаберганлар ва таёқлари билан урмоқчи бўлганлар. Шу онда солдатлар оломонга қарата ўқ уздилар. Шундан кейин улар қочдилар, қолган бир қисми девордан сакраб солдат-

¹ Уша жойда, 70-бет.

² Уша жойда, 1100-нш, 243-бет.

ларни четлатиб утишга ҳаракат қилди. Аммо, бунга йўл берилмагандан кейин улар қочдилар. Солдатлар қўзғолончиларни рус шаҳарчасига қўймаслик учун орқага юриб йўлни тўсиб турди. Ҳамда у ердаги русларга черковга кириб мудофаада туришлари ҳақида хабар юборилди. Айниқса рус шаҳаридаги милтиқ ва патронларни сақлаш буюрилди. У ерда Австрия асирлари ҳам яшарди. Барибир оломон солдатлар билан тўқнашди. Натижада тўб аҳолидан 2 киши ўлдирилди».¹ Шу кунини Кавказга поездда кетаётган 100 солдатлардан иборат команда Жиззахда қолдирилганлиги ва қуроллантирилганлиги маълум бўлди. Улар прапорщик Григорев бошчилигида эски шаҳарга яқинлашганда йўлда уезд бошлиғи Рукинни, таржимонни, миршабни, полиция приставини, мурдаларни кўрганлар. Улар шу даражада қалтакланиб жароҳатланганларки, танишни иложи бўлмаган. Фақат кийимларидан кимлиги аниқланган. Уша 13 июлда қўзғолончилар Жиззах-Милютин, Жиззах-Ломакин темир йўллари, телеграф алоқаларни бузиб ташладилар. Куприк ва Жиззах станциясидаги нефть омбори ёндирилди.² Қўзғолончилар Жиззах ва Обручев станция оралигидаги куприкларни ёндириб телефон симларини узганлар.³ Жиззах шаҳрида қўзғолон бостирилгандан кейин халқ галаёнлари бутун уездни қоплаб олди. Айниқса Богдан, Санзар ва Зомин волостлари қўзғолоннинг марказига айландилар. Жиззахдаги мағлубиятидан кейин қўзғолончиларни талай қисми Богдан волостидаги Курск қишлоғига бориб урнашдилар. Бу ерда улар Абдурахмон Жевачи бошчилигидаги қўзғолончиларга қўшилдилар. Бу вақтда қўзғолон шу даражада кенг кулоч ёйган эдики, у Фориш, Фисталитау, Куктепа ва Ота-Қўрғон волостларини ҳам қамраб олган эди. Абдурахмон Жевачини ҳаракати билан қирғизлар ҳам қўзғолонга қўшилдилар.

«Абдурахмон Жевачи, — дейилади манбаада, — уз атрофига жиззахликларни ва бошқа кишиларни тўплаб, 14, 15 ва 16 июль кунлари чопарларни қирғизлар яшайдиган даштларга Саурюк ва Накут тоғ ортла-

¹ Уз РМДА Фарғона вилояти ҳарбий губернатори, 1-руйхат, 147-иш, 36-бет.

² Уша жойда. Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 82-бет.

³ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб/с Азиатская часть. ОП. 3. д.40, л. 21.

рига, Фориш ва Синтоб волостларидаги тожикларига юбориб кўзғолон кутаришга чақирди. 18 июлга келиб Синтоб волостига қарашли Мажрум, Фориш волостининг Саримсоқ ва Сафорота сингари қишлоқларидаги тожиклар, Саурюк аҳолиси Нарвандаги уруғлари Абдурахмон Жевачини атрофига жипслашдилар, ҳамда шу заҳотиёқ Жиззах шаҳрига юриш масаласи муҳокама қилинди».¹

Бу вақтда турли волостларнинг бир гуруҳ нуфузли кишилари Абдурахмон Жевачига қўшилган эди. Масалан, Зулфиқор Юлдашев, Жанқобил Раҳмонқулов, Сатторхужа, Қаландархужа, Навтахужа, Исмойил Аллаев, Иброҳим Аллаев, Мулла Оллобердиев, Дауринбай Мирзобоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеклев, Саттор Ишматов, Муса Тоғаев ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Абдурахмон Жевачи Жиззах шаҳридаги нуфузли одамларни ҳам ўз атрофига жипслаштирди. У ўзининг укаси Бобобек Абдужабборовни Жиззах шаҳрига юборган. Бу киши билан шаҳар вакиллари сифатида Эшон Назир хужа, Имом Мулла, Маҳмад Раҳим, Шарифбойвачча Худойбердиев ва бошқа кишилар келиб Абдурахмон Жевачига қўшилдилар. Мазкур шахслар қатнашувида Абдурахмон Жевачини хонадонида ўтказилган кенгашда Жиззах шаҳрига ҳужум қилиш узил-кесил ҳал этилди.² Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернаторининг таърифича «тус-туполонлар кучайиб борди. Гоҳ у гоҳ бу ерда тўқнашувлар ва ўлдиришлар содир бўлаберди. Маҳаллий ҳокимиятнинг тушунтириш ва тинчлантиришга қаратилган ҳаракатлари фойда бермади. Пировардида, улар чор ҳукуматига қарши кўзғолонларга айланди».³

Абдурахмон Жевачи Богдан волостининг ҳокими Мавлон Маҳмурризаевни улимга ҳукм қилди, лекин у қочишга улгурди. Уни томонига оқсоқоллардан (старшиналардан) Курск жамоасининг оқсоқоли Зулфиқор Йўлдошев, Асмонсой қишлоғининг оқсоқоли Жанқобил Раҳмонқулов, Саримсоқ Саттор Хужа, Қаландархужа ва Каттахужалар ўтган. Бундан ташқари Богдан волостидан: Исмойил Аллаев, Иброҳим Аллаев,

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили. 1-руйхат, 444-нш, 74-бет.

² Уша жойда, ФИ-12, 31-руйхат, 1100-нш, 246-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Мулла Аллобердибоев, Аурунбой Мирзабоев, Синдар Давронбоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеков, Қуноқбой Каймуродов, Ямгирчи Қодиров, Саттор Эшматов, Муса Тоғаев, Саунбой Эшматов, Даврон Фозилов, Эргаш Абдусатторов, Умар Ризақулов, Жура Сулаймонов, Бахтибой Сулаймонов, Мулла Шаймон, Ҳамроқул Мурод Суфиев; Илон чомдан: Жура Абдуғафуров, Жайноқ Абдурасулов; Сафар Отадан: Мулла Вакс Искандаров; Муллачинни Юлдашев, Жанадил Жабборов, Каттабек Туров, эллиқбоши Ишман, Ҳайдар Назаров; Синтаб волостидан: Хужаниез Ширбаев, Мулла Камолитдин, Маҳамат Юсупов, Эгамбаев, Ҳикматилла Суннатилабаев, Ражаббоки Абдунабиев, Нуртай Ёрбоев ва Туруш Умаров сингари кишилар қўзғолон тарғиботчилари ҳисобланган».¹

Вилоятнинг Зомин волости қўзғолонининг йирик учоқларининг бири сифатида намоён бўлди. Каримқул Арзиқулов бошчилигида Ям волостиға қарашли Қирқ қишлоқ аҳолиси Кунбек ва Нарча исми икки эллиқбошини ўлдирдилар. Бу вақтда уша волостдаги Оқтошда оқсоқол жароҳатлантирилди. Турдибек Худойназаров раҳбарлигидаги қўзғолончилар оқсоқол Мулла Маҳкам Мулла Розиқуловни ўлдирдилар. Уша куни Зомин бўлим пристави Соболев соқчилар Проценко ва Царевич билан уша жойларға воқеани текшириш учун бордилар. Бу ерда 7 кишини ҳибсга олиб Зомин волост бошлиғи Мулла Фозилов билан Зоминга кетаётганда орқасидан халқ оломони қўлаб келарди. Зомин қишлоғига яқинлашганда Қосимхужа кул остидаги оломон уларға қўшилишиб пристав Соболевға ҳужум қилдилар. Натижада волост оқсоқоли Мулла Фозилов ўлдирилди, Соболев ва соқчилар қочишға улгурдилар. Бу кишилар Зомин қишлоғини бозорида жойлашган болхонаға ўрнашиб олдилар. Эшон Қосимхужани буйруғи билан уларға қарши уқ отилди ва Соболев ўлдирилди. Икки соқчи эса қочдилар. Шундан кейин эртасига 14 июлда Зоминни бош масчитида бир кунлик рузани бекор қилишиб катта зиёфат берди ва узини «Зоминбек» деб қўзғолончиларға эълон қилди.²

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 73-бет.

² УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 244-бет.

16 июлда оломон Абдурахмон Жевачи бошчилигида Богдан бўлим пристави Бариллони уйини ва идорасини остин-устун қилиб мол-мулкни таладилар. Эшик ва ойналарини синдирдилар, ҳужжатларни ёндирдилар. Бу ишларни амалга оширишда уни узи билан бирга угиллари Норбек ва Достон, Матлаб Кунякбоев, Саурин Ҳасанбаев, Тули Мусабоев, Муллабобо Мурод, Чалабаев Мулла, Қубай Туранбоев, Турсунбой Суяндиков ва Эргаш Ризақулов деган кимсалар фаол қатнашдилар. Оломонда Ямчин, Оқбулоқ, Учминг ва бошқа жойлардан келган кишилар бор эди.¹

Айрим маълумотларга кўра 16 июлга келиб бузилган темирйўллар ва телеграф алоқалари тuzатилган. Аммо бу вақтда Богдан ва бошқа волостларнинг халқ оломони Жиззахнинг эски шаҳарини эгаллаб тuzатилган темирйўллари ва куприклари яна буза бошлаганлар.² Бироқ 19 июлда полковник Иванов бошчилигидаги ҳарбий қисм қўзғолончиларга ҳужум қилиб шаҳарни эгалладилар.

Қўзғолончилар шаҳар атрофидаги қишлоқларга чекиндилар. Шундан кейин рус ҳарбий қисми Зомин томон юриб Зомин-Равот-Жиззах йулини эгаллади.³ Шундан кейин солдатлар билан қўзғолончилар уртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлди. Бу вақтларда Санзар волостида ҳам қўзғолон кенг қулоч ёйди. Бу ерда Санзар қозиси Турақул Турадбеков ва унинг укаси Ишонқул қўзғолонни уюштиришда жонбозлик курсатдилар. Хонлик даврида уларни тоғаси Санзар беки лавозимида ишлаган эди. Отаси эса Қораулбек мансабини утаган. Шу боис Турақул Турадбековлар оиласи жамоа орасида «катта обруга ва ҳурматга сазовор бўлган» кишилар ҳисобланган.⁴

13 июл куни кечқурун Жиззах шаҳридаги қўзғолон таъсирида Санзардаги бир гуруҳ нуфузли кишилар Турақул Турадбеков бошчилигида маслаҳатлашиб

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 74-бет.

² ЦГВИА России Ф. Главный штаб 1 с. Азиатская часть, оп. 4, л. 40, л. 221.

³ ЦГВИА России Ф. Главный штаб 1 с. Азиатская часть, оп. 4, л. 40, л. 222.

⁴ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 235-бет.

халқни бош кутаришга даъват этишди. Шу равишда қўзғолон юзага келиб Туракул Турадбеков, Ишонқул Жўрабоев, Муҳаммад Уратов, ака-укалар Хўсайновлар ва бошқаларнинг раҳбарлигида 14 кишидан иборат статистика бўйича ишловчи кишилар ўлдирилди. Бу вақтда Санзар волостининг бошлиғи қочиб кетган, лекин Қалтай қишлоғида ушланди ва ўлдирилди. Қўзғолончилар Ку-жар, Теракли деган жойларда ҳам душманлардан ўч олдилар.

18—19 июлда Водопьянов бошчилигидаги ҳарбий қисм Работ қишлоғи томон юрди. Бундан хабар топган қўзғолончилар уша томонга йўл олдилар ва Зомин оломони билан бирлашдилар. Улар 12 кишилик рус разведкачиларига ҳужум қилдилар. Натижада душман Ломакин станциясигача чекинишга мажбур бўлди. Бу ердан улар ўз ҳарбий қисмларига бориб қўшилдилар. Шундан кейин қўзғолончиларга қарши 20 тадан иборат солдатлар келиб жанг қилдилар. Бунда қўзғолончилар мардонавор курашиб душманни хавф остида қолдирдилар. Шунинг учун Работга етиб келган подполковник Водопьянов қўзғолончиларга қарата тўплардан ўқ отдирди. Қўзғолончилар тўп ўқларидан қўрқмасдан, 21 июл куни эрталаб солдатларга қарши яна ҳужум қилдилар. Фақатгина тўплардан сурункасига ўқларни ёғдирилиши орқасида бардош бера олмаган қўзғолончилар тарқалишга мажбур бўдилар.¹

Хуллас, 25 июлда Богдан, Санзар ва Зоминдаги қўзғолон шафқатсизларча бостирилди. 18 июлда Каттақўрғон уездига қарашли «Мингарик волостида 2000 кишилик оломон волост бошлиғига ҳужум қилиб уни жароҳатлантирди. Кечқурун у ерга подполковник Шираков солдатлар билан келди. Қўзғолончилар уларга ўқ отганлар. Каттақўрғон гарнизони тўрт пулемёт ва икки тўп билан кучайтириш лозимлигини бошлиқлардан суралган».²

19 июлда Мингтепа волостини чегарасидаги Акчурачаси ва Гадейтопмас қишлоқларида тўпланган 1500 кишилик оломон прапорщик Владимиров бошлиқ ҳарбий қисмга ҳужум қилди ва ўқлар отди. Аммо солдатлар қўзғолончиларга қарши жавоб ҳужумини

¹ Уша жойда.

² Уша жойда, 31-руйхат, 1135-ниц, 64-бет.

уюштириб, уларни Жума ва Оқтепа қишлоқларигача қувиб борди.

Оломондан бир киши ҳалок булди ва унинг қатнашчилари тарқатиб юборилди.¹

20 июлда Каттақурғон шаҳар аҳолиси мардикорликка қарши чиқиб тўс-туполон кутарди. Бундай оғир вазиятдан қурққан элликбошилар ва оқсоқоллар мардикорликка сафар этиладиган кишиларнинг рўйхатини тузишдан бош тортдилар. Шунинг учун улар (9 киши) рус ҳарбий маъмурияти томонидан ҳибсга олинди. Бу ҳолат шаҳар аҳолисининг қаҳр-ғазабини кўзгатиб, очиқдан-очиқ кўзғолон кутарилишига олиб келди. Куп сонли оломон эски шаҳар кучаси буйлаб рус шаҳарчаси томон юрдилар. Пралорщик Стеблюк солдатларни жанговар ҳолатга келтириб кўзғолончиларнинг йулини тўсди. Бироқ оломон бостириб кела берди. Тахминан, 30—40 масофа қолганда солдатлар уларга қарата ўқларни еғдирдилар. Шунга қарамай, бошқа тарафдан ҳам иккинчи оломон тўдаси босиб кела берди. Аммо кўзғолончилар душманнинг ўқ ёмғирларига бардош беролмай қочдилар. Кўзғолончилардан 5 киши улдирилди ва бир неча одамлар жароҳатланди.

Кўзғолонларнинг бирин-кетин мағлубиятга учрашига қарамай халқ оммаси бош кутаришдан қайтмади. Чунончи, 19 июлда Мингариқ волостининг Жумабозор қишлоқ аҳолиси масчитда номоз пайтида кўзғолон кутариб волост бошлиғи Усмон Қорабоевни ўлдириш пайига тушдилар. У киши қочиб кетгандан кейин оломон унинг Оқчурачаси қишлоғидаги уйини ва идорасини бузиб ташладилар.² Бу воқеада Ботир, Абдураиммерган, Абдуқодир Хужа, Сафар хужа, Уста Муҳаммадали ва Икром Мулла Доналиев ва бошқа кишилар жонбозлик кўрсатганлар. Кўзғолончилар таёқлар, қиличлар, ов милтиғи ва туппонча билан қуролланган эдилар.³ Бу кўзғолон ҳам тарқаб кетган эди. Маҳалла волостидаги Оқмасжидда кўзғолон кутарилиб волост бошлиғи ва қозисини ўлдиришга ҳаракат қилдилар.

¹ УзР МДА. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 147-нш, 34-бет.

² Уша жойда, 19-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Самарқанд вилоятдаги қўзғолон алангаси Фарғона вилоятига ҳам катта хавф туғдирди. Чунки мағлубиятга учратилган қўзғолончиларни талай қисми Фарғона водийсига утиш учун йўлга чиққанлар. Бу хусусда Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори А. И. Гиппуснинг ҳарбий вазирликка юборган ахборотида шундай дейилган: «Қўқонга келганимда қўшни Самарқанд вилоятининг Жиззах, Зомин ва Шахристондан одамларни Фарғона вилоятининг тоғлик жойларига келганликлари ҳақидаги хабарни олдим. Улар бу жойлардаги аҳолини қаршилик курсатишларига чақирмоқда. Бу босқинчилар яхши кайфиятдаги Фарғона вилоятининг аҳолисини талаши ва буларни ҳам қочишга олиб келиши мумкин...

Қуролсиз булсаларда аёлларни ва болаларни ҳам қамаймиз ва Қўқонга жунатамиз, қаршилик қилганларга нисбатан қурол ишлатамиз. Айни бир вақтда солдатларни энг катта йўлларга жойлаштириб босқинчиларни катта Самарқанд вилоятига жунатишни режалаштирдик».¹ Хуллас, Самарқанд вилоятидаги 1916 йилги қўзғолон шу даражада кенг қулоқ ёзиб қизгин тус олдики у деярли барча волостларни қамраб олди. Чунончи, Туркистон генерал-губернатори томонидан Жиззах уездига содир бўлган қўзғолонларни урганиш ҳамда айбдорларни мол-мулкини мусодара қилиш бўйича тузилган махсус комиссиянинг маълумотига кура қуйидаги шаҳар ва волостларни қўзғолон қамраб олган эди:

1. Жиззах шаҳри	12. Қўрғонтепа волости
2. Ўзбек волости	13. Синтаб волости
3. Рабат волости	14. Ям волости
4. Зомин волости	15. Фисталитауек волости
5. Қоратош волости	16. Усмаат-қатортол волости
6. Санзар волости	17. Чашмаб волости
7. Саурюк волости	18. Хужа Муқур волости
8. Богдан волости	19. Ота Қўрғон волости
9. Фориш волости	20. Қизилқум волости
10. Янгиқўрғон волости	21. Чордора волости
11. Куктепа волости	22. Норут волости

¹ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб, Азиатская часть, оп. 4, Д. 40, л. 166.

Шунингдек комиссия қўзғолонда Янгиқўрғон, Нокурт, Синтаб, Ям ва Писталитау волостларини қайси даражада қатнашганлигига доир қўшимча маълумотларни туплаб маъмуриятга топширди.¹ Бизни ихтиёрмизда қўзғолонларни айрим волостларда қандай тарзда содир булганлигига ва уларнинг бошлиқларига тегишли қўйдаги маълумотлар мавжуд.² (3-жадвал)

Волостлар ва қишлоқлар	Қўзғолонда қатнашган ва қатнашмаган кишилар	Қўзғолонларни даражаси ва уларни бошлиқлари. Кимлар улдирилди ва нималар эндирилди?
1. Янги қишлоқ	Богдан волости	Абдурахмон Жевачи ва уғиллари бошчилик қилдилар. Полиция уйини ва идорасини остин-устун қилиб урмончи Бибиқовни улдирдилар. Қишлоқ эндирилиб куп маҳаллий аҳоли улдирилди.
2. Кончигай	Қўзғолонда айрим кишилардан ташқари қатнашди ҳамма қатнашди.	
3. Тошкескан		
4. Кульба		
		Қўзғолон кутарди.
5. Қулжур	Қўзғолон кутарди. Курбон хужа уруғи бош кутарди.	Раҳмонбой Жевачининг угли бошчилик қилди. Қишлоққа тегилмади.
6. Каси қишлоқ	Аҳолининг бир қисми қўзғолон кутарди.	Бахтибой ва Журабой Сулаймоновлар бошчилик қилдилар. Маъмурият идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни эндириди.
7. Мехин	Қўзғолон кутардилар.	Хотам Нурматов раҳбарлигида полиция идораси бузилди. Қишлоққа тегилмади.
8. Мусабай		
9. Ильянчи		

¹ ЦГВИА России, Ф. Канцелярия Жиззахского уездного начальника, оп. 2, д. 49, л. 20—21.

² Ушга жойда, 40—42-бетлар.

10. Ямчи	Аҳолининг деярли	Жайнак Абдурасулов ва
11. Ато-Қишлоқ	барчаси қузгалди.	Жура Абдугафоров бошчилигида полиция идораси бузиб ташланди. Қишлоққа тегилмади.
12. Ятан	Қузғолон кутардилар.	Эшмат Полвонбек Муратов раҳбарлигида полиция идораси бузилди, полиция котиби улдирилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
13. Қош-Хауч		Шаҳарбо Имомбоев бошлиқ Жиззах шаҳарига юриш қилинди, бир қисми полиция идорасини бузишда қатнашди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
14. Оқбулоқ		Қулбой Субхонов бошчилигида Бабин деган рус кишиси улдирилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
15. Совуқбулоқ		Қишлоққа тегилмади.
16. Катта-Богдан		
17. Богамбир		
18. Нурек		
19. Қоратош	Айрим кишилар бош кутарди.	
20. Қорахон	Қузғолон кутардилар	Оқсоқол Зулфиқор Йулдошев бошчилигида Жиззахга бордилар. Солдатлар томонидан қишлоқдаги бир неча хонадонлар ёндирилди.
21. Қурбонхужа		Мулла Сайфулла Мустафоқулов раҳбарлигида Жиззахга бордилар. Қишлоққа тегилмади.
22. Усмонсой		Абдурахмон Жевачи уғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоққа тегилмади.
23. Саят		Оқсоқол Жонқобил Раҳмонқулов бошчилигида полиция идораси бузилди.
24. Анам		Қишлоққа тегилмади.
25. Қуйи Усмон		
26. Назарбил	Қурбонхужа уруги бош кутарди.	Абдурахмон Жевачи уғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоқнинг бир қисми ёндирилди.
27. Фориш	Айрим кишилар	Қишлоққа тегилмади
28. Хаят	бош кутарди	

29. Асраф	Фориш волости	
30. Ухум		Қишлоқларга тегилмади
31. Саримсоқ	Кузголон кутарилди	
32. Ширин		Қишлоққа тегилмади
33. Қашқарча	Кузголон кутарилмади	Уч ака-укалар: Катта ва Сатторхужа Махамат Аминовлар бошчилигида Жиззах шаҳрига борилган. Солдатлар қишлоқларни ендирди.
34. Сафар-ота	Кузголон кутарилмади	Қишлоқларга тегилмади.
35. Эски-Қургон		Ака-ука Муллабай ва Анай Искандаров раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борганлар. Солдатлар қишлоқни ендирди.
36. Тепа қишлоқ	Кузголон кутарилмади	
37. Қуруқ-кўл		Қишлоқларга тегилмади.
38. Қамишли	Айрим кишилар бош кутардилар.	Қишлоқ ендирилди.
39. Учма	Кузголон кутардилар	Жондил Жабборов, Муллачин Йўлдашев ва Каттабек Ганиев раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоқларга тегилмади.
40. Деристон	Кузголон кутарилмади	
41. Илянли	Кузголон кутарилди	
42. Болапан	Кузголон кутарилмади	Қишлоққа тегилмади. Мулла Қубай Турғунбоев ва Мулла Бобомурот Чалабоев бошчилигида Жиззах шаҳрига боришган, қишлоққа тегилмаган.
	Синчоб волости	
43. Синчоб	Кузголон кутарилди	Қишлоққа тегилмади.
44. Устук	Аҳолининг бир қисми бош кутарди	Хужаниёз Шербоев ва Эшон Каттаҳужаев бошчилигида топографларга хужум қилиниб, руслар мусулмон динига киритилди. Қишлоққа тегилмади.
45. Маджарум	Кузголон кутарилди	Оқсоқол Нормурод Ҳасанбоев бошчилигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоққа тегилмади.
46. Кет ва Куркали овуллари	Кузголон кутарилди	Оқсоқол Абдурауф Эржонов бошчилигида Жиззахга борилди. Қишлоққа тегилмади. 15 киши қатнашган, овулларга тегилмади.

Ушбу маълумотларга кура 45 қишлоқдан унтаси ёндириб ташланган. Афтидан Чор маъмуриятининг вакили ваҳшийликни тўла намойиш этишни лозим топмай ёндирилган қишлоқларнинг сонини кам кўрсатган. Жиззах уездига қарашли кўзғолон кўтарилган шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирилганлиги манбаларда қайд этилган.

Жиззах фожиаси хусусида 1926 йилда «Ер юзи» журналида босилган маълумот жуда қимматлидир: «1916 йил июль ойида, руза вақти, кунлар иссиқ, ҳар ерда иш, дала жонланган, пахталар чопиладур, бедалар уриладир, қовунлар узиладир, бозорда қимматчилик бошланган, халқни очлик даҳшати қурқитмоқда, деҳқонларнинг энг яхши отлари подшоҳ ҳукумати томонидан олинган, ҳар ерда очлик аломати кўриладир.

Худди шу чоғда халқнинг оғзида гивир-шивир сузлар: 19 ёшдан 40 ёшгача мусулмонларни аскарликка олар эмиш.

— Йўқ аскарликка эмас, мардикорликка олар эмиш. Газетада шундай ёзибдур: халқ орасида ҳаяжон бутун иш масала устида йўналтирилган. Баъзи кишилар уз-узини оёғини сиңдириб аскарликка (мардикорликка) яроқсиз қилмоқчи, баъзилари агарда ҳукумат рўйхатига олмоқ учун рўйхатчининг қорнига пичоқ солмоқчи.

Ана пристуф, мингбошилар, полициялар, маҳалла халқини рўйхат қилиш учун чиқдилар. Лекин маҳаллаларда, уйларда ёш болалар, қари хотинларгина қолғон. Ёш кишилар ҳаммаси ҳукуматга қарши курашиш учун бир жой (Жиззах)да тўплангон. Ҳаммининг ёнида пичоқ, болта, ханжар ва бошқа ўқсиз қуроллар, халқ орасида сўфилар, Зокирлар ҳам бор. Улар зикри-салом билан халқнинг диний ҳаяжонини орттирдилар:

— Сен мардикорликка бормасликка ваъда бер, биз қайтамиз!

Мана ҳозир халққа қарши солдатлар, милтиқлар, пулемётлар келадилар, лекин халқ қўрқиш даражасидан утди. Ҳоким томонидан буюриқ:

— Тарқалинлар!

Халқ жавоб берди: Сени узинг солдатларинг ва пулемётларинг билан кет, сўнг биз тарқаламиз! Куп утмади, эллик мингдан ортиқ халққа пулемётлардан

ва милтиқлардан отиш бошланди. Халқ ўлимга қарамасдан пулемётни қўлга киритишга уриниб кўришсада, ундан ёмғир сингари ёғилиб турган ўқлар халқни яқинигича келтирмади. Пичоқлар милтиқ билан пулемётга қарши кураша олмади. Халқ енгилди. Ҳукумат енгди. Солдатлар, полиссиялар уларни қўлаб бориб қурган жойда отди, кесди, қирқди, нимталади. Майдонда, кучада, йигитлар, чоллар, ўспиринлар қонларга бўялиб ётадир.

Иккиқат хотинларнинг қоринлари устида подшоҳ солдатларининг найзалари санчилиб турадир. Буни тарих кўрмаган... Йиқилган гўдакларнинг қизил лаблари кўкарган. Ёш қизларнинг бошларидаги қора сочлари юзларига ўралиб, уларнинг бетларини қонхурларнинг кузларидан сақлайдилар. Ярадорларнинг инграган товушлари яқинида оқиб турғон сувга қўшилиб оқадир. Шаҳар қон ичида».

Мазкур сатрлар қўзғолон бостирилиб, ўн йил ўтгандан кейин, яъни қиргин баротларни ва вайронагарчиликларни ўз кўзи билан қурган ва уларни азобларини бошидан кечирган кишиларнинг тириклиги вақтида ёзилган. Шу боис уларни ҳақиқий аҳволини акс этдиришида ҳеч шубҳа йўқ.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми ўзбек аёлларини ҳам нафратини уйғотиши турган гап эди. Буни устига мардикорликка олиш ҳақида императорнинг фармони уларни ошқора қўзғолон кўтаришга катта туртки бўлди. Чунончи 11 июл эрталаб соат 8 яримда Тошкент шаҳрининг кучалари аёллар билан тулиб, бақириқ-чақириқлар тобора кучайиб борди. Уларни кетидан эркаклар ҳам эргашиб Маҳмуд Хужаев, Пулатхужа Иноғомхужаев, Абдурахмон Қаюмсуфиев ва Низомиддинхужа Зайнитдинхужаевлар жонбозлик билан ҳаракат қилганлар. Қўзғолончилар миришабларнинг биридан тўппончани, маҳкаманинг котибидан қилични тортиб олдилар. Темир-терсак, тош ва бошқа нарсалар билан қуролланган 2000—3000 кишилик оломон бошқарма панжараларини синдирдилар. Аёллар «эркакларни мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз ва шу ерда уламиз» деб бақиринган. Полиция бошқармасини

қоровули Мираҳмад Акбаршоев маъмуриятни ёнини олгани учун оломон томонидан улдирилган.¹ Халойиқ бошқарманинг мирзаси Трентовецни уриб бошини жароҳатлаганлар. Тошбурон орқасида Себзор даҳасининг миршаби Сайид Исмоилжонов, Шайхонтохур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмуҳамедов ва До-ниёрхужа Исахужаевлар ярадор қилинди. Солдатлардан уч киши жароҳатланди. Оломон бошқарма идорасини тошбурон қилиб эшик ва деразаларини синдирдилар, шу пайтда аёлларни қузғолонда қатнашаётганлигини қоралаган Обид Уста Азимхужаев калтакланди. Бу киши шаҳар касалхонасида вафот этган. Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Марҳум Обид Уста Азизхужаев укаси 11 июл куни кечқурун касалхонага борганда акаси жон беришидан олдин шундай дебди: мен полиция бошқармасининг деразасини тагида туриб эркаклар турганда хотинларга шовқин-сурон қилиш муносиб эмас, деб таъна қилдим. Шу ондаёқ эркак ва аёллар мени кўчага судрашиб, олиб чиқишди. Бу ерда кимдир биқиним ва қорнимга пичоқ урди».

Бошқарма ҳовлисида баён этилган фожиа юз бергандан кўп утмай Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Кочан етиб келади. У уз кузи билан курган воқеани шундай ёзган эди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кўчада, бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак ва хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб уларни орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди...

Полиция бошқармасига борадиган кўчада айрим кишилар менга йиғи-сиғи аралаш нималарнидир ташунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ҳаракат қилардилар. Бу ерда эркаклар ва хотинлар бўлиб уларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган ҳолда кўринди. Полиция бошқармасига кирганимда эски миршабларнинг ҳаммасини қўлларида тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразаларини синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган

---

¹ Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 248-бет.

эди. Оломоннинг тарқалишини сураб қилинган суровлар инobatга олинмади ва шовқин-суронлар эшитилиб турилди. Куп ўтмай уликларнинг ва ярадорларни олишга тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди. Шу вақтда бошқармага ҳарбий билим юртиниң отряди ва Тошкент янги шаҳариниң миршаблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб оломонни кўча тарафдан ураб олди ва уларни тарқатишга муваффақ булинди.¹ Шундан кейин қўзғолончиларни бир гуруҳи миршаб Миркомилни оиласини ўлдириш учун Бешёғоч томонга жўнаганлар.² Уни сўзича полковник Н. Колесников солдатлар билан келган. У уз кузи билан курганини шундай изоҳлайди: мениң ёрдамчим Мочалов полиция бошқармаси биносида 2000—3000 кишилар тўпланиб бақираётганлиги, миршабларни ураётганлиги ҳақида телефон орқали хабар берди. Ҳамда Трентовиусни жароҳатланганлиги миршабларниң отган ўқларидан ўлганлар борлиги хусусида маълумот берди. Мен дарҳол бошқармага келиб оломонни тинчйтишга куп ҳаракат қилдим, лекин ҳеч ким кулоқ солмади. Мен солдатларга оломонни қамчи билан бошқармадан сиқиб чиқаришини буюрдим. Аммо оломон бўш келмай қамчиларни тортиб олди. Бир ўзбек қилич билан менга ташланаётганини куриб қолиб тўппончани унга ўқталдим. Бироқ у менга яқинлаша берганидан кейин отиб ўлдирдим. Оломон «Ур»—деб бақириб тош ва гиштларни отиб барча эшик ва деразаларни синдирдилар. Соат 11да прапоршикларниң мақтабидан келган рота бошқарма биносини қуршаб оломонни тарқатишга киришди. Бироқ қўзғолончилар солдатларни уришди ва қуроолларини тортиб ола бошладилар. Бу вақтда бошқармадаги телефон сими қўзғолончилар Мирқосим Исамуҳамедов ва шериклари томонидан бузилган эди. Улар солдатларниң қаттиқ қаршилиги туфайли тарқалганлар. Мен қўзғолонда жонбозлик курсатган кишиларни айримларини кўрсатишим мумкин. Масалан Қоратош маҳаллани бир бақувват ва соғлом, қорасоқолли ўзбек бошқарма айвончасида туриб оломонга мурожаат қилиб турди. Уни сўзига жавобан оломондан «Ур» де-

¹ Уша жойда Ф. Сирдарё вилояти бошқармаси, 1-руйхат, 436-иш, 14-бет.

² ЦГВИА России, Ф. Штаб Туркестанского военного округа. оп. 1. д. 128, л. 257.

ган сузлар эшитилди. Бир кекса одам аёлларни орасида юриб уларни курашга отлангириб турган. Муса Мирзахонов, Каттахужа Бобохужаев, Сайид Аҳмад Каримбоев мардикорликка олишга қарши эдилар, лекин улар қузғолонда кўринмадилар. Шуларга ухшаш қузғолон арафасида халқни мардикорликка бормасликларини Самарқанд дарвоза маҳаллалик Дадахужа Иноғомхужаев, Чорсудан оқосоқол Рауф Муҳамедов, пичоқчидан Комилжон Аҳмаджонов сингари нуфузли кишилар менга маълум қилган эдилар.¹

Мазмунан Н. Колесников бу билан курсатилган кишиларни қузғолонни тайёрлашда айибламоқчи бўлган шекилли. Қузғолон қатнашчиларидан унлаб кишилар ҳибсга олиниб тергов қилинди. Ҳарбий прокурорнинг ёрдамчиси полковник Симоновичнинг айбномасидаги маълумотлар ҳақидаги тасаввурни бир мунча бойитади. Унда 34 маҳбусларнинг фаолияти изоҳланиб, Абдурахим Мулла Ҳакимов, Йўлчи Иброҳимов, Маҳмудхужа Мирзахужаев, Яқуб Муроджапаев, Абдурахмон Қаям Суфиев, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Файзи Али Раҳимбаев, Пулатхужа Иноғомхужаев, Гулом Камолов ва Муродхужа Муҳаммадалихужаевлар халқни қузғолон кўтаришга даъват этган кишилар сифатида қораланганлар. Шунингдек Тожибой Юнусхужаев, Мирқосим Исамуҳамедов, Шоғиёс, Шоилёс Қориев, Турсунбой ва Абдуҳалил Абдуҳакимов, Азиз Мусабоев (лақаби «Чулоқ»), Шосайд Шосолиҳов, Қобил Мирсолиҳов, Мухсин Корчибоев, Гулом Юсуфжонов, Алижон Муҳаммадалиев ва Маҳсуд Мирсоатов айбдорлар рўйхатига киргизилди.²

Суд қузғолоннинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қаямсуфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомуҳамедовни осиб улдиришга, Тожибой Юнусхужаев, Гулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Муродхужа Маҳмудалихужаев, Яқуб Муродражаббоев ва бошқалар узоқ муддатли сургунга ҳукм қилинди.

Тошкент шаҳридаги қузғолоннинг акс-садоси тезлик билан унинг атрофидаги жойларга тарқалди.

¹ УзР МДА, Ф. Канцелярия Туркестанского генерал губернатора, 31-руйхат, 1100-иш, 220-бет.

² Уша жойда, 248-бет.

1916 йил 14 июлда Хонабод қишлоғида 700 кишилик оломон Кенджигалин ва Настиннинг бошлиғи Мумин Ташхофизов, миршаблар Боймурод Алибоев ва урядник Брауцеларга ташланиб жароҳатлангандилар. Оломон қатнашчиларидан Абу Сайид Мавлонов, Умурзоқхўжа Парпиев, Турдибой Қулмухамедов, Юлдаш Муллаёров, Қўчқор Ҳолмухамедов, Йўлдош Қобилов, Ҳамро Фармонов, Мулла Сулаймон Ҳафизов, Жалол Каримов, Нодирхон Хонов, Жура Шашиев, Жума Сойибов, Оқкул Мулласултонов, Бек Қодиркулов, Мамадқул Толиббоев, Юсуф Ҳолов, Турман Юсуфов, Урмон Ширнов, Мулла Исакул Ташбиевлар судга берилди.¹

13—14 июл кунлари Тўйтепада ҳам халқ тўпланиб мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. Тўйтепада солдатлар билан тўқнашувда 4 оломон қатнашчиси ҳалок бўлди, солдатлар томонидан 8 хонадон ёндирилди. 20 июлда Келесни орқа томонидаги Булот волостида 50 минг киши йиғилаётганлиги ҳақида Тошкентга хабар берилган. Тошкентдан 18 чақирим масофада жойлашган Гиштқуприкда 7000—8000 кишидан иборат халқ оломони тўпланган. Қибрайда эса 4000—6000 киши қўзғолон кўтарган эди.² Бироқ қўзғолон муваффақиятсизликка учраган бўлсада, лекин бошқа жойларда кўтарилди. Масалан, 21 июлда Кауфман станциясида (Зангиота атрофида) 3000 кишилик қўзғолончилар солдатлар билан тўқнашди. Натижада улардан учта, руслардан бир киши ўлдирилди. Уша куни Оққўрғон қишлоғида халқ волост бошлиғига ҳужум қилди, бироқ у қочиб қолди.

Айниқса 22 июл куни Тўйтепада қўзғолончилар маъмуриятга катта хавф туғдирди. Бу ерда минг кишилик оломон волост бошқармасига ҳужум қилиб бу ердаги тўртта солдатларни қочишга мажбур этдилар. Сунгра улар волост бошлиғи Бекмухаммад Маллабоевнинг уйига бостириб кириб уни тилини қирқдилар, ўлдирдилар, император суръатини ёндириб ташладилар. Улар солдатлар келаётганлигидан хабар топиб, тўқайлар ва четдаги боғларга яшириндилар. Равток

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1137-иш, 175-бет.

² ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 1. Д. 128.257.

қишлогининг хужалари мардикорликка эмас, балки солдатликка олинishi, бегона жойларда улганларни кафансиз руслар билан биргаликда дафн этилиши ҳақида ташвиқот юргузиб аҳолини бош кутаришга чақирганлар. Уша хужалар Қорасув қишлоғига келишиб савдони тўхтатиш ва мардикорликдан буйин тортиш ҳақида тарғибот юргизганлар.¹

Натижада Тўйтепа ва унинг атрофидаги қишлоқлар қўзғолон домига тортилган эди. Бу озодлик курашини Тўйтепа қозиси Алмат Худойберганов, Мулла Суфи Тошбердибоев ва Искандар Мақсидов, Ровотдан: Азизхужа Азлярхужаев, Аъзамхужа Муҳаммадхужаев ва Маҳаммадиер Умархужаевлар ташкил қилганлар. Қўзғолоннинг таъсирида Пскент булимининг Усмонота, Оққургон ва бошқа жойларда ғалаён кутарилди.² Бу ерда қўзғолончилар волост бошлигини ўлдириш учун уйига бостириб киришди. Бироқ у қочишга улгурган эди. Бундай воқеа Кариз волостида ҳам содир бўлиб, бошлиқ рус кийимини кийиб Пскентга қочган.

Тўйтепа ва атроф жойлардаги қўзғолон қатнашчиларидан 76 киши ҳибсга олинди. Қўзғолончиларни жазолашда Тошкент уезди бошлигининг ўринбосари А. И. Афанасьев ваҳшийларча иш юритди. Унинг буйруғи билан хонадонлар ёндирилди, мол-мулк таланди. Уни узини кўрсатишича, 20 киши ўлдирилган, лекин ваҳшийликни ниқоблаш учун уларнинг сонини анча камайтириб ахборот берган. Ҳатто унинг ваҳшийлиги чор маъмуриятининг бошлиқларини норозилигини чақирган эди. Улар сиёсат учун бўлса-да, А. И. Афанасьевнинг қилмишларини қоралади. Бу хусусда Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Галкин А. Н. Куропаткин номига: «Подполковник Афанасьев қўзғолончиларга нисбатан жазо чораларини қўллаётганида уезд бошлиғи лавозимида берилган курсатма ва ҳақ-ҳуқуқлар доирасидан чиқиб кетган. Агар ўлкадаги содир бўлаётган воқеалардан келиб чиққан ҳолда қаралса, Пскент уездидаги тартибсизлик ва волост бошлигини ўлдириш маҳаллий аҳолининг қўзғолонларга хос оддий воқеадир. Шунинг учун подполковник Афа-

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат. 1100-иш, 64-бет.

² Уша жойда.

насьевнинг қурган чораларини уринли деб булмайди, — деб ёзган.¹

Сирдарё вилоятига қарашли Имбай, Перов, Казалин, Авлиёота, Марки ва бошқа жойларида қўзғолонлар кутарилди.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу минтақа озодлик курашининг энг қайноқ учоқларидан ҳисобланди. 1916 йил 9 июлда қўзғолон Андижон шаҳрида Жомъе масжиди майдонида кутарилди. Бу қўзғолонга Ҳаким Оқсоқолов, А. Рузибоев, М. Абдукаримов сингари жасоратли кишилар бошчилик қилдилар. Андижон уезд бошлиғи И. А. Брежевицкийнинг маълумотига кўра 500 кишилик оломон чор ҳукуматининг мардикорликка сафарбарлик туғрисидаги фармонига буйсунмасликларини баён этганлар. Улар уезд бошлигининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон ҳақидаги гапни тўхтатиши ва мардикорликка сафарбар этмаслик ҳақида тилхат берилишини қатъи равишда талаб этдилар. Акс ҳолда, элликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси улдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-тарож этилишини уезд бошлиғига билдирдилар. Бу талабга рад жавоб олингач, қўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу туқнашувда ҳарбий отряд томонидан ўқ узилиб, қўзғолончилардан 3 киши улдирилган ва 10 киши яраланган, аскар ва полициячилардан бир неча киши шикастланди.²

10 июлда Олтин қул волостида қарашли Далварзин қишлоғида қўзғолончилар волост бошлиғи Ҳакимбек Рузимбеков ва унинг икки ҳамроҳини улдирганлар³. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо отряди етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни ташлаб кетган эдилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостининг Чуам қишлоғида қўзғолон кутарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанбоев, элликбоши Қипчоқбой ва

¹ Уша жойда.

² Уша жойда. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 149-иш, 1-бет.

³ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 3, д. 350, л. 13.

Мулла Йулдош Султонхужаевларни уриб улдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Турақулбоевнинг кўрсатишича, халойиқ уй жойларини вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатларини ва вексилларини ёндириб ташлаганлар. Қўзғолонга А. Исломов, М. Қосимов, А. Ризоқулбоев, А. Алиев, Т. Турақулбоев, А. Тухтасинбоев, Т. Маманиезов, П. Абдувалиев, И. Мадраимов, Ж. Полвонов, М. Охунов, М. Оқсоқолов, Д. Темирбоев ва К. Ризақулбоев деган кишилар бошчилик қилганлар.

Қўзғолончилар жазо отрядлар томонидан шавқатсиз бостирилишига қарамай, тобора кўпроқ тарқалиб борди. Бу борада Чек Офтобачи, Миробод ва бошқа қўшни қишлоқларда кутарилган қўзғолонларни кўрсатиш мумкин, 12 июлдан 13 июлга утар кечаси Чек Офтобачи ва Чек Гофир қишлоқларнинг 300 кишилик оломони Буваназар Ҳожиев, Ота Бойбачча, Мамосоли Ҳожиев, Қўчқор Ғозиқулов ва Мамадҳасан Аҳмадхужаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яшириниб юрган эдилар. Қўзғолончилар оқсоқолнинг углини ва бошқа қариндошларини боғлаб оқсоқолни топиб беришларини, акс ҳолда уларни улдириш ва уй-жойларини ёндиришни маълум қиладилар. Ҳатто қўзғолончилар оқсоқолни топиб жазолаш мақсадида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Офтобачи қўзғолонларнинг бошлиғи атроф-жойлар билан ҳамкорликда ишни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Чек Мадер каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб қўзғолон кутаришга ва амалдорларни жазолашга чақирди.

Қўзғолон М. Масаидов, И. Саидбоев ва Р. Раимбердиев бошчилигида Дон қўйма қишлоғида ҳам бўлиб ўтган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М. Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб мардикорлар рўяхатини ва бошқа ҳужжатларни куйдирдилар. Халқ қўзғолони Миробод номли қишлоқда ҳам бўлганлиги маълум. Қўзғолонга Ж. Ортиқов ва М. Ҳасанбоев деган кишилар раҳбарлик қилиб зулм ва адолатсизликка қарши курашганлар. Маъмурият ва-

киллари кўзғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб кутулишга эришганлар.

Норин волостида бўлиб утган халқ кўзғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чужа номли қишлоғида Ю. Масодиқов, Х. Хожиев, Ш. Қорабоев ва Х. Маҳмудбоевлар бошчилигида оломон таёқ, кетмон ва уроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол М. Каримбой угли ва элликбоши Т. Ерматбоевларнинг хонадонларига ҳужум қилганлар. Бирок, оқсоқол ва элликбоши олдинроқ қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тўпланиб турган бир гуруҳ оломонга уқ отган ва икки кишини ўлдирган.

12 июлда халқ кўзғолони Норин волостининг Хужабод қишлоғида ҳам бўлганлиги маълум. Бу ерда 1000 кишига яқин оломон қулга тушган нарсалар билан қуролланиб, оқсоқол Мулла Сотиболди Абдуқодирхўжаевнинг уйини ураб олди. Бирок кўзғолон жазо отряди томонидан тарқатиб Т. Абдувоситов, Ж. Қўрбошиев, М. Мадаминов, Р. Худойбердиев, И. Диёрбоев ва Б. Одилбоев сингари кишилар қамоққа олинди.¹

Андижон уездининг Капа ва Пода қишлоғи ва Баликчи волостида ҳам кўзғолон кутарилди, оқсоқол ва элликбошилар оломон томонидан ўлдирилди. Бундай кўзғолончилар Жалолқудук, Ҳакимобод, Избоскан ва Ербоши волостларида бўлган. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Хасанов, Суфиев ва бошқа кўзғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. 14 июлда кўзғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фарғона вилоятининг энг йирик кўзғолонларидан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида бўлиб утган эди. 20—25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси Урда майдонида тўпланиб мардикорликка олишга қарши кутарилдилар. Кўзғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сўзламоқчи бўлган полковник Пехотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гапиришга мутлақо йўл қўймай, ҳужум қилганлар. Полковник Пехотин эса туппончани уқталган ҳолда зурга тудадан қочиб қолган. Оқсоқоллар эса оломон томонидан калтак,

¹ УзР МДА. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси. 2-руйхат. 149-иш, 70-бет.

кетмон ва тошлар билан уриб улдирилган. Қўзғолон вақтида оломон томонидан 8 киши улдирилди. Шундан кейин халойиқ турли жойларга тарқаб кетди. Кўп утмай қўшимча ҳарбий отряд келиб Урда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кўн давомида шаҳар бўйлаб қўзғолоннинг қатнашчилари қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қишлоғида эса қўзғолончилар билан жазо отряди уртасида тўқнашув бўлиб ўтди.

Ёзёвон волостида ҳам қўзғолонлар бўлиб, улардан 35 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу қўзғолонларнинг хусусияти шундаки, унда хотинлар фаол қатнашганлар. Шунинг учун ҳам улар устидан тергов қўзғатилган. Масалан, Ч. Мадалибоева, Я. Уринбоева, М. Мухамедова, Ч. Нурматова, М. Охунова, М. Пулатхужаева, М. Умаралиева, М. Бойбоева, Х. Маъзумова, Ж. Хожиева, Р. Аминова, Т. Нажмитдинова, Б. Зияева ва бошқалар шулар жумласидандир. Бироқ чор маъмурияти жамоат тазйиқидан чўчиб аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган.

Халқ қўзғолонлари Қўқон уездининг кўп жойларида ҳам бўлиб ўтган. Қўқон шаҳрининг Аравон волостида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб волост ҳокимини калтаклаб улдирганлар. Бу воқеанинг сабаби ҳақида Туркистон район муҳофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков ўз рапортида: «Қўқон шаҳрида Аравон волост ҳокими Иброҳимнинг улдирилиши у томонидан аҳолининг қаттиқ зулм остига олиниши натижасида содир бўлди. Волост ҳокими мардикорликка олиш ҳақидаги буйруқни олибоқ бўлим мирзаси Гофир билан маслаҳатлашиб чақириқ рўйхатларига барча кишиларни киритиш ва ким пул берса, уни ўчиришга қарор қилдилар, бу уни ўлишга олиб келди.

Курсатилган бўлим мирзаси Гофир ойига 25 сўм маош олади. Бироқ, у кейинги икки йил давомида Қўқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода ўй сотиб олди, ўзи ва укасини ўйлантирди, бунга 2000 сўмдан ортиқ сарфланди. Бундан ташқари, унинг 10000 сўм нақд пули бор. Фарғона вилоят волостлари ҳокимларнинг кўпчилиги Аравон волост мирзасига ўхшаш иш юритадилар».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП.1. д. 128, л. 316.

10 июл куни кечаси Янгикурғон волостининг Шайхмир қишлоғи аҳолиси М. Азизов бошчилигида оқсоқол Н. Шожосуфовнинг уйини ёндирган. 8 июлда қўзғолончилар уезднинг Катта Авған қишлоғида эликбоши ва бошқа амалдорларни калтаклади. Жазо отряди қўзғолончилардан 10 кишини қамоққа олган. Бу вақтда Қайнар волостига қарашли Наймонча қишлоғида аёллар иштирокида қўзғолон кутарилди. 9 июль куни Аравон волостининг Розийғлик қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони жиддий тус олди. Чор маъмуриятининг адолатсизлиги ва зулмидан сабр касаси тулган оломон волость ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг ҳамроҳларини уриб улдирган. Қўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Арвон, Калиғор, Туркман, Чомошби ва Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К. Рузибоев, М. Аҳмадбоев, А. Тошматов, М. Олимбоев, М. Бошназаров ва бошқа кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар, «Ўғилларимиз ва эрларимизни минг сум берилса ҳам мардикорликка бермаймиз» — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Ғанжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кутариб, юз кишилик оломон волость ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ёндирганлар. Ҳоким эса қочиб қутилган. Солдатлар 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Найманча қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони диққатга сазовордир. Бунда аёллар жасорат билан бош кутариб, оломоннинг биринчи сафида турган. Шундан кейин, жазо отряди зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзма-юз турган. Оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган. 2 июлдан 12 июлга утар кечаси 400—500 кишилик оломон Тудин қишлоқ оқсоқолининг қулидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, куйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида М. Бобохонов, Ш. Хожиев, П. Йулдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кутарилди. 400—600 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушинтиришига қулоқ солмай, во-

лост ҳокими М. Жалоловга ташланиб, уни ўлдирмоқчи бўлдилар. Бироқ, ҳоким оломон орасидан қутқазиб қолинди. К. Б. Мединский қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб олганлиги оломонни янада газаблантирди. Халойиқ ҳарбий отрядни қуршаб ола бошлади. К. Мединскийнинг ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадамма-қадам қуролиларини ўқталган ҳолда оломоннинг сиқуви остида чекина бошлади. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи К. Мединскийни орқа томонидан тўсиб олди, шу равишда ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтақлар билан қуроллланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ўт очганида қўзғолончилардан И. Мадалиев, Б. Парпиев ва С. Мадалиевлар яраланганлар. Қўзғолон тарқалиб, 12 киши қамоққа олинган. Халқ ғалаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қаторда майда қишлоқларни ҳам ўз ичига олди. Бундай ҳолларда 3—4 қишлоқ биргаликда ҳаракат қилганлар. Масалан, Қудош волостига қарашли Қириқкетмон, Бешкапоён ва Бешкаллаобод қишлоқларидаги халқ оммасининг қўзғолони шулар жумласидандир. 500—600 кишидан иборат оломон Қудош қишлоғига тўпланиб волост ҳокимини ўлдирмоқчи бўлиб, қидирганлар. Эллиқбоши ва унинг ўғлини калтаклаганлар, эллиқбошини уйини бузиб, мол-мулкини талаганлар. Ҳарбий отряд томонидан қўзғолон қатнашчиларидан 12 киши ҳибсга ташланди.

Қишлоқ аҳолисининг қўзғолонлари темирўл ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қўйган. Шунинг учун ҳам, Қўқон жандармия бошлиғи темирўлга яқин жойда аҳоли тўпланиб, Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф тармоқларини бузишга шайланаётганликларини Фаргона область ҳарбий губернаторига маълум қилган.

Қўзғолонлар бостирилган бўлсада, лекин улар чор маъмурият вакилларини мавқеига зарба бериб довлдиратиб қўйди: «Кейинги кунлардаги ғалаёнлар, — деб ёзганлиги Қўқон уездининг бошлиғи К. Мединский, — аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқеини анча қўпориб ташлади. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган бўлиб, ўзига ишончини йўқотмоқда. Мусулмон байрамнинг биринчи кунда (18 июль) умумий қўзғолон кутарилиши туғрисида қатъий сузлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъмин-

лаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим».¹ Шунингдек бу ҳужжатда темирийўллари-ни ҳам хавфсизлигини дарҳол кучайтириш баён этилган. Халқ галаёни Наманган уездида ҳам кенг кўламда утган эди. 9 июлда эркак ва аёллар императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини тан олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг кўзголонни тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлар ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халқ оммаси тобора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қуролланган ҳарбий рота чақирилиб, оломонни қурқитиш чораси кўрилди. Бироқ, кўзголончилар руйхатларни берилишини қатъий туриб талаб қиладилар. Шу тарзда эрталабдан соат 2 гача шаҳар майдонида кўзголончилар ҳарбий рота билан тураверди. Охирида оломон орасидан «Ур!» — деган сўзлар янграб, халқ ротага ташланди. Солдатлар пулемётлардан ўқ узиб кўзголончилардан 12 кишини улдирдилар, 38 кишини яраладилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг кўрсатишича ярадор булган кўзголончилар уларга «Бу ҳеч нарса эмас, барибир биз ўз мақсадимизни амалга оширамиз» — деб хитоб қилганлар.² Кўзголон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, қозилар полиция умуман маъмурият вакилларининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин кўзголон тарқалиб, унинг қатнашчиларидан М. Бойжонов, А. Розикбоев, Б. Мирзаев, И. Халфаев сингари жами 19 киши қамоққа олинди..

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида кўзголон кутарилган. Кўзголончилар У. Бобожонов ва А. Хаманбойхужаевлар бошчилигида элликбошини уриб улдирганлар. Бу ҳаракатда М. Қаюмов, А. Мухторов, М. Абдурахимов ва М. Абдукаримовлар фаол қатнашдилар. Бу кишиларни бари қамоққа олинди.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар бирга-ликда бош кутариб Нигматбой Мирза Алибоев ва унинг мирзаси қишлоқ оқсоқоли М. Абдурахимовни калтакладилар.³ Бу хилдаги ҳаракат Жарқўрғон қишлоғида авжига чиқди. 2 июлда бу қишлоқда мингта

¹ УзР МДА. Фарғона вилоят ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 145-иш, 8-бет.

² Уша жойда, 153-иш, 7-бет.

³ Уша жойда, 24-бет.

яқин одам туғланиб, маҳаллий маъмурият йиғилган болхонали уйни қуршаб, рўйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни оломон ўртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ, қўзғолончилар бу билан қаноатланмай болхонага бостириб кириб, волост ҳокимини пастда турган оломонга улоқтирдилар. Оломон оқсоқолни калтаклаб, ҳалок қилади. Шундан кейин волост ҳокими уйига бориб, уни хонавайрон қилиб ташлади. Қўзғолон кундузги соат 3 дан кеч соат 6 гача давом этди. Қўзғолонни ташкил қилишда М. Миркаримбоев, А. Хужаев, М. Маматқулов, А. Юсупов, И. Хожиев, М. Жуманбердиев, М. Нурматов, Н. Бердибоев, Б. Хожиев, М. Назаров, П. Нахарбоев, Ю. Саидбоев ва М. Раимбоев сингари кишилар жонбозлик кўрсатганлар.

Уезднинг Пашкаран, Уйчи, Хужабод, Уйғур, Тошқурғон ва Барзик қишлоқларда аҳоли бош кутариб амалдорларни уйларига ҳужум қилиб, рўйхатларини ёндирганлар. Уйчи қишлоғида 500 кишилик оломон элликбошини ўлдирган эди. 14 июлда уезднинг Чиндаул қишлоғида катта қўзғолон бўлган. 1000 кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сўзларига кулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қўзғолончилар полиция ва унинг бошлиғини қуршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Улардан А. Дадабоев, М. Хожиев, Г. Каландаров, М. Усмонқулов, М. Содиқбоев, М. Каримбоев, Р. Раззоқов, М. Мирсаидов, Т. Қиличбоев, У. Содиқов, А. Шоюсупов, Х. Урозқулов каби эллик нафар фаоллар судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида қўзғолон кутарилди. Кўп сонли оломон волост ҳокими М. Худойбердиевнинг уйига бостириб кириб, тепкилаганлар. Кетмон, тош, таёқ ва болталар билан қуролланган халқ Ш. Тоирбоев, М. Каримов, М. Ашурматов, М. Маратжонов ва бошқалар амалдорларни калтаклаган. Қўзғолончилар орасида айрим кишиларда туғпонча ҳам бўлган. Қўзғолончилар қишлоқ оқсоқоли Н. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Шунингдек оқсоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик тилхатлари ҳамда 10000 сўмлик уй жиҳозлари ва моллари йўқ қилинган. Оқсоқолнинг узи Уш шаҳрига қочиб қутилган.

Қўзғолоннинг фаол қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди.¹ Масалан Ж. Каримбоев, А. Абдураимов, Ю. Машарипов, Н. Хожиев, Ю. Амирматов, С. Полвонов, Б. Қориев, А. Хужаев, С. Назаров, Н. Жалолов, М. Мадаёров, Ш. Тошбоев, А. Жалилов, С. Дониёрбоев, И. Мирзабоев ва бошқа кишилар шулар жумласидандир.

17 июлда юқори Ашт қишлоқ аҳолиси солиқ ва зулмга қарши қўзғалиб волост ҳокимининг уйини вайрон қилиб, ёндириб юборган. Ҳокимни уриб ўлдирган. Бу воқеада Б. Саримсоқов, Т. Матқулов, М. Мансуров, М. Мўминов, И. Бойматов, И. Нигматуллаев, А. Абдуқодиров, С. Химгамов, К. Фозилов ва бошқалар билан жами 27 киши катта жасорат кўрсатганлар. 25 июл куни халқ оммаси Уйчи волостига қарашли Ёркурган қишлоғида қўзғолон кутарган. Бу ерда оломон оқсоқолларидан рўйхатларни беришни талаб этиб тошбўрон қилганлар. Бу воқеадан сўнг Т. Холиқов, Б. Мирзабоев, А. Хасанбоев, А. Топилов, Ш. Устабоев, У. Мўминов, У. Йўлдошбоев, А. Отабоев сингари 20 дан ортиқ кишилар қамоққа олинди.²

Қуйи Ашт қишлоғида қўзғолон ҳам анча кучли бўлган. 1000 кишидан иборат қўзғолончилар 17 июлда болта, пичоқ, таёқ ва тошлар билан волост ҳокими М. Алимбобоевнинг идорасини бузиб қаршилик кўрсатган расмий кишиларни ўлдирганлар. Улар ҳокимнинг уйига бориб, хонавайрон қилган ва мол-мулкни ёндирганлар. Бу билан бир қаторда ҳокимнинг тоғаси У. Одилбоев қалтақланиб, замбилда майдонга олиб чиқилди ва ўлдирилди. Қўзғолончилар бу билан чегараланмай ҳокимга тегишли дўконларни ҳам бузиб ташладилар. Ҳаммаси бўлиб ҳокимнинг 50 минг сўмдан ортиқ мол-мулкни талади. Қўзғолон давомида К. Хужаев, Ш. Турсунбоев, А. Хамламов, К. Мирзабобоев, М. Полвонов, А. Муллажонов, И. Назаров, М. Мараджонов, И. Абдурахмонов, М. Хожиев, Х. Аминов сингари куплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қўзғолонда аёллар ҳам эркакларга мадаккор бўлдилар. Қўзғолончилардан У. Тошматова, Нури-

¹ ЦГВИА России Ф. Штат Туркестанского военного округа. ОП. 3, д.34, л. 24.

² Уша жойда, 4-бет.

нисо Турсунова ва Ҳамробиби Аминова сингари жасоратли оналар амалдорларни улдиришга ва уларнинг уйларини бузишга бевосита қатнашганлари учун қамоққа олиниб судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қўзғолонга аралашган Т. Муҳаммадсафоева, Б. Бурибоева, Ҳ. Носирова, Р. Шахерова, И. Мадазимова, С. Шербоева, Т. Шоюсупова, Ш. Муҳаммадғозиева, В. Мадалиева номли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Чор ҳукумати улкада қўзғолонларни бостириш учун 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий бўлимни, 42 та тўпни ва 69 та пулемётни жалб қилди. Жазо отрядлари ниҳоятда шавқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А.П. Куропаткиннинг рус императори Николай II га ёзган рапортида шундай ёзилган эди: «Сиз император олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида уз содиқлигини унутганлиги ва жиной ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди»¹. Қўзғолон қатнашчиларидан 3000дан ортиқ киши терговга тортилиб улардан 1588 суд қилинди. Булар 25 июль — 15 декабрь ойлари орасида бир неча гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. Ҳатто маҳбусларни катта бир қисмини суд қилиш 1917 йил январ ойига қолдирилди. 1916 йил 20 декабр ойида берилган маълумотга кура, қўзғолончиларнинг бир қисми яъни 933 киши суд қилиниб 346 киши оқланган, 587 маҳбус буйича ҳукм чиқарилиб 201 киши осиб улдиришга, 104 киши каторгага, 194 киши арестантлик бўлимига, 88 киши қамоққа кесилди. Жиззах қўзғолончиларидан 50 киши ўлим, 1 киши каторгага ҳукм этилди. Богдан волостидаги қўзғолон буйича 50 киши осиб улдирилди булди. Умумлаштирилганда 1916 йил қатнашчиларидан 347 кишига ўлим жазоси берилди. Аммо халқни қаҳр-ғазаби ва нафратини яна қўзғатмаслик учун ўлим жазосига тортилганларнинг анча қисми узоқ муддатли каторгага алмаштирилди. Терговсиз ва судсиз минглаб қўзғолончилар ва уларнинг оила аъзолари улдирилган эди. Аммо А.Н. Куропаткин бу ҳақда оғиз очмай қўзғолон орқасида кўрилган талофатларни таърифлайди. Унинг император номига юборган ахборотига кура 3709 руслар жабрланиб 2325 улдирилган,

¹ ЦГВИА России. ОП. 253/916, д. 42. част. 3, л. 2.

1384 киши дараксиз йуқолган. Чор маъмурияти вакиллари-дан 7 киши, маҳаллий қуйи мансабдагилардан 22 киши ўлдирилган. 9000 хужалик остин-устин қилинган ва вайронага айлантирилган. Айни пайтда темирйўллар бузилган, кўприклар ёндирилган, мол-мулк таланди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлинди. Бу ҳақда қўзғолон қатнашчиларининг хотираларидан тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жиззах ғалаёни иштирокчиси Тура Норбой дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавло Айматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар куни бир бор калтаклаб, устидан сув қўйдилар. Солдатлар қишлоқдан кетадиган бўлдилар. Кейин улар бу 7 кишини калтаклаб ўлдириб кетдилар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб сўнг Жиззахга қайтиб кўрганларини қуйидагича сузлаган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларни ёнида халқдан талаб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Солдатлар қимматли ипак сузаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларга ёпиб қўйибдилар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тупроққа ёзиб устида ағанаб ётибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёлиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Бунда оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни кўриб жуда раҳмим келди. Эски шаҳар йўлида кетаётганимда янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан «солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш» деб эшитдик, шу тўғрими? — деб сўрадилар. Мен буни кўрмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар қуйиб ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўғли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир куни — дейди қўзғолон иштирокчиси Мамашариф Хусайнов, — шаҳар атрофини солдатлар ураб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб кираверишдилар. Одамларни уриб-сукиб уйларидан қувиб чиқдилар. Бе-

шикдаги болаларни ечиб олишга қўймадилар. Халқни бозор майдонига тўшлаб, ёш ва жинсларга қараб тудаларга ажратдилар. Атрофларига тўп ва пулемётлар урнатдилар. Солдатлар баъзи одамларни қулоғидан бураб тўп оғзига олиб бориб кейин қўйиб юборадилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарқ-шурқ қилиб кўрқитадилар. Одамлар орасида Оқ подшо Жиззах халқини отиб юборади, энди ҳаммамизни отар экан деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиғлади. Солдатлар уларни милтиқ қўндоғи билан урдилар. Бир вақт янги шаҳардан бир отлиқ аскар чоғиб келиб: «Сиз маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармониغا итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отуга буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни Оқ подшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз» деди. Солдатлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоят иссиқ, ҳамма ёқни чанг-тузон қоплаган, эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Борларини солдатлар қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламини тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб, улиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб етибди, солдатлар уларга қарашга йўл бермайди. Солдатлар югиришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхташиб, қўлларидаги узукларини, қулоқларидаги сирғаларини юлиб олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, то яхши кийимларгача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қилич чулига олиб бориб ташлаб қайтдилар. Одамларда овқат ҳам, кўрпа-ёстиқ ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб, овқат олиб келиб ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир тўп одамлар оч қолиб, касалликдан улдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат теғди». Мазкур сатрларда асосан кўзғолончиларнинг ота-оналари ва фарзандларига нисбатан қилинган ваҳшийликлар ҳақида сўз юритилган. Кўзғолончиларнинг ўзларига нисбатан қўлланилган азоб-уқубатлар янада даҳшатли

булган. Бу ҳақда Коршунова исмли рус аёлининг уз кўзи билан курганини далолат беради: «Тошкент қамоқхонасининг ҳовлисида очликдан улган фаргоналикларнинг мурдалари солинган араваларни курдик. Сунгра чала улик бўлиб ётган маҳбуслар жойлашган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ернинг икки томонида ниҳоятда қийноқлар орқасида улаётган одамлар ётишибди. Булар шу даражада зич ва қалашиб ётар эдиларки, оёқ босишга жойни топиш жуда қийин булди. Бизни озгин, исқирт эркакларни, сочлари ёйлиб ётган хотинларни кўриниши, кўрқув ва шу билан бирга нафрат билан қараётган кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улғайган бир аёл менинг оёгимга ёпишиб гич ёш ва аламга тулган кўзлари билан боқиб нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг ҳунграб йиғлаш билан айтган сузларини тушунмадим. Кимдир олдинда кетаётган бир ҳамроҳим мени қўлимдан тортгандан кейин аёлдан узоқлашдик. Мен аёлларни бадани буйлаб минглаб минглаб чумолиларни ўрмалаётганини кўрдим. Манзара гоётада даҳшатли эди. Мен бир новча одамнинг эгнидаги чириган чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётганлигини гувоҳи бўлдим. Куп маҳбуслар деярли нафас олмай ётардилар. Афтидан улар азоб-уқубатларнинг охириги дақиқаларини кечирмоқда эди. Уларнинг купчилиги эс-ҳушини йўқотган, бошқалари оч кўзлари билан бизга боқар эдилар».

Баён этилган сатрлардан маълум буладики, чор маъмурияти эркакларни орасига аёлларни жойлаштириб ва азоб бериб тарихда мисли кўрилмаган даҳшатга қўл урган.

Жиззахда қўзғолон кутарилганлигини рукач қилиб 2000 гектар унумли ер давлат фойдасига мусодара қилинди. Шу равишдан деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ҳисобланган ердан маҳрум этилган. Бу билан бир қаторда қўзғолончиларнинг ташаббусчилари осиб улдирилди. Генерал-губернатор А. Н. Куропаткин баён этилган жазо чораларини қуйидагича таърифлаган эди: «Туб аҳоли шуни яхши билсинки, рус қони тўкилган тақдирда айбдорларни осиб улдирилиши билан бир қаторда уларни ерлари Андижон (Дукчи Эшон) қўзғолони иштирокчиларига нисбатан қилингандек тортиб олинади. Бу ҳар бир галаёндан кейин қатъи равишда қилинаётган тартиб туб аҳолини рус

ҳукуматига қарши қурол кўтармасликка мажбур этиши лозим!»

Бошқаларга ибрат ва хавф булиши учун биринчи навбатда қўзғолонни энг юқори чўққига кутарилган жойларидан бири Жиззах шаҳри ер билан яксон қилинди. Бундай фожиа қўзғолончиларнинг эсдаликларидан ҳам ўз ифодасини топди:

*Тахта кўприк битдими?
Николай подшоҳ ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон қилиб
Муродига етдими?
Ош қади, Палов қади
Томга чиқиб дод айлади
Намозгоҳни солдат босиб
Жиззахни вайрон айлади*

Шуни айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукуматига ва мардикорликга олишга қарши бўлган кишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини ошқора қилишдан чўчиб пинхон равишда иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Миркомил Мир Муминбоев Қўқон мингбошиси номига махфий хат жунатган: «Маълум бўлсинки, Қўқон аҳолиси ва бойлари мардикорликка олиш масаласи бўйича қаттиқ туришларини тайинлаган, мардикорликка бормасликни айтинглар, Қўрқманглар! Россияни аҳволи жуда танг. Мени узим бориб кўрдим. Қачонки одамлар мени устимдан шикоят қилганларида 150 минг сўм бериб қўтилдим. Ҳозирги вазиятда, агар рус амалдорига минг сўм берилса у вақтда хотинини ҳам, боласини ҳам беришга тайёр. Туркиянинг аҳволи яхши. Эндиликда биз қушфурушларни қонини ичамиз. Андижон тақдири қўлимда.

Бу хатни ўқи, тез жавоб бер ва сир тут!»¹.

Шу мазмундаги хат Марғилондаги Сайид Мамад Эшонга ҳам юборилиб, унда фақат бир ёқадан бош чиқариб иш юритилса халқ қўзғолонини кутариш осонлиги курсатиб утилган.² Миркомил Мир Муминбоев бундай хатларни бошқа жойларга ҳам юборган. Бироқ

¹ УЗР МДА. Ф. Фарғона вилоятининг ҳарбий губернаторини бошқармаси, 2-руйхат, 148-иш, 66-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

юқори табақа вакиллари қурқоқлик ва лоқайдлик қилиб қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто миллий буржуазия ва зиелилар заиф бўлганлиги учун узларини утга урушдан чучидилар. Натижада халқ галаёнларига бошчилик қиладиган билимдон раҳбар топилмади. Шунинг учун қўзғолончилар тош, гишт парчаси, таёк, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан, милтиқ, тўппонча, қилич ва туплар билан қуролланган империя қўшинларига қарши узлари билганича кураш олиб бордилар. Жазо отрядларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли ва хавфли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий табақа вакиллари ва зиелийлар вазиятни юмшатиш ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто маҳаллий юқори табаканинг айрим вакиллари «Овом халқни» қўзғолон кўтарганликлари учун чор маъмуриятидан кечиришни илтижо қилдилар. Чунончи, «Туркистон вилоят» рўзномасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кўтарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър ва мақолалар чоп этилди.

Шунингдек маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва жадидларнинг вакилларини «Маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди.

Улар мардикорларни жунатишга қўмаклашиш билан бир қаторда жамоадан уларни эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар. Мазкур комитетлар Тошкент, Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа жойларда ташкил этилиб, унга асосан жадидлар бошчилик қилдилар. Сиртдан қараганда комитетлар гуё император фармонини қувватлагандек кўринади. Бироқ аслида ҳукумат томонидан деярли моддий ёрдам курсатилмаган. Мардикорларни аҳволини оз бўлсада яхшилашга ҳаракат қилинган эди. Шубҳасиз, қўзғолон жараёнида чор маъмурияти томонидан амалга оширилган даҳшатли чоралар халқни ниҳоятда тинқасини қуришиб ва ҳаётни остин-устун қилиб ташлаган эди. Буни устига устак мардикорликка юбормасликни ҳеч иложи бўлмаган. Мана шундай оғир шароитда комитетларни тузилиши фойдадан холи эмас эди, албатта. Чунки уларнинг асосий вазифаси мардикорликка жунатилаётган кишиларни ва уларнинг оила аъзоларини

эҳтиёжларини қондиришдан иборат эди.¹ Қаҳатчилик ва чор жазо отрядларининг қирғинларидан ниҳоятда толиққан халойиқ қайта кузғолон кутаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати императори фармонни амалга оширишга қатъий равишда киришди.

1916 йилни 23 августида А. Н. Куропаткин мардикорликка сафарбар қилиш тадбирлари ҳақида буйруқ чиқарди. Бунда мардикорликка олинадиган одамларни сони тақсимланди: Сирдарё вилоятига — 60.000, Самарқанд вилоятига — 32407, Фарғона вилоятига — 51233, Етгисув вилоятига — 4300 ва Каспий орти вилоятига — 13830 киши белгиланди. Жами 200470 кишини ташкил қилди. Сафарбарлик 1916 йилни 18 сентябрда то 1917 йилни февраль буржуа-демократик революциясининг галабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний-Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург (Свердловск), Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запорожье, Керч, Тфилиси, Ботуми ва бошқа жойларга урнаштирилди.

Чор маъмурияти белгиланган 200470 киши урнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ булди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврупо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилган. 10 мингдан ортиқ кишилар Туркистон улкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йуллар қурилишларида, урмонларда ва айрим капиталистларнинг хужаликларида қаттиқ ишлатилди. Хусусан, фронт орқасидаги ҳаракатдаги армия урнашган жойларга — 33.687, заводларга — 17.000, темир йулларга — 28.270, турли жамоа корхоналари ва ташкилотларда — 44.284 мардикорлар юборилган эди. Улар очликдан, хурликдан ва машаққатли меҳнатдан кўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида совуқ урушидан ва турли касаллардан улганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Узбек мардикорларининг ҳаёти оғзаки ижодиётда ҳам тасвирланган:

---

¹ «Туркестанский голос», 1916, 1 сентябрь.

*Поезднинг ғилдираги,
Устахонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскийга кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскийга кетказган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин
Қарағайзоринг кул бўлсин
Йигитларни қийнаган
Николайинг йўқ бўлсин.
Сўк ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарағай кесганман
Ҳеч ҳаққимдан кечмайман.*

Мардикорларнинг оғир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам ўз ифодасини топган:

*Унда бордик, шунда келдик
Пенза деган шаҳрига.
Ярмимиз чор питида қолдик,
Ярмимиз мис конида.
Оёқларимиздан совуқлар ўтди,
Тўхтамас кўздан ёш.
Шўрна деб лойқа сув берди,
Бир киши ичолмадик.
Қора нон аччиқ экан,
Уч кунгача ейолмадик.*

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва оғир ҳаётнинг асири бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари бўлди. Улар Февраль-буржуа демократик инқилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар.

Умумий хулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минган вақтда юз берди. У миллий зулмга, ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун

Туркистон ерларида туб аҳолининг сиёсий онги ва фаолиятини ўсишига олиб келди. Унда аёлларнинг қатнашиши муҳим воқеа ҳисобланди. Бу аёлларнинг ватанпарварлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Қўзғолон кенг қулоч ёйиб, шаҳар камбағалларини, деҳқонлар оммасини ва рус ҳукумати ҳукмронлигидан норози бўлган юқори табақа вакилларини қамраб олди. Улар биргаликда Ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклаш учун курашдилар. Қўзғолон рус ҳукумати-нинг ўлкадаги куч-қудратини заифлаштириб, Россияда Февраль-буржуа демократик революциясининг ғалабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади.

Қўзғолоннинг ижобий томони яна шундаки, у рус императорининг мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди. Натижада мулжалланган мардикорларнинг сонини ярмисинигина жўнатишга туғри келди.

Қўзғолон ўзбек ва ўлканинг бошқа халқларининг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашлари тарихида ўчмас из қолдирди.

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

РОССИЯДА СИЁСИЙ КУРАШЛАРНИНГ АВЖИГА ЧИҚИШИ

Россия ҳам Туркистон ҳам бир империянинг таркибида булганлиги учун у ердаги сиёсий ҳаётни улкага уз таъсирини кўрсатиши турган гап эди. Шу боис Россиядаги сиёсий вазиятни маълум даражада булса-да ёритмасдан Туркистондаги воқеалар ҳақида тўғри тасаввур этишни ҳеч иложи йўқ.

XX аср бошларида Россияда ҳукм сураётган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизим замон талаби ва тараққиётига жавоб бера олмай қолди. Натижада бутун мамлакатда чуқур инқироз содир булиб Россия Оврупонинг қолоқ мамлакати сифатида намоён булди. У ривожланган мамлакатларнинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори ҳисобланди. Бундай огир аҳволдан қутулишнинг ягона йўли монархия тизимидан воз кечиб, демократик республикасини тузишдан иборат эди. Аммо чор ҳукумати яккаҳоқимликка асосланган тоталитар сиёсатни давом эттириб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни тақиқлади. Бу ҳолат Россияни узида ҳам, унинг мустамлакаларида ҳам оппозицион кучларнинг фаолиятини тобора кучайтириб борди. Биринчи навбатда қашшоқлашган ишчилар ҳукуматга қарши бош кутардилар. Чунончи 1900—1904 йилларда улар томонидан 925 маротаба иш ташланиб, 180 минг киши қатнашди. Агар 1901 йилда сиёсий иш ташлашлар 22 фоизни ташкил этган булса 1903 йилда — 53 фоизга кутарилди. Бундан ташқари 1901—1904 йилларда 76 маротаба биринчи май намойишлари утказилди. Ишташлалар (стачка)лар ва намойишларда «Йўқолсин Чор ҳукумати», «Чор ҳукумати — халқ душмани» сингари шиорлар баён этилди. Шунингдек Россияда деҳқон галаёнлари кутарилди.

Россиянинг 1904—1905 йиллардаги Япония билан урушда мағлубиятга учраши халқ оммасининг аҳволини

янада ёмонлаштириб унинг нафрати ва газабини қайна-тиб юборди. Айниқса ишчиларнинг норозилиги юқори чўққига кўтарилди. Чунончи 1905 йил 9 январ, якшанба куни Петербургдаги Қишки саройнинг майдонида 150 минг кишидан иборат ишчилар намоиш кўтардилар. Солдатлар уларга қарши ўқ узиб 1200 кишини ўлдирди ва 5 минг кишини жароҳатлангирди. Шу боис намоиш «Қонли якшанба» деб юритиладиган бўлди. Чор ҳукума-тининг тинч намоишларга нисбатан ваҳшиёна муноса-бати кенг халқ оммасининг газабини янада қаттиқ қўзғатди. Мамлакат буйлаб норозилик намоишлари кенг қулоч ёйди. Масалан, 1905 йилнинг январь ойида 450 минг ишчи бош кўтарди.

Чор ҳукуматининг тоталитар сиёсати ва мамлакат-нинг оғир аҳволи турли сиёсий партияларни юзага келтирди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Россияда со-циал-демократик тўғарақлар пайдо бўлди. Улар чор ҳукуматига қарши курашиш, сиёсий озодликка эри-шиш, сўнгра социализмни қуришни мақсад қилиб қўйдилар. 1898 йилда Минскда мамлакатнинг турли жойларда тарқоқ ҳолда иш юритаётган социал-демо-кратик тўғарақларнинг вакиллари ўзларининг бирин-чи съездини ўтказдилар. Ушбу съездда Россия социал-демократик ишчилар партияси (РСДРП) тузилди. Сиёсий озодлик ва социализм учун кураш партиянинг асосий вазифаси этиб белгиланди. Бу ҳақда махсус ма-нифест қабул қилинди. 1903 йилда даставвал Брюс-сельда, сўнгра Лондонда РСДРПнинг иккинчи съезди чақирилиб партиянинг дастури қабул қилинди. Дас-турда партиянинг кураши икки босқичда олиб бори-лиши кўрсатилди. Биринчисида чор ҳукуматини ағда-риш ва буржуа демократик республикасини ўрнатиш, иккинчи босқичда эса социалистик революцияни амалга ошириш режалаштирилди. Съездда партиянинг раҳбар органларини сайлаш ва партия аъзолигига қабул қилиш масаласи бўйича ўтказилган баҳсда Ле-нин тарафдорлари кўпчилик овозни олганлари учун большевиклар, Мартов бошлиқ гуруҳлар оз овозга эга бўлганликлари туфайли меньшевиклар деб аталди.

1901—1902 йилларда «социал революционерлар» партияси тузилиб, унинг аъзолари эсерлар деб юри-тилди. Улар революцияда ишчиларнинг етакчилик урнини инкор этиб, деҳқонларни революцион куч си-

фатида баҳоладилар. Улар террор йули билан курашиш тарафдорлари эди. Натижада Д. С. Синягин (1902) ва В. К. Плеве (1904) сингари Ички ишлар вазирлари отиб улдирилди. Эсерлар посёлкаларда ерга нисбатан хусусий мулкчиликни йуқ қилиб, уни жамоа ерларига айлантириш ва коллектив меҳнатни ташкил этиш йули билан социализмни куришни тарғибот қилдилар. Эсерлар сиёсат соҳасида чоризмни ағдариш, республика, демократияни ва парламентни ташкил қилиш тарафдорлари ҳисобланганлар. Шунинг учун ҳам уларни большевик ва меньшевиклар билан ҳамкорликда иш юритган вақтлари куп булган.

1905 йил 9 январь воқеасидан кейинги ойларда ишчилар, деҳқонлар ва солдатларнинг бош кутаришлари қизгин тус олиб, хавfli вазиятни юзага келтирди. Император уни юмшатиш учун 1905 йил 17 октябрда фуқароларга сўз ва матбуот эркинлигини бериш ва қонун чиқарувчи Дума (парламент)ни жорий этиш ҳақида манифест эълон қилди.

1905 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида буржуазиянинг «конституциячи-демократлар» номида сиёсий партияси тузилди. Бу партия кадет номи билан ҳам иш юритди. Унинг дастурида конституцияга асосланган монархия учун кураш асосий мақсад деб белгиланди. Юқорида қайд қилинган ҳукумат манифести эълон қилингандан кейин «17 октябрь иттифоқи» (октябристлар) номли буржуазия партияси тузилди. Бу партия ҳам кадетларга ухшаш конституцияли монархиянинг тарафдорлари эди. Шунингдек демократия душмани, улугмиллатчилик ва антисемитизм руҳи билан суғорилган «черносотинчи»лар партияси пайдо бўлди.

1905 йил октябрь ойида Россияда ишчи ва солдат депутатлари советлари, посёлкаларда деҳқон (крестьян) комитетлари тузилди. Умумлаштирилганда ўша йили бутун мамлакатда 55 та советлар пайдо бўлди. Уларга эсер, меньшевик ва большевиклар аъзо эдилар. Советлар чоризмга қарши курашни асосий вазифа деб белгиладилар.

Чор ҳукуматининг «17 октябрь Манифести» маълум даражада жамиятни демократлаштирган бўлса-да, лекин амалда давлат бошқарувида императорнинг яққаҳоқимлиги ҳукм сураверди. Бунинг устига устак меҳнаткаш омманинг ҳаёти янада оғирлашиб борди.

Шу боис 1911—1914 йилларда юз минглаб ишчилар ва деҳқонларнинг галаёнлари ривожланди.

Олдинги саҳифаларда Россиядаги турли сиёсий партияларни фаолиятини шарҳлашдан мақсад шуки, уларнинг булимлари Туркистон заминида ҳам юзага келиб сиёсий курашларни йўналтирувчи кучлари ҳисобланди. Маълумки улқада Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Андижон ва бошқа жойларда рус шаҳарлари пайдо бўлган эди. Бу жойлардаги аҳолининг ҳаёти анча оғир булган. Шу боис улқадаги темир йул ва корхоналарнинг ишчилари иш ташлади ва намойиш кўтардилар.

XIX аср охирларида улқада сургун қилинган социал-демократларни учратиш мумкин эди. Кейинги асрнинг дастлабки йилларида улқада социал-демократларнинг сони 377 кишини ташкил этди. 1903 йилдан бошлаб Тошкентда социал-демократик гуруҳи шаклланиб, улар ишчилар орасида чор ҳукуматига қарши революцион курашни уюштириш билан шуғулландилар. Ишчилар «Йуқолсин самодержание», «Яшасин халқ ҳокимияти!» деган шиорлар билан ёзилган қизил байроқларни кўтарган ҳолда бош кўтардилар. Бундай чиқишлар Тошкентдан ташқари Самарқанд, Андижон, Қўқон ва улканинг бошқа жойларида кўзга ташланди. Уша 1905 йилнинг охириги ойларида айрим ҳарбий қисмларда солдатларнинг ҳам галаёни содир бўлди. Бу вақтларда Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Хужанд ва бошқа шаҳарларда социал-демократик ташкилотларнинг конференцияси очилди. Бунда улар РСДРПнинг улқа ташкилоти сифатида бирлашдилар. Аммо 1907 йилда чор ҳукумати томонидан ташкилотнинг аъзоларини қўқчиликни қамоққа ташлашиши орқасида социал-демократларнинг фаолияти сунди. Бироқ 1912 йилга келиб янги социал-демократик гуруҳлар пайдо бўла бошлади.

Россияда бўлганидек улқада ҳам социал-демократик ташкилотларнинг аъзолари бир тарафдан эсер ва меньшевиклар, иккинчидан большевиклардан иборат эди. Улар қўп ҳолларда чоризмга қарши курашларда бирликда қатнашдилар. Бироқ уларнинг ўртасидаги зиддият ва келишмовчилик қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик қизгин тус олиб борди. Умуман олганда социал-демократик ташкилотларда меньшевик ва эсерлар салмоқли уринни эгаллаган эдилар.

1905—1906 йилларда Тошкентда, Қўқонда ва Самарқандда кадет, октябрист ва прогрессивистлар партияларининг булимлари юзага келди. Кадетлар савдо-саноат вакиллари, адвокат ва инженерларни ўз ичига олди. У келажакда ўлканинг сиёсий ҳаётида салмоқли уринни эгаллади.

ЖАДИДЛАР МУСТАҚИЛЛИК ВА ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШДА

XX асрнинг бошларида чоризмга қарши кураш нафақат Россияни ўзида балки унинг мустамлакаларида, жумладан Туркистонда ҳам тобора қизиб борди. Бу кураш икки йўналишда кечди. Ўлканинг рус аҳолиси истиқомат қилаётган жойларда олдинги саҳифаларда кўрсатилган Россиянинг ўзидаги буржуазия партиялар ва социал-демократларнинг булимлари юзага келди. Улар ўлкада ҳам русларга сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни бериш ва давлат бошқарувини демократлаштириш учун курашдилар. Аммо улар бундай узгаришларни Россия империясини яхлитлиги ва мустамлакачилик сиёсатини сақлаган ҳолда амалга оширишни режалаштирган эдилар. Уларнинг дастурларида маҳаллий аҳолининг манфаатлари учун ҳам курашиш ҳаёлга ҳам келтирилмади. Шунга ўхшаш ўлкадаги ишчиларнинг революцион ҳаракатлари ҳам туб аҳолини озодлигини таъминлашга қаратилмаган эди. Туркистон заминида буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг фаолиятига қарама-қарши миллий-озодлик ғоялари ўз кучини кўрсатиб борди. Зеро, ўзбек халқининг чор ҳукуматига қарши курашларининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклашдан иборат эди. Аммо совет даврида бу тарихий ҳақиқат инкор этилиб миллий-озодлик ҳаракатлари Умумроссия ишчиларининг чоризмга қарши революцион курашининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. «Мустамлака чекка ўлкаларнинг, — дейлади Ўзбекистон тарихи китобида, — ишчи ва деҳқонлари ҳарбий феодал империализмга ва капиталистик эксплуатацияга қарши курашда Россия пролетариатининг иттифоқчилари бўлиб қолдилар... Россия ишчилар синфи ва деҳқонларнинг миллий районлардаги ишчилар ва қишлоқ камбағаллари билан бирлик фронтини ташкил этиб, буржуазияга маҳал-

лий эксплуататор синфларга қарши курашга йўллади».¹

Куриниб турибдики, гуё Россия ишчилар синфи миллий-озодлик курашларнинг йўлбошчиси ҳисобланган. Шуро тарихчилари бу фикрни тасдиқловчи биронта ишончли ҳужжатни кўрсатмай умумий сўзлар билан чегараландилар. Буни исботлашни иложи ҳам йўқ эди. Чунки улкадаги миллий-озодлик ғоя ва курашлар Россия буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг мақсадларига зид ва қарши ҳолда номён бўлди. Улар мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатининг кушандаси сифатида гавдаланди. Бу борада жамиятнинг энг илғор вакиллари — жадидларнинг ватанпарварлик фаолияти муҳим ўрин эгаллади. Жадидчилик ҳаракати ўзида мазлум халқнинг озодлик ғояларини акс эттирди. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тасодифий ва фавқулоддаги воқеа бўлмай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминига эга эди.

Биринчидан. Чор ҳукумати хонликларни босиб олгандан кейин миллий давлат, миллий қўшин ва миллий чегарани йўқ қилиб улкани Россия империясининг таркибий қисмига айлантирди. Олий ва урта раҳбарлик лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб ҳарбий бошқарув тизими жорий этилди. Маҳаллий халқ вакиллари эса қуйи мансабларга тайинланиб, улар чор маъмуриятининг малайлари эди, холос. Сиёсий-маъмурий тизим мустамлакачилик ва миллий зулмга асосланган бўлиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмади. Жамиятда адолатсизлик, зуравонлик, ҳақсизлик, назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Бундай озодликни барбод этган бошқарув тизими жадидларнинг сиёсий қарши ва фаолиятини шакллантирди. Зеро, улар мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши курашни асосий вазифа ҳисоблаб, унинг даҳшатли оқибатларини кўюниб баён этдилар. Бу ҳусусда Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси алоҳида аҳамият касб этади. Унда Фитрат пьеса қаҳрамони орқали Амир Темур руҳига мурожаат этиб дейди: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қорову-

¹ Ўзбекистон тарихи. III жилд. Тошкент, 1971, 20—21-бетлар.

ли сенга арз этарга келди. Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, буйим букик. Сенинг зиёратингга келдим султоним. Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, уртанган жоним учун бу сағанандан даво излаб келдим, Ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо куриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этақларингга туқарга келдим. Қоронғулар ичра қолган ўзбек кўзлари учун тупрогингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, учоғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгиси, онги, уйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган Турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди».¹

Ушбу сатрларда мустамлака даврининг ўзбек халқига келтирган фожеаси ҳаққоний равишда тасвирланган. Ҳақиқатан ҳам уша даврда туб аҳолига оддий бир ҳақ-ҳуқуқ ҳам берилмай оёқости қилиниши, хўрланиши ва қўл каби ишлатилиши авжига минган эди. Аммо ҳеч қандай таъқиб ва жазолар ўзбекларнинг ватанпарварлиги ва курашини парчалай олмади. Аксинча озодлик учун курашни муқаддас бурч деб ҳисобладилар. Бу «Темур сағана»сининг қахрамони мисолида ҳам яққол кўзга ташланиб турибди. У мустақиллик ва озодлик рамзи бўлмиш буюк Амир Темурдан куч-қувват сўраб руҳига сигинади. Фитрат «Темур сағанаси» драмси орқали жадидларнинг сиёсий қиефасини ёритди дейилса, асло хато бўлмайди. Бу борада унинг қуйидаги шеъри ҳам диққатни жалб этади.

*Эй, улуғ Тангрим,
эй, буюк Тангрим,
Турк ўғлисан, Турон элин
юксалтиргайсан.
Ярлақагайсан,
Раҳм этгайсан.
Улуғ Турон, турк боғида
гул кўкартиргайсан.
Эй, Тангрим! Раҳмонсан,
улуғсан, қодирсан,*

¹ Каримов Н. Фитратнинг шайтонга исени. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 20 август.

Турк элларин Турк боғида,
гул кўкартиргайсан.
Эй йигит йўқми
томирингда қон!
Мунча хўрлик билан ётибсан?!
Давлатинг, иззатинг йўқ қўлингда,
Бошқага қул бўлиб қолибсан.
Турк эли тургин энди! Тиғ, яроғ, отга
мин, чоптир энди,
Синдириб ташла ёвнинг қўлини, зулмини
истамаймиз дебон!¹

Фитрат «Давлатинг, иззатинг қўлингда йўқ» ва «бошқага қул бўлиб қолибсан» деб мустамлакачилик исканжасида сиқилиб ётган ўзбекларни озодлик курашига даъват этган. Бу ерда мустикалликни тиклаш ва миллий давлатни ташкил этиш гоёси барқ уриб турибди. Бундай гоё Чўлпоннинг шеърларида ҳам ўз аксини топган.

Гўзал Туркистон сенга на бўлди,
Саҳар вақтида гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, кунлар ҳам фарёд,
Билмам не учун қушлар учмас боғларингда.
Бирлигимизнинг тебранмас тоғи
Умидимизни сўнмас чироғи.
Бирлаш эй халқим, келгандир чоғи,
Безансин энди Туркистон боғи.
Кўзғол халқим, етар шунча жабру жафолар.
Ол байроғингни қалбинг уйғонсин,
Куллик, асорат барчаси ёнсин.
Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,
Усуб Туркистон, қаддин кўтарсин,
Яйрат, яшнат, ўз Ватанинг гул боғларингда.²

Жадидларнинг юқорида курсатилган сиёсий курашлари ХХ аср бошларида шаклланди. Бироқ улар асосан буржуа феврал-демократик революциясидан кейин ҳаётга татбиқ этиб борилди. Бу вақтларда

¹ Ёқубов Ҳ. Фитрат тўғрисида баъзи хотираларим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 29 октябр.

² Ўўлдосева Н. Чўлпон ва Фитрат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1995, 20 январ.

Беҳбудий ва Мунаввар қори сингари жаҳид лидерларининг «Ҳақ олинур, берилмас», «Хуррият берилмас, олинур» деган хитоблари бежиз кўтарилмаган эди. Жаҳидлар бу вақтгача биринчи галда халқни саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғу ва онгини ошириш билан бевосита шуғулландилар. «Чор ҳукуматини йўқотиш, — деган Мунаввар қори, — жаҳидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жаҳид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқа таъбир билан айтганда, дўконда утириб, насия ёзадурғон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсин».¹

Бу ерда Мунаввар қори мазлум халқнинг саводини чиқариш орқали онгли равишда иш юритадиган ва ўзининг фикр-мулоҳазасига эга кишиларни етиштириш зарурлигини таъкидламоқда. Бу уз даври учун энг туғри йўл эди.

Иккинчидан. Туркистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланган эди. Шу нуқтаи назардан ўлкада пахтачилик ривожлантирилиб, унинг деярли ҳаммаси Россияга жўнатиб турилди. Шунга ўхшаш бошқа деҳқончилик маҳсулотлари ҳам хом ашё сифатида олиб кетилди.

Мустамлакачилар ўлкадаги табиий бойликларни ҳам таладилар. Россиядан ўлкага тайёр саноат молларини узлуксиз келтирилиши ҳам тараққиётни бўғиб халқни қашшоқланишига олиб келган. Шунинг учун жаҳидлар моддий бойликларини бегоналарнинг қўлидалиги ва уларни таланишига қарши курашни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Чунончи, Беҳбудий «Хуршид» рўзномасининг 1908 йилги сонларидан бирида чоп этилган мақоласида мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон ўлкаси фақат хом ашё етказиб берувчи замин бўлиб қолганидан халқимиз қашшоқ яшамокда, деб қайгурган. Айни пайтда у Россияни узимздан хом ашёни арзонга олиб ундан ишланган молларни қимматга сотишини қоралаган. «6 миллионли туркистонликларда, — деб ёзган Беҳбудий, — уч миллионер борлиги маълум эмас. Деҳқонлар эса, агарчи

---

¹ Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жаҳидчилик ҳаракатининг вужудга келиши. «Жаҳидчилик: Ислоҳот, янгилиниш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш». Тошкент, 1999, 33-бет.

бир вақт қўли бир оз ақча кўрар, яна Оврупо (Россия бойларига) бир икки-беш хом мол бериб пишиқни зурга олур!...»¹

Ҳақиқатан ҳам Россиядан узбек пахтасидан тайёрланган газламалар, кийимлар ва бошқа буюмлар улкага келтирилиб қиммат баҳода харид қилинган. Шу равишда узбек халқи пахтани хом ашё сифатида Россияга олиб кетилиши ва ундан ишлаб чиқарилган молларни келтирилиб юқори нархда сотилишидан катта талофат кўрган. Бундай адолатсизлик зулмининг жонли гувоҳи бўлган жадидлар зулмга қарши ўз фикрларини изҳор этганлар. Масалан, Фитрат шундай ёзган эди: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емурилди, номусимиз гасб қилинди, инсонлигимиз аёқлар остига олинди. Тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга буйинсиндик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик»².

Мазкур сатрларда чор ҳукумати томонидан нафақат бойликларни таланиши балки сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар тақиқланиб кишиларнинг оғзига қулф ва оёқларига кишан солинганлиги ҳаққоний баён этилган. Уша мудҳиш даврни Фитратга ухшаб қисқа, лунда ва таъсирчан қилиб астар-пахтасини ағдариб ташлаган муаллиф ҳали кўзга ташлангани йўқ.

Шундай қилиб Туркистон заминини Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлан-тирилиши жадидларнинг иқтисодий мустақилликни тиклашга қаратилган ғоясини юзага келтирди.

Учинчидан. Чоризм даврида миллий тил ва маданиятни бир бурчакка сиқиб қўйилиши маънавий қашшоқликка олиб келди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратмай уларни қолоқликда сақлаб туришга ҳеч нарсадан тоймади. Фан ва маданият ғоятда оғир аҳволга тушиб қолди. Чунки чор маъмурияти маҳаллий халқни қоронғулик ва тушкунликда ушлаб туришдан манфаатдор эди. Бу борада жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган: «Табий Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач қари миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунта-

¹ Алиев А. Фитрат ва маърифат. «Шарқ юлдузи», 1992, 9-сон, 22-бет.

² Қосимов Б. Фитрат (чиқиқлар). «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 173-бет.

зам мактаб мадраса очира олмас эди. Қари миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тартибли бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шоғирдларда диний миллий ҳис-туйғу булар эди. Улар миссионерларнинг пичроқ маслагига хизмат этмасдилар»¹. Дарҳақиқат чор ҳукумати халқ маорифини ривожланишига йўл қўймай маҳаллий халқнинг фарзандларини саводини чиқариш ва билимли қилишга қарши қаратилган чораларни курди. Ҳатто чор маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятини ривожлантирилса, «гафлатда ётган мусулмонлар уйғониб «нонимиз яримта» бўлади деган гаплар юрган. Чор ҳукумати ислом дини ва руҳонийларини хавфли душман сифатида баҳолаб, дин пешволари қаттиқ назорат ва таъқиб остига олинди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларини харобага айлантириш йўли билан ҳам уни қашшоқлантирди.

Умуман айтганда босқинчилар маҳаллий аҳолини ички ва ташқи дунё тараққиётидан маҳрум этиб, уни саводсизлик ва қоронғуликда ушлаб турди. Бундай ўзбекларнинг бу кун ҳаётини эмас, балки келажакини ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий ғояси ва курашини шакллантирди. Мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган сиёсий курашни амалга ошириш учун мазлум халқнинг саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғулари ва сиёсий онгини ошириш лозим эди. Шу боис жадидлар мактабларда ислохотлар ўтказиб, ўқув услубларини такомиллаштирдилар. Натижада ўлкада жадидларнинг янги усул мактаблари очилиб, самарали натижаларни берди.

«Мусулмон халқларининг ягона қутулиш йўли, — дейди Фитрат, — мусулмон жамоатчилигининг ислохот ясаши йўли билан оёққа тура билишидадир. Бунинг учун янги мактаблар очмоқ, янги замондош матбуот яратмоқ, илғор ғояларни халқ оммаси орасига ёймоқ, ҳаракатчанлик, гайрат ва фидокорлик билангина қозонмоқ мумкин бўлади».²

Хуллас жадидларнинг фаолияти чор ҳукуматининг назорати ва таъқиби уччига чиқиб озодлик ғояси ва

¹ «Совет Ўзбекистони», 1990, 18 сентябрь.

² Райҳона. Фитрат ким эди? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 18 май.

курашлари бўғиб ташланган шароитда кечди. Шунга қарамай улар узининг ватанини озодлиги учун мардонавор курашди. Уларнинг фаолиятини дастлабки босқичида маърифатпарварлик асосий уринни эгаллади. Улар миллий матбуотни юзага келиши ва ривожланишида ҳам гоётда катта ишларни амалга оширдилар. Хусусан улар томонидан «Тараққий» (1906), «Хуршид» (1906), «Шухрат» (1907—1908), «Осиё» ва «Самарқанд» (1913), «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» (1914) ва бошқа газеталар нашр этилди.

Шубҳасиз Россияни узидаги сиёсий вазиятни кескинлаштириши ва оппозицион кучларнинг фаолияти жадидларнинг фаолиятига уз таъсирини курсатган. «1904 йилда, — дейди Авлоний, — рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилда Россияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслаklarга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмақ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газета чиқармоқни муносиб куриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».¹

Демак Россиянинг рус-япон урушида мағлубиятга учраши ва инқилобий ҳаракатлар империянинг ожизлиги ва заифлигини намойиш этиб, ҳалокатга яқинлашайтганлигини аниқлаган. Бу ҳолат ўлкадаги озодлик курашларини пировардида галабага эришишга бўлган умидни кучайишига олиб келган. Ҳамда жадидлар фаолиятини жўш уришига таъсир этган.

ЧОРИЗМНИНГ АҒДАРИЛИШИ ВА БУРЖУА ФЕВРАЛ-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИНИНГ ҒАЛАБАСИ

Россиянинг биринчи жаҳон урушида бирин-кетин мағлубиятга учраши уни бусиз ҳам оғир аҳволини чидаб бўлмайдиган даражада ёмонлаштирди. Натижада 1917 йилларнинг бошларида рус ишчиларининг ҳаракати кучайиб, уларда 676 минг киши қатнашди. Кейинги февраль ойида ҳам ун минглаб ишчилар бош кутардилар. Солдатларнинг ҳам галаён кутарганликла-

¹ *Авлоний А. Таржимаи ҳолим. «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1993, 108-бет.*

ри маълумдир. Чор ҳукуматига қарши кураш шу даражада авжига миндики, 1917 йил 28 февралда Дума томонидан тузилган вақтли комитет ҳокимиятни уз қўлига олганлиги ҳақида қарор қабул қилди. Уша йилнинг 2 мартида Муваққат ҳукумат тузилиб, унинг аъзоларини кадет, октябрист ва прогрессивист партияларининг вакилларидан ташкил этди. 1917 йил 27 февралда Петроградда ишчи ва солдат депутатлари совети ташкил қилиниб, унда эсер ва меньшевиклар купчилик ўринни эгалладилар. Бу совет вақтли ҳукуматни тузишни Думанинг вақтли комитетига топшириш ҳақида қарор қабул қилди. Умуман эсер ва меньшевиклар кўпроқ буржуа демократик республикасини жорий этиш тарафдорлари эди. Император Николай II кўрдики, тахтни ушлаб туришнинг ҳеч иложи йўқ. Шу боис у 1917 йил 3 мартга утар кечаси тахтдан воз кечди. Шу тариқа Россияда Буржуазия феврал-демократик инқилоби ғалабага эришди. Аммо ҳокимиятга ишчи ва солдатлар депутатлари Совети ҳам даъвогар эди. Шу боис бу Совет муваққат ҳукуматга қарши курашди. 1917 йилдаги феврал воқеасини буржуазия демократик инқилоби дейилишига сабаб шуки, самодержавие, яъни императорнинг яккаҳокимлиги тугатилиб конституция ва парламент асосида республика ташкил этилди. Ҳокимият капиталистларга утиб, феодал-помешчик тузумининг қолдиқларини бартараф қилиш ва капитализмни кенг куламда ривожлантиришга катта имкониятлар вужудга келди. Петроградда чор ҳукуматининг ағдарилиши ҳақидаги хабар тез орада Туркистонга ҳам аён бўлди. Айниқса бу воқеани ўзбек ва бошқа туб аҳоли зўр хурсандчилик билан қарши олдилар. Чунончи, Тошкент Эски шаҳарида умумхалқ йиғинлари ўтиб кишиларда озодликка чиқиш умидлари қайнай бошладди. Улкада истиқомат қилаётган рус ишчи ва хизматчилари ҳам уларнинг хурсандчилигини изҳор этиб митинг ва намойишларни утказдилар. Чоризм ҳукмдорлиги тугатилган бўлса-да, лекин генерал-губернатор Куропаткин Петрограддаги муваққат ҳукуматнинг вакили сифатида ишни давом эттирди. Эски давлат бошқаруви уз кучини йўқотмади. Биринчи жаҳон уруши вақтида улкада социал-демократик ташкилотлар тугатилган эди. 1917 йил март ойининг бошларида улар даставвал Тошкентда, сунг бошқа шаҳарларда қайта юзага келди. Айни пайтда

ишчи ва солдат депутатлари Советлари пайдо бўлди. Уларнинг орасида айниқса Тошкент Совети марказий орган сифатида муҳим урин эгаллади. 1917 йил мартда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети Куропаткинни вазифасидан маҳрум этилиши ҳақида қарор қабул қилди. Шунга биноан ва халқ оммасининг хоҳиш-иродаси асосида Куропаткин ва бошқа чор амалдорлари ишларидан бўшатилди. Сунгра 1917 йил 7 апрелда Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети тузилди. Дума ва кадет партиясининг аъзоси Н. Н. Шчепкин комитет раиси этиб тайинланди. Бу комитетнинг маҳаллий органлари — ижроия комитетлари Тошкент ва бошқа шаҳар, вилоятларда пайдо бўлди. Бу комитетлар тузилгандан кейин ҳам улкада чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсати ўз кучида давом этаверди. Аммо улкада, Петроградда бўлганидек, муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети, ишчи ва солдатлар депутатлари советларидан иборат қуш ҳокимият юзага келди. Улар ҳокимият учун курашни тобора қизитиб бордилар. Ўз навбатида жадиждлар ҳам сиёсий курашни авжига миндириб бордилар. «Русияда, — дейди Фитрат, — инқилоб бўлиб, Николай ҳукумати йиқилгандан сунгра жадиждларнинг сиёсий қиёфалари очилди». Жадиждлар фурсатни бой бермай узларининг сиёсий партияларини туздилар. Чунончи 1917 йил мартда «Шурои Исломия», сунгра «Шурои Уламо» каби сиёсий партиялар тузилди. «Шурои Исломия»нинг аъзолари Тошкент шаҳарининг зиёлилари, руҳонийлари ва савдо аҳлининг илғор вакилларидан ташкил топди. 1917 йил апрель ойида у биринчи улка мусулмонлар съездини утказди. Съездда Марказий орган — Туркистон улка мусулмон шүроси тузилди. Марказий шуро ҳайъатига Мунаввар қори, Бехбудий, Убайдулла Хужаев, Заки Валидий, Тошпўлат Норбутаев, Ислон Шоаҳмедов ва бошқалар киритилди. Биринчи съезд жамоа аҳли томонидан зур қизиқиш ва мамнуниятлик билан қарши олинди. Зеро, «Шурои Исломия»нинг бўлимлари улканинг қатор шаҳарларида пайдо бўлди. Хусусан, бундай бўлим (шўъбалар)га Тошкентда — Мунаввар қори, Самарқандда — Бехбудий, Фарғонада — Носирхон Тура бошчилик қилдилар. Шу тариқа «Шурои Исломия» партияси бутун улкани қамраб олган эди. Унинг бевосита қатнашувида Тошкентда — «Турон»,

Самарқандда — «Мир важул Ислом», «Клуб Исломия», Андижонда — «Озод халқ», «Хуррият», «Маърифат», Каттақурғонда — «Равноқул Ислом», «Гулистон», Хужандда — «Муайин ат-Толибин» каби турли тугарак ва жамиятлар пайдо булди.

«Шурои Исломия» партиясининг курсатилган даражада кенг қулоч ёйиши бежиз булмаган, албатта. Чунки унинг мақсадлари мазлум халқнинг манфаатларини узида акс эттирган эди. Буни партиянинг 1917 йил 28 апрелда «Нажот» газетасида чоп этилган мақсад ва вазифалари яққол гувоҳлик беради:

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонга мувофиқ ислохот фикри тарқатмоқ.

2. Бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва бир маслакка келтирмоққа тадбир ва ҳаракатлар қилмоқ.

3. Мамлакатларнинг усул идоралари ҳақида маълумот йиғиб, таъсис мажлисига ҳозирламоқ.

4. Туркистоннинг ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ясаб, сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитмоқ.

5. Эски маъмурларни уридан тушириб, урнига янги маъмурлар қўймоқ йулларини халққа кўрсатмоқ.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида булган ва буладиргон ихтилофлар ва шубҳаларни битириб, бир-бирларига яқинлаштириб, бирлаштирмоқ учун тадбир ва ҳаракатда булмоқ.»¹

Демак, партия биринчи навбатда улканинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ислохотларни ўтказиб тараққиётга эришиш учун курашни режалаштирган. Ундаги улканинг барча жойларида сиёсий ташвиқот ва митингларни ташкил этиш ҳақидаги вазифалар мазлум халқни сиёсий курашга тайёрлашни назарда тутилганлигини курсатади. Партиянинг мустамлака ва улуғ миллатчилик руҳи билан сугорилган маъмурият раҳбарларини йўқотиб, янгиларини тайёрлаш ҳақидаги фикрининг заминиди катта сиёсий масала ётган. Бунга кура туб аҳолининг сиёсий-иқтисодий ва маънавий манфаатларини таъминлайдиган сиёсий маъмуриятни ташкил қилиниши лозим эди.

Жадиҳлар партиянинг олдида қўйилган муҳим ва-

¹ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон мухторияти. Тошкент, 1966, 14—15-бетлар.

зифаларни ўлкадаги турли миллатларни биргаликда курашларсиз амалга оширишни иложи йўқлигини яхши англаган эдилар. Шу боис миллатлараро дўстлик ва биродарликни таъминлашни муҳим вазифа деб белгиланди.

Умуман айтганда, «Шўрои Исломия» партиясининг раҳбарлари ва фаол аъзоларининг сиёсий фаолияти юқори даражага кутарилганлиги куришиб турибди. Бу ҳақда уларнинг Туркистон мухториятини ташкил этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам далолат беради. Бу борада ўлка мусулмон шўросининг халққа қаратилган қуйидаги мурожаати диққатга сазовордир.

«Туркистон мусулмони, туркистонлик туркий миллати бундан қирқ-эллик йил муқаддам бўлиб ўтган ҳолларни асло унутгани йўқ. Мусулмоннинг у вақт Бухоро, Хива, Қўқон, Қозон хонликлари каби бир-бирига душман ўлкаларга бўлиниб, ниҳоятсиз низо, ихтилоф, уруш сабабли хароб бўлганини ва бундан-да аҳамиятли бир маданиятсизлик, иқтисодий заифлик, миллат ишига қараганда ўзининг жонин қизғонмоқ душманларида албатта иттифоқлик, жон қизғонмаслик ила бўлажаги маълум.

...Ҳозир худога шукр, иттифоқ амалга кела бошлади. Ҳар турли шаҳарларда гарчи заиф бўлса ҳам жамиятлар ясашиб, Шўролар қурилмоққа бошлайди. Охири Тошкентда Марказий Шўрои Исломия ҳам барпо бўлди. Туркистон мусулмонлари Туркистонга сиёсий мухторият (федерация) олмоқликка қарор берди».¹

Бинобарин жадидлар хонликлар даврида ҳукм сурган ўзаро чиқишмовчилик ва қонли урушларни ва даҳшатли оқибатларини эслашиб тарихдан сабоқ олган ҳолда маҳаллий халқларни бирлашиши ва умуммиллат манфаати учун курашиш лозимлигини уқдириб ўтган эдилар. Мурожаатда расмий суратда Туркистон заминига мухторият берилиши ҳақидаги қарор қабул қилинганлигини маълум қилиниши муҳим воқеа ҳисобланди. Чунки у мустамлакачилик исканжасида эзилиб ётган халққа озодлик ва тараққиётни бахш этарди. Шу боис ўша қарор кенг меҳнаткаш омма томонидан зўр хурсандчилик билан қарши олинди. «Шўрои Исломия» партияси орасида келишмовчилик-

¹ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон бирлиги учун. «Ўзбекистон овози», 1996, 22 октябрь.

лар йуқ эмас эди. Чунончи улардан катта бир гуруҳи мухторият тарафдорлари бўлса-да, лекин ислохотлар утказишга қарши чиқдилар. Улар жамият ҳаётини урта аср даражасида сақлаш ва шарият асосида иш юритиш гоёсини олдинга сурдилар. Бу жамиятни замонавий тараққиётдан четлатиб қуйишига олиб келарди, албатта. Шу боис эскилик тарафдорлари, яъни консерваторлар «Шурои Ислом»дан ажралиб 1917 йил езда «Шурои Уламо» номида алоҳида уюшмаларини туздилар. 1917 йил 12—14 июль кунлари ҳозирги Фарғона шаҳрида мусулмон ташкилотларининг съездида «Турк одами марказияти» партияси тузилди. Унинг вазифаси сиёсий кучларни бирлаштириб ватан мустақиллиги ва тараққиётини таъминлашдан иборат эди.

1917 йил 17—20 сентябрь кунлари Тошкентда утказилган Туркистон мусулмонларининг иккинчи съездида ҳам Туркистонга мухторият берилиши қайта тасдиқланиб, бўлажак мухториятнинг бошқарувини ташкил этиш масаласи муҳокама этилди. Ҳамда Туркистон мухториятини таъсис этиш, ички ишларни мустақил амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилинди.

Умуман айтганда қурилаётган йилда улқада миллий уйғониш ва сиёсий фаолият тобора қизгин тус олиб, жамоа аҳлини уз бағрига тортди. Бирин-кетин турли мажлислар, съездлар ва йиғинлар утказилиб, қандай бўлмасин Туркистон мухториятини ташкил этиш умумий мақсад ва курашга айланиб борди.

ТУРКИСТОНДА МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТНИНГ ТОР-МОР ЭТИЛИШИ ВА СОВЕТ ДАВЛАТИНИ ЎРНАТИЛИШИ

Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети билан ишчи ва солдатлар депутатлари совети ўртасидаги ҳокимият учун кураш тобора қизгин тус олди. У 1917 йил сентябрь ойида кескинлашиб хавфли вазиятни юзага келтирди. Бунга 1917 йил 31 августдаги РСДРП(б)нинг мажлисида Ленин бошлиқ большевиклар томонидан «Бутун ҳокимият Советларга» деган шиорни уртага ташланиши сабаб бўлди. Улқа большевиклари Петрограддаги большевикларнинг изидан боришиб иш юритганлар. Шу боис улар ҳам улқада сентябрь ойида «бутун ҳокимиятни Советлар қулига»

утказиш учун курашни бошлаб юбордилар. Хатто уларнинг томонига эсер ва меньшевикларнинг айримлари утиб, ҳамкорликда ҳокимиятни эгаллаш учун муккасидан тушиб кетдилар. Большевиклар ишчилар ва солдатларнинг йигинларида ҳокимиятни Туркистон комитети қўлидан тортиб олиб Советларга топшириш лозимлиги ҳақида сўзга чиқиб, тарғибот олиб бордилар. Бунга жавобан Туркистон комитети митинг ва намойишлар утказишни тақиқлаб, ҳарбий ҳолат эълон қилди. Аммо 12 сентябрдан ишчи ва солдатларнинг Тошкентнинг янги шаҳардаги Александр номидаги боғда митинги бўлиб утди. Унда 700 киши қатнашиб, ҳокимиятни Советлар қўлига утказилиши талаб қилинди. Ҳамда қўйидаги қарор қабул қилинди.

1. Капиталистлар қўлидаги моллар ва озиқ-овқатлар дарҳол тортиб олинсин, бу ишни фақат Советлар бажариши мумкин.

2. Озиқ-овқатларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш устидан назорат ташкил қилинсин.

3. Давлат аҳамиятига эга бўлган саноат ва банклар миллийлаштирилсин.

4. Шаҳар билан қишлоқ уртасидаги мол айирбошлаш тўғри ташкил этилсин, токи шаҳар озиқ-овқат маҳсулотларини, қишлоқ эса саноат молларини, шу жумладан деҳқончилик машиналарини ҳам олиб тура оладиган бўлсин.

5. Ерларнинг ҳаммаси, ҳеч бир ҳақ олинмай меҳнаткаш деҳқонлар қўлига берилсин.

6. Саноат корхоналарини Советларни ижозати бўлмасдан туриб, епиб қўйиш тақиқлансин.

7. Корхона хужайинларининг ҳисобига ишсизликдан сугурта қилиш тўғрисида дарҳол қонунлар чиқарилсин.

8. Бу тадбирларни амалга оширмақ учун бутун ҳокимият дарҳол Советлар қўлига топширилсин.

9. Дарҳол революцион комитет сайлансин ва бу комитет ҳокимиятни ўз қўлига олсин.

Қарорга биноан революцион комитет тузилиб унга 14 киши киритилди. Улардан 5 киши эсерлар, 5 киши большевиклар, икки киши меньшевиклар ва икки киши анархистлар эди. Бинобарин, ревкомда эсер ва меньшевиклар ва анархистлар купчилик эди. Улар раҳбарликни ўз қўлларига олиб иш юритдилар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети ҳарбий куч

билан рақибларининг жазосини беришга қарор қилди. Натижада ревком аъзолари қамоққа олинди. Аммо ишчи ва солдатларнинг сиқуви остида улар ҳибсдан бушатилади. Шундан кейин 27 кишидан иборат Тошкент Совети ижроия комитети тузилди. Бу Советнинг қарори билан ревком аъзоларини қамоққа олишда айбдор ҳисобланган генерал Черкес ва бошқа офицерлар уз вазифасидан четлатилди. Шунингдек шаҳар комендант ишдан олинди. Уларнинг урнига Тошкент Совети ижроия комитетининг аъзолари тайинланди. Ҳатто қизил гвардия ташкил этишга ҳаракат қилинди. Шу тариқа ҳокимият маълум даражада Тошкент Совети ва ревком қўлига ўтгандек бўлди. Бу ҳолат Туркистон комитетини хавф остига қолдирди. Шу боис у қаттиқ чораларни кўрди. Айни пайтда 1917 йил 24 октябрда Марказдан жазо отряди Тошкентга келди. Натижада Туркистон комитетининг мавқеи бир мунча яхшиланди. Ҳарбий ҳолат эса бекор қилинди. Аммо, 1917 йил октябрь ойида улкада сиёсий курашлар қизиқ борди. Ишчи ва солдатлар орасида норозилик яна уз кучини кўрсата бошлади. Чунки кундалик ҳаёт тобора ёмонлашиб борди. Ишчилар йўқчилик ва қимматчиликдан нолиб митинг ва йиғилишларда муваққат ҳукумат шаънига таъналарни ёғдирдилар. Меҳнаткаш омманинг ниҳоятда оғир турмуши ва нафрати социал-демократларга Туркистон комитетига қарши курашида жуда қўл келди. Бунинг устига устак Туркистон комитети улкала тинчлик ва барқарорликни таъминлай олмай, сиёсий ва иқтисодий ҳаёт изидан чиқиб кетди. Тус-туполонлар, намоён ва митинглар, назорат ва таъқиблар ва хавф-хатарлар ҳукм сурди. Бу ҳолат муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитетини заминини емириб борди. Чидаб бўлмайдиган оғир сиёсий ва иқтисодий ҳаёт нафақат рус ишчи ва солдатларини балки туб аҳолининг ҳам норозилигини уйғотди. Айни пайтда чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсатининг давом этиши орқасидан маҳаллий аҳоли Туркистон комитетига майиллик билдирмади. Шундай қилиб бу комитет улкадаги рус ва туб аҳолини мустақкам таянч сифатида узига жалб қилолмай ҳавода осилиб қолди. Унинг ихтиёрида қўшин бўлса-да, лекин солдатларнинг орасида парокандалик ва бўйсинишдан бош тортиш кучли эди. Ҳатто уларнинг орасида ҳукуматга қарши ҳарбий

қисмлар булган. Муваққат ҳукуматнинг Петрограддаги мавқеи ҳам мустаҳкам булмай, турли оппозицион кучларни қуршовида қолган эди. Айниқса ишчи ва солдатларнинг ҳаётини оғирлиги, нотинчлик, хавф-хатар муваққат ҳукуматга қарши норозиликни кучайтириб юборди. Социал-демократлар, хусусан большевиклар меҳнаткаш омманинг норозилиги ва нафратидан фойдаланиб, 1917 йил 16 октябрда ҳарбий-революцион марказ ташкил қилиб давлат тунтаришига тайёргарликни бошлаб юборди. Натижада уша йилнинг 25 октябрида (7 ноябрда) большевиклар давлат тунтаришини амалга ошириб муваққат ҳукумат аъзоларини ҳибсга олди. Ҳокимият Советлар қулига утиб Ленин бошлиқ ҳукумат тузилди. Большевикларнинг Петрограддаги галабаси бутун мамлакатда, шу жумладан улқада эсер ва меньшевикларнинг орасида уралашиб юрган большевикларни олдинги сафга чиқиб, дадил ҳаракат қилишларига олиб келди. Эндиликда большевиклар социал-демократларнинг орасидан отилиб чиқиб, сиёсий курашга бошчилик қилишга қаттиқ киришдилар. 1917 йил 27 октябрда большевикларнинг Петрограддаги галабаси ҳақидаги хабар Тошкентга етиб келди. Улқанинг бош комиссари Коровиченко Тошкентнинг «янги шаҳари» ва ҳарбий крепостини 2 минглик қўшин билан уз назоратида ушлаб турди. Ҳозирги Мустақиллик майдонидаги «оқ уй» улқа маъмуриятининг штаби ҳисобланиб шу ерда Туркистон комитети душманларига қарши курашга раҳбарлик қилди.

1917 йил 28 октябрда ишчилар ва солдатлар қўзғолон кўтариб вокзални ишғол қилдилар. Унинг атрофидаги кўчаларда баррикадалар қурилди. Қўзғолончиларга қарши юборилган ҳарбий қисмлар галабага эриша олмадилар. Бу вақтда темир йўл ва солдат комитетлари, партия ташкилотларининг вакилларидан иборат революцион комитет тузилди. Хуллас, ҳукумат қўшинлари 28 октябрдан 1 ноябрга қадар давом этган қўзғолонни тор-мор эта олмади. Аксинча қўзғолончиларни қули баланд келиб 31 октябрда кечқурун «янги шаҳарни» эгалладилар. Шундан кейин улар уша кунни ярим кечада ҳарбий крепостни жанг билан эгалладилар. Ҳарбий бошлиқлар қамоққа олиниб, солдатлар қуролсизлантирилди. Жангда қўзғолончилардан 75 киши ҳалок бўлди. 1917 йил 1 ноябрда ишчи ва солдат

депутатлари Совети, Тошкент Советининг ижроия комитети ва революцион комитети муваққат ҳукумат ағдалиб ҳокимиятни Советлар қўлига утганлиги ҳақидаги мурожаатни эълон қилди. Бу воқеада большевиклар билан бир қаторда эсер ва меньшевиклар фаол қатнашдилар. Улканинг бошқа шаҳарларида эса Советлар ҳокимиятни жангсиз эгалладилар.

1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда утказилган улка советларининг 3 съездида большевик Ф. И. Колесов бошчилигида Туркистон улка халқ комиссарлар совети тузилди. Бу съездда «Шурои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин навбатдан ташқари сўз олиб ҳокимиятни Советлар қўлига утишига қарши чиқди. Шунингдек у: «Мусулмонлар ҳукуматни бошқача ташкил этишда қатнашмайди. Чунки мусулмонлар йули мустақил, у Қуръон ва шарият қоидалари томонидан курсатилган. Шу боис улар бирор бир рус сиёсий партияларига қўшилмайди». — деган.

Аммо съезд аъзолари ҳаққоний таклифни қабул қилмай улка советини улканинг олий ҳокимият органи деб ҳисоблаш ва уни бундан буён Туркистоннинг халқ комиссарлари совети деб аташ ҳақида қарор қабул қилди. Бундай булмасликни иложи ҳам йўқ эди. Чунки съезд аъзолари асосан большевик, эсер ва меньшевиклардан ташкил топган эди. Аксинча улар туб аҳоли вакиллари давлат бошқарувига қатнаштирмаслик ҳақида декларацияни қабул қилдилар. Шундан кейин чор ҳукумати ва муваққат ҳукуматнинг қонунлари, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги думаларнинг фаолияти бекор этилди. Муваққат ҳукуматнинг мансабдорлари ишдан олинди. Бу вақтларда большевиклар, эсер ва меньшевикларни уз қаторидан сиқиб чиқариб, деярли барча шаҳарларда советларнинг раҳбарлигини эгалладилар. Улар улкада яккаҳокимликни қўлга киритиш мақсадида эсер ва меньшевиклар билан бир ташкилотда иш юритишдан воз кечдилар. Натижада 1917 йилнинг охирига келиб Тошкент, Наманган, Когон, сунгра бошқа жойларда большевикларнинг мустақил ташкилотлари юзага келди. 1918 йил июлда Туркистон большевикларининг 1 съездида Туркистон коммунистик партияси тузилди. Эсер ва меньшевиклар совет давлатининг ашаддий душманлари сифатида қораланди. Айтиш лозимки, Россия ва Туркистондаги революцион ҳаракатлар жа-

раёнида ҳамма вақт эсер ва меньшевиклар салмоқли уринни эгаллаб кўп ҳолларда сиёсий курашга раҳбарлик қилиб турганлар. Улар Тошкентдаги революцион курашларда ҳам етакчилик қилдилар. Аммо, ҳаёт шунини курсатдики, улар ташкилотчилик ва қатъиятлик жиҳатдан анча заиф бўлиб чиқдилар. Большевиклар эса уддабурон, бағритош, тезкор, шафқатсиз, олгир, бир сўз билан айтганда юлдузни бенарвон урадиган бамисоли шайтонсифат кишилар бўлган. Улар мазкур хусусиятлари туфайли революция галабасида асосий уринни эгаллаган рақибларини суриб ташлади. Ҳамда ҳокимиятни қўлга олиб, Совет давлатини барпо этдилар. Бу фавқулодда ва тасодифий ҳолатда содир бўлган воқеа сифатида намоён бўлди. Совет давлатини барпо этилишини XX аср фожеаси деб баҳоланса асло муболага бўлмайди.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

Совет даврида олимлар гуё узбек халқи социал-демократларнинг, хусусан большевикларнинг таъсирида Совет давлатини урнатилишида қатнашганликларини тарғибот этган эдилар. Улар бундай дейиш билан узбек халқи аслида Мухторият учун эмас, совет давлати учун курашганликларини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бироқ уз фикрларини тасдиқлайдиган ишончли ҳужжатни келтирмай умумий сузлар билан чегараландилар, холос. Ваҳоланки большевикларнинг узи узбекларни революцион ҳаракатларида қатнашмаганликларини расмий суратда эълон қилганлар. Масалан, улар ҳокимиятни босиб олганларидан кейин 1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда улка советининг III съездини ўтказдилар. Бу съездда Шуро ҳукуматининг таркиби шакллантирилди. Бироқ унга туб аҳолининг вакиллари киритилмади. Чунки большевиклар съезд муҳокамасига қўйидаги мазмунда Декларацияни тавсия этдилар: Ҳозирда Мусулмонларни олий ҳокимият таркибига киритиш мумкин эмас. Негаки маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва деҳқон (крестьян)ларининг совети ҳукуматига муносабати томомила ноаниқдир. Маҳаллий аҳолининг ишчилар синфини йўқлиги ҳам уни давлат бошқарувида қатнашишини тақозо этмайди.

Шуро тарихчилари ушбу ҳужжатни большевикларнинг миллий масала бўйича йўл қўйган шунчаки бир хатоси дейишиб, уни хашпўшлашдан тоймадилар. Аслида уша Декларация ҳақиқий аҳволни акс эттирган эди. Унда кўрсатилганидек ҳақиқатдан ҳам уша вақтларда, ҳатто кейин ҳам ўлкада том маънодаги миллий ишчилар синфи йўқ эди. Тўғри, пахта тозалаш заводларида ва қисман бошқа корхоналарда узбеклар ишлаганлар. Лекин уларнинг барчаси саводсиз ва касбсиз мавсумий ишчилар бўлиб корхоналарда мунтазам ишламаганлар. Улар бу йил ишлаган корхонада кейинги йил бўлмай дуч келган ишлар билан

шугулланиб юрганлар. Бундан ташқари пахта тозалаш заводларида иш мавсумий ҳисобланиб бир неча ойлаб тўхтаб ётган. Бу ҳолат ҳам мунтазам ишчилар қатламини шаклланишига йўл бермаган. Темир йўллар ва заводларда асосан малакали рус ишчилари мунтазам ишлаб, маҳаллий миллат вакиллари эса, қора ишларни бажарганлар. Шунинг учун ҳам уларни «Чёрные рабочие», яъни «Қора ишчи»лар деб аташган. Шунингдек улар «Мавсумий ишчи»лар («Сезонные рабочие») деб ҳам юритилганлар.

Улар рус сиёсий партиялари ва революцион ҳаракатларда қатнашишни хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Очигини айтганда узбекларни ҳокимиятдан четда қолдиришининг асосий сабаби миллий ишчилар синфини борлиги ёки йўқлигида бўлмай большевикларнинг Мустамлакачилик ва улўғ миллатчилик руҳи билан суғорилганлигида эди. Миллий ишчилар синфининг йўқлигини рўқач қилиш бир баҳона топиш учун қилинган уйин эди. Шунинг ҳисобга олиш керакки социал-демократлар ва жаидларнинг сиёсий курашларини бир-бирларидан фарқи жуда узоқ бўлиб «бир қозон»да қайнашини ҳеч иложи бўлмаган. Зеро, социал-демократлар, шу жумладан большевиклар мустамлакачилик сиёсатини кўзладилар. Жаидлар эса Миллий ғоя — Мустақиллик ва озодлик учун курашдилар. Шу боис улар 1906 йилдаёқ социал-демократларнинг фаолиятини қораладилар. Чунончи Бехбудий ўша йили «Хуршид» газетасида шундай ёзган: Социал-демократлар хусусий мулк ва синфларни тугатиб ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришни мақсад қилиб қўйдилар. Бундай қилиш ўта зарарли ва хаёлпарастлик бўлиб туб аҳолининг манфаатларига тамомилла зиддир. Бинобарин жаидлар бу масалага умуммиллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашиб социал-демократларнинг йўлидан юрмасликларини ошқора баён этганлар. Шунинг ҳисобга олиш керакки ўлкада озодлик курашлари туб аҳолининг савдо-саноат аҳлининг номлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бироқ тарихчи олимлар бу масалани ёритишга эътибор бермай хатога йўл қўймоқдалар. Ваҳоланки савдо-саноат аҳлининг илғор вакиллари жаидлар билан биргаликда она юрт манфаати учун курашга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Улар ўлкада мактаб ва мадрасаларни ривожлантиришга эътибор бериб Миллий маданиятни

қўллаб-қувватладилар. Маълумки, жадидларнинг вакиллари ўз фаолиятида бойлардан моддий ёрдам олиб янги усул мактабларини очдилар. Шубҳасиз улар газета ва журналларни нашр этишда ҳам бойларнинг маблағидан фойдаланганлар. Ўзбек бойлари улканинг турли-туман бойликларини чор ҳукумати ва капиталистлар томонидан аёвсиз таланаётганлигини жонли гувоҳи бўлганлар. Улар турли фирмаларнинг исканжасида азоб чекканлар. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати маҳаллий бойларнинг манфаатларига ҳам катта зиён етказиб норозилигини қўзғотган. Бундан ташқари уларнинг ўз ватани ва миллатига содиқлиги жадидларга қўшилишига олиб келган. У халқнинг саводсизлик ва қолоқлик ботқоғидан қутқизиши учун куч-қуввати ва маблағини аямадилар. Бу борада Фарғона жадидларининг йирик вакилларида бири Обиджон Маҳмудовнинг фаолияти алоҳида урин эгаллайди. Тоҳиржон Қозоқовнинг маълумотига кўра у йирик савдогар ҳисобланиб Миллий матбуот ва маълум халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. У 1914 йилда ўз маблағи ҳисобидан «Садои Фарғона» газетасини нашр этдирган. Чулпоннинг курсатишича «Бутун Туркистон бу газетани буюк бир шодлик ва суюнчи ила қарши олган». Ҳатто Обиджон Маҳмудов рус тилида «Ферганское эхо» газетасини ҳам чиқарди. У Петербург Университетини тамомлаган ўзбеклардан биринчи булиб етишиб чиққан тоғ-кон муҳандиси эди. У том маънодаги ватанпарвар ва халқпарвар инсон ҳисобланиб бутун куч-қуввати ва тажрибасини озодлик учун бағишлади. Шунинг учун ҳам у мухториятнинг озиқ-овқат вазири этиб тайинланган эди.

Миллионер Миркомилбойни олайлик. Бу табаррук зот «Шурои Исломия» партиясининг ташкилотчиларидан бири эди. У ўз даврининг илғор кишиларидан ҳисобланиб ўз халқини равнақи учун курашди. Зеро, «Миркомилбой, — деб ёзади ёзувчи Комил Яшин, — Ўрта Осиёнинг энг йирик шахсларидан бири бўлган.

У энди Андижонга трамбой олиб келмоқчи, мадрасалар, масчитлар, мусулмонлар учун поликлиникалар, маданият Маркази қурмоқчи эди. Миллат ёшларини

---

¹ Қозоқов Т. Фарғоналик жадид тақлири. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1999, 6 август.

саводли, маърифатли қилмоқчи булди. Аммо унга бу хайрли ишга имкон берилмади, таъқиб қилинди. Кетма-кет уч марта қамалди. Охири шўролар ҳукумати томонидан 1918 йилда отиб ташланди. Миркомилбой ҳаёти ва ишлари ҳамма замон бойлари учун ибратлидир»¹

Миркомилбой 1916 йилда халқни император фармониغا қарши чиқишга даъват этган кимса ҳам эди. Бу ҳақда сўз кейинги саҳифаларда ўз урнида юритилади. Улкада Миркомилбойга ухшаган саноат ва савдо аҳиллари оз бўлмаган. Эндиликда уларни фаолиятини урганиш ва кадр-қимматини урнига қўйиш айна муддодир. Чунки улар жадидчилик ҳаракатининг фаол қатнашчиси ва унинг моддий жиҳатдан таянчи ҳисобланган. Мени назаримда жадидларнинг ҳажга ва умуман чет элга қилган сафарлари саноат ва савдо аҳли томонидан таъминланиб турилган.

1917 йил 15 ноябрда совет ҳукуматининг «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси» эълон қилинди. Унда барча миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қуйидагича курсатилди.

1. Россия халқларининг тенг ҳуқуқлилиги ва мустақиллиги.

2. Россия халқларининг ажралиб чиқиш ва мустақил давлат ташкил этишгача бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи.

3. Барча миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чекланишни ман этиш.

4. Россияда истиқомат қилаётган кичик миллат ва этнографик гуруҳларнинг эркин ривожланишини таъминлаш.

Бу декларация кечагина чор ҳукуматининг аёвсиз зулмида эзилиб ва хўрланиб ётган мазлум халқнинг қалбини тўлқинлантириб хурсанд қилиши турган гап эди. У айниқса Россиянинг мустамлакалари, жумладан Туркистонда зур хурсандчилик билан қарши олинди. Ҳар бир халққа ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини берилиши муҳим тарихий воқеа сифатида қабул қилинди. Жадидлар фурсатдан фойдаланиб ўзларини орзуқиб кутган ният ва мақсадларини амалга оширишга қаттиқ бел боғладилар. Зеро 1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида «Шурои Исломия» ва

¹ Олимжон Ҳайдар. Миркомилбой. Тошкент, 1997, 234-бет.

«Шурои Уламо» партияларининг 4-чи съезди чақирилди. Бу съездда Фарғона вилоятидан — 151, Сирдарё вилоятидан — 22, Самарқанд вилоятидан — 21, Каспийорти вилоятидан — 7, Бухородан — 4 кишилардан иборат делегация аъзолари қатнашди. Асримизнинг 20—30 йиллардаги муаллифлардан бири П. Алексеевнинг «Кокандская автономия» китобида мухториятни ташкил этилишини сабабларини буржуа феврал-демократик революциясидан олдинги миллий-озодлик ҳаракатларига боғлайди. Унинг фикрича миллий савдо-саноат аҳли ўлкада Россия капиталнинг ҳукумронлигига қарши миллий капитални ривожланишига шароит яратишга ҳаракат қилган. Чунки чор ҳукумати Россия капитални манфаатини таъминлаш мақсадида миллий капитални ривожлантиришга қарши узлуксиз курашган. Бу ҳолат ўлкада ишлаб чиқариш кучларини кенг қуламда ўсишига тўсқинлик қилиб маҳаллий бойларнинг норозилигини уйғотган. Миллий-озодлик курашида Туркистонга сиёсий ҳуқуқларни берилишига доир масала ҳам урин эгалланган.

Уша муаллиф чор ҳукумати рус-тузем мактабларини ўлкада руслаштириш сиёсатини амалга ошириш учун очганлигини ҳаққоний равишда уқтириб ўтади. У ҳукуматнинг бу сиёсатига қарши ўлароқ янги усул мактабларини очилиши туб аҳолининг маданий ҳаётини ривожланишига таъсир кўрсатишини таъкидлайди. Янги усул мактабларини фаолияти ва аҳамиятига юқори баҳо бериб миллий-озодлик курашининг йўналишларидан бири эканлигини қайд қилади.

Шунингдек муаллиф туб аҳолининг миллий ҳис-туйғулари ўсиб ўзини миллат сифатида англашининг ўстанлигини кўрсатиб ўтади. Унинг бу ва юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалари мухториятнинг юзага келишининг сабабларини аниқлашда маълум даражада фойдалидир.¹ Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, жадидлар томонидан уюштирилган тўртинчи съезд ўзбек, тожик, қозоқ, туркман, қирғиз ва яҳудийларнинг вакилларини фаол қатнашувида иш юритди. Унда ва умуман, Туркистон Мухториятининг фаолиятида миллати ва динидан қатъий назар ҳар бир кишига қатнашиш ҳуқуқи берилди. Бундай барча халқларга тенг

¹ Алексеев П. Кокандская автономия, 1931. С. 3—4.

хуқуқ берилиши Туркистон Мухториятининг байналминал (интернационализм) руҳи билан суғорилганлиги ҳақида далолат беради. Бинобарин жадидлар улкадаги барча миллатларга озодлик ва эркинлик, тинчлик ва фаровон яшашларини таъминлашни мақсад қилиб қўйган эдилар.

Съездда 13 кишидан иборат ҳайъат аъзолари сайланди. Унга Мустафо Чўқоев, Убайдулла Хўжаев, М. Беҳбудий, А. Маҳмудов, Юргун-Огаев, Саломан Гердцфельд, И. С. Шоҳиаҳмамов, Камолқори, С. Акаев, Кишчинбаев, Абдурахмонбек, Уразаев, Пилиев, Каримбаевлар киритилди. Съездда Туркистон Мухториятини ташкил этиш масаласи бўйича Убайдулла Хўжаевни маърузаси тингланди. Бу уз даврининг йирик сиёсий арбоби мардларча сузлаб деди: Ҳозирда Россияда ҳақиқий ҳукумат йўқ. Россиянинг ерларида истиқомат қилаётган барча миллатлар давлатни зўравонлик билан эгаллаган большевикларга қарши курашни бошлаб юбордилар. Умум Россия таъсис мажлисини чақирилишига ҳеч қандай умид йўқ. Шулардан келиб чиққан ҳолда Туркистонда большевикларга қарши курашиш лозим. Бунинг учун ўзимизни ҳукуматимизни тузишимиз зарур. У Туркистон Мухториятини бошқариши керак.

Куриниб турибдики, жадидлар большевикларни мустақиллик ва озодликнинг ашаддий душмани ҳисоблаб уларга қарши курашишга даъват этганлар. Большевиклар ҳокимиятини тан олинмай мустақилликни тиклаш асосий вазифа деб ҳисобланди. П. Алексеенков «Вақт» газетасидан олган маълумотларга асосланиб музокараларда Юсупов, Содиқбоев, Аминхон Тура сингари кимсалар сузлаганликларини ёзади. Хусусан, Юсупов большевикларнинг ғайриқонуний ишларини қоралаб «Агар биз озодликда яшашни истасак у вақтда Туркистонни Мухторият деб эълон қилиш керак» деган.

Содиқбоев ҳам Мухториятни зарурлигини гапириб бундан Оврупаликларни чўчимасликка чақирган. Чунки Ислому демократик бошқарувга қарши эмас.

«Аминхон Тура: — Туркистон 50 йилдан буён Россия таркибида яшамоқда. Дастлабки йилларда рус маъмурияти маҳаллий аҳолининг динига, миллий анъаналари ва суд ишларига аралашмаган эдилар. Бироқ кейин ҳаётнинг барча соҳаларига аралашдилар. Фев-

рал революциясидан кейин берилган эркинликлардан хурсанд булган эдик. Бироқ большевиклар ҳокимиятни эгалладилар. Эндиликда зудлик билан Мухториятни эълон қилиш керак. Айтишадиларки большевиклар бизларга қарши урушни бошлайдилар, лекин шуни билсинларки, туркий-мусулмонлар дин ва миллий ҳуқуқ учун қон тўкишдан қўрқмайдилар!»¹

Демак съезд мамлакатда юзага келган сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда қандай бўлмасин Туркистон Мухториятини ташкил этишни вақти келганлигига тула ишонч билдирди. Хуллас, мусулмонларнинг уша IV съездида Туркистон Мухторияти тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Туркистон таъсис Мажлиси чақирилгунча ҳокимиятни бошқариб туриш учун 54 кишини уз ичига олган Туркистон Миллий Мажлиси тузилди. Даставвал ҳукумат раҳбари этиб М. Танишпаев, сўнг Мустафо Чўқаев тайинланди. Ҳукумат таркибига қуйидаги кишилар киритилди: М. Танишпаев, Убайдулла Ҳужаев, Тошпулатбек Норбутабеков, Садридхон Шарифҳужаев, Кунгирхужа Хожинов, Исмаиλλα Убайдуллин, Сайидносир Миржалилов, Саиджафарбой Саидов, Ислон Шоаҳмедов, Абдурахмон Уразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комилхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхужа Аширхужаев, Абдулқодир Қўшбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қўрабеков, Соломан Абрамович Герцфельд, Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дербисалин, Муса Акчурин, Мустафа Мансуров, Маҳмудхужа Беҳбудий, Иброҳим Долшин, Халил Ширинский, Толибжон Мусабеков, Алихонтўра Шокиржон Тўраев, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров.

Ҳукумат аъзолари қуйидаги кишилардан тузилди:

1. М. Танишпаев — Бош вазир, Ички ишлар вазири.
2. Ислон Султон Шоаҳмедов — Бош вазир уринбосари.
3. Мустафо Чўқаев — Ташқи ишлар вазири.
4. Убайдулла Ҳужаев — Ҳарбий вазир.
5. Юрали Агаев — Ер ва Сув бойликлари вазири.
6. Обиджон Маҳмудов — Озиқ-овқат вазири.
7. Абдурахмон Уразаев — Ҳукумат котиби.

¹ Уша жойда, 24-бет.

8. Соломон Абрамович Герцфельд — Молия вазири.

9. Миродил — Соғлиқни сақлаш вазири.

10. Носир Тура — Маориф вазири.

Аслида ҳукумат вазирилари 12 кишини ташкил этиши керак эди. Аммо улар 10 кишини уз ичига олди. Қолган иккита урин бошқа миллат вакиллари учун қолдирилганди. Бинобарин, жадидлар фақат туб аҳолини эмас балки бошқа миллат вакилларини ҳам ҳукумат бошқарувига жалб этишни режалаштирганлар. Бундай ҳаракат узини тамомила оқлади. Зеро, большевиклар томонидан сиёсий майдонидан суриб ташланган опозицион кучлар биргаликда уларга қарши кураш мақсадида Мухториятни қўллаб-қувватладилар. Хусусан кадетлар, социал революционерлар ва чор маъмуриятининг айрим вакиллари Мухториятни тан олдилар. Улар имкони борича Мухториятга кўмаклашиш йўлларини ахтаришга ҳаракат қилдилар.

Мухторият туб аҳоли томонидан зўр шоди-хуррамлик билан қарши олинди. Шаҳар ва қишлоқларда йиғилиш ва намоёишлар ўтказилиб Мухторият шанига шон-шарафлар айтилди. Айниқса 1918 йил 13 декабрда Тошкент Эски шаҳрида меҳнаткашларнинг кўп минг кишилик намоёиши мисли қурилмаган даражада завқ-шавқ ва дабдабали равишда ўтказилди. Аммо намоёишчиларга қарши солдатлар томонидан ўқ отилиб 16 киши ҳалок этилди. Шу тариқа большевикларнинг Мухториятга ҳужуми бошланди. Мухториятнинг асл моҳияти ва йўналишини аниқлашда бир гуруҳ ҳукумат аъзоларининг халқ оммасига қарата эълон қилган «мурожаатнома»си муҳим урин эгаллайди: «Туркистоннинг барча фуқаролари — мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, улкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоа ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофига бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдириси остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари уз озодлигига замин яратдилар. Инсон қони билан тўйинган ер кукларга қараб оқ чекади ва ҳориган инсон кучсизланиб қонли қили-

чини қуйи солади. Одамзотнинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадик бугун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар.

Мана энди, занжирлардан халос булган Туркистон ўз ерига ўзи хужайин бўлиб, тарихни ўзи яратажак вақт келди. Бизларнинг олдимизга қўйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улугворлигини англаган ҳолда, ўз ишимизнинг ҳақлилигига жуда ишонган ҳолда биз Аллоҳи Таоладан ўз меҳнатларимизга ривож сураймиз ва ишга киришамиз»¹.

Демак уша мурожаатда миллати ва динидан қатъий назар барча миллатларни бир бошга қовиштириб Мустақиллик ва озодликни таъминлаш асосий вазифа этиб белгиланди.

Мухторият раҳбарлари Миллий давлат ва Миллий қўшинни ташкил этишга қаратилган чораларни амалга ошириб бордилар. Натижада қисқа вақт ичида давлат бошқаруви шакллантирилиб 2000 кишидан иборат қўшин тайёрланди. Ҳатто ҳарбий вазир Убайдуллахужаев бошчилигида гурур ва фахр ила ҳарбий кўрик ўтказилиб миллий қўшин тузилганлиги намойиш этилди. Мухторият ҳукумати 1917 йил 27 декабрда Петрограддаги большевиклар ҳукуматига махсус телеграммани жўнатиб Тошкентдаги совет ҳокимиятини йўқ қилишини ва Туркистон Мухториятини тан олишни талаб этади. 1918 йил 5 декабрда Сталин бу талабга: «Тошкентдаги совет комиссариатини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамасангиз, уни куч билан йўқотинг» деб жавоб берган.²

Мухториятни тузиш ва уни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган курашлар ниҳоятда оғир сиёсий ва иқтисодий шароитда кечди. Улкада турли партиялар ўртасида ҳокимият учун олиб борилаётган сиёсий найранг ва курашлар учига чиқиб қашшоқлик ва йўқчилик ҳукм сурган эди. Айниқса большевикларнинг ҳокимиятни босиб олиши халқ хужалигини тамомила издан чиқариб харобага айлантирди. Шуларга

¹ Ўз ФА Тарих музейи ҳужжатлари. Қаранг: *Аъзам Хўжаев. Ўша иш.* 40-бет.

² *Тоҳир Қаҳҳор. Хур Туркистон.* Тошкент, 1994, 79-бет.

қарамай Мухториятнинг бошлиқлари тиниб-тинчимай муҳим чораларни амалга ошириб бордилар. Мазлум халқнинг унга нисбатан умиди ва ишончи тобора барқ уриб бораверди. Зеро, 1918 йил 11 январда Ҳамза Ҳакимзода бутун халқнинг фикр-зикрини ифода этиб қуйидаги шеърини матбуотда эълон қилади. Ундан парчалар келтираман.

Туркистон Мухториятига

*Тўрт юз йиллик Романов битган давлати,
Кўтарилди асорат, Хўрлик зиллати,
Насб бўлди миллатга қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ИслоМ Миллати,
Бугун қайси бир кўнгил дилшод ўлмасун,
Бугун қайси бир Миронишолар обод ўлмасун,
Ғофул қолманг, бўл фурсат барбод ўлмасун,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, ИслоМ Миллати!
Бугун (... Темурдек) Шоҳлар арвоҳи,
Дунё юзини титратган асқар синоҳи
Қичқириб дер: Турк ўғли! Ўлманг сиз соҳи!
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Келинг, энди бирлашинг, ИслоМ Миллати,
Кетсин суний, шиалик, нифоқ иллати,
Бир санжоққа тўплансин ИслоМ давлати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб, ИслоМ Миллати!
Келди Муборак бизга янги бир замон,
Янги давр кечирмак энди филамон,
Ёд этмоққа исмимиз тарихи жаҳон,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб ИслоМ Миллати!
Қутлуғ бўлсин эй ёшлар тўкуб қонингиз,
Берган қурбонингизга олган шонингиз,
Мангу қолди дунёда хуш унвонингиз,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ИслоМ Миллати!
Яшасун бу Турк ўғлининг мангу давлати!*

Шоир Мухториятни чин юракдан табриклар халқни бирлашишга ва курашишга даъват этади. Қўлга киритилган озодликни бой бермаслик лозимли-

гини уқтириб миллий давлатнинг мангу яшашига ишонч билдиради.

Ҳақиқатдан ҳам ярим асрлик мустамлакачилик ва миллий зулм исканжасида эзилиб ётган Туркистон заминида Мухториятни юзага келиши бамисоли зулматда юлдуз порлагандек бўлди. У мазлум халқнинг жони ва тани сифатида гавдаланди. Большевиклар ўлкани қўлдан чиқиб кетишини англаб Мухториятга қарши қаратилган чораларни курди. Мухторият ҳукуматининг бошлиғи Мустафо Чўқаевнинг сузича большевиклар 1917 йил 8 декабрда унга қуйидаги мазмунда хат юбордилар:

1. Мухторият ҳукумати совет ҳокимиятини таниши;
2. Туркистон халқини Совет ҳокимиятига бўйсунишга чақириб баённома нашр этиш;
3. Аҳолини қуролисизлантириш, халқ қўлидаги бор қурооларни большевикларга топшириш;
4. Миллий ҳукуматнинг милиция ташкилотини тарқатиш ва бошқа талаблар баён этилган.

Ушбу сатрлардан аёнки большевиклар амалда Мухториятни қўпориб ташлашни талаб қилганлар. Бундай зуравонлик ва адолатсизлик Мухторият ҳукуматининг аъзоларини газабини қўзғотиши турган гап эди. Улар хатта шундай жавоб бердилар:

«Куч сиз тарафда. Бизда эса ҳозирча ўз миллий ҳуқуқимизни таниганликдан бошқа куч йўқ. Сиз бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ. Шу билан бирга, сизнинг ҳокимият ҳаққингизни, Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад эта-миз».

Дарҳақиқат, Мухторият ҳали иқтисодий жиҳатдан анча заиф бўлиб Миллий қўшин эндигина оёққа турмоқда эди. Шунинг учун ҳам бу ҳолат жавоб хатида ошкора тан олинди. Бироқ Мухторият раҳбарлари кучлар нисбатини тенгсизлигини яхши анлаган ҳолда Мустақиллик учун жангга қиражақларини маълум қилдилар. Мухториятни қулатиш режаси Тошкентда режалаштирилди. Бу ердан Е. Перфильев бошчилигида қўшин Қўқонга жўнатилиди. У 1918 йил 19 февралда Қўқоннинг эски шаҳарини тушлардан ўққа тутди. Жанг 20 февраль куни ҳам давом этди. Шаҳар 3 кун ёниб мингдан ортиқ дуконлар қулга айланди. Пахта тозалайдиган заводларни 50 та ишчиси оила-

лари билан биргаликда улдирилди. Афтидан улар солдатларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатган бўлса керак. Душман кучлари томонидан шаҳарни ўзида 10.000 киши ваҳшийларча ҳалок этилди. Мухториятни қўллаб-қувватлаганликлари учун бутун Фарғона водийсининг аҳолиси тозаланди. Жумладан солдатлар Андижонда — 6000, Наманганда — 2000, Бузқўрғон ва Қўқон қишлоғи оралиғида 4500 кишини улдирилди. Умумлаштирилганда жами 180 қишлоқ ёндирилди. Солдат ва дашноқлар мол-мулкни талаб чўнтақларини тўлдирдилар. Большевиклар дашноқлар билан биргаликда кўрсатилган мисли кўрилмаган жиноятни амалга оширдилар. Ҳатто Наманган эски шаҳарини бир қисми ёндирилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Олдинги саҳифаларда қайд қилинган муаллиф П. Алексеенковнинг кўрсатишича дашноқлар, қизил гвардиячилар ва ишчилар билан биргаликда шаҳарда тинч аҳолини «оммавий равишда қирганлар». Большевиклар дашноқлар билан ҳамкорликда қиргин-баротни уюштириб минглаб кишиларнинг ёстигини қуритдилар. Ваҳшийлик шу даражада авжига миндики одамларнинг қўл-оёқлари чопилди, аёлларнинг кукраклари кесилди, болалар эса беда қирқадиган асбоб — жадудан утказилди. Бешикдаги чақалоқларнинг қорнига милтиқ найзалари санчилди ёки қўл билан икки оёқлари йириб ташланди. Фарғона водийси бундан даҳшатли вайронагарчилик ва қиргинларни ўзининг кўп асрлик тарихи давомида бошидан кечирмаган эди. Фарғона фожиаси мисолида ҳам большевикларнинг асл башараси ва мақсади намойиш этилди. Улар ўзларининг улуғ миллатчилик сиёсатини қанчалик ниқоблашга ва озодлик жарчиси сифатида кўрсатишга ҳаракат қилишмасин барибир амалда ваҳшиёна сиёсати яққол кўзга ташланиб турди. Фарғона водийси бундай сиёсатнинг мисли кўрилмаган даражадаги қурбони бўлиб ҳаробага айланди. Бундай даҳшатли фожиани Ҳамза ўзининг 1919 йил 21 май куни «Иштирокиюн» газетасида чоп этилган «Ким йиғлар?» деган шеърида шундай изоҳлайди:

*Эй Мардуми Фарғона, аҳволинга ким йиғлар?
Бадбахтлинга юз тутган, иқболинга ким йиғлар?
Иффат ила номусинг кимлар қўлида барбод?*

*Қурбон ўлар маъсумлар, аҳволинга ким йиғлар?
Қон йиғлата афлоқни, отингни хаёлати,
Дарвоқе, шу фурсатда омоминга ким йиғлар?*

Олдинги саҳифаларида кўрсатилганидек большевиклар Петроградда ҳокимиятни эгаллагандан кейин «Россия халқларининг ҳуқуқларини декларацияси»ни эълон қилдилар. Унда мамлакатдаги барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини уз тақдирини узи белгилаши ва мустақил давлатни ташкил этишини таъминлашни маълум қилди. 1917 йил 20 ноябрда большевиклар «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» бағишланган алоҳида мурожаатни ҳам эълон қилди. «Бундан буён, — дейилади унда, — сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизлар бунга ҳақлидирсиз. Шуни билингларки, Россиядаги ҳамма ҳуқуқлари сингари, сизларнинг ҳуқуқларингиз ҳам революциянинг бутун қуввати билан ва революция органларининг ишчи солдат ва меҳнаткашларнинг советларининг бутун қуввати билан муҳофаза қилинади. Сизлар уз ватанингизнинг раҳбарлари булишингиз лозим».

Энди мазкур расмий ҳужжатлардаги ваъда ва кафолатларни большевикларнинг Туркистондаги ваҳшиёна сиёсатига таққосланса уларнинг икки юзламачилиги, босмачилиги ва қонхўрлиги яққол фош бўлади. Шунингдек уларнинг асл мақсади туб аҳолини қириш ва бойликларини талашдан иборатлиги кўзга ташланади. Бундай даҳшатли фожиаларни барчаси большевикларнинг учига чиққан мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини маҳсули эди, холос. Большевиклар Қўқонд шаҳарини ўтда ёндириб ва қонга белаганларидан кейин, туб аҳолининг вакиллари билан қуйидаги тарзда тинчлик сулҳини туздилар:

1. Совет ҳокимияти томонидан яроғ-аслаҳани ушлашга рухсати булмаган мусулмон ва руслар қуролсизлантирилади. Топширилган қуроллар Фарғона вилояти қўшинларининг бошлигининг кўрсатмасига мувофиқ тегишли жойга қўйилади.

2. Аҳоли ўлка совет халқ комиссарларининг ҳокимиятини ва барча маҳаллий совет ташкилотларини тан олади.

3. Аҳоли қонли воқеани уюштирган ва унда қатнашган раҳбарларни ва кишиларни ҳокимиятга ушлаб беради.

4. Улкага махфий равишда қуролларни келтириш ва тарқатиш қуролли қузғолонни кутаришга тайёргарлик деб қаралади. Ҳамда революция қонунлари бўйича қаттиқ жазоланади.

5. Аҳоли совет ва ҳарбий ҳокимиятни талаби билан темир йуллар, телеграфларни ва умуман ҳаётни тиклаш ишларига жалб қилинади.

Шу тариқа бутун Фарғона водийсида совет давлатининг яқка ҳокимлиги ўрнатилган эди.

Умумий хулоса:

Биринчидан: Туркистон Мухторияти ХХ аср бошида юзага келган мураккаб, оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароитда ташкил топди. Унинг ташаббусчилари ва меъмори зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва диннинг илғор вакиллари бўлди. Улар мазлум халқнинг ҳошиш-иродаси ва эзгу ниятига таянган ҳолда Туркистон заминини империянинг чангалидан тортиб олиш учун мардонавор курашдилар. Шунинг учун ҳам Мухториятнинг довриги бутун улка бўйлаб таралиб умумхалқ байрамига айланди. Бу бежиз бўлмаган эди, албатта. Маълумки ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик учун кураши унинг чор ҳукуматининг тажовузларига қарши қаҳрамонона жангларида тобланган ва юқори чуққига кутарилган эди. Бундай курашлар чор ҳукуматининг ҳукмронлиги даврида ҳам давом этаверди. Масалан 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий-озодлик курашлари шулар жумласидандир. Туркистон Мухторияти худди мана шу озодлик курашларининг мантиқий давоми сифатида гавдаланди.

Иккинчидан: Туркистон Мухториятининг моҳияти ва йуналиши мустақиллик ва озодликни тиклаб парламент ва конституцияга асосланган демократик республикани ташкил этилишидан иборат бўлди. Бу гоёта муҳим сиёсий масалаларни амалга ошириш мақсадида Мухторият ҳукумати шакллантирилди. Натижада миллий давлат, миллий қўшин ва вазирликлар юзага келди. Демократик принциплар асосида давлатни бошқарув тизимини жорий этилиши улканинг тарихида илк бор юзага келган катта сиёсий воқеа ҳисобланди. Аммо уни ҳаётга тула татбиқ

этишни имкони булмай, узининг дастлабки қадами-ни куйган эди, холос. Чунки Мухториятни тор-мор этилиши демократик бошқарувни гунчалик вақтидаёқ барбод этди.

Мухториятнинг асосий вазибаларидан яна бири шундан иборат эдики хусусий мулксиз, эркин бозорсиз ва динсиз жамиятни куриш учун курашаётган большевикларнинг ҳокимиятини ағдариш эди. Уз навбатида большевиклар улкада миллий давлатни ҳукм суришига тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Улар Мухториятни ута хавфли рақиб ҳисоблаб уни йуқ қилиш учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

Мухториятнинг миллий сиёсати том маънодаги байналминал (интернационализм) руҳи билан сугорилган эди. Унда улкадаги миллати ва динидан қатъи назар барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини, давлат бошқарувида қатнашиши ҳукуқи уз ифодасини топди. Бундай адолатли сиёсатни большевикларга қарши турган кучларни, ҳатто рус аҳолисининг маълум қисмини Мухториятни қуллаб-қувватлашга олиб келди.

Учинчидан: Афсуски Мухторият объектив ва субъектив сабабларга кура узоқ яшамади. У молиявий жиҳатдан жуда заиф булиб тезликда миллий қушининг маҳоратини ошириш ва етарли даражада қуроласлаҳа билан таъминлашни иложи булмади. Айниқса ҳукумат аъзоларини орасидаги узаро кураш, маъмурий бошқаришдаги тажрибасизлик ва малакали раҳбар ходимларининг етишмаслиги ҳокимиятни мустаҳкамлашга йул бермади. Курсатилган камчиликларни бар-тараф қилиш учун камида бир-икки йил ва ундан ортиқ вақт керак эди. Большевиклар буни яхши англаб Мухториятни имкони борича тезроқ йуқотишни режалаштирдилар. Улар ҳарбий маҳорат ва техника буйича мухториятчиларга нисбатан анча кучли ва уюшган эди. Улар «Дуппини ол деса, бошини олади»ган газандалар булиб ваҳшийликда ном чиқарган эдилар.

Мухторият бор-йуғи 72 кун яшади, холос. Мана шу ута қисқа вақтда нима ҳам қилиш мумкин эди. Большевиклар ҳали узини унглаб ва нафасини ростлаб олмаган Мухториятни «чақалок»лигидаёқ бугиб улдирдилар.

Мухториятнинг 15 та раҳбари — М. Мираҳмедов, А. Уразаев, М. Чанишев, Қушбеғиев ва бошқалар отиб

ташланди. Ҳукуматнинг йирик вакилларида бири Мустафо Чўқоев қочишга эришди. Афсуски, Мухториятга четдан етарли даражада ёрдам берилмай асосан ўзининг кучига таянган ҳолда курашди. Большевиклар эса Тошкент ва бошқа жойлардан ҳарбий ёрдам олиб галабани қўлга киритдилар.

Тўртинчидан, Мухториятнинг ўзига хос хусусияти ва тарихий аҳамияти шундаки, улканинг кўп асрлик тарихи мобайнида илк бор демократияга асосланган миллий давлат тузилди. Одатда бўлганидек, уни қандайдир бир ҳукмдор сулоланинг вакили эмас балки, халқнинг орасидан етишиб чиққан жадидлар юзага келтирди. Шу боис Мухторият том маънодаги халқ ҳокимияти сифатида шакллантирилди. Унинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик ва улуг миллатчилик занжирларини парчалаб эркинлик, тенглик ва мустақиллик сингари инсоний ҳуқуқларни таъминлашдан иборат эди. Шу боис совет даврида Мухториятнинг феодал-клерикал давлат сифатида қораланиши ҳақиқатга тамомила зиддир. XX аср бошларида Россия ва унинг мустамлакаларида икки мартаба давлат тўнтарилиши, хусусан чоризмни ағдарилиши, Буржуа феврал-демократик республикасини большевиклар томонидан тор-мор этилишидек ниҳоятда оғир ва хавfli шароитда Мухториятнинг тузилиши ватанпарварлик, жасорат ва қаҳрамонликнинг ёрқин намунаси. Бу муҳим тарихий воқеа ҳеч қачон унутилмайди.

«Босмачилик» — озошлик курашининг ёрқин намунаси

ФАРФОНА ВОДИЙСИДАГИ «БОСМАЧИЛИК»

Шуролар даврида қалбаки ном билан юргизилган «босмачилик» аслида Миллий-озошлик курашининг энг шиддатли ва жанговар босқичи ҳисобланган. У тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай уз даврининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида юзага келди. XX аср бошларида Россия империяси ва уни таркибидаги Туркистонда сиёсий партияларнинг кураши, ишчиларнинг революцион ҳаракатлари, Миллий-озошлик курашлари, рус-япон, сунгра биринчи жаҳон уруши чор ҳукумати ич-ичидан емириб борди. Уч юз йилдан ортиқ ҳукм сурган Романовлар сулоласининг тақдири қил устида туриб қолди. Бундай ҳолатни юз бериши табиий ҳол эди. Чунки чор ҳукумати тоталитар сиёсатини юргизиб ва тараққиётни бўғиб, халқнинг газаби ва нафратини кўзготди. Айниқса Туркистонда мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минди. Ленин бошлиқ большевиклар томонидан ҳукуматни босиб олиниши ва совет давлатини ўрнатилиши аҳволни янада ёмонлаштиришга олиб келди. Улар Туркистонда ҳам ҳокимиятни қўлга киритгач, туб аҳолини қириш, мол-мулкни талаш билан шугулланиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга йўл бермади. Бу хусусда Туркистон компартияси Мусулмонлар бюросининг раиси Турор Рискуловнинг қуйидаги сўзларини келтириш айти муддаодир: «Биз шурлик мусулмонларни Николай замонида қандай ҳайвон ўрнида куришган бўлса, йўқсиллар (советлар) ҳукумати даврида ҳам шундай... Ҳозир ҳам зулматда яшамокдамиз, оч, ялонғоч, итга ухшаб хор бўлиб улиб кетяпмиз. Бунинг учун ким айбдор?.. Мен бойлар тарафини олмоқчи эмасман. Бироқ бир камбағалнинг битта оти бўлгани ва шу отга арава қўшиб оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмоқчиман. Бу бечораникига бир қизил армия жангчи-

си кириб келади, оилани боқиб турган отни текинга олиб кетади, энди оила ниманинг ҳисобига кун кечиради, буни сўраб ҳам утирмайди. Наҳотки шундай қилиш фирқа дастури амалида бўлса? Бойларнинг мол-мулкани бўлиб беряпмиз, деб аслида 84 минг кишилик бутун шаҳарни талон-тарож қилишди. Хуш, бу нима деган гап? Намангандан чиқадиган барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмдан тортиб то қулфгача руйхатга олинди. Баъзи кишиларни қурол сақлашда гумон қилиб қамашди, қурол топиша олмагач эса, уларни шартли равишда озод қилдилар ва 5—10 минг сўм жарима тулатдилар. Бу пуллар қаерга кетди — шуrolар кассасигами ёки чунтакками? Агар чунтакка бўлса, бу ҳолда қандай баҳо бериш керак? Ёки ўзлари ҳукмрон бўлишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар (большевиклар) бошқаларнинг ипак-газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларини безадилар. Биз мусулмонларга нима беришди? Қорнимизни тўйгазишдими? Йўқ! Агар яхши кийинтиришганда, камбағаллар ялангоёқ юришармиди? Агар қорнимизни тўйгазишганда минглаб одам очликдан улармиди? Бизнинг уйда нималар қолди? Фақат жулдур тушаклар, холос. Бошқа ҳеч нарса».¹

Ушбу сатрларда большевикларнинг гайриинсоний сиёсати шу даражада ишончли тарзда таърифландики изоҳга ҳожат йўқ. Ҳақиқатан ҳам босқинчи большевиклар куз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жиноятга қўл урдилар. Қизил солдатларнинг зўравонлиги ва талон-тарожи улканинг барча шаҳар ва қишлоқларида авжига минди. Хусусан мени отам шундай деган эди: «Уғлим, бизнинг бошимизга тушган кулфат ва хавфхатарларни душманингни ҳам бошига солмасин. 1918 йилда бир гуруҳ газанда солдатлар бостириб кириб маҳалламиздаги хонадонлардан 30 та отни тортиб олдилар. Бу камдек сули, арпа ва бошқа емларини олдилар. Қаршилиқ кўрсатганларни қамчи билан бошларига урдилар. У вақтларда тошкентликларнинг шаҳар атрофида боғлари бўларди. Баҳор пайтида одамлар у жойларга от-аравасига кўрпа-ёстиқ ва бошқа нарсаларини ортиб кўчарди. От йўқлигидан купчилик боғларга уз вақтида бора олмай деҳқончилик орқага сурилди. От йўқлиги орқасидан ер ҳам ҳайдалмай қолди.

¹ «Шарк юлдузи», 1991, 3-сон, 171-бет.

Натижада қаттиқ қаҳатчиликка гирифтор бўлиниб, минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Турли солиқ ва мажбуриятлар ҳам кишиларни тамомила қашшоқлаштирди».

Большевиклар Фарғона водийсида «Коммуна»лар ташкил қилиб, деҳқончилик билан ҳунармандчиликни издан чиқардилар. Улар ер ва саноат тармоқларини барчасини давлат мулкига айлантириш ҳақида декретни эълон қилдилар. 1918 йил 26 февралда «Улкадаги пахтани мусодара қилиш тўғрисида» қуйидаги декрет қабул қилинди — «Туркистонда мавжуд бўлган бутун пахта, у қандай турда бўлмасин ва ҳозирги пайтда қаерда туришидан қатъи назар, мусодара қилинади ва Туркистон улкаси ишчи-деҳқон ҳукуматининг мулки деб эълон қилинади. Улканинг барча советлари... ва инқилобий темир йул қўмиталари ҳозирги вақтда ўз вакилларини ажратмоқдалар, бундан мақсад мазкур декретни дарҳол амалга ошириш, бутун пахтани станцияларга ташиб келтириш ва зудлик билан «Тошкент» станциясига томон ҳаракат қилишдир... пахта эгалари қаршилик кўрсатган тақдирда, — дейилган сўнгра ҳужжатда, — отишгача барча чоралар қўлланилсин».¹

Мазкур ҳукумат декрети халқ мулкани талашни, яъни қароқчиликни ошқора расмийлаштириш эди, холос. Большевиклар ўзларининг декретлари асосида 1918 йил баҳорида 140 дан ортиқ завод ва йирик пахтачилик фирмаларини, 400 га яқин кичик корхоналарни эгалладилар. Шунингдек 2 млн. 657 минг пуд пахта толаси, 4130900 пуд уруғлик чигит, 476,8 пуд гушт ва бошқа нарсалар қўлга олинди!² Шу тариқа жиққа мойга ботган большевик ҳукумати 1918 йил 5 майда Ленинга қувонч билан тубандаги хабарни берди: «Ҳали кечагина корхона эгалари томонидан эксплуатация қилиб келинган ишчи кадрлар национализация қилиш йулидан дадил бордилар. Кейинги воқеалар муносабати билан Туркистон ҳаётини тартибга солувчи ташкилотлар тузилмоқда. Пахтачилик саноати бутун Россия учун аҳамиятлидир, унинг бундан кейинги тараққиёти таъмин этилди... Ҳозирги вақтда биз сиз-

¹ Қулшев Ҳ. Мустабид жамиятнинг иқтисодий пойдеворини шакллантириш (1917—1924). Тошкент, 1996, 12—13-бетлар.

² Ўша жойда, ўша бет.

нинг ихтиёрингизга 200 млн. сумлик пахта жўнатиш имконига эга бўлди».¹ Курилиб турибдики большевиклар биринчи навбатда Россия манфаати ва тараққиётини таъминлаш нуқтаи назаридан иш юритганлар. Уларнинг қароқчилик сиёсати орқасидан сонсаноксиз бойликлар Россияга жўнатилиб турилди. Буни орқасида 1917 йилда бошланган қаҳатчилик кейинги 1918—1919 йилларда ҳам даҳшатли тус олиб, камида 1 млн. дан ортиқ кишилар очликдан улдилар, минглаб оилалар қирилиб кетмаслик учун хорижий мамлакатларга кетдилар.²

Большевиклар маънавий ҳаётни ҳам издан чиқардилар. Масжид ва мадрасалар бузилди ёки ёпилди. Қозилар, уламолар ва бошқа дин пешволари ҳибсга олинди. Марғилонда Қуръони Карим ёқилди, Андижонда Жомеъ масжидига солдатлар жойлаштирилди. Ҳатто, намоз пайтида солдатларнинг масжидларга бомба ташлаши орқасида кўп кишилар ҳалок бўлдилар.

Авваламбор большевиклар тилда мазлум халққа озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи берилишини тарғибот қилдилар. Амалда эса улугмиллатчилик ва босқинчилик сиёсатини шиддат билан юргиздилар. Улар учун миллий давлат ва миллий қушинини ташкил этилиши тамомила ёт ҳисобланди. Унга қарши тиш-тирноғи билан аёвсиз курашди. Хусусан олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек Туркистон Мухторияти ваҳшийларча тугатилди.

Хуллас улкада чидаб бўлмайдиган даражадаги оғир сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт «Босмачилик» курашининг негизини ташкил этди. Бу кураш мустақиллик ва озодлик руҳи билан сугорилган умумхалқ ҳаракати эди. У даставвал Фарғона водийсида пайдо бўлди. Туркистон Мухториятида милиция бошлиғи лавозимида ишлаётган кичик Эргаш большевикларга қарши илк бор уруш очган эди. У Қўқондаги қизил армия вакиллари жойлашган ҳарбий қалъага бир неча маротаба хужум уюштирди. 1918 йил 19—21 февралда Қўқондаги жангларда Мухторият қушинига қумондонлик қилди. Бу ерда ватан ҳимоячилари шу даражада қаттиқ жанг қилдиларки, 2000 аскардан 200 киши тирик қолди, холос. Шундан кейин кичик Эргаш туғил-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, 14-бет.

ган қишлоғи Бачкирда 1918 йил 27 февралда ҳалок этилди. Унинг ўрнига катта Эргаш тайинланди. Унинг бошчилигида 16—18 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари қизил армияга 50 маротаба зарба берди. Озодлик учун кураш шу даражада аланга олдики ҳар бир қишлоқ аҳолиси ўзига қўрбоши сайлаб жангга отланди. Натижада водийда ўнлаб «босмачи» гуруҳлар шаклланиб душманларга қарши аёвсиз ҳужумлар уюштирилди. Истиқлол учун курашга «Шўрои Исломия» ва «Шўрои Уламо»ларнинг аъзолари бевосита раҳбарлик қилди ва қўллаб-қувватладилар. Водийда «босмачи»лар ҳаракати у ёки бу жойда тарқоқ ҳолда юзага келганлиги туфайли умумий раҳбар марказини тузиш зарур эди. Шу боис 1918 йил мартда барча қўрбошиларнинг биринчи қурултойи ўтказилиб, катта Эргаш истиқлол учун курашнинг раҳбари этиб тайинланди. Уша йилнинг ёзида унинг ўрнига Мадаминбек тайинланди. Бу ўз ватанига фидойи шахс қобилиятлилиги туфайли 30 минг атрофида ватан ҳимоячиларини ўз қўл остига бирлаштиришга эришди. Уларнинг орасида большевикларга қарши бош кутарган рус ва бошқа миллат вакиллари ҳам оз эмас эди. Чунки большевиклар фақат туб аҳолини эмас, балки бошқа миллатларнинг умумий душмани эди. Масалан, Мадаминбекнинг қўл остида — 90, Эргашда — 100 га яқин рус офицерлари хизмат қилганлар. Булардан ташқари Мадаминбек Жалолобод ва Ушда тузилган К. Монстров бошчилигидаги рус крестьянлар қушини билан иттифоқ шартномасини тузди. Шунингдек рус генераллари ва офицерлари томонидан тузилган «Туркистон ҳарбий ташкилоти» «босмачи»ларнинг иттифоқчиси сифатида фаолият кўрсатди.

Шундай қилиб Фарғона водийсида большевикларга қарши катта куч шаклланди. Уларда яроқ-аслаҳа ва бошқа имкониятлар мавжуд эди. Шунинг учун ҳам гувоҳ Юрий Попоровнинг тан олишича «босмачи»лар бутун Фарғона водийсини ўзининг таъсир доирасига тортиб «аҳолининг барчаси курашда қатнашган» эди. «Шуни айтиш лозимки, — дейди у, — биз босмачиларни уруш ва қилич билан йўқ қиламиз, деб уйлаган эдик. Шу мақсадда босмачиликда қатнашган катта-кичик қишлоқлар шафқатсизларча ер юзидан супуриб ташланди. Буни орқасида туб аҳоли совет давлатидан тобора узоқлашиб бораверди. Биз томондан бутун Фарғонани

эгаллашнинг ҳам фойдаси булмади. Фаргона водийсига 30 минг аскарларни киритдик ва барча йирик қишлоқларга қизил армия гарнизонлари урнаштирилди. Барибир туб аҳолининг бизга душманчилиги сақланиб, «босмачилар» енгиллик билан бизнинг ҳарбий гарнизонларимизни тор-мор этаверди. Оқибатда биз қушинимизни қишлоқлардан олишга мажбур булдик».¹

Бинобарин, «босмачилик» шу даражада кенг куламда ривожланганки, унга 30 минглик қизил армия бас келолмаган. Бу ватан ҳимоячиларининг ҳарбий маҳорати ошганлиги ҳақида далолат беради.

Эргаш бошлиқ ватан ҳимоячилари ва қизил армия уртасида дастлабки тўқнашув 1918 йил июлда Қўқон уездида содир бўлди. Бу жангда ватан ҳимоячилари галабага эришдилар. Уша йилнинг охирларига келиб мустақиллик учун кураш кенг қанот ёзиб Қўқон, Наманган ва Андижон уездларини қамраб олди. Сентябрь ойида Горчаков темир йул бекати ва эски Маргилонда ҳам душман қушини билан жанг қилинди. 1919 йил баҳорда Мадаминбек ва Эргаш сингари қўрбошилар бошлиқ икки марказ шаклланди. Уларнинг биринчиси Андижон, Наманган ва Скоблев уездларида, иккинчиси асосан Қўқон уездида ташкил топди. Уша йили Мадаминбек, Эргаш, Шермуҳаммад, Омон Полвон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари Жалолобод, Уш, Наманган ва бошқа жойларда қизил армия билан жанг қилдилар. Наманганда ҳар икки томон уртасида 7 кун мобайнида жанг кетиб душман мағлубиятга учратилди. 1919 йил 1 сентябрда ватан ҳимоячилари Ушда қизил армияни мағлубиятга учратиб шаҳарни эгаллади. Сунгра улар Жалолободни ҳам қўлга киритдилар. 17 сентябрда ватан ҳимоячилари Андижон шаҳрини қуршаб, душманга қарши ҳужумни бошлаб юбордилар. Большевиклар шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга алоҳида аҳамият бериб пахта тойларидан баррикадалар қурилди. Андижон учун жанг 6 кун давом этди. Ватан ҳимоячиларини қўли баланд булиб турганда душманга ёрдамга қўшимча полк келиб, босқинчилар кучайиб 26 ва 30 сентябрда Уш ва Жалолободни эгалладилар. Бундай муваффақиятсизликнинг сабаби қўрбошилар ҳамон бир-бирлари билан метиндек бирлашмай аксинча улар ҳаракатида

¹ Журнал «Юность», 1990, № 1. С. 84.

тарқоқлик ва келишмовчилик кузга ташланмоқда эди. Айни пайтда озодлик курашини изчиллик билан бошқарадиган ва таъминлайдиган ҳукумат йуқ эди. Шу боис 1919 йил 22 октябрда қурбошиларнинг махсус мажлиси утказилиб Мадаминбек бошлиқ «Вақтли Фарғона ҳукумати» тузилди. 1919 йил октябр ойлари охириларида Ойим қишлоғида 150 та қурбошилар бошчилигидаги ватан ҳимоячилари бирлаштирилди. Улар Мадаминбек, Эргаш, Ҳолхужа ва Шермуҳаммад бошлиқ тўрт қисмга киритилди. Уша йилнинг ноябр ойи охирида ватан ҳимоячилари томонидан қизил армия полки тор-мор этилди. Аммо 1920 йилнинг дастлабки ойларида Мадаминбек қўл остидаги ватан ҳимоячилари жангларда бирин-кетин мағлубиятга учради. Бунинг устига устак айрим қурбошилар иродасизлик ва тушқинликка учраб большевикларга йигитлари билан таслим бўлдилар. Аммо Мадаминбекнинг урушни давом эттириш имкони бор эди. Зеро, уни қўл отлик аскарлари билан бир қаторда Шермуҳаммад ва бошқа қўл қурбошиларнинг кучларига таяниши мумкин эди. Шунга қарамай у большевикларнинг тинчлик сулҳини тузиш ҳақидаги таклифга розилик билдирди. Натижада 1920 йил 20 мартда қўйидаги мазмунда тинчлик сулҳи имзоланди. «Биз қўйида имзо чекувчилар: биринчи томондан ҳарбий-инқилобий кенгаш буйруғига асосан, Туркистон фронтида ҳаракат қилаётган 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский ва дивизия ҳарбий-сиёсий комиссари Слепенко, иккинчи томондан ислом қўшинининг қўмондони Муҳаммад Аминбек Аҳмадбеков (Мадаминбек) мазкур битимни тубандагича туздик: Мен, Муҳаммад Аминбек ўз қўшиним ҳамда ўзларининг батамом розилиklarини шахсан менга изҳор қилган қурбоши ва аъзоларим билан биргаликда қасамёд қиламанки, эндиликда шўро ҳокимиятини тан оламан ҳамда унинг содиқ хизматкори бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ, топшириқларига қўйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1. Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қўйишда шарият асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли исломга мавжуд шароит, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига ҳуқуқ берганида;

2. Отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланган.

3. Мен бошқа фронтларга чиқмасдан, вақтинча Фарғона тасарруфида, шу ҳокимиятни ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4. Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тўла озод этилади ва хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қолишлари мумкин.

5. Шу йилнинг 13 мартидан кечикмай уз вакилларим билан Туркфронт — Ҳарбий инқилобий кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига содиқ эканимни билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман.

2-Туркистон уқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский ҳарбий-сиёсий комиссар Слепенко. Ислом қўшинининг қўмондони Мадаминбек».

Куришиб турибдики Мадаминбек қўшинини сақлаш ва унга бошчилик қилиш шarti билан совет ҳокимиятини тан олишни, уни хизматкори бўлиш, ички ва ташқи душманларига биргаликда курашишни бўйнига олди. Сирасини айтганда, бу деган сўз большевикларнинг ички ва ташқи сиёсатини тўла қувватлаб «босмачи»ларга ҳам қарши курашишга тайёрман, дейиш эди. Тугри, Мадаминбек жамиятни шарият асосида бошқаришни талаб қилди ва бу инobatга олинди. Бироқ большевикларнинг бунга розилик билдириши Мадаминбекни жilовлаш учун қилинган ўйин эди. Буни кейинги воқеалар тўла исботлайди. Шунини айтиш лозимки сулҳ битими Фарғонада фаолият курсатётган уқчи дивизиясининг бошлиғи билан тузилган эди. Аслида бундай битим Туркистон Халқ комиссарлари совети раиси билан тузилгандагина қонуний кучга кирарди. Аммо, жўрттага шундай қилинди. Чунки совет ҳукумати уни хоҳлаган пайтида қонунсиз битим сифатида бекор қилиши мумкин эди. Буни Мадаминбек сиёсий жиҳатдан тажрибасизлиги орқасида яхши англамади, шекилли. 1919 йил март ойида улқада «Босмачилик» ҳаракатининг кучайиши муносабати билан М. В. Фрунзе қўмондонлигида Туркистон fronti тузилади. В. В. Куйбишев ҳарбий кенгаш аъзоси этиб тайинланди. Улқанинг ҳаёти ва тақдири мана шу иккита жаллодларнинг қўлида эди. Улар ватан ҳимоячиларига қарши аёвсиз курашдилар. Мазмунан юқорида

шарҳланган битим улар билан келишилмаган ҳолда тузилган булса керакки, А. Ҳайдаровнинг берган маълумотномасига кўра В. Куйбишев Фарғона fronti раҳбарларини қоралаб шундай деган: «Битим шу ҳолда сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биринчи банди бизни Фарғонада ва ҳатто Туркистонда фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чеклаб қўяди ва шўро ҳокимиятига ёд булган мезонларга амал қилишга мажбур этади». У битим матнида бошқа шарт-шароитлар кўрсатиб тузишни, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб уни оддий бир итоат этувчи киши даражасига келтириб қўйишни таклиф қилади. Фарғона вилояти партия комитети бу хусусда махсус қарор қабул қилди: «Туркистон комитетидан ва Туркфронт-ҳарбий инқилобий кенгашидан Мадамин билан тузилган Яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-банддан бошқа ҳаммасини бекор қилиш суралсин, чунки у вилоят комитети ва ҳарбий-инқилобий кенгашнинг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан мутлақо нотўғридир».¹

Шундай қилиб большевик раҳбарлари битимнинг жамият ҳаётини шариаат асосида бошқариш ва миллий урф-одатларни сақлашга оид биринчи бандни қоралаганлар. Бу табиий ҳол эди, чунки улар большевикларнинг мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатига зид ҳисобланган. Шунингдек битимдаги Мадамин бошчилигидаги кўшинни сақлаш норозилик келтириб чиқарди. Масалан Фрунзе: «Собиқ босмачилардан тузилган бригадаларни тарқатиб юбориш керак» деган эди. Умуман айтганда сулҳ битими амалда қогозда қолиб кетадиган ҳужжат эди. У большевикларнинг иккиюзламачилиги ва фирибгарлигини кўрсатувчи далиллардан биридир. Бироқ айрим муаллифлар Мадаминбек улкани қирғинбаротдан, очлик ва оғир ҳаётда халос этиш учун сулҳ тузганлигига урғу бериб мақтайдилар. Бундай фикрни Мадаминбекни ўзи ҳам баён этган эди. Аммо большевикларни «босмачи»ларнинг эзгу ниятларини ҳисобга олиб иш юритишлари мумкин эмас эди. Маълумки совет ҳукумати мазлум халқларга озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи бел-

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон, 187-бет.

гилаш ҳуқуқини бериш ҳақида икки маротаба Декларация эълон қилган эди. Жадидлар мана шуларга асосланиб Туркистон Мухториятини ташкил этдилар. Аммо большевиклар Фарғона водийсини қонга белаб ва вайрон этиб Мухториятни ағдарган эди-ку? Мадаминбек бу фожеанинг жонли гувоҳи бўлатуриб большевик газандаларига ишонч билдиришини оқлаб бўлмади. У ўзи чуқур англамаган ҳолда катта сиёсий хатога йўл қўйди. Чунки сулҳ битими большевикларга катта фойда келтирди. Чунончи, Мадаминбекнинг душманга таслим бўлиши большевикларни устунлиги ва ғалабага эришганлигини кўрсатувчи омил ҳисобланади. Большевиклар фурсатдан фойдаланиб, водийда ўзларини мавқеини анча мустаҳкамлаб, ҳарбий тайёргарликни кучайтиришга эришди. Мадаминбекнинг душманга бўйин эгиб жангни тухтатиши ватан ҳимоячиларининг руҳига салбий таъсир этиши ва маълум вақтгача бўлса-да тушқинликка учратиши турган гап эди. Сулҳ битими ватан ҳимоячиларининг сафини заифлаштириб озодлик курашига зиён келтирди. Мадаминбек раҳбарлик қилаётган Фарғона ҳукумати тугатилиб қўрбошилар орасида тарафкашлик ва тарқоқлик ҳукм сурди. Шуниси ниҳоятда ачинарлики битим тузилгандан кейин Мадаминбек большевикларга хизмат қилишни бошлаб юборди. Уларнинг кўрсатмасига биноан у ўз шахидан қайтмай, курашни давом эттираётган қўрбошиларни совет давлати томонига оғдиришга ҳаракат қилади. Чунончи, Мадаминбек полк комиссари С. Л. Сухов билан биргаликда делегация сифатида Шермуҳаммадбек (Куршерматбек), Холхўжа қўрбошилар ҳузурига ташриф буюради. Бу вақтда улар уни ватан хоини деб эълон қилган эдилар. Шу боис 1920 йил 4 майда Мадаминбек шахсан Холхўжа қўрбоши томонидан ўлдирилади. 1920 йил июл ойида Шермуҳаммад қўрбошиларнинг мажлисида ватан ҳимоячиларининг сардори этиб сайланди. Унинг ташкилотчилиги туфайли ватан ҳимоячиларининг сони 30 минг кишига етказилади. Уларни орасида деҳқонлар кўп эди. Шу равишда Фарғона водийсида яна озодлик курашининг алангаси порлади. Большевиклар учун катта хавф юзага келди. Туркистон Марказий ижройий комитетининг қарори билан Фарғона водийсида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. 1920 йил май ойининг урталарида Фрунзе водийга келиб

ватан ҳимоячиларига қарши курашга бошчилик қилди. Бу вақтларда жасоратли Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғида ўрнашган эди. Бу ерда душман кучлари билан қонли тўқнаш бўлди. Ватан ҳимоячилари Олойдан тушиб, водийнинг марказий жойларида ҳам жанг қилдилар. Хусусан бундай тўқнашувлар Фарғона, Наманган, Андижон, Уш ва Жалолободда бўлганлиги маълумдир. Шуниси диққатга сазоворки истиқлол учун курашда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини курсатдилар. Бу ҳақдаги А. Ибодинов ва Ю. Эминовларнинг «Аёл жангга кирса...» номли мақоласи катта қизиқиш уйғотади. Унда ёзилишича Олтиариқнинг Полосон қишлоғида туғилган Шакархон табиатдан жасоратли, ватанпарвар ва жангчи аёл сифатида ном чиқарган. Отажонбойвачча деган кишига турмушга чиқиб, Қайрағоч қишлоғида яшаган. У эрининг вафотидан сўнг катта хужаликнинг бошлиғи бўлиб ҳаёт кечираётганида Содиқ бошлиқ қароқчилар бостириб кирадилар. Шунда у хизматкорларини қуроллантириб уни қочишга мажбур қилади. Шу тариқа Шакархон уз хонадони ва умуман қишлоғини ўғрилардан сақлайдиган посбонга айланади. Унинг ёлғиз ўғли Одилжон онасига тортиб ватанпарварлиги ва жангарилиги билан ажралиб туради. Шунингдек уни уч қизи ҳам бўлган. Водийда очарчилик ва йўқчилик орқасида ўғрилик кучайиб борган. Шу туфайли Шакархон босқинчиларга қарши биргаликда курашиш мақсадида Олтиариқдан чиққан Тўйчи Қўрбоши хузурига ташриф буюради. «1918 йилнинг ёзи. Тўйчи Қўрбошининг Тошқўрғондаги уйига 20—30 қуролланган йигитлар ҳамроҳлигида чақмоқ телпак кийиб, ёнига қилич осган, кўкрагига патронтош тақиб олган бир баҳодир жангчи кириб келди. Саломалиқдан сўнг, мен сизни танийман, — деди у киши, — Олтиариқни ўғри-қароқчилардан ҳимоя қилишда катта хизмат кўрсатяпсиз. Аммо бизнинг Қайрағочга ўхшаш чекка қишлоқлар аҳолиси додига ким етади? Майда-чуйда қароқчи тўдалар кун бермаяпти. Ҳар куни талон-тарож, мусулмонларнинг мол-қўйи, жонига ҳам даҳл қилишяпти. Биз қўлимиздан келганча қаршилиқ кўрсатяпмиз. Аммо кучимиз кам. Ёрдам беришингизни сураймиз.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен Отажонбойваччанинг беваси Шакархонман....

— Ахир, сиз... Аёл бошингиз..., — дедию Туйчи Қурбоши ҳам довдираб қолди. Чунки у Шакархон билан Содик Қурбоши уртасида бўлган воқеаларни эшитган. Бунинг устига бу аёлнинг дадиллиги, тадбиркорлик ва жасорати ҳеч қандай эркакдан қолишмаслигини яхши биларди.

— Хуп, — деди у, сиз бугундан бошлаб Шакар Қурбошисиз. Йигитларингиз менинг йигитларим билан бирлашсин. Улар қишлоғимизда туриб Қайрағочни ҳимоя қилишади. Сизни уша ердаги 100 йигитга бош этиб тайинладим.

Уша куни Шакар Қурбошининг йигитларига милтиқлар, қиличлар, уқ-дори берилди. Унинг кенг ҳовлиси бу йигитларнинг қароргоҳига айланди.¹ Шакархон аёл бошига қарамай қўлига қурол олиб ўз қишлоғининг аҳолисини тинчлигини таъминлашни она юртга бўлган муҳаббатининг тимсолидир. Уша жасоратли аёл большевикларга қарши курашларда ҳам фалол қатнашиб «босмачи»лик ҳаракатларининг энг содиқ вакилларида бири булади. Угли Одилжон ҳам онаси сингару ватан учун жонини фидо айлайдиган йигит эди. У жангларда қатнашганлиги учун большевиклар томондан ўлдирилади. Шакархон Қурбоши учун ёлғиз ўлидан айрилиш ута фожеали ҳодиса булади. У Қизил армияга қарши курашишни муқаддас бурч ҳисоблаб уша Туйчи Қурбошидан яна ёрдам олади. Душман билан биринчи жанг Қайрағоч қишлоғида бўлиб Шакархон Қурбоши чекинишга мажбур булади. Унинг қаҳрамонлиги бутун водий буйлаб таралади. Чунки у Олтиариқда, Риштонда ва Скоблев шаҳрида қизил армия қисмларига зарба беради. Шу боис Фарғона вилоят инқилобий қумитаси уни тутиб берувчи кишиларга катта мукофотни ваъда қилади. Шакархон Қурбоши 1921 йилнинг охирида, жангларнинг бирида ҳалок булади.

1920 йил октябр-декабр ойларида ватан ҳимоячилари билан душман армия уртасида жанглар булди. Натижада душман кучлари голиб келиб Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғларига чекинди. Гарчи 1920 йилни охирларига келиб Фарғона

¹ «Ўзбекистон овози», 1995, 24 октябрь.

вилоятида большевикларнинг тула ҳукмронлиги урнатилган бўлса-да, лекин истиқлол учун кураш сунмади. 1921 йил январ ойида Андижон уездида, Сухда, Булоқ-Бошида, Чустда қурбошилар қул остидаги гуруҳлар билан қизил армия отрядлари уртасида жанглар содир бўлади. Уша йилнинг май ойида ватан ҳимоячилар Наманганга ҳужум қиладилар. Аммо душман кучлари устун келди. 1921 ёзида Ашава қишлоғининг атрофида жойлашган Раҳмонқул Қурбоши бошлиқ 2000 кишилик ватан ҳимоячилари большевикларга катта хавф туғдирди. Улар Ашава қишлоғида 8 соатлик жангда 65 солдатларни улдириб галабага эришдилар. 1921 йил ноябрда большевиклар Ашавага катта қўшин ташлаб ватан ҳимоячиларига қарши ҳужум қилди. Жанг шу даражада даҳшатли бўлдики икки томондан кўп одамлар ҳалок этилди. Хусусан ватан ҳимоячилардан 800 киши улдирилиб Раҳмонқул Қурбоши Чотқол томонга яширинди. 1921 йил сентябрда Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари ва қизил армия ўртасида Шоҳимардонда 14 соат мобайнида жанг бўлиб у чекинишга мажбур бўлди. Шундан кейин душманлар қирғиз қурбошичиси Муэтдинга қарши ҳужум уюштириб галабага эришдилар. Бу жангда юзлаб ватан ҳимоячиларнинг қони тўкилди.

1921 йилни январидан бошлаб то сентябригача, яъни 9 ой мобайнида ватан ҳимоячиларидан 2500 киши душман уқларидан ҳалок бўлдилар. Улар биринкетин мағлубиятга учрашишига қарамай мустақиллик учун курашишни давом эттирабердилар.

Айрим маълумотларга кура 1922 йилнинг баҳорида Фарғона водийсида Шермуҳаммад, Ислонқул, Эшматбойвачча, Мирза Умар, Умарқул, Омонполвон, Боестон, Муэтдин, Шермат, Жонбек қози, Аҳмад Полвон, Исроил, Шермуҳаммаднинг укалари Нурмат ва Тошмат, Мамарўз, Қорабой ва бошқа қурбошилар истиқлол учун курашишни давом эттирдилар! Улар бошлиқ ватан ҳимоячиларининг катта-кичик булинмалари водийнинг у ёки бу жойларида душманга қарши жанг қилдилар. Улар билан бир қаторда Тўхтасин, Мирза Понсод, Давронбек, Хонмирза, Каримжон, Сотволди, Трусуналиев ва бошқа унлаб қурбошиларни жанг қилганликлари маълум.

Фарғона водийсида истиқлол учун кураш 1923 йил-

да ҳам уз кучини курсатади. Бироқ уша йилнинг охири ойларида «босмачи»ларнинг асосий кучлари тормор этилиб совет ҳукумати узини мавқеини мустаҳкамлаб олди. 1923 йилнинг бошида Шермухаммадбек шуролар армия томонидан зарбага учратилгандан кейин Афғонистонга кетди. Шундан кейин водийда ҳам айрим қурбончилар раҳбарлигида ватан ҳимоячилари курашни давом этирдилар.

Фақат 1924 йилдагина Фарғона водийсида «Босмачилик» ҳаракати баргараф этилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки аслида у 1918 йил феврал ойида большевикларнинг Туркистон Мухториятига қарши бошланган уруши жараёнида юзага келган эди. Мана шу вақтдан бошланган «босмачи»лик кураши кейинги салкам 7 йил (1918—1924) мобайнида давом этди. Шу йиллар орасида уларнинг сони 20—30 минг кишига етди. У бугун Туркистон улкасида большевикларга қарши илк бор кутарилган миллий-озодлик кураши сифатида муҳим аҳамият касб этади. Унинг таъсирида минтақанинг бошқа жойларида озодлик курашлари юзага келди.

ХИВА ХОНЛИГИДА «БОСМАЧИЛИК» КУРАШИ

XX аср бошларида хонликда огир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит юзага келди. Айниқса сиёсий курашлар қизиб тарқоқлик ва нотинчлик ҳукм сурди. Жамият аҳли қашшоқлашди ва мисли қурилмаган азоб-уқубатларга мубтало бўлди. Буларнинг барчаси чор маъмуриятининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг маҳсули эди.

Узоқ йиллар мобайнида босқинчиларга қарамлик ва итоаткорлик, қўрқув ва эҳтиёткорлик хонларни феъл-атвори ва фаолиятига таъсир этмасдан қуймади. Зеро, уларда ожизлик, сусткашлик ва купроқ шахсий манфаатлар билан уралишиб қолиш сингари иллатлар кўзга ташланди. Айниқса давлатнинг устун бўлмиш қўшинни замонавий ҳарбий билим ва техника билан таъминланмаслиги ёмон оқибатларни келтирди. Авваламбор хонлар душманлардан узини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум бўлиб қолди. 1916 йилда Саид Асфандиёрхон шундай деган: «Улкамизни Россия урушиб олганига қадар, менинг ота-боболарим милтиқ ва замбараклар билан қуролланган мунтазам қўшинга эга

булганлар. Бу қўшинлар шундай зур булганларки, улар ҳатто Бухоро ва Афғонистонга қарши жанг қилганида енгиб чиққанлар. Менинг отам Россияга бўйсингандан кейин, биз (хонлар) буюк Россия бизни душманларимиздан қўриқлайди, деб умид қилиб, қўшинларимизни тарқатиб юбордик, шунинг учун ҳам ички душманларимиздан сақланишни лозим кўрмадик. Аммо бу масалага рус ҳокимиятининг улкадаги вакиллари бепарволик билан қараганликлари сабабли, хавфсизлик тўғрисидаги умидларимиз пучга чиқди. Менга ўз фуқароларимдан булган туркманлар хужум қилди, улардан ўзимни ҳимоя қилиш учун менда куч йўқ».¹

Дарҳақиқат хонликдаги марказий ҳокимият ва қўшин шу даражада заифлашган эдики, Жунайд (Қурбон Муҳаммад Сардор) бошлиқ туркман қабилалари хонликка қарши бош кўтардилар. Шундан кейин Жунайд Хива хонлигининг сиёсий майдонида бир неча йиллар мобайнида салмоқли ўринни эгаллади. Унинг фаолиятини икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчисида, яъни 1915—1920 йилларда у хонликни босиб олиб, талончилик билан шугулланади. Иккинчисида, яъни 1920 йилдан Хоразм халқ республикаси тузилгандан кейин большевикларга қарши курашиб, «босмачи» номини олади. Хонликдаги бу кураш асосан Жунайд бошчилигида олиб борилади.

1915 йилнинг ёзида Жунайдхон Хива қўшинлари билан тўқнашувда ғалабага эришиб, туғларни улжага олди. Аммо унинг Хива шаҳрига қарши хужумига йўл берилмади. Кейинги тўқнашувлардан бирида хон аскарларидан 600 киши ўлдирилиб, мағлубиятга учратилди. 1916 йилдан бошлаб Жунайдхон бошлиқ ёмуд қабилалари Урганч, Шоҳобод, Қиёт, Тошовузни эгаллаб, аҳоли мол-мулкани талади. Улар февраль ойида Хива шаҳрига бостириб кириб ва Асфандиёрхонни тиз чўқдириб, катта миқдордаги бойликни олди. Жунайдхон узини хон деб эълон қилди. Асфандиёр эса кўгирчоқ хон бўлиб қолди. Бу вақтда хонга ёрдам бериш мақсадида Тошкентдан юборилган рус қўшини Хивага яқинлашиши билан Жунайдхон қабилалари билан қум чулларига қочади.

¹ Қаранг: Ҳамдамов Ҳ. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм совет халқ республикасининг тузилиши. Тошкент, 1960, 37-бет.

1917 йил 29 январида Асфандиёрхон Тошкентга келиб губернатор билан учрашди. Бу ерда муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети Хива хонлигини ўз қул остига олганлигини хонга маълум қилди. Хивада унинг комиссарлари, яъни вакиллари тайинланадиган бўлди. Асфандиёрхон Тошкентда давлатни бошқариш бўйича ислохотларни ўтказишга розилик билдирди. У Хивага қайтганидан кейин баъзи ислохотларни амалга оширишга киришди. Бу вақтларда «Ёш хиваликлар» деб аталувчи жадидларнинг сиёсий фаолияти жуш уриб курашни бошлаб юборган эдилар. Хон уша жадидларнинг иштирокида 1917 йил 5 апрелда Олий мажлисни таъсис этди. Маъмурият вакилларига маош тулаш жорий этилди. Шундан кейин жадидларнинг фаолияти янада кучайиб байроқларга ўзбек ва рус тилларида «Яшасин ҳуррият, яшасин тенглик» деб шиорларни ёздилар. Бу билан улар мазлум халқни сиёсий онги ва курашини уйғотишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг асл мақсади хон ҳокимиятини ағдариб халқ республикасини ташкил этишдан иборат эди. Асфандиёрхон жадидлардан чучиб, Олий мажлисни тарқатиб юборди. У жадидларни қаттиқ назорат остига олиб, бир нечта кишиларни зиндонга ташлади. Уларнинг айримлари Тошкентга қочиб қутулдилар. Бу ерда большевиклар уларни дарҳол ўз бағрига олдилар.

1917 йил декабрь ойида барча казак қисмларини ўз қўшинларига, яъни ўйларига қайтишга доир буйруқ Хива хонлигига етиб келди. 1918 йилнинг бошларида рус қўшинлари хонликни ташлаб ўз қароргоҳларига жўнаб кетдилар. Шундан кейин Асфандиёрхон жадидларни жазолашни ва қувғин остига олишни кучайтирди. Хонликдаги аҳвол чидаб бўлмас даражада оғирлашди. Мана шундай вазиятда Жунайдахон Хивага бостириб кириб тахтни эгаллади. 1918 йил октябрда унинг буйруғи билан Асфандиёрхон ўлдирилиб, ўрнига укаси Саид Абдулла қўғирчоқ хон сифатида ўтказилди. Сарой амалдорлари ўлдирилди ва мол-мулки таланди. Тинч аҳоли ҳам бундай даҳшатли фожиалардан четда қолмади. «Уша йилларда, — дейди жонли гувоҳлардан бири, — улқада даҳшатли террор ҳукм сурди. Меҳнаткаш аҳоли бошбошдоқлик ва зўравонликдан жуда кўп жабр-зулм кўрди. Жунайдахон отрядлари қишлоқларни куппакундузи босиб, одамларни қўйдек сўйиб ташладилар,

мол-мулкни таладилар, узлари билан олиб кета олмаган мол-мулкка ут қўйдилар... Чимбой ва Заир атрофидаги (Амударенниг Орол денгизига қушилган жойида) юз эллик чақиримдан ошиқ масофада жон асари кўрмадим. Таланган ва куйдирилган уйлар, ҳар жойда ётган уликлар, вайрон қилинган хонадонлар, куйиб кетган дарахтлар, уй олдида ётган бола бешиклари, чиябўриларнинг увлаши ва сассиқ ҳид жуда оғир таассурот қолдирди».¹

1918 йилда РКП(б)нинг Тўрткул комитети тузилиб большевиклар сиёсий курашни бошлаб юбордилар. Туркистон большевиклари бу комитет орқали Хива хонлигининг ички ишларига аралашди. 1919 йилнинг бошида «Ёш хивалик»ларнинг бошлиқларидан бири Д. Султонмуродов Тўрткулда «Ёш хивалик»лар комитетини тузди. Бунга Амударё бўлимининг большевиклари комитети бошчилик қилиб турди. «Ёш хивалик»ларнинг бошқа аъзолари хонлик ерларида махфий гуруҳлар ташкил қилиб хон ҳокимиятига қарши тарғибот ишларини олиб бордилар. Улар хон ҳокимиятини афдариб ислоҳотлар утказиш йўли билан жамиятни илғорлаштириш ва республика тизимини жорий этишни мақсад қилиб қўйдилар. Умуман айтганда большевиклар ва «Ёш хивалик»ларнинг ўртасида гоявий жиҳатдан фарқ жуда катта эди. Шунга қарамай улар умумий душман хон ҳокимиятига биргаликда курашиш учун бир-бирлари билан яқинлашдилар. Айниқса «Ёш хиваликлар»нинг Тошкентга ёки Тўрткулга қочиб борган бир гуруҳ вакиллари большевикларнинг ёрдамига катта умид боғладилар. Улар қизил тарғиботга учиб уйладиларки, большевиклар ҳокимиятни олиб бериш учун бегараз ёрдам берадилар. Пировардида эса бундай фикр узини тамомила оқламади. Зеро, большевиклар «Ёш хиваликлар»га бир қўғирчоқ сифатида қараганликлари яққол намоён бўлди. Большевиклар раҳбарлик қилаётган Тўрткул уездининг РКП(б) комитети ишчи ва солдатлари депутати совети бугун Хоразм воҳасининг «революцион» маркази сифатида иш юритиб хон ҳокимияти ва Жунайдахонга қарши курашни бошқарди. Бу кураш эзилган ва ҳўрланган Хоразм халқларини феодал-клерикал тузум ва қоқоқликдан озод этиш ниқоби остида олиб борилди. Больше-

¹ Уша жойда, 59-бет.

виклар Сайид Абдуллахон билан шартнома тузишга ҳаракат қилди. Шунинг учун 1919 йил 7 апрелда большевик Н. А. Христофоров бошчилигида миссия хон хузурига келиб ҳарбий юришларни тўхтатиш ва Хива хонлигининг мустақиллигини тан олинганлиги ҳақида битим тузилди. Шунга ухшаш битим Жунайдохон билан ҳам тузилди. Аммо большевиклар битимларни ҳарбий тайёргарлик учун вақтдан ютиш мақсадида туздилар. Улар хонлик ерларига ўз одамларини юбориб тарғиботни кучайтирдилар. Большевиклар хонликда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Улар Хоразм халқининг хоҳиш-иродаси ва суровига биноан курашяпмиз деган уйдирма гапларни рўкач қилиб хонликни ҳарбий куч билан ағдаришни режалаштирдилар. Масалан, Туртқулдаги ишчи ва солдатлар депутатлари совети Ленин номига қуйидаги мурожатномани юбордилар: «Хива аҳолиси Жунайдохон қароқчиларининг террори исканжасида эзилиб ётибди. У совет қўшинини келишини сабрсизлик билан кутмоқда. Шубҳасиз у Хивага ўзининг қонли панжасини чузаётган Жунайдохон ва империалистлардан озод этади. Хива аҳолиси мазлум халққа озодликни бахш этувчи қизил армияга қариндошлик саломини йўллаб, совет Россиясига қўшилишни истайди». Ваҳоланки уша вақтдаги хонлик аҳолисининг сиёсий онги ва фаолияти шу даражада эдики, курсатилган мазмундаги мурожаатномани ёзиш ҳаёлига ҳам келмаган. Шу боис у большевиклар томонидан тўқилган сохта ҳужжат эди. Шунга ухшаш 1919 йил ноябрь ойининг охирида Туртқул советининг ҳарбий ёрдам сўраб Тошкентга юборган телеграммаси аслида халқнинг сурови билан эмас, балки большевикларнинг ўзлари томонидан тўқилган эди. Бутун Россия Марказий Ижроия комитети, РСФСР халқ комиссарлари советининг Туркистон комиссияси ва Туркистон АССР ҳукумати дарҳол хонликка қарши қўшин юборишга киришди. 1919 йилнинг охирида Н. А. Шайдаков раҳбарлигида қизил армия жанг билан Хужайли, Нукус, 1920 йил 7 январда Қуҳна Урганчни забт этди. Бу вақтда Қўшмамат бошчилигида 500 туркманлар қизил армияга қўшилиб, жангларда қатнашди. Иккинчи томондан ҳаракат қилаётган Н. М. Шчербаков раҳбарлигидаги армия эса Урганчни босиб олди. 14—23 январ кунлари душман кучлари Порсув, Илали, Тошовуз,

Ғазобод, Бадаркент ва Тахта сингари жойларни эгалладилар. Н. А. Шайдаков ва Н. М. Шчербаков қумондонлигида қизил армиянинг тажовузи бошланишидан ўзбек, туркман ва бошқа туб аҳолининг мустақилликни сақлаш учун кураши юзага келди. Улар Жунайдохон атрофига жипслашиб, «босмачилар» номида ватан ҳимоясига жонини тикдилар. Аммо ҳар жиҳатдан яхши уюшган ва қуролланган қизил армия бирин-кетин зарба бериб борди. 1920 йил 1 февралда қизил армия хонлик пойтахти — Хивани эгаллаб, Саид Абдуллахоннинг ҳукуматини қупориб ташлади. 1920 йил 27—30 апрелда Хивада биринчи қурултой иш юритди. Унда большевикларнинг ташаббуси ва бевосита қатнашувида революцион комитет ва халқ нозирлари совети тузилди. Бунда, сиртдан қараганда, демократик ўзгаришлар кузга ташланади, бироқ бундай ўзгаришлар заминиде большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ётарди. 1920 йил апрель-май ойларида Хоразм коммунистик партиясини тузилиши «Ёш хиваликлар»ни бир бурчакка сиқиб, большевикларнинг сиёсий майдондаги мавқеини ошириб юборди. Шу боис уларнинг узаро кураши тобора қизиқ борди. Бир гуруҳ «Ёш хиваликлар» даставвал большевикларнинг ваъдаларига ишониб, уларга таянган эдилар. Бироқ улар ҳокимиятга ўтказилгандан кейин большевикларнинг қўғирчоғига айлантирилди. Ҳамда Хоразм ўз мустақиллигини йўқотди. Чор ҳукуматининг ҳукмронлиги большевикларники билан алмашилди, холос. Уша хон ҳокимияти афдарилиб биринчи халқ нозирлари совети тузилгандан кейин П. Юсупов бошлиқ ҳукумат тузилди. «Ёш хиваликлар»дан ташкил этган ҳукумат большевикларнинг измидан чиқиб ва мустақил сиёсатни юргизиб қаттиқ қаршиликка учради. «Ёш хиваликлар», — дейди шўро муаллифларидан бири, — воқеаларнинг боришини ўз фойдаларига ўзгартиришга интилиб ашаддий чоралар кўришга киришиб, буни коммунистларга қарши репрессия қилишдан бошладилар. Нозирлар Шўросининг раиси П. Юсупов ҳукуматнинг марказий сайлов комиссиясини тарқатиб юбориш ва коммунистларнинг сайлов олди агитацияси олиб боришларини тақиқлаш тўғрисидаги қарорига имзо чекди; вақфларга ва Юсупов ҳукуматига қарши чиққанларнинг ҳаммаси қамоққа олиниб, Хоразмдан сургун қилинадиган бўлди.

Лекин буржуа миллатчилар ҳукуматининг бу чоралари ўзига чоҳ қазиди, холос».¹

Ушбу сатрлардан аенки «Ёш хиваликлар» бошлиқ ҳукумат билан большевиклар ўртасидаги кураш ошкора равишда сиёсий тус олди. Шу боис у ҳукумат йўқ қилиниб, давлат бошқаруви революцион комитетга топширилди. П. Юсупов бошлиқ ҳукумат аъзолари 1921 йил март ойида қамоққа олинди. Шу йилнинг май ойида советларнинг иккинчи Бутун Хоразм курултойи утказилди. Унда Ота Маҳмуд бошчилигида янги ҳукумат тузилди. Бу иккинчи ҳукумат ҳам ўзи танлаган йўлдан бориб большевикларнинг газабига учради. Шунинг учун ҳам улар «Ёш хиваликлар»нинг устига туҳмат ва бўҳтонларни ёғдириб қораладилар. Совет тарихчиларидан бири шундай ёзган: «Ёш хиваликлар»нинг раҳбарлари инглиз империалистларининг агентлари, контрреволюционерлар билан алоқани тобора мустаҳкамлай бордилар. 1920 йилнинг охирида совет ҳокимиятининг ёвуз душмани, ашаддий миллатчи, собиқ контрреволюционер бошқирд, буржуа ҳукуматининг бошлиғи, инглизларнинг агенти Заки Валидов Хоразмга келди.

Валидов Хивада «Ёш хиваликлар»нинг Жунайдохон ва руҳонийларнинг вакиллари билан утказган бир қанча махфий кенгашларида коммунистларга ва совет ҳокимиятига қарши, Хоразмни Буюк Британия раҳбарлигидаги буржуа республикасига айлантириш учун курашни кучайтиришга қарор қилинди».²

Аслида «Ёш хиваликлар»нинг империалистларнинг агентига айланишига ҳеч қанда зарурият йўқ эди. Бу уларни қоралаш ва жазолаш учун қилинган туҳматнинг ўзи эди. Бироқ уларни мустақил республикани тузишга қаратилган ҳаракати ҳақиқатни акс эттиради. Масаланинг худди мана шу томони большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши бўлган. Шу боис Ота Маҳмуд бошчилигидаги иккинчи ҳукуматнинг аъзолари ҳам ҳибсга олинди. У бир неча сафдошлари билан қамоқдан қочиб Жунайдохонга бориб қўшилди. Шу тариқа Хоразм мустақиллигини тиклашга қаратилган кучларнинг сафлари бир мунча мустаҳкамланди. Айни пайтда савдо аҳли ва руҳонийларнинг вакиллари ҳам Жунайдохонга қўшилдилар. Ай-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1971, 3-жилд, 302-бет.

² Уша жойда. 301-бет.

ниқса ерларни мусодара қилиниши, пахта, ёғ ва бошқа корхоналарни давлат ихтиёрига олиниши, мол-мулкларнинг таланиши қаттиқ нафрат ва норозиликни қайнатди. Бу ҳолат «босмачилик» курашини қайта кенг қулоч ёйишига олиб келди. Унинг таркиби узбек ва туркманлар сингари оддий кишилардан ташқари «Ёш хиваликлар», бойлар, руҳонийлар ва бошқа тоифалардан ташкил топди. Биринчи бўлиб «Ёш хиваликлар»нинг бевосита қатнашувида йирик бойлардан бири Мадраҳимбой бошчилигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши ҳужумни бошладилар. Улар Питнақда душман тарафдорларини жазоладилар. Ҳазораспда Собирбой, Матчонбек ва Шоқиржонлар бошчилигидаги «босмачилар» Мадраҳимбойга қушилиб курашдилар. Натижада ватан ҳимоячиларининг сони 10 минг кишига борди. Улар Хива томонга йул олдилар. Бундан ташқари Жунайдохон бош кутариб 1924 йил январда Тошовуз, Питнак, Гурлан, Ғазобод ва бошқа жойларни қўлга киритди. Шундан кейин у 19 январда Хива ва Урганчни қуршаб олди. Бу ерда бир ҳафта давомида шиддатли жанглар бўлди. Оқибатда ватан ҳимоячилари мағлубиятга учраб чекинишга мажбур бўлдилар. Жунайдохон ҳам қум чулларига қочиб яширинди. Аммо, бу билан «босмачилик» ҳаракати сўнмай, 1927 йилгача хонликнинг у ёки бу жойида кураш давом этди. Жумладан 1924 йил февралда Садивар, Питнак ва Ҳазораспда хоннинг собиқ вазири Бакалов, «Ота» қабиласининг бошлиғи Оғожи эшон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши бош кутардилар. Улар курсатилган жойларда ҳокимиятни қўлга олиб совет ходимларидан 200 кишини ўлдирдилар. 1925—1927 ва 1931 йилларда хонлик ерларида, хусусан Тошовуз, Қўҳна Урганчда «босмачилик» ҳаракати давом этди. Уларга Жунайдохон бошчилик қилди, лекин мағлубиятга учратилди. Жунайдохоннинг ўзи эса 1928 йилда Эронга ўтиб кетди. Шундан кейин Хоразмда «босмачилик» ҳаракати ниҳоясига етказилди.

Шундай қилиб кўрдикки, Хива хонлигида мустақиллик учун кураш ниҳоятда мураккаб шароитда кечди. У ерда большевиклар ҳокимияти ўрнатилгандан кейин том маънодаги миллий-озодлик кураши юзага келди. Унда халқ оммаси ва жадидлар фаол қатнашдилар.

БУХОРО АМИРЛИГИДА ИСТИҚЛОЛ УЧУН КУРАШЛАР

XX аср бошларида Бухоро амирлигида ҳам ниҳоятда азоб-уқубатли шароит юзага келиб сиёсий курашлар кескинлашди. Бунга чор ҳукуматининг ағдарилиши, буржуа-февраль демократик республикасини урнатилиши, сўнгра совет ҳокимиятини пайдо бўлиши уз таъсирини курсатди. Бухоро амирлиги Россиядаги мазкур воқеалардан фойдаланиб, уз мустақиллигини тиклаш ҳаракатига тушди. Аммо ички ва ташқи кучлар бу мақсадни амалга оширишга йўл бермади. Маълумки, амирликнинг ҳукмдори Саид Олимхон ҳамон Урта асрга мос руҳдаги сиёсатни давом эттириб ешини яшаб ва ошини ошаб булган эски давлат тизими ва бошқарувидан воз кечмади. Аксинча у замон талаби ва тараққиётига жавоб бера олмай сиёсатга чирмашиб олди. Тугри, у айрим узгаришларни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилди. Бироқ улар «хўжа курсин» учун қилинган чоралар эди, холос. Умуман айтганда мамлакатда туб узгаришлар содир булмай, саводсизлик, ночорлик ва қолоқлик ҳукм сурди. Мана шундай ачинарли ҳолатга монанд равишда давлатнинг устуни — қўшин ҳарбий маҳорат ва техника жиҳатдан анча орқада қолиб кетди. Унинг сони бор, лекин сифати йуқ эди. Амирлик учун айниқса «Ёш бухоролик»лар номида юзага келган жадидларнинг ҳаракати катта хавф туғдирди. Улар зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва жамиятнинг бошқа илғор вакилларида ташкил топди. Улар хон ҳокимиятини ағдариш, конституция асосида республикани урнатиш ва тараққиётни таъминлашни мақсад қилиб қуйдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг партияси 1917 йил охирларида тузилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, уларнинг фаолияти ҳали чуқур оммалашмай, мустаҳкам таянчга эга эмас эди. Бунинг устига устак Саид Олимхон уларни қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиб қўлга тушганларни калтаклади ва зиндонга ташлади. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг ожиз томонларидан фойдаланиб уларни уз тарафига огдиришга ва улар орқали хонликини эгаллашга қаратилган сиёсатни юргизди. Улар большевикларнинг мазлум халқларга мустақиллик, озодлик ва эркинлик берилиши ҳақидаги ваъдаларига ишониб Туркистон халқ комиссарлари советининг расиси Ф. И. Колесовга ҳарбий ёрдам сураб мурожаат

қилдилар. Бу сўровсиз ҳам хонликни босиб олиш ниятида юрган большевиклар Ф. И. Колесов бошчилигида 500 кишилиқ қўшинни Бухорога жўнатди. Унинг ҳарбий юришида Файзулла Хужаев бошлиқ бир гуруҳ жаидлар фаол қатнашдилар. «Колесовнинг Бухорога юриши тўғрисида, — деб ёзади Ф. Хужаев, — бизлар беш кун бурун билдик. Колесов Ашхабоддан Тошкентга утиб борган вақтда бизнинг вакиллар ҳайъатини қабул қилди. Бу ҳайъат ичида мен ҳам бор эдим. Бизга ҳужум учун тайёрланиб туришни айтишди. Бизнинг ваъда қилинган қурол тўғрисида берган саволимизга қарши гарчи қўп бўлмаса ҳам ўзи билан бирга олиб келишини билдириб жавоб берди. Марказий кўмита мана шу қаноатланарли бўлмаган сузларга ва бошқа ноқулай ҳолларга қарамасдан воқеаларда фаол суръатда иштирок қилишга қарор қилди. Шунга кўнмасдан бошқа бир йўл ҳам қолмаган эди. Бухорода ва Каркида кечаси билан ҳужум қилиш ва умуман планни бажариш тўғрисида албатта ҳеч бир нарса ўйлаш мумкин эмас эди. Марказий кўмита нима ишлашга мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини ишлади».¹

Бинобарин Файзулла Хужаев Колесовдан ҳарбий қуролни ололмаганидан ва бошқа «ноқулай ҳолатлардан» норози бўлиб ёзган. Афтидан Колесов халқни қуроллантиришдан хавфсираб, фақат ўзининг кучи билан ҳокимиятни босиб олишни ўйлаган. Бу масалада ҳам большевикларнинг найранги кўриниб турибди. «Ёш бухоролик»лар ҳарбий ҳужумда қатнашиш ва уни бошқариш учун инқилобий комитет тузилди. Унинг таркибида Файзулла Хужаев (раис), Фитрат, Ота Хужаев, Бурхонов, Оғдоров, Пўлатов, Фазлиддин Махсум киритилди. 1920 йил 1 мартда Колесов қўшин билан Когон (янги Бухоро)га етиб келди. Бу ерда Колесов билан «Ёш бухоролик»ларнинг бошлиқлари уртасида маслаҳат мажлиси утказилди. Унда қуйидаги масалалар буйича фикр-мулоҳазалар баён этилди:

1. «Ёш бухоролик»ларнинг амир Саид Олимхонга юборадиган талабларини белгилаш.
2. Амирнинг номига жўнатиладиган мурожаатноманинг мазмунини муҳокама этиш.

¹ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент, 1997, 124-бет.

3. Бухоро қилинадиган ҳарбий юришнинг режасини тузиш.

Мажлиснинг биринчи масала бўйича қарорида «Ёш бухоролик»ларнинг амир томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ислоҳотларни бирма-бир кўрсатиш уқдириб утилди.

Иккинчи масала бўйича эса хон ислоҳотларга розилик билдирса, у вақтда тахтда қолдириш ҳақида қарор қабул қилинади. Шу шарт биланки, хон «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида иборат бир бўлим ташкил этиб, уларнинг қатнашувида ислоҳотларни ҳаётга тадбиқ этади».¹

Демак Саид Олимхон амалда ҳокимиятни «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида қатнашувида бошқаришни зиммасига олиши керак эди. Амирга юборилган талабноманинг мазмуни қуйидагича бўлган эди: «Биринчи: Бухоро амирлиги, шунинг баробаринда Сизга ёш бухороликларнинг талабларини юборамиз ва шу талабларни ҳеч бир кечиктирмасдан ва узгартирмасдан 24 соат ичида қабул қилишни сўраймиз. Иккинчи: Ёнингизда бўлган ҳукумат тарқатилиб, унинг ўрнига ёш бухороликлардан ижроия кўмитаси белгилансин ва бутун ҳокимият ёш бухороликлар ижроия кўмитасининг қўлида бўлур. Янгидан ташкил қилинадургон ҳукумат мазкур ижроия кўмитаси томонидан сизнинг розилигингиз ва маслаҳатингиз билан белгиланур.

Учинчи: Агар қон тўкишни хоҳламасангиз, албатта мана шу талабларни қабул қиласиз. Агар қабул қилмас экансиз, у вақтда тўкилган қон учун сиз жавобгар бўлурсиз. Бу ҳолда бутун ва ҳар хил ҳаракат бизнинг қарамоғимиз билан бўлгусидир. Сизнинг жавобларингиз бизнинг талабларимизга мувофиқ булиши лозимдир. Агар сизнинг қандай бўлса ҳам жавобингиз бизнинг талабларимизга қарши бўладирган бўлса, бизлар ўзимизнинг талабларимиз қабул қилинмаган деб ҳисоб қилгусимиз.

Туркистон халқ комиссарлар шўросининг раиси

Фёдор Колесов.

Ёш бухороликлар Марказий ижроия

кўмитасининг раиси

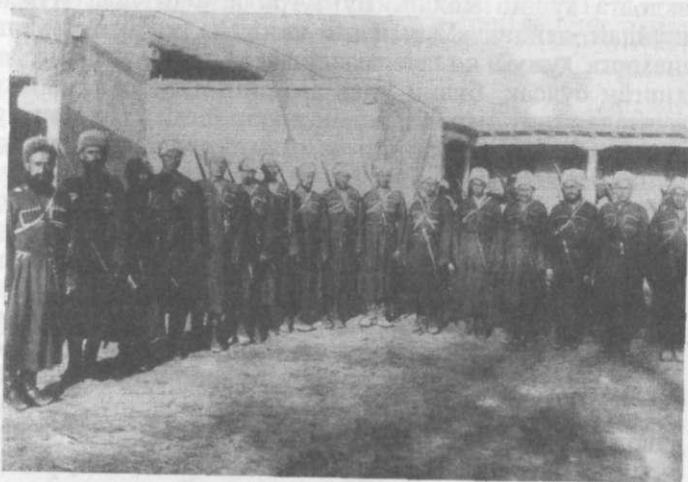
Файзулла Хўжаев.»²

¹ Уша жойда, 125-бет.

² Уша жойда, 125—126-бет.

15-расм. Маргилондаги кузголон. 1916 йил.

16-расм. Амир Олимхон сарбозлари.

Мазкур сатрлардан куриниб турибдики, Саид Олимхон курсатилган талабларга розилик билдирганда большевикларнинг қўл остидаги итоаткор хизматкор бўлиб, уз мустақиллигини йўқотган буларди. Шу боис Саид Олимхон талабни бажаришдан бош тортди.

Шунинг учун Бухоро шаҳрига ҳарбий юришга қарор қилинди. «Биринчи тўқнашиш, — дейди Файзулла Хужаев, — Бухоро деворларидан бир чақирим узоқликда Фатҳободда бўлди. Амирнинг аскарлари, айниқса отлик аскарлари урушни купда тиламаган бўлса керак. Бир неча ярадор ва ўликларни қолдириб тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин унинг қамрови бутун қуроллари пичоқ, болта ва калтақдан иборат бўлган эски мутаассиблар, мурид ва муллалар жуда зўр бериб уришдилар. Шулар ичидан биттасининг қўлига калтақ тутиб, оғзига пичоқ тишлаб туғридан туғри бизнинг пулемётчиларимизга қараб келиб, уларнинг устига ташланганини ўз кўзим билан кўрдим».¹ Бу икки томон ўртасидаги жангнинг жонли гувоҳининг маълумоти шу ҳақда далолат берадики, болта, пичоқ ва оддий нарсалар билан қуролланган халқ оломони мустақиллик учун қаҳрамонона жанг қилган. Натижада Колесов шаҳарга ҳужум қилишга журъат эта олмай оғир аҳволга тушиб қолди. Бу туғрида Файзулла Хужаев шундай дейди: «Ўзимизни кичкина кучимиз билан шаҳарга ҳужум қила олмаслигимиз, агар ҳужум қиладирган бўлсак, бизни унда амирнинг бутун аскарлари ва муллаларнинг ифвоси билан кўтарилган бир неча уннинг халқ қарши олиши ҳаммамиз учун маълум эди. Бундай аҳвол ва шароит ичида ҳужум қилиш ҳам жуда оғир ва қўрқинчли эди... Амир аскарларига қараганда биз (қизил армия)да бўлган бирдан бир ортиқлик, бизда оврупо усулидаги замбаракларнинг бўлиши эди. Бизлар мана шу ортиқликдан фойдаланишга ва эски Бухорога шу забараклардан ўқ ота бошлашга, шунинг учун амирнинг ҳужумини тўхтатишга, шаҳарда ҳаяжон кўтариб, халққа таъсир қилишга қарор қилдик. Замбараклардан ўқ отиш бошланди ва бир ярим кунларча давом қилди. Лекин ҳеч бир натижа бермади. Кейин бизнинг отган тушларимиздан ҳеч бириси шаҳарга бориб тушмаганлиги маълум бўлди».²

Ушбу сатрларда ҳам истиқлол учун кураш умумхалқ ҳаракатига айланганлиги ўз ифодасини топган. Уларда ўн минглаб кишиларни курашга чиқиши алоҳида ўқдириб ўтилган. Пировардида қизил армия чекинишга мажбур бўлди. Ватан ҳимоячилари ғалаба-

¹ Уша жойда, 127-бет.

² Уша жойда, 132-бет.

ни шоду-хуррамлик билан нишонладилар. Саид Олимхон кулга туширилган «Ёш бухоролик»лар ва уларга ҳайрихоҳлик билдирган кишиларни қаттиқ жазолади. Хусусан Ҳамид Хужа, Мирзашоҳ, Қори Гулом, Фатхулла Хужаев, Гулом Хужа, Зубайдулла, Абдурахмон (Мулла Икромнинг угли), Абдувакил Махсум, Мирза Шариф, Қори Мустақим, Маҳди Шамсиев, Қори Аҳмад, Абдулла Бахшуллахонов, Исмоил Хужа, Мирза Раҳматулла, Сирожиддин (Айнийнинг укаси), Низом (бутун оиласи билан 13 киши), Мирза Исломул (Шаҳрисабз), Журакул (Карки), Мирза Сачоқ (Карки), Фаттоҳжон (Карки), Мирхон (Карки), Хужа Абдусаттор, Бурхонжон (Фазлиддин Махсумнинг укаси), жами 24 киши улдирилди.¹ Шуниси диққатга сазоворки жадидчилик ҳаракати амир Саид Олимхоннинг мансабдорларининг илғор вакилларини ҳам бағрига тортган эди. Улардан ҳам бир нечтаси ҳалок қилинди. Масалан Мирза Мустафо, Насруллабек (бутун оиласи билан 17 киши) Мирза Аҳмадбек (угли билан), Ҳожи Закария Азимов, Мирза Саҳбо, Ҳожи Додхоҳ, Исломул Туксабо, Қози Абдусаттор ва Қози Саиджон шулар жумласидандир.²

Ҳаммаси бўлиб Саид Олимхон томонидан қатл этилганлар 3000 кишига борган. Натижада «Ёш бухоролик»лар жуда катта талафотга учраб, партиясини бузилиб кетди. Улардан 150—200 киши Тошкент ва Самарқандга қочишга муваффақ бўлди. Бу ерларда уларни уюшмалари юзага келиб, моддий жиҳатдан жуда оғир аҳволга тушиб қолдилар. Файзулла Хужаевнинг сўзи билан айтганда Лесов мағлубиятидан, яъни «Март воқеаларидан кейин ёш бухороликларнинг кучлари тамоман тарқалган»³ эди. Маълум вақт утиши билан «Ёш бухоролик»лар ўзларини анча унглаб, 1918 йил апрелда Тошкентда Бухоро коммунистик партиясини туздилар. Бу партиясини Мухтор Саиджонов, Ёқубзода, Азимжон Ёқубов, Хусайнов, Аминов ва Акчуринлар кирдилар. Азимжон Ёқубов раис этиб сайланди. Бу вақтда Файзулла Хужаев Москвада яшамокда эди. 1919 йил декабрда Бухоро коммунистик партиясининг марказий комитети РКП(б) билан ҳамкорли-

¹ Хужаев Ф. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1976, 156—157-бетлар..

² Уша жойда.

³ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент, 1997, 137-бет.

гини тасдиқлаб партия дастурини қабул қилди. Хон ҳокимиятини ағдариш ва Бухоро совет халқ республикасини тузиш мақсад қилиб қўйилди.

1920 йил январ ойида ёш бухоролик инқилобчилар партияси ва унинг «Туркистон Марказий бюроси» юзага келди. Бу партияни Файзулла Хужаев, Қори Йўлдош, Пулатов, Усмон Хужаев, Мукамил Бурхоннов, Мўминжон Аминов ва Изатулла Аминовлар тузган эдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг коммунистлари «Кутулиш», инқилобчилари эса «Учқун» газеталарини нашр этдилар. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобчи партиясига шубҳа билан қаради. Чунки улар коммунистик партияга аъзо бўлмай дастурини қабул қилмаганлар. Шу муносабат билан Турк комиссияси Бухоро коммунистларининг ва «Ёш бухоролик»лар партиясининг фаолиятини ҳар томонлама урганиб чиқиб, 1920 йил 3 августдаги мажлисида қўйидаги хулосага келди: «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобий ташкилоти коммунистлар программасига қарама-қарши қилиб қўйилган узининг мавжуд программасида ифодаланган расмий қиёфаси бўлганлиги сабабли бу ташкилотни РКП(б) қўллаб-қувватламайди, лекин унинг, биз ўзимизни коммунистик платформада турган ташкилот деб ҳисоблаймиз ва Бухорода инқилоб бўлган куннинг эртасигаёқ расмий равишда коммунистик партия сафига киришга сўз берамиз, деган баёнотини эътиборга олиб, марказий комитет комиссияси «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан блок тузишини ва келгусида «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан қушилишни таъминлайдиган шарт-шароит тайёрлаши шарти билан «Ёш бухоролик»ларнинг революцион ташкилотига мадад бериб туришни маъқул ҳисоблайди».¹

Ушбу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, Файзулла Хужаев ва бошқа унинг тарафдорлари томондан тузилган инқилобий ташкилот коммунистик партиянинг программасини тан олмай ўзларини мустақил дастури ва сиёсатига эга бўлганлар. Улар шуни яхши англаганларки коммунистик программа бўйича иш юритиш халқнинг нафрати ва норозилигини уйғотади. Бу айниқса Колесовнинг ҳарбий юришидан кейин

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. 3-жилд. Тошкент, 1971—286-бетлар.

яққол кузга ташланди. Аслида Файзулла Хужаев бошчилигида иш юргизаётган жадидлар шариятга риоя қилиб ва республикани ташкил этиб, мамлакатни капиталистик йўлдан ривожлантиришни мақсад қилиб қуйганлар. Шунинг учун ҳам большевиклар уларнинг гоёсини коммунистик партия программасига зидлигини бекорга кўрсатмаган эдилар. Улар фақат уларнинг манфаатларини кўзлаб келажакда «Ёш бухоролик»ларни коммунистик партиясига киришлари шарти билан ҳарбий ёрдам беришга рози бўлдилар. «Ёш бухоролик»ларни бундай шартга кўнмаслигини ҳеч иложи йўқ эди. Чунки уларнинг маъқеи Колесовнинг мағлубиятидан кейин анча сусайиб руҳий ва моддий жиҳатдан катта талафот кўрган эдилар. Бундан ташқари Колесов Файзулла Хужаевнинг суровига биноан Бухорога қарши уруш очган эди. Шунинг учун Файзулла Хужаевни унинг мағлубиятига бош айбдор деб қораладилар. Демак, уни большевиклар олдида «тили қисик» жойи бўлган. Булардан қатъи назар Файзулла Хужаев учун уша вақтдаги шароит тақозосига кўра фақат большевиклардангина катта ёрдам олиши мумкин эди. Шу боис уларни сиртмоғига мажбуран тушиб қолди. Шундай қилиб большевиклар коммунистик партиясига кирган ва кирмаган «Ёш бухоролик»ларни бағрига тортиб, хонликка қарши курашнинг раҳбарлигини қўлга киритди. Улар М. В. Фрунзе, Бухоро коммунистлар партиясининг раиси Н. Хусаинов, «Ёш бухоролик инқилобчи»лар марказий бюросининг раиси Файзулла Хужаев, шарқда интернационал пропаганда советининг раиси Геллер ва Туркистон компартиясининг вакили Н. Тўрақуловдан иборат ҳарбий революцион бюрони туздилар. Бу бюро аъзолари 1920 йилнинг 24 июнь — 25 август мобайнида хонликка қарши ҳарбий юришнинг тактика ва стратегиясини ишлаб чиқиб, қўшинни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлади. Ҳатто унга самолётларни жалб қилиш режалаштирилди. Ҳарбий юришни бевосита бошқариш ва самарадорлигини таъминлаш учун В. В. Куйбишев, Файзулла Хужаев, Н. Хусаиновлардан иборат партия маркази тузилди. Улар 1920 йил 23 августда Қозонга келиб ўрнашдилар.¹ Айрим маълумотларга кўра бу вақтда Бухоро шаҳрида Саид Олимхон 8525

¹ Уша жойда.

пиеда ва 7550 отлик аскар, 23 туп ва 16 пулемётни ўрнаштирган эди.¹ Аммо хон аскарлари бирмунча яхши қуролланган бўлсалар-да, ўзлари ҳам, бошлиқлари ҳам ҳарбий билим ва маҳорат жиҳатдан анча орқада қолиб кетганлар.

Қизил армия сафида эса 5000 пиеда, 2000 отлик солдатлар бўлиб 46 та огир ва енгил тўплар билан, 229 та пулемёт, 10 броневтомобиль, 5 бронепоезд ва 12 самолёт билан қуроллантирилган эди.²

«М. В. Фрунзе тузган Бухоро операция плани тусатдан ва шиддатли зарба беришни назарда тутган эди. Операцияда қатнашувчи қўшинлар 5 гурпуага бўлиб қўйилди: Янги Бухоро (Когон) гурпуаси 29 август тонг отарда шиддатли зарба билан ҳужум бошлаб, эски Бухорони эгаллаши, амир ва унинг ҳукуматини қўлга тушириши керак эди; Чоржўй гурпуаси 28 августда эски Чоржўйни эгаллаб, революцион комитет тузиши, революцион комитет эса революция бошланганлиги ва революцион ҳоқимият барпо этилганлиги тугрисида манифест эълон қилиши лозим эди. Қарши гурпуасидаги қўшинлар амирликнинг иккинчи пойтахти Қаршини эгаллаши лозим эди. Китоб, Шаҳрисабз, Ғузорга ҳужум қилиб бекларнинг йигитларидан иборат отрядларни тор-мор этиш ва шарқий Бухорога утадиган йўлларнинг ҳаммасини эгаллаб олиш Самарқанд гурпуасига юкланган эди. Каттақўрғон гурпуасидаги қўшинлар Хатирчи, Зиёвуддин, Кармана шаҳарларини эгаллашлари лозим эди».³

Демак, босқинчиларнинг ҳарбий режаси жуда пухта тузилиб қўшинларнинг фаолияти аниқ белгиланган. Бундай яхши тайёргарлик узини самарасини берди. 1920 йил август ойининг охирларида қизил армия Чоржўй, Нарозим, Бирдалик, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Хатирчи, Кармана ва бошқа жойларни босиб олди. Жангларда қаттиқ қаршилик кўрсатган ватан ҳимоячиларидан кўп кишилар ҳалок бўлдилар. Шахсан М. В. Фрунзе бошчилигида Бухоро шаҳрига ҳужум бошланди. Бу воқеада бевосита қатнашган Г. Омелюстый деган кимса шундай ёзади: «Роса соат тўртда, белгиланган дақиқанинг худди узида

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 289—290-бетлар.

гумбурлаб туп отилди ва эрта саҳарда дала тупидан отилган биринчи уқнинг садоси ҳавода янгради. Бухоро революцияси узининг етиб келганлигидан дарак берди. Чинқириб ҳавони ёриб утган туп уқи шаҳар устидан учиб бориб, амир сарбозлари жойлашган ҳовлининг паҳса деворига бориб урилди.

Кейин шаҳарнинг шимолий чеккасида тош йулнинг иккала томонида пулемётлар тириллаши бошланди, милтиқларнинг тарсиллаган овозлари эшитилди. Шу ондаёқ қизил отрядлар «хуқуқсизлик ва ёввойи ўзбошимчалик» режимига штурм қилиш учун йулга тушдилар. Хужум қўқисдан бошланди. Амирнинг ёланган солдатлари зарбага бардош беролмадилар, от-араваларини ташлаб, қурол ва ўқларни йўқотиб, шошганларича эски Бухорога тартибсиз чекина бошладилар, фақат баъзи жойлардагина сал-пал қаршилик курсатардилар холос.

Бир неча туп, ағдарилиб ётган замбарак яшиқлари, ташлаб кетилган аравалар, милтиқлар, ўқлар бизнинг биринчи ўлжаларимиз бўлди.

Янги Бухоро (Когон) билан эски Бухоро уртасида 12 километрли масофа тез босиб утилди. Туш пайтида бизнинг қисмларимиз эски Бухорога тугашган қишлоқларда жанг қилмоқда эди. Олдинда амир пойтахтининг деворлари теварак-атрофдаги бинолардан баланд бўлиб кўринмоқда эди... Бу деворларни олиш қийин бўлди».¹

Демак қизил армия урушни Когонда туриб бошлаган. Сўнгра Бухоро шаҳрига бориладиган 12 километрлик масофадаги йулда жанг қилиниб қишлоқлар эгалланган. Бу ерларда истиқомат қилаётган деҳқонлар қаттиқ қаршилик курсатганлар. «Шаҳар деворларининг, — деб сўзини давом эттирди ўша кимса, — енида қизгин жанг бошланди. Жуда катта жанг бўлди. Қабристон бир неча марта қўлдан-қўлга утди. Қизил аскарлар бир неча марта дарвоза олдига бордилар, лекин дўл каби ёғиб турган ўқлар, тошлар уларни катта талафотлар бериб, орқага қайтишга мажбур қилди. Улар деворга бир неча марта штурм қилиб бордилар. Лекин муваффақият қозонмадилар. Шаҳар дарвозалари бир неча марта очилди, муллалар ва амалдорларнинг ташвиқоти билан жазаваси тутган ва улар бош-

¹ Қаранг: Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1976, 199—200-бетлар.

лаб келаётган дарғазаб оломон «Оллоҳ, Оллоҳ» деб бақириб бизнинг тухтовсиз отилиб турган пулемётларимиз томон келабердилар. Уларга деворлардан отилиб турган ўқлар мадад бериб турди. Аммо улар пулемётларимиз олдига етиб келиб қўл билан жанг қилишга киришиб кетдилар».¹

Кўриниб турибдики, Арк майдонида душманлар билан ватан ҳимоячилари ўртасида шиддатли жанглар булиб, хон қўшинлари ва халқ биргаликда истиқлол учун қаҳрамонона курашганлар. Оддий халқ вакиллари шу даражада жасорат курсатганки, пулемётларга узларини отганлар ҳамда қўл жангида мардонавор қатнашганлар. Ҳатто ватан ҳимоячиларини қўли баланд келган. Қизил армиянинг «сул колоннаси икки мартаба Қорақўл дарвозасидан эски шаҳарга кириб борди, лекин амирнинг сон жиҳатдан жуда кўп кучларига дуч келиб, шаҳарнинг тор кучаларида иргитилаётган гранаталарга учраб, катта талафотлар бериб чекинишга мажбур бўлди.

Кечаси ҳам кундузи ҳам жанглар бир дақиқа бўлсада тухтамай давом этди. Отилган тўпларнинг шуъласи пулемётларнинг тириллаши, қичқириқлар, мана шуларнинг ҳаммаси араллашиб, туннинг даҳшатли манзарасини ташкил этмоқда эди. (Қизил армия) жангчиларининг сафлари анча сийрақлашиб қолди. Кўпгина ўртоқлар узларининг қонлари ва улимлари билан революцияга содиқликларини исботладилар».²

Шу тариқа қаттиқ жанглар жараёнида душман аскарлари катта талафот куриб, сон жиҳатдан анча озайиб қолган эдилар. Бироқ шаҳар мудофаасига билимдонлик билан бошчилик қиладиган кимса йўқлиги орқасидан ватан ҳимоячиларининг дастлабки устунлиги узоққа чўзилмади. Айниқса Саид Олимхоннинг шаҳардан чиқиб кетиши катта зиён келтирди. «Замбараклардан, — дейди у, — ўққа тутиш кучаяётгани, қурбонлар сони ортаётганлигини куриб, бундан кейинги вайронагарчилик ва одамлар ҳалок булишининг олдини олиш мақсадида пойтахтни тарк этишга қарор қилдим. Менинг Бухорои Шарифдан жунаб кетишим урушга чек қўйиши мумкин деб уйладим».³

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ «Фан ва турмуш», 1991, 4-сон, 15-бет.

Амирнинг ушбу сўзларидан маълум бўладики, тутуриқсиз баҳона билан қочишини ниқоблашга ҳаракат қилган. У биринчи навбатда ўзининг жонини сақлашни уйлаган, албатта. Уни «жунаб кетишим урушга чек қўяди» дейиши, душманга таслим бўлишликни бўйнига олганлигини курсатади. Шундай қилиб амир Саид Олимхон биринчи бўлиб мағлубиятни тан олган эди. Амирни шаҳар мудофаасини ташлаб қочиши ватан ҳимоячиларини руҳсизлантириш ва ишончсизлантиришга олиб келиши турган гап эди. Шунга қарамай улар жангни давом эттиравердилар. Уша кимса дейди: «Учинчи кун — иккинчи сентябрь. Бошланди. Кечаси бир оз сусайиб турган жанг янги куч билан бошланиб, бутун жабҳа бўйлаб қизиб кетди. Битта фикр — шу куннинг ҳал қилувчи аҳамияти бор, деган фикр ҳамманинг онгида гужгон уйнарди. Агар бу ерда бардош беролмай, шу деворлар олдида чекинсак, Бухоро революцияси масаласи, эҳтимолки, узоқ йилларга кечиктирилган бўлур эди.

Охирги ҳужум бошланди. Душманга озми-кўпми зарар бериши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси жангга солинади. Энг ботир уртоқларнинг ҳаётини қурбон қилиб бўлса ҳам, шаҳар деворининг бир жойидан кичикроқ туйнук очишга муваффақ бўлдик. Яқин келтириб қуйилган тулпар, Қарши дарвозасининг арчадан ясалган табақаларини ниҳоят ериб утди. Марди-майдонларнинг биринчи гуруҳи тантана хитоблари билан шаҳар ичига бостириб кирдилар. Бу муваффақиятга қолган жангчилар ҳам қўшилди. Куча жанги бошланди. Устларига ҳамма томондан ўқ ёғдириб турилган, қўл гранаталари иргитилаётган, ҳатто томлардан, деразалардан қайноқ сув қуйилиб турган Бухоронинг революцион отрядлари, қизил гвардиячилар, қизил аскарлар гуруҳлари шаҳар алангасини ериб утиб, олга боравердилар.

Қингир-қийшиқ тор кучалар, қалин пахса деворлар ҳар бир қадамда тўсиқлик туғдирмоқда эди. Ҳар бир уй, ҳар бир маҳалла жанг билан қўлга киритилди.

Арқ олди ва атрофи ловуллаб ёнмоқда эди.»¹

Шаҳарда мана шундай даҳшатли манзара вақтида жанг тўхтамади. Аммо, амир қочгандан кейин бебош қолган ватан ҳимоячилари имкони борича ҳар бир хо-

¹ Қаранг: Хўжаев Ф. Уша асар, 201-бет.

надон, ҳар бир маҳалла учун жанг қилдилар. Охирида ягона раҳбарлик марказини йўқлиги орқасида ватан ҳимоячиларининг курашини мағлубиятга учратди. Айниқса, шаҳарни самолётлардан ўққа тутилиши ватан ҳимоячиларининг курашига салбий таъсир кўрсатди. М. В. Фрунзе Туркистон шаҳарларидаги кўпроқ кучаларда сангиб ва бир бурда нон излаб юрган кишилардан 1-Шарқ мусулмон полкини ташкил этиб, Бухоро урушига жалб қилди. Жангда мана шундай кишиларнинг кўпчилиги ҳалок бўлди. Айниқса шаҳарга самолётлардан бомбаларнинг ёғдирилиши катта талофат келтирди. Кўп уй-жойлар ва ҳашаматли биноларга ўт тушди. Минг ёшли Минораи Калон қаттиқ шикастлантирилди. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ўлдирилди ва ярадор бўлди. М. В. Фрунзе ва бошқа ҳарбий саркардалар, ҳатто солдатлар «жиққа мой»га ботиб хазинани таладилар. Олтин ва кумуш қўймалари, тақинчоқлар, жавоҳирлар ва бошқа қимматли нарсалар 18 вагонга ортилиб Московга жўнатилди. Булардан икки вагони олтин билан тўлдирилган эди. Офицер ва солдатлар хон саройи ва бойларнинг хонадонларига бостириб кириб бойликларини таладилар. Хуллас, 1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри харобага айлантирилиб ва минглаб кишиларни ёстиғи қуритилиб қизил армия томонидан урушиб олинди. Уша йилнинг 2 сентябрида Гиждувон, 4 сентябрда — Вобкент ва Ғузор, 15 сентябрда — Шеробод қўлга киритилди. Бундай ҳарбий юришларнинг барчаси тамомила большевикларнинг ташаббуси ва кучи билан амалга оширилди. Тажовузга қарши амирликнинг халқ мардонавор жанг қилди. Аммо совет давридаги тарихчилар халқ оммаси қўзғолон кўтариб, амир ҳокимиятини ағдаришда муҳим урин эгаллаганлиги ҳақидаги сохта фикрларни тарғибот қилдилар. Аслида эса Бухоро шаҳрида қўзғолон ёки революцион ҳаракат юзага келмай, халқ она юрт мустақиллиги учун қон тўккан эди. Шуро адабиётида Бухоро амирлигида революцион ҳаракатлар кўтарилганлиги ва маҳаллий аҳоли орасида коммунистларнинг сони бир неча минг кишига борганлиги ҳақидаги маълумотлар уйдирмадан бошқа ҳеч нарса эмас. Чунки большевикларнинг доҳийси В. И. Лениннинг сўзи билан айтганда Туркистон заминида, шу жумладан Хоразм ва Бухорода маҳаллий ишчилар синфи йўқ эди. Ўзбек ва бошқа тўб аҳоли коммунистик

гоя ва революцион ҳаракатларни ўз онгига сингдириши учун ҳали тайёр эмас эди. Тўғри, бу йўлга кирган айрим оддий кишилар бўлган. Бироқ улар большевикларга кўр-кўрона эргашган кимсалар эди, ҳолос. Маълумки хонликни аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил этиб, деярлик ҳаммаси саводсиз кишилар эди. Файзулла Хужаевнинг тўғри ёзишча «ўзининг ҳуқуқсизлиги, ўз елкасига тушадиган иқтисодий оғирликларга қарамасдан ялпи деҳқон оммасида ўша вақтда инқилобий руҳ йўқ эди. ... Улар ҳолис ва ҳаракатсиз (пассив) бир омма эди».¹ Демак деҳқон оммасининг большевикларга ишониб ва таяниб революцион ҳаракатни кўтарганликлари ҳақидаги фикрларга қўшилиб бўлмайди. Бироқ деҳқонларнинг қалби ва онгида босқинчиларга қарши курашиб, мустақилликни сақлаш гояси ҳамиша қайнаб турган. Революцион йўл билан ҳаётни ўзгартириш масаласи хаёлларига ҳам келмаган. Шундай қилиб Бухоро амирлиги большевиклар томонидан қўпорилиб ҳокимият Саид Олимхондан «Ёш бухоролик»ларнинг қўлига ўтказилди. 1920 йил 9 сентябрда шошпинч равишда Файзулла Хужаев бошлиқ «Ёш бухоролик инқилобчилар»ни «Ёш бухоролик коммунистлар»га қўшиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шу тариқа ҳар икки жаҳид партияларининг аъзоларининг барчаси коммунистлар сафидан ўрин олди. Шу равишда большевиклар собиқ амирлик ҳокимиятини ўз панжасида ушлаб туришга эришган эдилар. Унинг мустақиллигини тан олиншини ва уни англаувчи нишонларини жорий этилиши «хўжа кўрсин»га қилинган иш эди, ҳолос. Бухоро революцион комитети ва большевиклар 1920 йил 14 сентябрда халқ нозирлар советини тузиб унга Файзулла Хужаев раислик лавозимига ўтказилди. 8—9 октябрда биринчи Умумбухоро қурултойи чақирилиб, Бухоро Халқ совет республикаси ташкил қилинганлиги эълон этилди. Бухоро шаҳрида 3 минг кишидан иборат милиция хизмати жорий қилиниб, унинг барча кўчаларига қизил байроқлар осилди. Бундан олдинроқ шаҳарда галабага бағишланган ҳарбий парад ўтказилиб М. В. Фрунзе нутқ сўзлади. У уялмай-нетмай «қизил армия босқинчи эмас, аксинча бутун жаҳонга озодлик гояларини тарқатувчи куч» деб гапирди. «Ёш бухоролик»

¹ Хужаев Ф. Ўша асар 72-бет.

ларнинг коммунистлари номидан Нажиб Хусанов ва «Еш бухоролик инқилобчилар»дан Бадриддин Шарипов сўзга чиқдилар.

Бухоро революцион комитети галабани таъминлашда катта хизмат қилганлари учун М. В. Фрунзе ва Ю. Ибрагимовларни олтин қилич билан мукофотлади. Большевикларнинг раҳбарлари юқорида кўрсатилган чораларини янада чуқурлаштириш ва мустақамлаш мақсадида В. В. Куйбишевни Бухорога юборди. Бу ерда у 1920 йил 14 сентябрда Бухоро коммунистик партияси Марказий комитети, революцион комитет ва халқ нозирлари советининг қўшма мажлисини ўтказди. Бу йиғилишда айрим раҳбарларнинг, хусусан Бухоро компартияси марказий комитетининг бошлиғи Н. Хусаинов чизилган чизикдан чиққанлиги учун вазифасидан четлатилди. Олий қонун чиқарувчи ва контроль қилувчи орган — бутун Бухоро революцион комитетига 9 коммунистдан иборат кишилар киритилди. Абдуқодир Муҳиддинов раҳбар этиб тайинланди. Файзулла Хужаев бошчилигида 11 кишини ўз ичига олган халқ нозирлар совети шакллантирилди. Шунга ўхшаш Бухоро компартияси марказий комитетининг аъзолари ҳам ўзгартирилди. Бу вақтларда хонликнинг барча ерлари ҳали қўлга киритилмаган эди. Шунинг учун қизил армия 1921 йил феврал ойида Бойсун, Денов, Юрчи, Саросиё ва Регарни эгаллади. Большевик раҳбарлари Бухоронинг Урта Осиёдаги тутган муҳим ўрни ва салоҳиятини ҳисобга олиб уни доимо диққат марказида ушлаб турди. У ерда ўзининг сиёсатининг самарадорлигини таъминлаш учун партиянинг энг ишончли кишиларини турли топшириқлар билан Бухорога юбориб турдилар. Улар М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, А. А. Иоффе, А. Гусев, Я. Х. Петерс, Я. Рудзутак, Г. К. Орджоникидзе, С. С. Каменев ва бошқа кишиларни ўз ичига олган эди. Қизил армия куч ишлатиб, Бухоро ерларини вайронага айлантириб ва минглаб кишиларни ўлдириб, бойликларини талаб ҳукмдорлигини ўрнатди. Аммо халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик учун кураш ғоясини кўпориб ташлай олмади. Аксинча, у кун сайин қайнаб, «босмачилик» номида ўзининг куч-қудратини намойиш этди. Файзулла Хужаев «босмачи»ларни ўз тарафига ағдариш мақсадида уларнинг номига хатларни жунатди. Бунга қўрбошилар шундай жавобни юбор-

ган: «Беъмани хатингизни олдик. Сизнинг бизга нисбатан ғалати илтифотингиздан жуда таажжубландик. Сиз хатингизда бундай деб ёзибсиз: «Сизлар Бухоро инқилоби бошлангандан бери куп ишладингиз, лекин сизни ҳарбий ишлар вазиридек жуда муҳим мансабга кўтармоқчи булиб турганимизда баъзи инсофсиз кишиларнинг гапига алданиб биздан кетиб қолдингиз, келаверинг, гуноҳингиз кечиради». Бизга бундай илтифот қилганингизга шунинг учун яна бир марта таажжубланаётирмизки, сиз уз биродарларингиз бўлган рус большевиклари билан Бухоро тупроғига кириб миллат қонини тўқдингиз, унинг мулки бўлган олтин ва ғаллани йўқ қилиб ташладингиз, хуллас, халқнинг барча зарур мулкани йўқ қилдингиз. Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулкани ва ҳаётини тортиб олдингиз, уларга оқсоқоллар, аксилинқилобчилар, бойлар ва буржуялар деб ном қўйиб шундай қилдингиз. Большевизм ва коммунизм гоёларини амалга оширишга киришдингиз. Уз динингизни, имонингизни, виждонингизни бир парча нон эвазига лаънати (большевикларга) сотдингиз. Большевиклар жабр ва зулми авж олдириб юбордилар. Бухоронинг мустақиллиги қуруқ сўз булиб қолди. Ҳақиқатда ундан дарак йўқ». Ушбу хатда уша вақтларда Бухородаги сиёсий ҳаётнинг қандай кечаётганлиги ҳаққоний равишда уз ифодасини топган. У чинакам ватанга содиқлик руҳи билан ёзилиб «босмачилик» курашининг моҳияти ва йўналишини белгилаб берган. Бунга қура «босмачилар» умуммиллат манфаатидан келиб чиққан ҳолда мустақиллик ва озодликни тиклаш асосий вазифа ҳисобланган. Бунга уша хатни давомини ҳам уқиган ҳар бир киши тула ишонч ҳосил қилади. «Бухоро инқилобчилари»дан бўлган қаҳрамон Усмон Хужа Бухоро жамиятининг раиси бўлишига қарамай, рус консулига ва Сизларга қарши виждонан уруш эълон қилди. У мана шу жабр-зулмларга тоқат қилолмайди. Ватанимизнинг фарзандларидан бири бўлган мен ҳам мамлакатимизнинг бахт-саодати ва тараққиёти йўлида қаҳрамонларча жанг қилдим ва бундан буён ҳам большевикларга... қарши қаҳрамонларча жанг қилавераман. Бухоро фарзандларидан, миллатимизнинг ҳақиқий қаҳрамонларидан бирортаси ҳам сизларнинг қабиҳ гоёларингизга асло қўшилмайди, ўзининг ор-номусини асло сотмайди.

Бир ярим миллион кишидан иборат бўлган Бухоро аҳолиси чул ва тоғларда узининг иссиқ қонини тукиб, қулига қилич олиб миллат хоинлари билан жанг қилаётганлигини ҳозирги кунда кўриб турибмиз. Биз ҳам ватанзимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллиги ва равнақи учун сиз коммунистларга қарши курашаверамиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки миллатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз бўлган (большевикларни) ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йўқотаемиз».¹ Бу ноёб ҳужжатга бош қумондон Ғози, Бухоро инқилобчиси Қора Абдулла, Норкул ботир ва Дониербек элликбоши сингари «босмачи»ларнинг сардорлари имзо чеккан. Буларни орасида жадидларнинг вакиллари ҳам бор. Умуман Бухоро халқ республикаси урнатилгандан кейин большевикларнинг мустамакчилик сиёсатини кўриб, «босмачи»лар тарафига утиб кетган «Ёш бухоролик»ларни учратиш мумкин. Ҳатто Бухоро Марказий ижроия комитетининг раиси Усмонхўжаев 700 кишидан иборат милиция билан 1921 йил 8 декабрда Душанбага бориб ватан ҳимоячиларига қўшилди. Шахсан унинг ташаббуси ва иштирокида Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонининг 2 ротаси ва пулемётлар командаси куросизлантирилган². Кейинчалик Афғонистонга утган Усмонхўжаев умрининг охиригача чинакам инсон ва ватанпарвар шахс сифатида она юрт дардида ҳаёт кечирди. Бухоро халқ совет республикасининг ҳарбий вазири Абдулхай Орипов ҳам «босмачи»ларнинг тарафдори бўлиб чиқди. Бухоро халқ совет республикаси ва большевикларнинг ҳукмронлигига қарши «босмачилик» кураши бутун 1921 йил давомида ривожланиб борди. Уша йилнинг феврал ойида Бойсунга чекинган амирнинг 2000 кишилиқ аскарлари билан қизил армия уртасида қаттиқ жанг бўлиб душман галабага эришди. Шунингдек «босмачи»лар — ватан ҳимоячилари Деновда, Юрчида, Сарисиеда, Сарижойда ва Регарда қизил армияга қарши жанг қилдилар. Бундай жанг Душанбеда ҳам бўлди. 1921 йил апрелда Кулоб, Болжувон ва Дарвазда ҳам жанглар содир бўлганлиги маълумдир.

¹ Уша жойда, 249—250-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1973, 319-бет.

Демак, озодлик кураши амирликнинг кўп жойларини қамраб олган эди. Уларда, гарчанд душман кучлари ғолиб келган булсаларда, лекин у ёки бу жангда «босмачи»ларни тамомила қириб ташлашни имкони булмади. Зеро, улар чекинсаларда, таслим булмай урушни давом эттиравердилар. Миллий-озодлик курашининг акс-садоси қариндош Туркияга ҳам бориб етди. Бу ердан ота юрт Туркистонга ердам бериш мақсадида офицерлар ва бошқа нуфузли кишилар келиб ватан ҳимоячиларига қушилдилар. Уларнинг орасида Туркиянинг собиқ ҳарбий вазири Анвар Пошшо алоҳида урин эгаллайди. У 1921 йил ноябрь ойининг охирларида келиб «босмачи»лик курашининг йирик раҳбарларидан бири сифатида иш юритди. Душанбеда фаолият кўрсатаётган машҳур ватанпарвар қурбоши Иброҳимбек билан биргаликда муҳим ҳарбий ишларни амалга оширди. Иброҳимбек Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонини яқсон қилиб маъқеини мустаҳкамлаб олди. Бундан руҳланган ватан ҳимоячиларининг галабага умиди ва ишончи янада ортди. Бухоро коммунистик партия марказий комитети 1922 йил 12 январда узининг махсус йиғилишида фавқулодда комиссияни тузиб унга ватан ҳимоячиларига қарши курашга раҳбарлик қилиш вазифасини топширди. Комиссия аъзоларига диктаторлик, яъни ҳуқуқи чекланмаган ваколати берилди. Улар айбдор деб ҳисоблаганларни жойида отиб ташлаш ҳуқуқига эга эдилар. Шундай қарор 1922 йил 17 мартда ҳам қабул қилинди. Айрим маълумотларга кўра Бухоро ҳукумати «йирик қурбошиларнинг оилаларини асирликка олган. Агар қурбошилар қўл остидаги йигитлари билан 15 кун мобайнида ихтиёрий равишда таслим булмасалар, у вақтда оилаларини отилишини эълон қилган».¹

Қурбоши Иброҳимбек бошлиқ ватан ҳимоячилари 1922 йил март ойининг охирларида Бойсун-Шеробод йулига урнашиб олдилар. Бу ерга бошқа қурбошиларнинг йигитлари ҳам олиб келинди. Бу вақтда Анвар Пошшо тарқоқ ҳолдаги қурбошиларни ўз қўл остига бирлаштириб, ҳарбий қумондонликни зиммасига олди. У Денов туманидан туриб жангларга бошчилик

¹ История Бухарской Народной Советской республики. Сб. документов. Ташкент, 1976. С.256

қилди. Умуман айтганда ватан ҳимоячилари шарқий Бухорода ҳокимиятни қулга киритиб булажак жангларга тайёргарликни кучайтирдилар. Уларнинг сони ун минг кишини ташкил этди. Уларнинг асосий қисмини деҳқонлар ва бошқа оддий кишилар ташкил этди. 1922 йил баҳорида Бухоро шахрининг атроф жойларида ҳам «босмачи»лар ҳаракати кучайди. Вобкент ва Ғиждувонда қизил армия билан ватан ҳимоячилари уртасида жанг бўлиб душман кучлари ғалабага эришдилар. 1922 йил 15 июнда Кафлон, Пулихакия ва Сарикамиш номли қишлоқларда ҳам жанг бўлиб душманлар томонидан эгалланди. Уша йилнинг 22 майида Каркида ва Бойсунда, 28 майда Нуротада ватан ҳимоячилари қаттиқ жанг қилдилар. Кейин ҳам шарқий Бухоронинг у ёки бу жойида жанглар давом этди. 2 августда Ҳаволинг ва Болжувон туманидаги жангда Анвар Пошшо қаҳрамонларча халок бўлиб, қул остидаги йигитлари қаттиқ зарбага учратилди. Унинг ўрнига Туркиядан келган ҳарбий кўмондон Салим Пошшо утирди. У Иброҳимбек ва бошқа қурбошилар билан биргаликда қизил армияга қарши курашни давом эттирди. Аммо 1923 йилда қизил армия шарқий Бухорони «босмачи»лардан ҳоли этиб, совет ҳокимиятини ўрнатди. Бироқ бу билан ватан ҳимоячиларининг истиқлол учун кураши тўхтамади. Хусусан ғарбий Бухорода қизил армияга қарши жангларда унлаб кишилар ўлдирилди ёки жароҳатлантирилди. Иброҳимбек эса шарқий Бухорода урушни давом эттирди. Хуллас у 7 йил мобайнида (1920—1926) ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашга бошчилик қилган кишилардан бири сифатида тарихда учмас из қолдирди. Иброҳимбек ва бошқа қурбошилар Афғонистонга кетишга мажбур бўдилар.

Хулоса қилиб айтганда биринчидан, Хива ва Бухоро хонликлари ағдарилгандан кейин кенг кўламда қанот ёзган «босмачи»ликнинг асосий йўналтирувчи кучи халқ оммаси ҳисобланди. Унда деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар, руҳонийлар, савдо аҳлининг вакиллари фаол қатнашди. Қўлига қурол олиб жанг майдонларида юрган кўп мингли ватан ҳимоячиларининг ҳаёти жуда машаққатли ва азоб-уқубатли кечди. Уларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа нарсалар билан таъминлаш ҳам халқнинг зиммасига тушди. Бу иш ихтиёрий равишда амалга оширилди. Чунки ҳар

бир уз ватанига содиқ, хоҳ эркак, хоҳ аёл булсин ба-рибир миллат озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан эди. Айниқса узбек аёллари орасидан ҳам қурбоши чиқиши катта аҳамият касб этди. Бу уларнинг уз ватанига содиқлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Хива ва Бухорода жадиждларнинг талай қисми большевикларнинг уз тақдирини ўзи белгилаш ва эркинлик ҳақидаги ваъдаларига учиб, уларнинг ҳарбий ёрдамидан фойдаланишга аҳд қилдилар. Уларни узларининг олий мақсадларини рубега чиқаришда таянадиган бошқа кучи йўқ эди. Амир Саид Олимхон ва Саид Абдуллахон жадиждларни уз тарафига оғдириш ва ислохотларга рози булиш урнига уларни ашаддий душманларига айлантириб қўйди. Айни пайтда у большевикларга қарши курашди. Шу тариқа Саид Абдуллахон ва Саид Олимхон большевиклар билан жадиждларни, яъни икки оловнинг ўртасида қолди. Шунга қарамай амир Саид Олимхон жангларда ғалабага эришиши мумкин эди. Чунки унинг хазинасида бойликлар шу даражада кўп эдики, унинг ҳисобига анча олдин кучли ва жанговар қўшинни ташкил қилиш ҳеч гап эмас эди. Бунинг урнига амир бойликларни тагига босиб ўтирди. Охирида улар большевиклар томонидан эгалланди. Тўғри, Бухоро хавф остида қолганда амир қўшинни кучайтиришга қаратилган чораларни кўрди. Аммо фурсат бой берилиб, уларнинг самараси етарли бўлмади.

Амир Саид Олимхон шахсан ўзи «босмачилик» курашининг раҳбарлигини тамомила қўлга олмай амалда томошабин бўлиб турди. Раҳбарлик маҳаллий шароитни яхши билмайдиган туркиялик Анвар Пошшога топширилиши ҳам душманга жуда қўл келди. Хива хонлигида эса «босмачи»лик ҳаракатига туркман қабиласининг бошлиги ва ўзининг ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашаётган Жунайдохон бошчилик қилди. Бу ҳолат ҳам «босмачилик» курашига салбий таъсир қилди. Шунингдек, қурбошилар ўртасидаги келишмовчилик, ноаҳиллик ва уларнинг кўпчилигининг ҳарбий билимдан узоқлиги катта зиён келтирди. Ҳатто уларнинг орасидан душманга ихтиёрий равишда таслим бўлган кишиларнинг чиқиши озодлик курашига путур етказди. Жадиждларнинг орасида «босмачилик» ҳаракатини уюштирган ва большевикларга қарши курашган кимсалар бор эди. Улар большевикларнинг

мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини уз вақтида англаган, том маънодаги озодлик жарчилари бўлган.

Иккинчидан. Большевиклар «босмачилик»ни баҳона қилиб, узларининг геноцид сиёсатини шафқатсизларча амалга оширдилар. Бегуноҳ 100 минглаб кишилар улдирилди, шаҳарлардаги уй-жойлар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Қуп бойликлар таланди. Бир маълумотда, 2 млн., иккинчисида бир ярим млн. киши жангларда, очлик ва оммавий касалликлардан ўлган. Ун минглаб кишилар хорижий мамлакатларга бош олиб кетган. Большевикларнинг бевосита ташаббуси ва иштирокида дашноқларнинг тудалари одамларни қириш ва мол-мулкини талашда қатнашдилар. Ваҳоланки, фарғоналиклар дашноқларни мусофирлар сифатида ҳурматини ўрнига қўйиб ўз бағрига олган эди.

Большевикларнинг тажовузи ва ҳукмронлиги вақтида ажойиб Фарғона водийси тамомила хонавайрон бўлиб, мисли қурилмаган даражада қашшоқлашди.

Учинчидан, «босмачилик» ҳаракати олдинги вақтларда чор ҳукуматининг тажовузи, сўнгра унинг ҳукмронлигига қарши олиб борилган озодлик курашларининг мантиқий давоми ҳисобланди. Агар 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги қўзғолон қатнашчилари асосан болта, тошпичоқ, тош таёқ ва бошқа оддий нарсалар билан курашган бўлсалар, «босмачи»лар милтиқ, тўп сингари замонавий яроғ-аслаҳалар билан жанг қилдилар. Буларнинг фаолияти маълум даражада ҳарбий тус олган эди. Шунинг учун ҳам душманга қарши кураш бир неча йилларга чўзилди. Афғонистон ва Англиядан қуроолларни олиниши ҳам «босмачи»ликнинг узига хос хусусиятларидандир. Бу ерда уларнинг оқ гвардиячи ва бошқа большевикларга қарши бўлган кучлар билан ҳамкорлик қилганлигини ҳам кўрсатиш мумкин.

«Босмачи»лик ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши ватан мустақиллигини тиклаб миллий давлат, миллий қўшин ва миллий ғояни сақлашдан иборат бўлди. Унга жадидлар аралашганлиги туфайли сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўзгартириш ҳам мақсад қилиб қўйилди. Бунга кўра конституцияга асосланган республика тузумини ўрнатиш режаси бор эди. Шунинг

ҳисобга олиш керакки, большевикларга қарши курашнинг заминида нафақат мустақилликни тиклаш, балки асрлар мобайнида ҳукм суриб келётган хусусий мулкчиликни, эркин бозор ва ишбилармонликни дин ва миллий турмуш тарзини сақлаш урин олган. Бошқачароқ айтганда, «Босмачилик» ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши миллий ғоя билан коммунистик ғоя ўртасидаги мурасасиз курашдан иборат бўлган эди.

Ҳарчанд у ваҳшийларча тор-мор этилган бўлса-да, лекин «босмачи»ларнинг ватан ва халқ олдидаги буюк хизматлари тарих саҳифаларида учмас из қолдирди.

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк инқилобий воқеа

«СОЦИАЛИЗМ» ТУЗУМИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ЙЎНАЛИШИ

XX аср жаҳон тарихида алоҳида урин эгаллайди. Бу даврда ҳаёт икки йўналишда кечди: бир томондан демократия, фан ва техника ривожланиб, тараққиёт юқори босқичга кўтарилди. Иккинчи тарафдан даҳшатли фожеалар рўй бериб 100 миллионлаб кишиларнинг ёстиги қуриди, мисли қурилмаган вайронагарчилик ва талафотлар қурилди. Авваломбор биринчи жаҳон уруши, совет давлатининг ўрнатилиши ва иккинчи жаҳон уруши инсоният бошига жуда катта офат ва кулфатларни ёғдирди. Айниқса большевиклар бошлиқ «социализм» тузумини бунёд этилиши бутун жаҳон аҳлини ларзага солди. Унинг инсоният ҳаётига келтирган талофати ва азоб-уқубатларининг саноғи ва чегараси йўқ.

Хўш, «социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат?

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда Ўзбекистонда миллий давлат, миллий қўшин ва миллий бошқарув тизими ташкил этилмади. Уларнинг ўрнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми таъминловчи тоталитар тизим ўрнатилиб, Ўзбекистон амалда Россиянинг таркибий қисмига айлантирилди. Тўғри, Республика мақоми берилиб, парламент, конституция, байроқ, мадҳия ва герб жорий этилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси «хўжакурсинга» қилинган бўлиб, найрангбозликдан бошқа нарса эмас эди. Чунки республика ва унинг халқига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қаттиқ назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Гарчанд раҳбарлик лавозимларига ўзбеклар ҳам қўйилган бўлса-да, лекин улар марказнинг ута итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига

коммунистик гоёларнинг самарадорлигини таъминлаш, турли-туман бойлик ва даромадларни икки қўлаб марказ хазинасига топшириш юклатилган. Шунинг унутмаслик керакки, Ўзбекистон раҳбарлари «занжирбанд ҳукмдорлар» бўлган эдилар. Бу ҳолат қулчиликнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Қулчилик сиёсий қатағонларда уз ифодасини топди. Авваламбор, халқнинг бу адолатсиз қатағонларга қарши оммавий равишда бош кутармай катта-кичик мажлисларда уни қувватлаши ва партияга миннатдорчиликни изҳор этишининг ўзи ҳам қул табиатликни курсатади. Бундай йиғинлар мактабларда ҳам утказилиб ўқитувчилар ва пионерларнинг: «Халқ душманларига ўлим!», «Яшасин жонажон партиямиз», деган сўзлари ҳамон эсимда турибди. Мана шундай йиғинларнинг бирида мактабимиз директори: «Партия душманларини қириб ташлаймиз, бизнинг талабимиз шу», деб роса бақириб-чақирган эди. Чамаси, икки ҳафта утганидан кейин «директорнинг ўзи халқ душмани экан, сири очилиб қолибди», деган сўзлар тарқалди.

Қулчиликнинг энг даҳшатлиси ва фожеалиси, қатағон воситасида миллионлаб кишиларнинг иқлим шароитлари ниҳоятда оғир жойларда мажбурий суратда ишлатилишида ҳам кўзга ташланади. Маҳбусларнинг мазкур жойлардаги лагерларда қул меҳнати ўзининг юксак даражасига кўтарилди.

Қулчилик аломатлари ўзбек, қрим-татар, чечен, ингуш, турк месҳетилари ва бошқа миллат вакиллари-нинг сургун қилинишида ҳам кўринди. Шунинг ҳисобга олиш керакки, қулдорлик тузуми оммавий равишда қатағон ва сургуьларни уюштириш имконини туғдирди. Бошқа тузум шароитида уларни ташкил этиш амримаҳол эди. Коммунистик партиянинг улуғмиллатчилик сиёсатининг амалга оширилиши ҳам қулдорлик тузумини бунёд этилишини тақозо этган эди. Ўзбек тилининг камситилиши ва унга давлат мақоми берилмаслиги, рус тилини иккинчи она тили деб баҳоланиши қулчиликни янада мустаҳкамлади.

Хуллас, юқорида шарҳланган омиллар қулдорлик тузумининг сиёсий асосини ташкил этган эди.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида минг йиллар

мобайнида ҳукм суриб келаётган иқтисодий тизимни тубдан ўзгартириш вазифаси қўйилди. Бунга биноан хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотик, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Халқнинг қўлидаги ер-сув, бойлик, савдо шохобчалари, саноат корхоналари, қўйинг-чи, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ совет давлатининг мулкига айлантирилди.

Шу тарзда, совет ҳукумати бир неча минг йиллар мобайнида инсон кашф этган ва ривожлантирган хусусий мулкчилик ва эркин бозорни қўриб ташлади. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик инсонни ёввойиликдан ҳоли этиб, оила, давлат ва тараққиётга асос солган муҳим омил ҳисобланган. У туфайли ҳайвондан фарқ этувчи инсон деган улуг зот шаклланган.

Хусусий мулксиз жамиятнинг яратилиши дарҳол мисли қўрилмаган фожеаларни юзага келтирди. Чунончи, бутун мамлакат бўйлаб очарчилик, қаҳатчилик ва оммавий касалликлар юзага келиб, миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Бундан ташқари хусусий мулкка қарши курашлар жараёнида минглаб кишилар ўлдирилди, ҳибсга олинди ва сургун қилинди.

Хусусий мулксизлик қўп одамларнинг кўзини оч ва ташмачи қилиб қўйди. Масалан, нон заводида ишловчи нонни, ун заводида ишловчи унни, тикувчилик корхонасидагилар кийим-кечакни, гушт комбинатидагилар гуштни, қўйинг-чи, ҳар бир корхона ва ташкилотда ишловчилар озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни бекитиб олиб чиқишга мажбур бўлганлар. Расмий суратда «ташмачи» деб ном олганлар томонидан давлат мулкани талаш оммавий тус олиб кетганлиги учун милиция ходимлари рейд ўтказиб турганлар. Улар ишчи-хизматчиларни корхонадан чиқаётганда тинтув ўтказиб, молларини олиб қолар эдилар. Бундай моллар ҳажми миллион сўмларни ташкил этиб, тегишли маълумотлар матбуотда эълон этилиб турилган. Қолхоз ва совхозларда ҳам ташмачилик кенг қулоч ёлганлигини биламиз. Ташмачилик ва юлғичлик ҳақида гапиришдан мақсад шуки, улар ҳам қўл табиатликнинг таркибий қисми бўлмиш боқимандалик кайфиятидаги кишилар томонидан қилинадиган иш эди. Ташмачилик, юлғичлик ва умуман, давлат мулкани талон-та-

роҳ қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Негаки, бор-йўғидан айрилган халқнинг давлат томонидан белги-ланган оз миқдордаги маошдан ташқари даромад ман-баи йўқ эди. Чунки юқорида кўрсатилганидек, табиат оламдаги барча борлиқ ва ишлаб чиқарилган маҳсу-лотларнинг ягона эгаси давлат ҳисобланиб, даромад-лар унинг хазинасига дарё каби оқиб борар эди.

«Ҳаммамизга маълумки, — дейди Президентимиз Ислам Каримов, — биз сўнгги 70 йил мобайнида дав-латга қарамлик ва сизиниш ҳолатида яшадик. Мамла-катдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайлик, дав-лат манфаати биринчи уринда, фуқаро, шахс манфаа-ти эса деярли ҳисобга олинмаслиги эски конституция-ларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди».¹

Дарҳақиқат, мамлакатда ягона давлат мулк эгалиги ҳукм суриб, ҳатто одамларнинг ҳаёти ва тақдири ҳам давлатнинг қўлида бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, хусусий мулкчилик ва унга боғлиқ турли соҳаларнинг тақиқланиши, шахсий ташаббус ва манфаатдорликнинг бўғилиши, мажбурий меҳнат, ишга яраша ҳақ туламаслик, боқимандалик ва «қорин туйса бас» деган туйғулар қўлчиликнинг иқти-содий заминини яратди.

Учинчидан, қўлчилик маънавий ҳаётда ҳам уз ифо-дасини топди. Чунончи, миллий ҳис-туйғулар, уз-узи-ни англаш, ватанпарварлик, гурурланиш, фахрланиш ва бошқа олий инсоний фазилатлар ҳибсга олинди. Уз она юртига содиқ кишилар «миллатчи, халқ душма-ни» ва «империализм айғоқчилари» сингари қалбаки айбномалар билан отилди ва узоқ муддатли қамоққа ҳукм қилинди. Ҳатто, уларнинг оила аъзолари ҳам қамалди ёки таъқиб остига олинди. Уларнинг орасида узоқ жойларга сургун қилинганлари ҳам бор эди. Шу равишда, миллий ғоя ва маънавиятга зарба берилиб, улғумиллатчилик сувлари билан суғорилган комму-нистик ғоялар кишилар онгига зурвонлик билан сингдирилиб борилди. Уни амалга оширишда тарих,

---

¹ Каримов И. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Асарлар, 2-жилд. Тош-кент, 1996, 94-бет.

фалсафа, КПСС тарихи, илмий коммунизм, атеизм, адабиёт, иқтисод ва ҳуқуқшунослик соҳалари жалб қилинди. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ва санъат тармоқлари ҳам коммунистик ғояларни зур бериб тарғибот қилганлар. Натижада маънавиятда миллийлик йўқолиб, у коммунистик ғояларнинг асирига айланди. Айниқса, ислом динининг тақиқланиши, масжид ва мадрасаларнинг ёпилиши ва тарихий ёдгорликларнинг вайрон қилиниши, тарих фанининг сохта-лаштирилиши маънавий ҳаётни янада қаттиқ қашшоқлаштирди. Айни пайтда, ўзбек халқининг ўтмиш замонларда фан ва маданият соҳаларида қўлга киритган ютуқлари инкор этилди.

Умуман айтганда, ўзбек халқининг миллий ғоя ва маънавиятига зарба берилиб, ўрнига коммунистик ғоянинг киритилиши қўлчиликнинг муҳим аломатлари ҳисобланади. Чунки, бу ғоя улугмиллатчилик ва қўлчиликни узида акс эттирган эди.

Тўртинчидан, совет даврида шаклланган қўлчиликнинг узига хос хусусиятлари мавжуд эди. Чунончи, биз бошимиздан кечирган бу қўлчилик билан қадимги Юнон, Рим ва бошқа давлатлардаги қўлчилик ўртасида асосий негизи буйича фарқ йўқ. Чунки, бу ҳар иккала даврда қўллар хусусий мулкчилик, ишлаб чиқариш қуроллари, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, «темир қафас»да ушлаб турилди. Ўтмиш замонларда қўллар асосан урушларда асир олинган ёки буйсундирилган кишилардан ташкил топган. Шунга ухшаш большевиклар ҳам Туркистонни урушиб олиб, халқни қўллик балосига мубтало этди. Совет даврида қўлчиликнинг маъноси анча кенгайиб, узига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Қадимги замонларда натурал ҳужалик ҳукмронлик қилганлиги учун қўллар озик-овқат, кийим-бош ва турар жой билан таъминланган. Совет даврида эса пул муносабатларининг кенг кўламда ривожланганлиги учун қўлларнинг иш ҳақи маош тариқасида тўланди. Хусусий мулки ва бойлиги бўлмаган халқ фақат маошга тикилиб қолди! У маошсиз қолмаслик учун давлат курсатган чизигидан чиқмасликка ва унга сажда қилишга ҳаракат қилган. Давлат шу тариқа маош воситасида халқни узига ипсиз боғлаб, хоҳлаган куйига уйната

берди. Қадимги вақтларда булганидек, совет ҳукумати кулларни турар жойлар билан таъминлаб турди. Аммо ҳаммани бирданига турар жой билан таъминлашнинг иложи бўлмаганлигидан, хусусий уй қуришга рухсат берилди. Лекин келажакда бундай уйларнинг аста-секин тамомила йўқ қилиниши турган гап эди. Уларнинг ўрнини давлат томонидан қурилган уйлар билан алмаштириш жараёни кетмоқда эди. Совет даврида кулларни сотиш ва сотиб олишга эҳтиёж қолмади. Чунки мамлакат ичида ҳам, хорижда ҳам қул бозорлари бўлмаган. Давлат кулларнинг ягона эгаси бўлганлиги учун унга харидор йўқ эди.

Қадимги қулдорлик давлатларда аҳоли озод ва куллардан иборат икки қисмга бўлинган эди. Давлатнинг ҳам, озод яшаётган кишиларнинг ҳам қуллари булиб, улар қул савдоси билан шугулланганлар. Совет даврида эса фуқаролар озод кишилар ва қуларга бўлинмай уларнинг барчаси қуллик шароитида яшаганлар. Шўро давлати миллионлаб кишиларни қуллик ҳолатида ушлаб турган. Шунинг учун ҳам қулларнинг давлатга тегишлилигини англагучи «биз партиянинг солдатларимиз», «бизлар давлат одамларимиз», каби иборалар юзага келган.

XX асрда фан ва техника шу даражада юксалдики, усиз у ёки бу давлатнинг ривожланиши мумкин эмас эди. Коммунистик партия бунга яхши англаган ҳолда маориф, олий ва ўрта таълим тармоқларини, фан ва маданиятни ривожлантириб, саводсизликни тутатди. Мутахассис ва олимларни етиштирди.

Бу ерда савол туғилади. Нахотки, шўро даврида етиштирилган ўқитувчилар, врачлар, агрономлар, мухандис-техник ходимлар, олимлар ва бошқа соҳа эгалари қул бўлган бўлсалар?

Бунга, «Ҳа, росмана қуллар булишган, лекин саводли ва билимли қуллар эдилар, холос», деб жавоб бериш мумкин. Чунки, улар ююрида кўрсатилганидек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқ, хусусий мулкчилик, миллий маънавият ва диндан маҳрум этилган «партиянинг солдатлари» ҳисобланган. Шунингдек, улар мустақиллик ва озодликни барбод этган коммунистик ғоялар билан заҳарланган. Шу муносабат билан:

— Домла, айтинг-чи, шўролар даврида сиз ҳам

ўзингизни малакали қул деб ҳис этганмисиз? — деган савол тугилади.

— Ҳа, мен ва бошқа олимлар юқори малакали ва тажрибали қуллар булганмиз, — деб жавоб бераман. Чунки, бизлар олдинги сафда туриб коммунистик ғоя ва «социализм»нинг энг адолатли ва афзал тузум сифатида кўкларга кутарганмиз. Ваҳоланки, мустамлакачилик, зулм, бебаҳо бойликларимизнинг таланиши кўз унгимизда содир бўлаётган эди. Аммо бирортамиз отилиб чиқиб партиянинг сиёсатига қарши чиқмадик. Аксинча, партияни олқишладик. Бунга ута эҳтиёткорлик ва жасоратсизликни тугдирган қул табиатлигимиз сабаб булган. Агар бизлар том маънодаги озод кишилар булганимизда босқинчилар зулмига қарши курашишимизга шубҳа йўқ эди. Чунки, онги ва қалби озодлик ғоялари билан сугорилган кишиларнинг миллатпарварлиги жўш уриб мардонавор курашади. Буни яхши англаган совет давлати халқни қуллик кишанлари билан боғлаб қўйди. Бу уз самарасини бериб, 20-йиллардан то қизил империя йиқилгунга қадар булган даврда зулмга қарши кўзғолон кутарилмади. Аксинча, коммунистик партия ва давлат сиёсатига кўр-кўрона эргашиш ва улуглаш авжига миниб бораверди. Бундай ҳолат қишлоқ аҳолиси орасида ҳам содир бўлиб, қул меҳнати мисли кўрилмаган даражада азоб-уқубат ва талофатларни келтирди. Давлат томорқа ер бериб, деҳқонларни узига ипсиз боғлаб қўйди. Бордию улар ишлашдан бош тортсалар, томорқа тортиб олиниб, узлари ҳайдалган. Пахта яккаҳоқимлигининг ҳукм суриши деҳқонларни қулчилик ботқоғига қулогигача ботириб юборди. Совет даврида онгли равишда кимёвий ўғитлари билан ер, сув, ҳаво ва озиқ-овқат маҳсулотларининг заҳарлантирилганлигининг, оммавий касаллик ва улим кучайганлигини унутиб булмайди. Ўзбек аёлларининг умри совет давридаёқ меҳнат фронтида чириганлигини инсоният тарихи билмайди, дейсизми?! Улар, асосан давлат учун ишлашга мажбур қилинди. Улар аёлларга хос нозик фазилатларни йўқотиб «дағаллашдилар». Бу хусусда совет даврида бир деҳқон йигит билан суҳбатимни келтириш масалани янада ойдинлаштиради.

— Фаргонанинг Водил деган жойидаги чойхонада

утирганимизда шогирдим Исмоилжоннинг таниши, урта ёшлардаги деҳқон бир коса ош билан енимизга келиб утирди. Салом-алиқдан сунг деди: «Бир йилда бир маротаба шу ерга ёки Шоҳимардонга хотиним ва болаларим билан келиб бир оз дам олгандек бўламиз. Мен Россияда армияда хизмат қилиб юрган вақтимда рус аёлларининг кўриниши тоза ва ёқимлилиги ҳамда кўллари юмшоқлигини кўриб ҳавасим келган. Шунда қишлоғимиздаги аёлларнинг ниҳоятда оғир меҳнати, кўллари ва оёқлари ёрилиб ҳамда дағаллашиб кетганлиги кўз унгимда гавдаланиб хафа булганман. Хув анави менинг хотинимга кўз ташланг, домла, қовжираб ётган «копченний балиқ»қа ухшаб қолган. Унга раҳмим келади, негаки, бир кеча-кундузда 20 соат меҳнат қилиб, дам олиш ва ҳаммомни, пардоз ва яхши кийинишни унутиб юборган. Ҳатто, хотиним пахтазорда ишлаётганда дард тутиб қолибди. Уни туғуруқхонага олиб кетаётганда, машинада кўзи ёриб, бир ўлимдан қолган эди». Шунини Исмоилжон у ёқ-бу ёққа аланглаб: «Уқа, секинроқ гапир, бировлар эшитса, сиёсий тус бериб галвага қоламиз», деб қуйди. Бу оддий деҳқоннинг сузлари фақат унинг хотинининг эмас, балки қишлоқлардаги ҳамма аёлларнинг ачинарли ҳолатини ифода этган эди.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, Шуро даврида Ўзбекистонда қулдорлик тузумининг сиёсий асослари қуйидагича булган. Авваламбор миллий давлат ва кўшинни ташкил этишга йўл берилмай, мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати амалга оширилди. Республика раҳбарлари мустақил равишда ички ва ташқи сиёсатни юргизишдан маҳрум этилиб, улар амалда марказнинг итоаткор хизматкорлари эди, ҳолос. Ўзбек тилига давлат мақоми берилмади, миллий пул жорий этилмади. Халқ оммасига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай бутун мамлакат «темир панжара» билан ураб олинди. Унинг сиёсий фаолияти бўғилди ва ташқи дунё билан алоқа қилишга йўл берилмади. Республика мисли қурилмаган сиёсий қатагонни қаттиқ назорат ва таъқибларни бошидан кечирди.

Иккинчидан, қулдорлик тузумининг иқтисодий замини қуйидагича кечган: хусусий мулкчилик, эркин

бозор ва савдо-сотик, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқлар, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва бошқа турли-туман бойликлар давлат мулкига айлантирилди. Натижада якка давлат мулк эгаллиги юзага келиб, халқ бамисоли илдизи қирқиб ташланган дарахтга ухшатиб қўйилди. Меҳнаткаш омма маош воситасида давлатга чамбарчас боғлаб қўйилиши ва бошқа даромад манбаи қолмаганлиги уларни давлатга сизилиши ва итоат этишга мажбур қилди. Ўзбекистондан пахта, ипак ва ноз-неъматлар, олтин, газ, вольфрам ва бошқа ноёб бойликлар тинимсиз олиб чиқиб кетилди. Салоҳиятли саноат тармоқлари Иттифоқ вазирлигига бўйсундирилиб, даромадлар марказ чунтагига тушди. Республикага тайёр саноат маҳсулотлари кўплаб келтирилиб, халқ янада қаттиқроқ шилинди. Натижада Ўзбекистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши ҳам қулчилик тузумининг асосини яратди.

Учинчидан. Қулчиликнинг белгилари маънавий ҳаётда ҳам намоён бўлди. Дин тақиқланиб, масжид ва мадрасалар ёпилди. Дин пешволари оммавий равишда отилди, диний китоблар ёқилди ҳамда тарихий обидаларнинг талайгина қисми бузиб ташланди. Миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, гурурланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатларга зарба берилди. Оламшумул аҳамиятга молик бой тарихимиз сохталаштирилди. Уни ҳолис ўрганиш ва тарғиб қилишга йўл қўйилмади. Миллий турмуш тарзига қарши уларок, «совет турмуш тарзи» тадбиқ этилди.

Шу равишда миллий ғоя ва маънавият ҳибсга олиниб, ўрнига коммунистик ғоя зўравонлик билан киритилди. Бу ғоя халқнинг онги ва дунёқарашини қоронғилаштириб чегаралаб қўйди. У қулчилик тузумининг йўналтирувчи кучи ҳисобланди.

Тўртинчидан. Юқорида шарҳланган фикрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, совет даврида «социализм» эмас, балки «қулдорлик» тузumi ташкил топган. Мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, фуқаролар унинг жонли мулкига айлантирилди. Шунга монанд равишда қуллар ҳам ўз-ўзидан давлатники бўлиб қолди. Шу боис, совет даврида қулдорлик дав-

лати шаклланган дейилса, асло хато бўлмайди. Шунинг айтиш лозимки, тарихда бунга ухшаш жуда катта қулдорлик давлати бўлган эмас. Чунки унинг қул остидаги барча халқлар қулга айлантирилди. Шунинг учун ҳам қулчилик мисли қўрилмаган даражада ўзининг энг юқори чуққисига кўтарилди. Аммо, қулчилик вақтларнинг ўтиши билан қизил империяни ичидан чиритиб бораверди. Чунки, қулчилик аллақачонлар ошини ошаб, ёшини яшаб, тарих ёдгорлигига айланган эди.

Эндиликда қадимги даврлар ўтиб, бутун жаҳон бўйлаб озодлик гоёлари ҳукм суриб, фан ва маданият тараққиёти гуркирамоқда. Мана шундай янги замон шароитида қулчиликнинг пайдо бўлиши ғайритабиий ҳол эди.

Хўш, шундай экан, нима учун совет даврида қулчилик юзага келди? Бунинг асосий сабаби, бутун мамлакатда социализм тузумини қўриш учун шарт-шароит мутлақо етишмаган эди. Ахир, коммунистларнинг доҳийси К. Маркс социализмни фақат бутун дунёда ялписига тараққиётга эришгандан кейингина бунёд этиш мумкин, деган эди-ку? Бунга эришиш учун яна юз йиллар керак бўлади-ку. Россия Оврупо мамлакатлари орасида ҳар жиҳатдан энг қоқоқ мамлакат сифатида донг чиқарганди. Унинг қўл остидаги мустамлакалар ундан ҳам қоқоқ мамлакатлар бўлганди. Масалан, Туркистон улқаси шулар жумласидандир. Бироқ В. И. Ленин бошлиқ большевиклар шароит етилмаганлиги билан ҳисоблашмай, бир мамлакат доирасида ҳам социализм қўрамиз, деб жар солдилар. Улар шароит етилмаганлиги боис социализмни қиргинбарот ва қўл меҳнати билан бунёд этишга қаттиқ киришдилар. Шу тарзда коммунистик партия бир мамлакатда социализмни қўрамиз, деб биринчи хатога ва уни зўравонлик билан амалга оширамиз деб, иккинчи хатога йўл қўйди. Бу хатолар партия ўйлаганидек, социализмни эмас, балки қулдорлик давлатини юзага келтирди. Бу билан тарих гилдираги олдинга эмас, балки бир неча юз йилларга — орқога юргизилди. Шунинг учун ҳам бу давлат янги замон тараққиётига мос тушмай, ғайритабиий воқоа деб баҳоланди. Уни тиш-тирноғигача ядро ва бошқа даҳшатли қўроллар билан

қуролланишига қарамай, урушсиз ағдарилишига худди шу қулчиликнинг узи сабаб бўлди.

Борди-ю, ушбу фикрларга қўшилмайдиган олимлар топилса, совет даврида қандай тузум бўлганлигини узлари айтишсин. Шунини ҳам қайд қилиш керакки, 70 йилдан ортиқ даврда хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотик, диннинг тақиқланиши, феодализм ёки капитализм тузуми ҳақида гапиришга йўл берилмади. «Социализм»нинг қурилмаганлиги «отнинг қашқасидек» ҳаммага маълумдир.

Шундай қилиб совет даврида том маънодаги қулдорлик тузуми ташкил топган эди. Бунга Россия матбуот саҳифаларини ҳам ўқиб тула ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, «Аргументы и факты» газетасида (2000 й., 45-сон) Максим Оришак ва Сергей Осипов деган муаллифлар совет даврида қулчилик тузуми ҳукм сурганлигини ўқдириб ўтганлар. Уша газетада бошқа муаллиф Компартия томонидан мамлакат бўйича 40 млн. кишилар қириб ташланганлигини ёзган. Хуллас, уша даҳшатли ва мудҳиш даврда қулдорлик давлати юзага келганлигини ҳеч инкор этиб бўлмайди. «Қуллик ва мутеълик исканжасидан, — дейди юртбошимиз Ислон Каримов, — озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда».¹

Бу гоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани ҳал этишга қаратилган ҳаракат 1989 йил июнь ойидан кейин, яъни Ислон Каримов республика раҳбарлигига тайинлангандан сунг бошланди.

1989—1991 ЙИЛЛАРДА МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ

Маълумки «қайта қуриш» йилларида республика аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган деҳқонларнинг ҳаёти янада ёмонлашди. Натижада қишлоқларда ва бунга монанд равишда шаҳарларда ҳаёт жуда оғирлашиб кетди. Бундан ҳоли бўлишнинг ягона

---

¹ Каримов И. Буюк мақсад йўлидан оғишмаймиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 7—8-бетлар.

йули ерга нисбатан бўлган сиёсатни узгартиришдан иборат эди. Шу боис Ислом Каримов партиянинг аграр сиёсатига қарши улуроқ деҳқонларни ер билан таъминлашни бошлаб юборди. Ваҳоланки барча ер ва сувлар давлатники ҳисобланиб фақат марказнинг руҳсати ила унга муносабатни узгартириш мумкин эди.

«Аввало, — деб ёзади Ислом Каримов фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш борасида аниқ ишлар қилиш лозим. Биз 1989 йилни июлидан бери таъминлаб келаётган барқарорлик эса унинг кафолатидир. Ушанда, 1989 йилда даҳшатли давр эди. Уша пайтда биз қилган биринчи иш шу булдики, одамларга ер бера бошладик. Мен жаноб Горбачевнинг давлат кенгаши мажлисидаги сўзларни эслайман... Унга тан бериш керак, гапиришни билади, аммо бошлаган нутқини нима билан тугатишни ҳамиша ҳам тушуниб бўлмайди. Мана бунга қаранглар, деган эди у мени курсатиб, ҳозир уни боши шуҳратга чулганиб турибди, у ер бера бошлади, энди уни илоҳийлаштиришади... Биз қатъий туриб тартиб урнатдик — ерга муҳтож бўлган ва, албатта, деҳқончилик қулидан келадиган, ердан мул ҳосил ола биладиган ҳар бир кишига чорак гектар ер бердик. Колхоз-совхоз шароитида бу жараён энгил кучмади».¹

Кўриниб турибдики, Ислом Каримов марказнинг норозилигига қарамай мустақил иқтисодий сиёсатга қаратилган дастлабки қадамни ташлаган. Ҳеч кимга сир эмаски, пахта узбек халқининг кундалик ҳаёти ва тақдирини ҳал этувчи муҳим омиллардан биридир. Тинимсиз ва машаққатли меҳнат эвазига етиштирилган пахта жуда арзон нарҳда мажбуран давлатга топширилган. Меҳнатига яраша ҳақ ололмаган деҳқонлар ҳамиша етишмовчилик ва муҳтожликда ҳаёт кечирган. Ислом Каримов бунга яхши англаган ҳолда пахта нархини ошириш масаласини очиқдан-очиқ талаб қилди. Хусусан, у республика компартияси Марказий қўмитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида шундай деган: «Биз 1990 йил плани лойиҳаси билан Иттифоқ органларига икки марта учрашдик.

---

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд, Тошкент, 1996, 232—233-бетлар.

КПСС Марказий Комитети, мамлакат министрлар Совети ва Госплани раҳбарияти билан учрашдик. Бутун масъулиятни зиммамга олиб, шуни айта оламанки, пахта нархи масаласи яқин ойлар ичида куриб чиқилади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисобкитобларга кўра, камида бир ярим миллиард сум тааб қилинади...

Ҳозир, очигини айтиш керак... Москвада ўртага қуйган масалаларни ҳал қилиш қийин бўляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан ўртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз ҳар қандай ҳолда ҳам айбни бировларга тункамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак».

Сиртдан қараганда пахтани нархини ошириш шунчаки бир оддий иқтисодий масала бўлиб куриниши мумкин. Аммо, унинг заминиде жуда муҳим сиёсий масала ётибди. Чунончи пахтани арзон нарҳда давлатга топширилиши нафақат кундалик турмушга, балки республиканинг ижтимоий ва маданий жиҳатдан ривожланишига салбий таъсир курсатмоқда эди. Нархни оширишга эришиш совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатига зарба берилишига олиб келарди. Шубҳасиз, очкузлик ва тўймасликда ном чиқарган совет давлатининг пахта нархини оширишга розилик билдириши жуда қийин эди. Шунга қарамай Ислон Каримовнинг ҳукуматнинг сиёсатига қарши бош кутариши ватанпарварликнинг ёрқин намуналаридан биридир.

1989 йил 29 октябрда ўзбек тилини Давлат тили сифатида қонунлаштирилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу тарихий ҳужжатнинг аҳамияти шу даражада каттаки, таърифлашга қалам ожизлик қилади. Шуни унутмаслик керакки, она тилининг Давлат тили бўлиши халқнинг миллийлиги ва тақдирини кафолатлайди ҳамда у мустақилликнинг энг муҳим белгиларидандир.

Мустақиллик учун кураш ҳаракати ҳаётнинг барча соҳаларида кузга ташланди. Зеро, Ислон Каримов биринчилардан бўлиб ҳар бир республикага суверенитет ва иқтисодий мустақиллик бошқарувини берилиши лозимлигини ошқора ўртага ташлади. Бу муҳим сиёсий масала 1989 йил 29 ноябрда партиянинг XVIII

пленумида қўрилди ва тасдиқланди. Бунда федератив асосда Ўзбекистоннинг суверенитетини таъминлаш ер ва умуман барча табиий бойликларни, маданий ва тарихий меросни умумхалқ мулкига айлантириш кўрсатилди. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва иқтисодий соҳада мустақил равишда иш юритиш, миллий ва тарихий анъаналарни тиклаш қайд этилди. Шунингдек республиканинг марказ билан тенг ҳуқуқлик ва икки томонлама манфаатдорлик асосида алоқани олиб бориши уқдириб утилди. Бошқарувни демократлаштириш масаласи ҳам ўз ифодасини топди. 1990 йил 24 мартда республика Олий Кенгашининг президентлик лавозимини таъсис этиш ҳақидаги қонуни муҳим тарихий воқеа ҳисобланди. Қонунда шундай дейилган: «Демократия жараёнларининг янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституциявий тизимни мустаҳкамлаш ҳам мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсинмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили ётади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобеъ бўлинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди».

Демак президентлик лавозими олий раҳбарликнинг қуринишларидан бири бўлиши билан бирга чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий маънони англайди. У мустақилликка даъват этувчи энг муҳим омилардан бири ҳисобланиб, озодликнинг даракчиси ва рамзи сифатида намоён бўлди. Президентлик лавозимини совет давлати ҳали пишқириб турган бир вақтда бутун Ўрта Осиёда биринчи, Иттифоқ бўйича эса иккинчи бўлиб таъсис этилиши зулматда чақнаган нурга ухшаб кетди. Шунинг учун ҳам у кишиларни ҳаяжонлантириб юборди, унинг акс-садоси барча республикалар бўйлаб таралди. Пировардида Ўзбекистоннинг таъсирида уларда ҳам президентлик лавозими жорий этилди. Маълумки, ер, сув, табиатдаги барча бойликнинг танҳо эгаси совет давлати ҳисобланиб, хусусий мулксиз жамият шакллантирилди. Бундай фожеани бартараф қилиш мақсадида 1990 йил 20 июнда ерлар республика ва халқ мулкига айлантирилганлиги ҳақида қонун қабул қилинди. Бу республика иқтисо-

дий мустақиллигини таъминлайдиган дастлабки муҳим чора бўлди.

Айниқса, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистонда «Мустақиллик декларацияси» эълон қилиниши катта аҳамият касб этди. У қизил империяни қаттиқ ларзага ва ташвишга солди. Чунки демократияда Ўзбекистон Иттифоқ таркибида суверен ва тенг ҳуқуқли мамлакат деб эълон қилиниб, ўз давлат белгилари (герб, байроқ ва мадҳия)ни таъсис этиш ва янги конституцияни ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Республикада мустақил иқтисодий сиёсатни таъминлашга қаратилган чораларни куриш давом этди. Чунончи, 1990 йил 30 октябрда Ўзбекистон мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитни таъминлашга қаратилган қонун қабул қилинди. Республика Олий Кенгаши 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар» тўғрисидаги қонуни маънавий ҳаётда туб ўзгаришларни ясади. Маълумки юз йиллар давомида кишиларнинг эътиқоди, ҳурматини қозониб келган ислом дини тақиқланиб «динсиз жамият» бунёд этилди. Бу маънавий қашшоқликни юзга келтириб тараққиётга салбий таъсир этди. Шу боис ўша қонуннинг қабул қилиниши халқ томонидан зўр хурсандчилик ва мамнуният билан қабул қилинди. «Ушбу қонун, — дейилади унда, — фуқароларнинг динга ўз муносабатини ихтиёрий равишда белгилаш ва ифодалаш, ҳеч қандай тўсқинликсиз, динга эътиқод қилиш ва диний расм-русумларни бажариш ҳуқуқларини таъминлайди». Шу тариқа совет даврида оёқости қилинган ва қувгинга солинган диннинг барча хилларига жон киргизилди. 1991 йил 22 июнда саноат корхоналарини, ташкилотларни ва муассасаларни Ўзбекистон ихтиёрига ўтказиш хусусида қонун чиқарилди. Асримизнинг 80-йилларида қизил империя ич-ичидан чириб, инқирозни бошидан кечирмоқда эди. Унинг белгилари 60-йиллардаёқ бошланиб қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик кўп чуқурлашиб борди. «80-йилларда, — деб ёзади Ислом Каримов, — иқтисодий инқирознинг кучайиб бориш сабабларини очиш, уни бартараф этиш йўлларини топиш борасидаги уринишлар ҳам муваффақиятсизликка учради.

Ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши сабаблари ривожланишнинг экстенсив омиллари тугаганлигидадир, деб юзаки тушунилганлиги устувор тармоқларни алоҳида ажратмасдан, халқ ҳужалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида ривожлантириш тўғрисида нотўғри қарор қабул қилинишига сабаб бўлди. Бу ҳол, пировард натижада, чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди, қайта қуриш сиёсати даврида иқтисодиётда жуда кучли бузилишлар рўй берди.¹ Шу тариқа «социализм» тузуми ўзининг гайритабиийлиги ва самарасизлигини намойиш этиб, мамлакатни ҳалокат еқасига келтирди. Одатдагидек компартия қатағонлар ўтказиш йўли билан четдан «айбдорлар»ни топиб ва халқни чалғитиб инқирозни хас-пўшлаш ва ниқоблашга ўтди. Маълумки 30-йиллардаги очарчилик ва умуман инқирознинг сабаблари «халқ душман»лари ва «империалистларнинг айғоқчилари»га тўнкалиб, оммавий қатағонлар ваҳшийларча ўтказилган. Қайта қуриш йилларида ҳам худди мана шундай сиёсат қайтарилди, чунончи Ўзбекистонда «пахта иши» ёки «ўзбек иши» номида қатағон ўтказилди. Бу ерда шуни ҳисобга олиш керакки, «ўзбек иши» аслида ниқобланган сиёсий кураш бўлиб, мақсад мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини янада авжига миндириш, халқни оғир аҳволдан чалғитишдан иборат эди. Бу сиёсий найрангнинг иқтисодий томони ҳам бор эди. Марказга Ўзбекистондан дарё каби оқиб бораётган турли-туман бойликларни янада қўпайтириш ва уларни заррачасини ҳам туб аҳолига юқтирмаслик кузланган. Бундан ташқари, «ўзбек иши» воситасида мамлакатда Ўзбекистонни ишончли йўқотган хавфли зона сифатида гавдалантириб Россиядан кадрларни — ўз одамларини келтиришни ва республика ҳокимият тармоқларини тамомила эгаллашни мақсад қилиб қўйилди. Айти пайтда бир чемодан билан келадиган ўша «устоз»ларнинг катта бойлик тўплашлари учун шароит яратиш назарда тутилди.

---

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. Тошкент, 1996, 280-бет.

17-расм. Мустақил узбек давлатининг асосчиси И. А. Каримов.

Бу республика бойликларини навбатдаги узлаштиришнинг бир тури эди. Умр буйи даҳшатли фожеаларни уюштиришга, қиргин-баротларга ва тус-туполонларга туймаган марказ «узбек иши» буйича 4,5 минг кишини қамоққа ташлади, хурлади ва мол-мулкни талади. Бундан ташқари минглаб кишилар «гувоҳ» сифатида қаттиқ қийноқлар остига олиниб, қип-қизил туҳматдан иборат айбномаларни тўқиди. Ҳатто «узбек иши»дан кейин зиёлиларнинг ва раҳбарларнинг илгор вакиллари ҳам оммавий равишда қатагон қилинар эмиш деган овозлар эшитилиб турди.

Бутун миллат бошига даҳшатли офат келиб турган пайтда, унга қарши қалқон буладиган бирорта раҳбар чиқмади. Аксинча, улар сотқинлик қилиб оловга кетсин қуйиб турдилар.

Ислон Каримов давлат тепасига келиши арафасида аҳволни қуйидагича таърифлаган эди: «Бор гапни айтадиган булсам, куз унгимда даҳшатли, қурқинчли манзаралар пайдо бўлди». Ислон Каримов бу гоятда огир аҳволдан чучимай ва тисланмай, мазлум халқ манфаати учун курашди. У «узбек иши»нинг сохталигини фош этиб, миллатни офат ва навбатдаги оммавий қатагондан қутқарди. У бу хусусдаги марказнинг курсатмасини бажаришдан очикдан-очик бош тортиб, мустақил сиёсат юргизди.

Умумий хулоса шуки, 1989 йилнинг иккинчи ярмидан то 1991 йил 31 августгача булган даврда шахсан Президент Ислон Каримовнинг ташаббуси ва иштирокида мустақилликни тамомила тиклашнинг замини ҳозирланди. Шу боис унинг раҳбарлик маҳоратини ёритиш айна муддаодир.

Гарчанд қизил империя чуқур инқирозни бошидан кечираётган булса-да, лекин куч ва имкон нисбатига келганда, унинг мавқеи баланд булиб, қудратли қўшинга ва махфий кучга эга эди. Шу боис империянинг сиртмогидан осонлик билан қутулишнинг иложи йўқ эди. Шунга қарамай Россияни узида ҳам, республикаларда ҳам ички зиддият ва курашлар қизгин тус олиб, ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазият юзага келди.

Хуш, тақдирни узил-кесил ҳал қилувчи бундай шароитда Узбекистонда қандай сиёсат юргизилди. Унда Президент Ислон Каримовнинг тутган урни қандай

булди? Авваламбор юртбошимиз уз халқининг хоҳиши-иродасини ифода этиб атрофига уз ватанига ва озодликка содиқ кишиларни жипслаштириб, амалда «умумий фронт»ни шакллантирди. Айни пайтда мустақилликни қурбонсиз ва талофатсиз тиклашга қаратилган чораларни кўрди. Бордию бебошлик, тартибсизлик ва дангалчиликка йўл қўйилса, у вақтда бундай ҳолат империя тарафдорларига қўл келган буларди.

Шунингдек, шароит шунчалик мураккаб эдики, марказ билан вақтинчалик «умумий тил» топишни тақозо этарди. Акс ҳолда унинг ғазоби ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Масалан, марказнинг курсатмасига мувофиқ айрим республикаларда қонли тўқнашувлар бўлган. Шу боис республикада юритилган тўғри сиёсат халқнинг бундай фожеалардан ҳоли булишини таъминлади. Айниқса республикада фаолият кўрсатаётган «чала демократ»ларнинг тўступолонлари ва намоёнлигини бартараф қилиб туриш барқарорликни сақлашда муҳим ўрин эгаллади. Шунинг илоҳиди олиш керакки, совет даврида Ўзбекистон раҳбарларининг барчаси марказнинг ута итоаткор хизматкорлари ҳисобланиб партиянинг чизигидан чиқишни ҳаёлларига ҳам келтирмаган. Ислоҳ Каримов эса ўзини тамомила бошқача тутиб мардонавор мустақил сиёсатни изчиллик билан олиб борди. У ўзининг мустақил фикри ва иши билан ажралиб турди. Унинг бундай том маънодаги сиёсий арбобларда бўладиган фазилатлари, моҳир ташкилотчилиги ва уддабуронлиги республика ҳаётининг барча соҳаларида олиб борган ишларида намоён булди. Пировардида мустақилликни тиклаш заминини пухта тайёрлаганлиги курашни зафар билан тугаллашни тўла таъминлади. Зеро, Президент Ислоҳ Каримов 1991 йил 31 августда Республика Олий Кенгашида тантанали равишда ватан мустақиллигини эълон қилди. Шу асосда Олий Кенгаш қарор қилади:

1. Республиканинг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти тасдиқлансин ва республика бундан буён Ўзбекистон Республикаси деб аталсин.

2. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгилансин ва 1991 йилдан бошлаб бу кун байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинсин.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг раёсати республика Конституциясига узгартиришлар ва қушимчалар киритиш тўғрисидаги таклифларни тайёрласин ҳамда уларни Олий Кенгашнинг муҳока-масига киритсин.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши раёсати ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамаси республиканинг мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратилган қонунлар лойиҳалари устидаги ишларни тезлаштирсин.

5. Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши Иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идора-ларига мурожаат қилиб, уларнинг республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этади.

Бир вақтда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти қабул қилинди. Унда миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, ҳар бир кишининг ҳаётини, шаъни ва қадр-қимматини таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат барпо этилиши қайд этилди. Ўзбекистон Республикасининг тула давлат ҳоки-миятига эга эканлиги, миллий давлат ва маъмурий-худудий тузилиши ва раҳбарликни мустақил равишда олиб борилиши кўрсатилди. Ички ишлар вазирлиги, давлат хавфсизлиги қўмитасининг идоралари, ички қўшинлар республика ихтиёрига ўтганлиги маълум қилинди. Халқаро алоқаларда Ўзбекистоннинг мус-тақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатна-шиши, конституция ва қонунларни устуворлиги изҳор этилди. Умуман айтганда Ўзбекистонда ички ва ташқи сиёсатнинг барча соҳаларида мустақиллик тик-ланганлиги ошқора эълон қилинди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА БУЮК ТАРИХИЙ ЎЗГАРИШЛАР

Биринчидан. Мустақилликни тиклаш учун кураш 1989—1991 йилларда намоён бўлиб сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда босқичма-босқич муҳим чора-лар амалга оширилиб борилди.

Мустақиллик шарофати ила миллий давлат, миллий бошқарув тизими ва миллий қўшин тузилди. Буларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, тарихимизда биринчи маротаба жаҳон андозалари асосида ташкил этилди. Бошқарув тизимининг юқори босқичига кўтарилди. Давлатни Конституцияга риоя қилган ҳолда бошқариш, қонун устуворлиги ва жамиятни демократлаштиришга қаратилган чоралар ҳам мустақилликнинг хусусиятларини англатади. Бу борада парламентни, байроқни, герб ва мадҳияни жорий этиши алоҳида аҳамият касб этади. Тарихимизда ҳеч қачон ҳозиргидек ташқи алоқалар ривожланган эмас. Эндиликда Ўзбекистонда ўнлаб хорижий мамлакатларнинг элчихоналари фаолият курсатмоқда. Ўз навбатида Ўзбекистон элчихоналари кўп чет эл мамлакатларда очилди. Утмиш замонларда ўзбек дипломатияси ҳозиргидек юқори босқичга кўтарилмаган эди.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо қилиниши бутун тарихимиз давомида биринчи ҳодисадир.

Иккинчидан. Ўзбекистонда 70 йилдан ортиқ узлишдан сўнг хусусий мулкчиликка, эркин бозор ва ишбилармонликка асосланган тамомила янги жамият тизими бунёд этилди. У ўз ҳудудидаги ерлар, сувлар, турли-туман бойликлар ва умуман табиатдаги барча мавжудотнинг чинакам эгаси бўлиб қолди. Бу иқтисодиётдаги туб ўзгаришлардан бири ҳисобланди. Эндиликда ер ва бойликлар республика ва халқнинг мулки бўлди. Иқтисодиётдаги энг муҳим яна бир туб ўзгаришлардан бири иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли қилинишида ўз аксини топди. Кейинги туб ўзгариш мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириб саноатни, савдони, маиший хизмат корхоналарини ва уй-жойларни хусусийлаштиришдан ва давлат тасарруфидан чиқаришдан иборат бўлди.

Иқтисодиётдаги ўзгаришлар «пахта васвасаси» йўқ қилинишида ҳам намоён бўлди. Маълумки совет даврида авжига миндирилган «пахта яккаҳокимлиги» мустамлакачилик сиёсати, зулм, турли-туман офат ва азоб-уқубатларнинг уяси ҳисобланган. Ҳозирда иқтисодиётни соғломлаштиришда пахтачиликнинг қисқар-

тирилаётганлиги, галлачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликнинг ўсаётганлиги муҳим ўрин эгалламоқда. Саноат соҳасида ҳам салмоқли ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Чунончи, уларда жаҳон андозасига мос тушадиган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришилмоқда.

Хорижий мамлакатларнинг вакиллари билан қўшма корхоналарни ташкил қилиниши ҳам янгиликдир. Республикада қўшма корхоналарнинг сони 4 мингга яқинлашиб бормоқда. Автомобилсозлик, олтин, нефть ва бошқа саноат тармоқлари қурилиши республика саноатини катта янгиликлар билан бойитди ва такомиллаштирди. Галла, нефть мустақиллигини тиклаш бўйича олиб борилаётган ишлар ўз самарасини бермоқда. Қишлоқларни саноатлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳам иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим янгиликларидан биридир. Улар деҳқонларни иш билан таъминлашга ва турмуш даражасини кўтаришга ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирда хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар республиканинг қўлида. Иқтисодий ва дипломатик алоқалар эркинлаштирилиши ва ҳуқуқий негизлар яратилиши орқасида Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги мавқеи усмоқда.

Мустақиллик йилларида шакллантирилган янги иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналиши Ўзбекистонни ҳам ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишидан тамомила ҳоли этишдан иборатдир.

Учинчидан, маънавий ҳаётда ҳам туб ўзгаришлар кўзга ташланди. Мен бу масала бўйича сўз юритилганида биринчи галда коммунистик гоялардан дарҳол воз кечилганини назарда тутмоқдаман. Ҳақиқатан ҳам бу гоянинг улоқтириб ташланиши маънавий ҳаётдаги муҳим инқилобий ўзгаришдир. Тарихан шаклланган, лекин илгари оёқости қилинган миллий анъаналарга, удумларга, қадриятларга ва маданий меросларга жон киргизилди.

Ўзбеклар ўтмиш тарихи, буюк олиму-фозиллари, давлат арбобларию дин пешволари билан гурурланиш ва фахрланиш имконига эга бўлдилар. Миллий одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, ватанга содиқлик сингари фазилатлар ўз куч-қудратини кўрсатмоқда.

Республикада виждон ва дин эркинлигининг тикланиши, қўлаб масжид ва мадрасаларнинг қурилиши ҳамда «зиёратгоҳ» жойларнинг таъмирланиши ҳам маънавий ҳаётда муҳим янгиликларни юзага келтирди. Совет давридаги динсиз жамият ўрнига динли жамият ташкил топиши маънавий ҳаётнинг туб ўзгаришларидан бири бўлди. Ижтимоий фанлар соҳасида, жумладан, тарих, адабиёт ва санъатда миллий ҳис-туйғуларнинг, озодлик ва ватанга содиқликни мадҳ этувчи, тарихий шахсларни фаолиятини курсатувчи асарлар чоп этилмоқда. Совет даврида бундай қилиш тақиқланган бўлиб, озодлик жарчилари «миллатчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланган ва жазоланган.

Матбуот, радио ва телевидение миллий руҳ ва умуммиллий манфаатлар асосида ривож топмоқда.

Умуман олганда, 1991 йил 31 августдаги тарихий воқеа қуйидаги ўзига хос ва мос хусусиятларга эгадир.

Биринчидан, юқорида шарҳланган совет даври ва мустақиллик йилларидаги икки хилдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир-бирларига солиштирилса, ер билан осмончалик кескин фарқи мавжуд. Уларнинг биринчиси қонларга ва азобу уқубатларга беланган бўлиб хусусий мулксиз ва динсиз жамият ҳамда мустамлакачилик ва миллий зулмни ташкил этган, иккинчиси эса қуллик ва манқуртлик занжирларини парчалаб, мустақиллик ва озодликни тиклаб, хусусий мулкчилик эркин бозор ва ишбилармонликни, динни ва миллий маънавиятни ривожлантираётган ҳаётни ташкил этмоқда. Шунингдек совет қулдорлик давлатининг ўрнига тамомила янги сиёсий миллий бошқарув тизими, яъни мустақил ўзбек давлати бунёд қилинди. Шуро тузуми бамисоли борлиқни ёндириб кулга айлантирган бўлса, миллий тузум ва давлат сув каби ҳаёт чашмаси бўлмоқда.

Шундай қилиб, мустақиллик урнатилган кундан Ўзбекистонда туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Шу боис мен ўша кунни исми жисмига монанд равишда «31 август инқилоби» деб баҳоладим. Чунки инқилоб (революция)нинг асл маъноси туб ўзгариш демакдир. Унинг бу хусусиятини кундалик ҳаётимизда яққол куриб турибмиз.

Шуролар даврида инқилобий ҳаракат ва узгариш маъносида кўпроқ қуролли тунтариш, сўнгра хусусий мулкчиликни йўқ қилиш асосида жамиятни остин-устин қилиш ва тоталитар сиёсатни юргизиш тушунилган. Бундай синфий зиддиятлар ва шавқатсиз курашларга асосланган инқилобнинг гайритабiiй, яъни ваҳший хилидир, ҳолос. Пировардида империя қулашининг сабаби ҳам худди шунда бўлганлигини унутмаслик керак. Аслида инқилобий узгаришларнинг энг тугри ва самарали йули ислохотларни эволюцион тарзда изчиллик билан амалга оширишдан иборат бўлиб чиқди. Бунинг қанчалик тўғрилигини илғор жаҳон давлатлари, шу кунларда эса Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин.

Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали намоийишлар ва тўс-тўполонлар билан эмас, балки мазлум халқнинг мақсадлари маҳсули сифатида Ислом Каримовнинг ташаббуси ва амалий чоралари туфайли юқоридан пастга йўналтирилди. Борди-ю озодлик кураши ҳукм сураётган мустабид давлат билан тўқнашиб, ҳокимиятни эгалласа, у вақтда кураш пастдан бошланиб, юқорига йўналтирилган буларди... Агар ҳокимият вакилларининг ташаббуси билан иш юритилса, у вақтда кураш юқоридан пастга йўналтирилади. Худди мана шундай тарзда Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Бунда халқнинг ҳам, Ислом Каримовнинг ҳам қалбидаги озодлик гоёлари бир-бирлари билан қоришиб ва чатишиб кетиб, умуммиллат манфаатларини ифода этувчи қудратли тўлқин ва кучга айланди. Демак, 31 август инқилобининг хусусиятларидан бири уни юқоридан пастга йўналтирилишида уз ифодасини топди. Унинг яна бир хусусияти «бир томчи қонсиз» амалга оширилишида намоён бўлди. Инқилобнинг бундай қурбонсиз ва талофатларсиз содир бўлишида Президент Ислом Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллади. Агар у мустақилликни хоҳламаганда, унга қарши ҳарбий кучни ишлатиб, қонли тўқнашувларни уюштириш имконига эга эди. Аксинча, бунга йўл қўймаслик чораларини куриш билан бирга, шахсан Ислом Каримов мустақиллик учун курашнинг бошида турди. Маълумки, Тошкент шаҳри Урта Осиёнинг сиёсий жиҳатдан энг қайноқ учоғи ҳисобла-

ниб келган. Бу ерда қизил империянинг тарафдорларининг кучлари старли даражада булиб, уйламай босилган ҳар бир қадам тўқнашувларга сабаб булиши мумкин эди. Аммо Президент Ислон Каримов шу даражада усталик билан ҳаракат қилдики, мустақиллик бамисоли «хамирдан қил суғургандек» тикланди. Бунга эришиш катта қийинчиликлар ва тўсиқларни енгишни, курашни талаб қилган, албатта.

Учинчидан, 31 август инқилобининг муҳим хусусиятларига унинг бутун иттифоқдош республикалар орасида биринчилардан булиб содир булганлигини киритиш мумкин. Бу мисли қурилмаган жасорат, мардлик, эрксеварлик ва мустақиллик намуналари республикаларни ҳайратлантиргани ва руҳлантиргани ҳамон ёдимиздадир. 31 август инқилоби кўп республикаларни бош кутаришга ва мустақилликни тиклашга даъват этган муҳим воқеа ҳисобланди.

Шунингдек, 31 август инқилобининг маҳсули булмиш тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моҳияти ва йўналиши буйича ҳам бошқа республикаларга ибрат булди. Хусусан, Ўзбекистонда биринчи булиб янги конституцияни, байроқни, гербни, мадҳияни ва миллий пулни жорий этилишининг таъсирини она тилига давлат мақомини беришда, миллий қўшин ташкил этишда, сиёсий иқтисодий ва маънавий ислоҳотларни амалга оширишда олдинги сафда борилди.

Булар билан мен Ўзбекистонни улугламоқчи еки кўкларга кўтармоқчи эмасман. Аммо, тарихий ҳаракатни англаймоқчиман, холос.

Тўртинчидан, 31 август воқеаси фавқулоддаги бир ҳодиса булмай, узбек халқининг утмишдаги чор ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борган курашларнинг якунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят, ота-боболаримизнинг озодлик курашларда дарё каби оққан қонлари ва мислсиз талофатлари беҳудага кетмай, ўз самарасини берди. Вақти-соати келиб халқнинг юраги ва қалбидаги озодлик гоёлари вулқон каби отилиб чиқиб, асрий орзулар ушалди. Шу равишда 31 август инқилобининг хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, унинг тарихан шаклланган замини яъни илдишлари мавжудлигини инобатга олиш лозим. Маълумки,

Ўзбекистонда хусусий мулкчиликка асосланган жамият илк бор салкам уч минг йил бурун ибтидоий жамиятдан сунг пайдо бўлган эди. Уша қадим замондан то совет давригача кечган вақтда ичида хусусий мулкчилик, эркин бозор ва ишбилармонлик ривожланиб бораверди. 1991 йил 31 августда мустақиллик тиклангач эса ўзбек халқи тарихида 70 йиллик узилишдан сунг иккинчи бор бозор муносабатлари ва хусусий мулкчиликка асосланган жамият барпо этиш жараёни бошланди. Бу туб инқилобий узғариш ҳам 31 август воқеасининг хусусиятини ифода этади.

31 августда шундай буюк воқеа содир бўлдики, унинг аҳамияти беқиёс каттадир. Бу улуг кунда ва айна пайтда жуда хавф-хатарли кезларда юртбошимиз жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб ўз ватани ва халқига чексиз хизмат қилди.

Президент Ислом Каримов мустақил ўзбек давлатининг асосчиси ва буюк давлат арбоби сифатида тарих саҳифаларига битилди.

Хуш, бизга мустақиллик нималарни берди? Биз ким эдик ва ким бўлдик? Совет даврида миллий давлат, миллий ғоя, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар, хусусий мулкчилик, моддий ва маънавий бойлик ҳамда миллий турмуш тарзидан маҳрум этилган қуллар бўлганмиз. Бизлар давлатнинг жонли мулки ҳисобланиб, унга сизиниш, сажда қилиш ва баралла олқиш-лашга мажбур бўлганмиз. Қадри-қимматимиз ҳурланган, ҳақ-ҳуқуқсиз ва динсиз жамиятда яшаган эдик. Мисли кўрилмаган қонли қатағонларни, қамоқ ва сургунларни, назорат ва таъқибларни бошдан кечирган одамлар эдик. Ташқи дунёдан маҳрум этилиб, «темир панжара» ичида яшаган кишилар бўлганмиз.

Энди ким бўлдик?

Мустақиллик шарофати ила қулдорлик тузумининг илдизига болта урилиб, миллий давлат, миллий қўшин, миллий ғоя, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг чинакам эгаси бўлдик. «Оғзимиздаги қулф» ва «оёғимиздаги кишанлар» улоқтирилиб, озодлик ва эркинлик юзини кўрдик. Ҳозирда биз бошини эгиб ва қаддини букиб хавотирлик ва ваҳимада яшаётган одамлар эмасмиз. Аксинча, миллий ҳис-туйғулари, сиёсий онги ва сиёсий фаолияти жуш ураётган инсон-

лармиз. Тарихан қисқа вақт ичида хусусий мулкчилик ва эркин бозорга асосланган тамомила янги тузумни бунёд этган одамлармиз. Миллий турмуш тарзи ва ислом динини тиклаган ва ривожлантирган, тараққиёт ва фаровон ҳаёт учун курашаётган кимсалармиз. Ҳозирда бизлар буюк ўтмиш тарихимизни қадрлаб ва жаҳон узра таратиб, оламшумул аҳамиятга молик кўп асрли маданиятимизга жон бағишлаган кишилармиз. Ота-боболар ва аجدодларимизнинг номларини абадийлаштираётган зотлармиз. Асрлар мобайнида кўрмаган ва билмаган демократияни турмушга татбиқ этиб, ҳуқуқий давлатни бунёд этган халқмиз. Ўзбек исми-миз жисмимизга мослашиб, унинг ўзига ўзи бек маъноси озодликнинг рамзи сифатида жаранглаб турибди. Ниҳоят бизлар жаҳон даврасида муносиб урини эгаллаб, ватанимиз байроғи ер кўррасида хилпилаб турибди. Герб ва мадҳиямиз ҳам дунё аҳлига танилди. Ўзбек дипломатияси шакллантирилиб кўп хорижий мамлакатлар билан алоқалар ривожланиб кетди. Шундай қилиб ўзбеклар мустақиллик ва озодликнинг гаштини суриб, бахтли-саодатли ҳаётга эришди.

И Л О В А

Фаргона водийсида 1916 йил кўзғолони қатнашчиларининг хотиралари.¹ (1956 йилда Ҳамид Зиёев томонидан ёзиб олинган)

ТОЖИБОЙ МАДАЛИЕВ

Туғилган йили — 1892
Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, Чуқуркўча маҳалласи
Миллати — ўзбек
Отасининг машғулоти — Камбағал деҳқон
Ўзининг машғулоти — Деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, Янги ариқ кўча, 40-уй, 15-хона
Ҳозирги вақтдаги машғулоти — Ногирон

Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда мингбошилар, эликбошилар, судхўрлар, руҳонийлар ва бойлар камбағалларга қаттиқ зулм утказган. Бойларнинг ерларида ишловчи чорикорларни аҳволи айниқса ёмон эди. Чунончи, бир чорикорнинг йиллик иш ҳақи пул билан ҳисоблаганда 5 тилладан ошмас эди. Бунинг натижасида чоракор оғир ҳаёт кечириб, ер эгаси булмиш бойдан ёки судхўрлардан қарз олишга мажбур бўлган. Бундай чоракорлар уз қарзларини бера олмасдан, умрбод қарздорлик кишанида қул каби ишлаганлар. Узининг кафтдаккина томорқасига эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам ҳаддан ташқари мушкул бўлган.

¹ Мазкур хотиралар Шурулар даврида ёзилганлиги учун кўзғолон қатнашчиларининг Россиядан ажралиб мустақилликни тиклаш учун курашганликлари ҳақидаги сўзлари тушириб қолдирилган эди. Чунки уша даврдаги шароит йул бермаган. Буни урнига кўпроқ маҳаллий амалдорлар ва бойларга қарши бўлган ҳаракатларни ёритиш одат тусига айланди. Аммо, бу ҳолат кўзғолоннинг асосий мақсади — Ватан мустақиллигини тиклашга қаратилганлигини йуққа чиқара олмайди.

Мен ва отам кичкинагина еримизда эрта-кеч ишлаб, олган ҳосилимизнинг кўп қисмини турли солиқларни тўлаш ва қарзларимиз учун сарфлардик. Айниқса, қишнинг охирида ва баҳорда менга ухшаш камбағал деҳқонларнинг аҳволи шу даражада ёмонлашар эдики, ҳатто ейишга нон тополмай қолар эдик. Ана шундай вақтларда камбағал деҳқонлар ҳар қандай оғир шартларга рози бўлиб, бойлардан қарз олишга мажбур бўлардилар. Масалан, мен очдан улиб қолмаслик учун Аҳмаджон бойваччадан 200 сўм пулни қарзга олиб, бир йилда қайтариб бериш шарти билан 300 сўмлик векселга бармоқ босдим. Аммо бу пулни бир йил давомида қайтариб беролмай, икки йил дегандгина бошқа кишилардан қарз олиб, бойдан қутулдим. Лекин бундай кейин ҳам қарздорликдан қутула олмадим.

Бизлар таноб пули, тугун пули, қоровул пули, сув пули, назир пули ва бошқа шунга ухшаш турли хилдаги солиқларни тўлашга мажбур эдик. Бойлар ва бошқа текинхўрлар камбағал деҳқонларни хўрлар ва «хашакпурушлар» деб камситар эдилар. Шунинг учун ҳам камбағаллар билан бойлар уртасида бир-бирини кўролмаслик ва ўзаро зиддият кучли эди. Камбағалларнинг бойларга бўлган нафрат ва ғазаби мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар муносабати билан очиқ курашга айланди. Шаҳарнинг деярли ҳамма аҳолиси — ҳунармандлар, косиблар, камбағал деҳқонлар ва кучаларда ишсиз сарсон бўлиб юрганлар 1916 йилнинг рўза ойида Урдатагига эрта тонгда тўпландилар. Мен ҳам ўз маҳалламдаги камбағал ҳамроҳларим билан бир тўда бўлиб, Урдатагига келдик. Бу ерда тахминан 15 мингдан ортиқ киши тўпланган эди. Соат 9—10 ларда шаҳарнинг чор ва маҳаллий амалдорлари ҳам Урдатагига етиб келдилар. Уларнинг орасида мингбошилар, полиция ходимлари ва бир неча беклар бор эди. Уларнинг келиши золимларга қарши курашга тўпланган камбағалларнинг нафратини авж олди. Мен ва менга ухшаш, жабр-зулмдан азоб чеккан кишилар, «Мардикорликка бормаимиз!», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб норозилик билдира бошладик. Бундай овозлар майдоннинг ҳамма ёғидан эшитилиб, шовқин-сурон бўлиб кетди. Шу вақт қандайдир

«Ур!»— деган даъват эшитилди. Мен ва бошқа куп сонли «эски чопонлилар», «хашакпурушлар» амалдорларга хужум бошладик. Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар оломон орасида қолиб кетди. Шу хилда бир ўзбек миршаби ва полиция старшийси ҳам улдирилди. Шундан кейин мен ўз ҳамроҳларим билан Урдатагига жойлашган кино биносига бир полицияни қувлаб бордик. Бу ерда мен деворда осилиб турган подшоҳ Николайнинг суратини олиб йиртиб ташладим ва оёқ остига олиб тепкиладик. Шундан сунг Урдатагига тупланган қўзғолончилар ўз маҳаллаларида курашни давом эттириш учун тарқалдилар. Мен ҳам ўз уртоқларим билан маҳалламизга қайтдик.

Шу куни оқшомда Фарғонадан казак солдатлари етиб келиб, қўзғолончиларни калтак остига олиб, уларнинг купларини қамадилар. Ҳибсга олинганлар орасида мен ҳам бор эдим. Қўзғолончиларнинг уйлари тинтув қилинди ва оилалари оёқ ости қилинди. Бизларни Марғилон шаҳридаги Янгибоғ маҳкамасига қамаб, казак солдатлари ҳушимизни йўқотгунча йўгон таёқлар билан калтакладилар. Казак солдатлари мени милтиқнинг қўндоғи билан урган эди. Бизларни Янгибоғ маҳкамасидан Фарғона турмасига олиб кетдилар. Қамокдагилар бир-бирларига ўз қилган ишлари ҳақида сузлаб беришди. Чунончи, косиб Малла Қосимов бир тўда камбағаллар билан Урдатагидан қайтиб, ўз маҳалласида Хусанхўжа эшоннинг уйига бориб, уни улдирганликлари ва мол-мулкларини талаганликларини сузлаб берди. Шунингдек, косиб Аҳмадали эса, Мавлонбек мингбошини биринчи булиб йиқитганлиги ҳақида ҳикоя қилди.

Биз Фарғона турмасида жуда оғир шароитда яшадик. Тахминан 2—3 ойлардан сунг бизларни суд қилиб, 13 кишини осишга ҳукм қилишди. Ҳукм қилинганлар орасида Мукаррамхон Юсуфалихўжаев, Малла Қосимов, Охунжон Бобоев, Мумин Абдумуталов ва мен бор эдик. Шундан кейин бизларнинг оёқларимизни кишанлаб, ҳаммамизни алоҳида бир хонага қамадилар.

84 нафар қўзғолончи турли муддатдаги каторгага ҳукм этилди. Суд давомида Марғилондан шаҳар полицмейстери Пахотин, Саидахмад эшон, полиция хо-

димлари ва бошқа бой кишилар даъвогар бўлиб бизларни қораладилар. Орадан 15—16 кун утгач, ҳаммамизни турма йўлагига олиб чиқиб, орамиздан қузғолонда фаол қатнашган Нурмат ва шаҳар қозисининг укаси Мукаррамхонни ажратиб олиб, бизни яна ётган хонамизга қайтардилар. Шу кун тунда Нурмат ва Мукаррамхонни турма ҳовлисида осиб ўлдирганликларини эшитдик.

Бир неча кунлардан кейин бизга берилган улим жазосини узоқ муддатли Сибирга сургун қилиш билан алмаштирганликларини бизга хабар қилдилар. Аммо биз инқилоб туфайли озод бўлдик.

МАВЛОН ЛАЙЛАЕВ

Туғилган йили — 1884

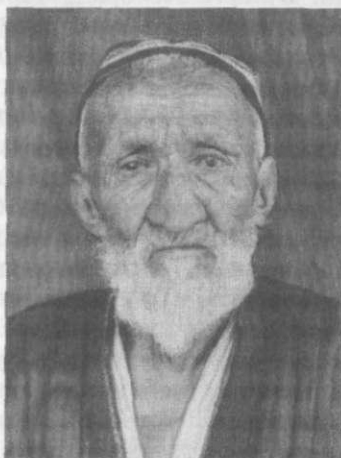
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Тошмозор маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Қассоб*

Ўзининг машғулоти — *Чорикор, мардикор, гишт терувчи*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Фарғона шаҳри, Садовая кўчаси, 11-уй*

Лайлак исмли отам қас-собчилик билан шуғулланиб, мен гўдаклик вақтдаёқ улиб кетган экан. 3 бола билан бева қолган шўрлик онам бойларнинг эшигида чўри бўлиб, кўп машаққатларни бошидан кечирган. Отамнинг вафотидан 7—8 йил утгандан сунг онамни бир чоракор хотинликка олди. Мен ёшлигимга қарамасдан угай отам билан биргаликда Матмусабойнинг ерида чоракорлик қилдим. Ҳаётимиз жуда оғир булганлигидан ҳаммавақт йўқчиликда ва азобуқубатда яшадик. Мингбошилар, судхўрлар ва бошқа кишилар бизларни ҳайвон каби ишлатиб, ҳаддан ташқари зулм утказардилар. Купинча мен чоракорликдан бош тортиб, шаҳарда ҳаммолчилик, гишт қуйиш,

куча супуришни ва бошқа шунга ухшаш ишлар билан шуғулланар эдим. Лекни, ҳар қандай ҳаракатларимда ва тинмай ишлашимга қарамасдан қорним нонга, устим кийимга ёлчимас эди. Гоҳ қишлоқда утай отамни-кида, гоҳ шаҳарда ўзимга ўхшаш уртоқларимникида яшаб сарсонликда умр кечирдим.

1916 йил рамазон кунларидан бирида қишлоқдан шаҳарга тушганимда бойлар камбағалларни мардикорликка олар эмиш деб эшитдим. Бу хабар фақат мени эмас, балки ҳамманинг газабига газаб қўшди. Бунинг натижасида, золимларга қарши бош кўтариш ва мардикорликка бормаслик учун курашиш камбағалларнинг бирдан-бир тилаги бўлиб қолди. Уша куни эрта-лаб Урдатагига чамаси 20 мингга яқин халойиқ йигилди. Бу ерга тез орада чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар ҳам қўлларида қоғоз ушлаган ҳолда етиб келдилар. Улар чойхонанинг баланд супасига чиқдилар. Маҳмудбек мингбоши у ердан туриб халққа қараб, «Осмон баланд, ер қаттиқ, шунинг учун ҳеч қаёққа биздан қочиб қутулолмайсизлар, биз сизларни нима қилсак қилаверамиз, мардикорликка боришларингиз шарт!» — деганда бизлар унга қараб, «Сен золим, ўзинг бор!», «Тунғиз мингбоши йўқолсин!», «Биз бормаймиз!» — дея бақирдик. Шундан кейин туполон бошланиб кетди. Мен ҳам золим мингбошилардан аламимни олиш пайти келди деб уларга ташландим. Биринчи бўлиб Маҳмудбек мингбошини ерга йиқитиб, «қўлга тушдингку» деб икки қўлим билан томоғидан буггандим, хириллаб, овози чиқмай қолди. Шу ондаёқ оломон кулида тутган нарса билан мингбошини уриб улдирдилар. Шундан кейин мен бир туда ҳамроҳларим билан Маҳмудбекнинг уйини куйдириш ва мол-мулкани талаш учун кетдик. Қўзғолончилар сафининг олдида кетаётган эканман, йулда учраган Ҳамид исмли миршаб менга уқ узди, аммо уқ менга тегмади. Шу заҳоти ҳамроҳларим билан бирга миршабни отдан йиқитдик. Оломон Ҳамид миршабни ҳам тош ва гиштлар билан уриб пачақлаб ташлади. Бошқа бир казак миршаби қайдандир келиб қолиб, менга қилич солди. Гарданимдан қоп-қора қон қуйлиб кетди. Дустларим тезда ярамни белбоғ билан боғлаб қуйдилар. Казак миршаби эса қочиб қутулди.

Биз Маҳмудбек мингбошининг уйига бориб, бутун мол-мулкини таладик. Мен уз уртоқларимга мингбоши уйидаги чиройли қилиб ишланган узун дорпечларни ҳам олишларини буюрдим. Маҳмудбекнинг уйида ҳеч нарса қолмади деса бўлади. Шундан кейин мен Ақшоқ қишлоғига — угай отамникига қочиб кетдим. Эртасига шаҳарга қовун сотишга тушган бир деҳқон, шаҳарда миршаблар мени ахтараётганликларини, агар мени топиб беришмаса кўпчиликни жазолашларини хабар қилди. Бу хабарни эшитиб, ихтиёрий равишда шаҳарга тушдим ва қамоққа олиндим.

Мени Янгибоғдаги маҳкамада оёқ-қулларимни боғлаб, казак солдатлари калтаклашди. Хушимдан кетиб қолдим. Бошқа кўзғолончилар ҳам — мен сингари раҳмсиз жазоландилар. Янгибоғдаги маҳкамада 3 та узбек аёли кўзғолонга фаол қатнашганликлари учун қамалган эди. Бу ерда қиличдан жароҳатланган яра оғриги зурайиб кетди. Бир қанча вақт утгандан сунг суд қилиниб, 15 йиллик сургунга бадарга қилдилар. Сибирдан 1917 йилдан кейингина она шаҳрим Марғилонга қайтиб келдим.

РАҲМОН РАЗЗОҚОВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Яккатут маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

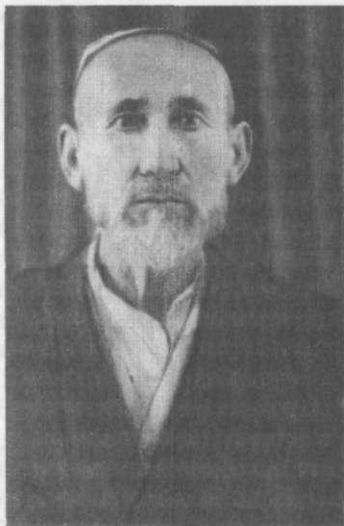
Арава устаси

Ўзининг машғулоти —

Отасига ёрдамлашган, шогирд

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Тошлоқ тумани, Бирлик қишлоқ кенгаши.

1916 йилга қадар мен туғилиб ўсган Яккатут қишлоғидаги экин майдонларининг анча қисми Мансурхужа мингбоши, Саидах-

мадхужа ва Мамажон каби бойларнинг қулида эди. Бу бойларнинг ерларида деҳқонлар чоракор сифатида ишлаганлар. Чоракорлар тинмай ишлашларига қарамай ҳеч вақт уз турмушларидан мамнун бўлмаганлар. Чунки, ер эгаси бўлган бой чоракор меҳнат қилиб етиштирган ҳосилнинг куп қисмини узига олиб, қолган оз қисмини чоракорга берар эди. Чоракорлар муҳтожлик натижасида бойлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. Аммо, чоракор уз қарзини тулолмай, бойнинг қарздорлик кишанига тушиб, бойнинг ерида худди қул каби ишлашга мажбур бўлган. Якка хужаликка эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам жуда огир бўлган. Огир солиқлар ва ҳосилнинг купинча унумсиз бўлиши натижасида майда деҳқонлар ҳам қарздор бўлиб қолар, улар ҳам қарзларини беролмай, хонавайрон бўлганлар. Чунончи, бойлар қарз олган деҳқонларнинг ерларини ва мол-мулкларини узларига мажбурий равишда тортиб олиш йули билан берган қарзларини ундирганлар. Масалан, қишлоқдаги Хошимбек Ғозибеков номли бой камбағал деҳқон Қирғиз Исматуллаевнинг ерини уз қарзини бера олмаганлиги учун тортиб олган. Шундай йул билан Мансурхужа мингбоши ҳам камбағал деҳқон Холмирза Ҳайитовнинг ерини узига қаратиб олган. Қишлоқда камбағалларга тутун пули, сув пули, таноб пули ва бошқа бир қатор солиқлар солинган. Умуман айтганда, 1916 йилги кўзғолон арафасида қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуши жуда огирлашиб, меҳнаткаш омма зулмга қарши курашиши учун етилиб турган эди.

Ана шундай бир пайтда чор ҳукуматининг подшо-си узбеклардан мардикорликка олмоқчи бўлиб фармон чиқарди. Бу фармон камбағалларни шу даражада газаблантирдики, ҳатто хотин-қизлар ва ёш болалар ҳам уз оталари, акаларига мададкор бўлдилар. Мен яшайдиган қариндошларимнинг маҳалласида тун билан шовқин-суронлар бўлиб, «Чор ҳукумати ва мингбошиларнинг уйи куйсин!», «Мардикорликнинг зулмини ҳам биз камбағаллар тортамызми?!» — дейишиб золимларга қарши очикдан-очик бош кутаришга қарор қилдилар. Мен ҳам буларнинг ҳаракатига қушилиб, кўзғолонда иштирок этдим. Чунки, мингбошиларга ва бойларга, бошқалар билан бир қаторда ме-

нинг ҳам аламим бор эди. Чунки, отам бир қатор солиқларни тулаши билан биргаликда, мингбоши ва бошқа бойларга тегишли араваларни тузатганда, улар отамга иш ҳақи бермас эдилар. Отам индамай, аламини ичига ютиб юрарди. Мардикорликка олиш туғрисидаги хабар тарқалган куннинг эртасига эрталаб шаҳарнинг Ҳрдатагига 20 мингга яқин одам тушланди. Буларнинг қулида ойболта, пичоқ, йунилган таёқларни куриш мумкин эди. Ҳрдатагига халқнинг тушланганлигини эшитган чор ҳукумати ва маҳаллий амалдорлар халқни юпатмоқчи бўлиб, мардикорликка олишнинг гуё камбағалларга фойдали иш эканлигини тушунтиришга интилдилар. Аммо, халойиқ учига румол боғлаган таёқларини осмонга кутариб, «Мардикорликка бормаймиз!», «Золимлар борсин!» ва «Ур!» — деган овозлар кутарилди. Қузғолончилар амалдорларга ҳужум қилиб, Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни оломон қилиб улдирдилар. Мен Маҳмудбек мингбошининг улигини хотинлар томонидан тошбурон қилинишини уз кўзим билан кўрдим. Мингбошиларни улдиришда узим ҳам бевосита қатнашдим. Одамлар мингбошиларнинг мурдалари тепасида туриб, «худога шукур, золимлардан қутулдик» деб шукрона қилардилар.

Қузғолон вақтида чор ва маҳаллий миршаблардан ҳам кишилар улдирилди. Шу воқеалардан кейин мен уз қишлоғим Яккатутга қочиб кетдим ва шаҳарда қузғолон бўлганлигини хабар қилдим. Бу хушхабардан руҳланган яккатутлик деҳқонлар ҳам оёққа турдилар. Яккатут ва унинг атрофидан келган чоракорлар, хонавайрон бўлган майда деҳқонлар ва бошқа камбағаллар биргаликда қузғолон кутариб, золимларга ва чор ҳукуматига қарши курашдилар. Қузғолончилар Мансурхўжа мингбошини уйдан олиб чиқиб, «Бизни устимиздаги зулм озми?», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб унга ҳамла қилдилар. Мингбоши қочиб қутулди. Қузғолончилар унинг уйига бостириб кириб, мол-мулкни талон-тарож қилдилар. Новвойчилик билан шуғулланган камбағал М. Солиев Мансурхўжа мингбошининг уйидаги шкафини очиб, бутун қарз векселларини олди ва қузғолончиларга қараб, «Энди ҳаммангиз қарздорликдан қутулдингиз», — деб вексел-

ларни ёқиб юборди. Бу орада элликбоши Мирзарайим қузғолончилар томонидан ҳушидан кетгунча калтакланди. Пешиндан кейин қочиб кетган Мансурхужа казак солдатлари билан келиб, уч кишини отдириб ташлади. Куп кишилар калтакланди ва қамоққа олинди. Қузғолончиларнинг фаол қатнашчиларидан 58 кишини, жумладан, мени ҳам тутиб, Фарғона турмасига қамадилар. Бу ерда ҳаммамиз суд томонидан турли муддатлар билан ҳукм қилиндик. Марғилон шаҳридаги Урдатаги қузғолонида мингбошиларни улдиришга ташаббус кўрсатган камбағал Нурмат билан қузғолоннинг актив қатнашчиси Мукаррамхон осиб улдирилди. Мени эса 4 йил каторга жазосига ҳукм қилдилар.

1917 йилда Марғилонга қайтиб келдим.

МУЗАФФАР ҒОҒУРОВ

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Қорахўжа маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Деҳқончилик, кўнчи

Ўзининг машғулоти — Отасига ёрдамлашган

Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, 98-мавзе, 19-уй.

Урдатаги қузғолонидан икки кун олдин Саид-аҳмадхужа Ғиёсхужаевнинг уйида чор ҳукуматининг чиновниклари, тўрт мингбоши, тўрт депутат ва бошқа ҳукумат катталари йиғилишиб, мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни амалга ошириш масаласи бўйича муҳокама утказилганлиги шаҳарга маълум бўлиб қолди. Мингбошилар ва бошқа амалдорлар бой болаларини мардикорликдан олиб қолиш шарти билан пора олдилар ва мардикорлик рўйхатига камбағалларни киргиздилар. Бу хабарларни кенг тарқалишига

Қосимхужа қозининг кичик укаси Мукаррамхон сабабчи бўлган эди. Мукаррамхон ҳар даҳага одам юбориб мардикорликка фақат камбағаллардан олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Шундан кейин камбағаллар ҳар жойларда тупланиб, золимларга қарши кузғолон қилишга аҳдлашдилар. Уша куни эрталаб Урдатагидаги майдонга бир неча минг киши тупланди.

...Чор ва маҳаллий амалдорларга хужум бошланиши билан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбоши, Аҳмад ва Суязов деган миршаблар оломон қилиниб улдирилди. Қолган золимлар отга миниб ҳар томонга қочдилар. Шу воқеа юз бераётган вақтда Костья Марков исмли полиция старшийси яқин уртадаги телефон будкасига кириб кетди. Мен ва Кимсан Иброҳимов миршаб телефон орқали аскарларни чақиришини англаб, дарҳол телефон симини узишга киришдик. Кимсаннинг ёрдами билан будка устига чиқиб, телефон симини узиб ташладим. Буни кўрган миршаб қилич билан менга ҳамла қилди-да, отга миниб қочиб кетди. Уша куни кечқурун Фарғонадан келган солдатлар қулига тушмаслик мақсадида, аввал Қўқон ва Андижон, сўнгра Тошкентга қочганлигим бефойда бўлиб, қўлга тушдим.

КИМСАН ИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1889

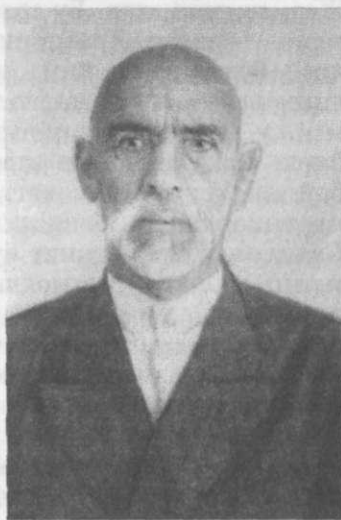
Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Тоғлик маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Кавушдўз касиб

Ўзининг машғулоти — Марғилон шаҳар почта-телеграф ишчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 125-мавзе, 36-уй.

Менинг отам Марғилон шаҳрида ямоқчилик ва кавуш тикиш билан шуғулланган. Ёлғиз отам оила-

мизни таъминлай олмаганлиги сабабли ёшлигимданоқ бойларнинг эшигида малайлик қилдим. Шунингдек, қоровулчилик, мешкобчилик, новвойларга югурдак ва извошчилик ишларини ҳам қилганман. 1915 йилда телефон тузатиш хунарини урганишга шогирд тушдим. Бу иш ҳам мени қашшоқликдан қутқара олмади. ...Қузғолон кунидан бир кун аввал, кечаси маҳалларда, кучаларда ва уйларда кишиларнинг йиғилишиб, «Бир ёқадан бош чиқарайлик!», «Золимларга қарши курашайлик», «Золимларнинг дастидан қачон қутуламиз» дейишиб, руза саҳаридан кейин Урдатагига тупланишга келишишди. Мардикорликка олишга қарши курашаётганлар сафида бадавлат оилалардан ҳам йигитлар бор эди. Қаландархона даҳасининг қозиси Қосимхонхужа ва унинг укалари Умархон ва Мукаррамхонлар шулар жумласидан эдилар. Айниқса Мукаррамхон мардикорликка қарши курашда фаол қатнашди. У қузғолондан бир кун аввал тунда маҳаллама-маҳалла от югуртириб, мардикорликка камбағалларгина олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Руза саҳаридан кейин Янгибоғда жойлашган полиция маҳкамаси олдига кўп одамлар тупланиб, чор ҳукумати амалдорларининг чиқишини талаб қилди. Аммо, улар кўрқиб, халқ кўзига кўринмадилар. Шундан кейин халойиқ азонга яқин Қаландархона даҳасидаги Жармачитга келди. Бу ерда ҳам кўп одамлар тупланиб турган эканлар. Ҳаммамиз Қосимхужа қозидан, «Сиз қози була туриб, нима учун адолатсизликка қарши чиқмайсиз!» — деб ҳақиқат талаб қилганимизга чидолмай, у бизнинг томонимизга ўтди ва бизлар билан бирга Саидахмадхужа заводчиникига борди. Заводчи бой шаҳарнинг энг катта бойларидан бири булиб, мардикорликка олишнинг тарафдорларидан эди. Саидахмадхужа узининг бу фаолияти билан чор ҳукуматига хизмат кўрсатмоқчи эди. У 4—5 мингдан ортиқ одамларни ўзига қарши келаётганларидан хабар топиб, Фарғонага қочиб кетган экан. Шуни айтиш керакки, Саидахмадхужага қарши юрганларнинг орасида унинг ихтиёрида ишловчи ишчилар ҳам кўп эди.

Биз Саидахмадхужани уйдан тополмай Урдатагига келдик. Сафимиздагилар сони тинмай ошиб борарди. Биз Урдатагига келганда у ерда ҳам жуда кўп сон-

даги кишилар йиғилганини кўрдик. Орадан куп утмай чор ҳукуматининг мансабдорларидан бири мардикорликка олиш туғрисидаги фармонни уқиб тамомламасданоқ, эски йиртиқ чопон кийган бир камбағал турганларнинг елкасидан-елкасига эмаклаб утиб, фармонни уқийтган мансабдорга ташланди ва уни қулидаги қоғозни юлиб олди. Мансабдор эса унга қарата уқотишга чоғланди-ю, улгуролмади.

Қўзғолончилар маҳаллий амалдорларга ҳужум қилиб, уларни оломон қила бошладилар. Мен эса Урдатагидаги полиция будкасидан телефон орқали Фарғонадан аскар чақиритишга интилайтган миршабни кўриб, Музаффар Ғафуров билан телефон симини уздик. Қўзғолон вақтида мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбек улдирилди. Ҳатто, Маҳмудбек мингбошининг мурдаси тошлар билан пачоқлаб ташланди. Маҳмудбек мингбошининг қиличини Мавлон Лайлаев тақиб олиб, «золимларни қирамиз» деб бир тўда қўзғолончиларга бош бўлиб кетаётганлигини кўрдим. Иккинчи мингбоши Мавлонбек капоннинг жувор бозорида улдирилди. Бу ерда чойхона қуриш учун келтирилган гишт уюми Мавлонбек бошига ёғилди ва у гишт тагида қолиб кетди. Қўзғолончиларнинг бир қисми чор ҳукуматининг Суязов номли полиция старшийсини қувлаб бориб, ҳозирги электр станциясининг рўпарасида оломон қилиб улдирди. Уртадагидаги Қодиржон носфурушнинг дўконига беркинган иккинчи бир миршаб ҳам улдирилди. Қўзғолончиларнинг бошқа бир қисми Аҳмад миршабни улдирдилар. Қўзғолончиларнинг катта бир қисми амалдорларнинг уйларига бостириб бориш учун ҳар маҳаллага тўдатуда бўлиб кетдилар. Чунончи, Мавлон Лайлаев билан биргаликда Урдатагидан кетган қўзғолончилар Ҳусанхўжа бойни улдирдилар ва унинг мол-мулкани талон-торож қилдилар.

Урдатагидаги қўзғолон казак солдатларининг куч билан бостириши, қўзғолончиларнинг қамоққа олиниши билан тугади.

Туғилган йили — 1866
 Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси
 Миллати — Ўзбек
 Отасининг машғулоти — Қози
 Ўзининг машғулоти — Қози
 Ҳозирги вақтдаги манзили —
 Марғилон шаҳри, Тельман кўчаси, 122-мавзе, 135-уй.

1916 йилнинг 11 июлида Марғилон шаҳрининг ҳукумат бошлиқлари, жумладан, полиция бошлиқлари ва мингбошилар ўзбеклардан мардикорликка олиш туғрисидаги императорнинг фармонини олганликлари маълум бўлди. Ушбу хабар шаҳар аҳолисини ғазаблантириб, уларнинг қўзғолон кўтаришига олиб келди. 11 июлдан кейинги кунга ўтар кечаси ҳар маҳаллада камбағалларнинг йиғилишлари бўлиб, қўзғолон қилиб, норозилик билдиришга келишиб олинди.

12 июлнинг эрта азонида Урдатагига шаҳарнинг ҳар томонидан одамлар келиб тўплана бошладилар. Шаҳар амалдорлари шу ерда мардикорликка олиш фармонини расмий суратда эълон қилдилар. Фармон уқиб эшитдирилаётган вақтда халойиқ шовқин-сурон кўтариб, «Жон берсак ҳам, мардикор бермаймиз!» — деб бақирди. Қисқаси, қўзғолон Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларнинг улдирилиши ва мингбошилар уйларининг таланиши билан тугади. Уша куни кечқурун қўзғолонда иштирок этган акам Қосимхужа (Қаландархонанинг биринчи қозиси), укам Мукаррамхон ва мен қамоққа олиндик. Укамни биздан кейинроқ ушлаб келишди.

1916 йилнинг октябрь ойида бизларни суд қилиб, мени ва акамни 15 йил қамоқ жазосига, укам Мукаррамхонни эса осиб улдиришга ҳукм қилдилар.

Шунга биноан укамни Фаргона турмасида осдилар. Мени ва акамни Самарқандга юбордилар. Бу ердан биз чор ҳукумати ағдарилгандан кейин озод қилиндик.

НАЗИР АБДУЛЛАЕВ

Туғилган йили — 1897

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси Маҳаллабеклар майдони*
Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —
Чоракор

Ўзининг машғулоти —
Бойларнинг хизматкори, извошчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, Водопянов кўчаси, 71-уй, 55-хона.

Ҳозирги вақтдаги машғулоти — *Ногирон*

1914—1916 йилларда мен бойларнинг эшигида хизматкорлик қилдим, Мирзакарим Саримсоқов деган бойнинг извошини ҳайдадим. Шартимиз буйича, бой менга ойига 6 сўм бериши керак булса ҳам, аслида бу пулнинг оз миқдорини берар ёки бутунлай бермас эди. Отам эса гоҳ чоракор, гоҳ хизматкор булиб, бир бурда нон учун сарсон булган. Бизнинг оиладек ночор оилалар маҳалламизда кўпчиликни ташкил этарди. Марғилон шаҳридаги Саидахмадхўжа, Маҳмудбек мингбоши, Мавлонбек мингбоши, Хусанхўжа эшон, Муминжон ва бошқа бойлар, шунингдек, чор ҳукуматининг амалдорлари инсофсизликда учига чиққан эдилар. Ўз жойимиздаги галвалар етмагандек, энди бизларни бошқа юртларга олиб бориб, мардикор сифатида ишлатмоқчи булди.

Урдатагига тулланганлар орасида қуйинларига тош солиб келган ва қулларига таёқ ушлаган камбағаллар

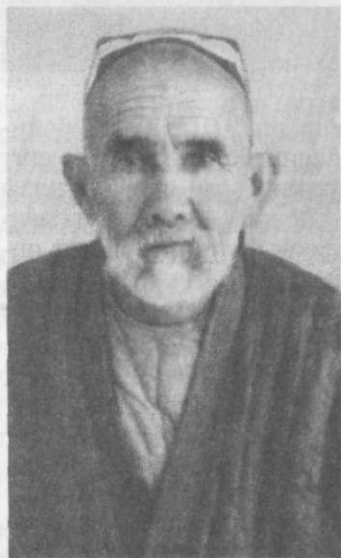

купчиликни ташкил этарди. Мен ҳам чунтагимга ва қўйнимга тош солиб, шайланиб турардим. Қўзғолонда Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилардан ташқари маҳаллий ва чор ҳукумати амалдорларидан яна 7—8 киши оломон остида улдирилди. Қўзғолончиларнинг орасида Нурмат билан Мавлон Лайлаев айниқса катта жасорат кўрсатиб, мингбошиларни улдиришда ва уларнинг мол-мулкларини талашда жонбозлик кўрсатдилар.

Кечга яқин казак солдатлари шаҳарга келиб куп одамларни Янгибоғдаги маҳкамага қамадилар ва аёвсиз жазоладилар.

Қўзғолон қатнашчиларининг устидан олиб борилган суд ҳам ғайри қонуний тарзда кечган. Улар рус тилини билмасликларига қарамай «жиной иш» уша тилда олиб борилган. Умуман суд номигагина утказилиб куплаб бегуноҳ кишилар суд ҳукми билан жазога тортила берган. Чор маъмуриятининг бу сиёсати туфайли қамалганларнинг оилалари боқувсиз қолиб хонавайрон булдилар.

МУҲАММАДРАСУЛ МУҲАММАДИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1890
 Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Оталик маҳалласи
 Миллати — Ўзбек
 Отасининг машғулоти — Тўнфуруш
 Ўзининг машғулоти — Тўнфуруш
 Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, 66-мавзе, 50-уй.

Чор ҳукумати даврида Марғилон шаҳрида бойлар ва камбағаллар уртасида зиддият янада чуқур илдиз отди. Маҳаллий бойлар ва чор ҳукумати фуқароларни

ҳар вақтдагидан кура қаттиқроқ хурладилар ва эдилар. Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар оддий халқ кўзига азроилдек кўринарди. Улар бегуноҳ камбағалларни оёқ остига олиб тепар ёки қамчи билан урар эдилар. Мингбошилар ва бошқа бойлар узларининг қилган адолатсизликлари учун мутлақо жазога тортилмас, чунки чор ҳукуматининг амалдорлари ва бошқа давлат кишилари бойларнинг тарафида туриб, бегуноҳ камбағалларни қоралар эдилар. Қарздорларнинг аҳволи жуда аянчли эди. Бундай вақтда камбағал янада хонавайрон булар эди. Масалан, Маҳмудбек мингбоши этикдуз Охунжон Мирзакаримовни қарзини бера олмаганлиги важдан ери ва мол-мулкани зўрлик билан тортиб олиб, унга берган қарзини бир неча мартаба ортиги билан ундириб олган эди. Ана шундай шароитлар қобигидаги зиддиятлар етилиб, ниҳоят 1916 йилда қўзғолон кутарилди. Қўзғолоннинг булишига мардикорликка олиш тўғрисидаги ҳаракат туртки бўлди.

Қўзғолондан бир-икки кун олдин Маҳмудбек мингбоши катта ўтиришларда, «энди пахтамиз очилди», «энди пахтамизни терамиз» деб мақтаниб жаврабди. Дастлаб, бу гапларга ҳеч ким тушунмабди. Фақат қўзғолон бўладиган кун кечаси Маҳмудбек мингбошининг «пахтамизни терамиз»ининг маъноси аён бўлиб қолди. Чунончи, камбағалларни ва бошқа унчалик бой бўлмаган кишиларни мардикорликка олиш тўғрисида рус подшосининг хабари келган экан. Ана шу мардикорликка олинишидан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар фойдаланиб, пахтадан олинадиган даромадга ухшаш катта даромадга эга бўлмоқчи эканлар. Уларнинг урнига мингбошилар фақат камбағалларни мардикорлик руйхатига ёзиб, бойлардан катта пора олганликлари маълум бўлди.

Урдатагидаги қўзғолончилар орасида отам билан мен ҳам бор эдик. Чор ҳукумати фармонининг ярми уқилмасданоқ, халқ орасида камбағалларнинг норозилиги бошланди. Натижада Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар улдирилди. Қўзғолончиларнинг бир қисми камбағал Йўлдош аттор бошчилигида Уртадагидаги томошахонага полицияни қувиб боришди. Бу қўзғолонда отам Муҳаммадиброҳим Мирсаидов, укам

Ҳошимжон Муҳаммадиброҳимов ҳам қатнашишди. Уша куни кечқурун отамни, мени ва укамни Янги-боғ маҳкамасига олиб бориб, қамадилар. Бу ерда казак аскарлари оёқ-қўлларимизни боғлаб, калтакладилар.

Мен 40 кун давомида, отам 80 кун давомида бир оз узимизга келдик. 82 кишини, жумладан, бизларни ҳам Фарғонага олиб бориб суд қилдилар. Судда гувоҳ ва даъвогар сифатида Марғилоннинг мингбошилари, бойлари ва амалдорлари қатнашдилар. Қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан Нурмат ва Мукаррамхон суд ҳукми билан осилдилар. 75 ёшли отам 15 йилга, мен бир йилга, 20 ёшли укам 3 йилга ҳукм қилиндик.

Кўп одамларнинг ушланганлиги туфайли қамоқхонада оёқ босишга жой қолмаган эди. Бундан ташқари ҳавонинг иссиқ булиши нафас олишни қийинлаштирарди. Кўплаб кишилар дардга чалингандилар. Менинг кўз унгимда бир неча бегуноҳ кишилар дунёдан кўз юмдилар.

РАҲМАТИЛЛА МАҚСУДОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — *Марғилон уезди, Тошлоқ волости, Тоғжик қишлоғи*
Миллати — *Ўзбек*
Отасининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*
Ўзининг машғулоти — *Камбағал деҳқон*
Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 45-мавзе, 22-уй*

Ёзёвон волостида қарашли қишлоқлардан ва, шунингдек, бизнинг қишлоғимиздан кўп сонли камбағаллар Марғилон шаҳрининг чеккасидаги Наманганга борадиган йулда,

Чиганоқ деган жойда туландилар. Бу ерда ҳукумат идораси жойлашган эди. Ғазабланган халойиқ «Мардикорликка бормаймиз!» — деб амалдорларга қараб тош отдилар. Полиция ва мингбошилар эса халойиққа қараб уқ уздилар ва одамларни калтаклай бошладилар. Шундан кейин қўзғолончилар тўсатдан ҳужумга ўтиб, золимлардан бир нечтасини ўлдирдилар. Аммо, қўзғолон бостирилди ва кўп кишилар қамоққа олинди ва қаттиқ жазоланди. Чиганоқдаги қўзғолонда бевосита қатнашганлигим учун мен ҳам яшириндим. Лекин, маълум вақтдан сунг мени мажбурий суратда мардикорликка юбордилар. Ёзёвон волостидан жами 100 киши мардикорликка олинди. Булар билан мени Тошкент орқали Тамбов губерниясига қарашли Либиский шаҳридаги чуян заводига олиб бордилар. Бу ерда биз назоратчиларнинг калтаклари ва хўрлашлари остида кунига 12 соатдан ишлаб, заводга руда ташидик. Очликдан ва совуқдан бир неча ҳамроҳларимиз ҳалок бўлдилар.

Чор ҳукумати ағдарилгандан кейингина бизлар уз Ватанимизга қайтишга муваффақ бўлдик.

ИСЛОМ РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон*

шаҳри, Сопилтўда даҳаси,

Сопилтўда маҳалласи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Темирчилик

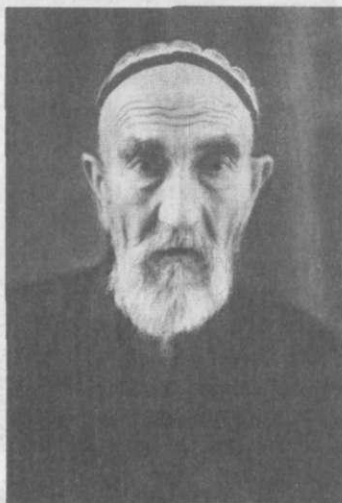
Ўзининг машғулоти —

Темирчилик

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, 163-мавзе,

15-уй

Отам ва мен кетмон, уроқ ва омоч тиғи ясар эдик. Отам вафот этгач, бир узимга темирчилик билан шуғулланиш оғирлик

қилди. Шундан кейин турли ишлар билан шугулландим. Отам тириклик вақтида ҳовлимизнинг ичкарисини Алиёрбой қулига утиб кетиши бизни анча хонавайрон қилган эди. Бечора отам муҳтожлик натижасида Алиёрбайдан олиб, вақтида қайтара олмаган 40 тилла туфайли ичкари ҳовлимизни унга бериб, қарздан қутулган эдик.

Шаҳардаги ипак газлама тикувчи косиблар устакорларнинг қулида ишлаб, тайёрланган газламанинг ундан бирини ёки саккиздан бирини олар эдилар. Косиблар купинча устакорлардан қарз булганлигидан уша арзимас газламани ҳам ололмас эдилар. Бойлар камбағалларни турли қийинчиликларга мубтало қилиб, бойлик орттирардилар. Масалан, Кунжак маҳалласидаги Усмончабой бир камбағал деҳқоннинг ерини ўзи ерига қўшиб олиш мақсадида маҳалла катталарини зиёфат қилиб, улардан камбағал деҳқоннинг ерини олиб беришларини талаб этади. Оғзи мойланган маҳалла катталари камбағал деҳқоннинг кўрпа-ёстиқларини мажбурий равишда кучага олиб чиқиб ташлаб, унинг ерини бойга зурвонлик билан олиб бердилар.

Ана шулар натижасида ва мардикорликка олиш хабари камбағалларни 1916 йилда қўзғалишга ундади. Қўзғолондан бир кун илгари кечқурун Мукаррамхон қулимга 4 булак хат бериб, тўрт даҳага тарқатишим кераклигини айтди. Бу ерда шуни айтиш керакки, Мукаррамхон қозилар оиласидан булишига қарамасдан, камбағалларга хайрихоҳ эди. Мукаррамхоннинг топшируви билан 4 дона хатни тарқатиб қайтгач, чойхонага киришим билан орқамдан Маҳмудбек мингбоши Шоюсуф ва Азим миршаблар билан келиб мени тутдилар. Улар хат тарқатганлигимни сезиб қолишган экан. Миршаблар Маҳмудбек мингбоши бошчилигида мени боғлашиб, оёқ болдиримни тилиб орасига туз сепдилар. Шу онда Мукаррамхон келиб Маҳмудбек мингбошига, «Эрталик умринг борми ёки йўқми, ҳадеб ваҳшийлик қилаверасанми?! Бу камбағал сенга нима ёмонлик қилди!» — деб унга дуқ қилди. Мен шундан кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Эрта билан азонда кўзимни очсам уйимда ётибман. Шу вақт кучадан шовқин-суронлар эшитилди. Мажолим йўқлигига

қарамай, базур Урдатагига чиқдим. Кузголон авж олган экан. Булаётган воқеаларни бир чеккадан кузатиб турар эканман, узим уз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилаётган камбағаллар сингари уч ололмаётганлигимдан афсусланардим. Уша куни, чамаси кеч соат 5—6 ларда казак солдатлари келганлигини эшитиб, Тошкентга қочиб кетдим.

Бу шаҳарда турли жойларда яшириниб юрдим. Сунг мардикорлик ва бошқа улгуржи ишлар билан шуғулланиб рўзгорни зўрга тебратиб турдим. Кийимларим шу даражада эскириб ва йиртилиб кетган эдики одамлар менга ҳайратланиб қарардилар. Турли хил кишиларнинг эшигида ишлашга тўғри келди. Айримлари менга раҳми келиб озиқ-овқатдан ташқари кийим-кечак ҳам берардилар. Бир куни кучадан шовқин-сурон эшитилиб қолди. Одамлардан суриштириб билсам зolim подшоҳ тахтдан ағдарилган экан. Шундан сунг уйимга қайтдим.

ОРИФЖОН АБДУҒАФУРОВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Сегаза кўчаси, Ўрта Қадим қишлоғи*

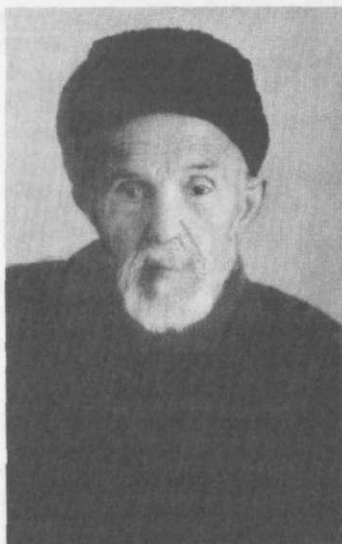
Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ўзининг машғулоти — *Мирза*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 20-мавзе, 144-уй*

Марғилон шаҳрининг Урдатагида кузголон булган куни тахминан соат 11—12 ларда Қуқондан етиб келдим. Чиндан ҳам бундай катта кузголонни кўрмагандим.

Урдатагига келганимда кузголончилар Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни ва бошқа амалдорлар-

ни улдириб қуйганликлари менга маълум булди. Бир неча соат утгандан кейин шаҳарга солдатлар келиб ва уйма-уй юриб, қузғолончи камбағалларни қамоққа олдилар. Қулга олинганларнинг ҳаммаси Фарғона турмасига юборилиб, суд қилиндилар ва турли муддатларга қамалдилар. Улардан бир нечтаси эса осишга ҳукм этилган эди. Буларнинг оиласи мени вакил сифатида Тошкентга, генерал-губернатор Куропаткинга суд ҳукмини енгиллаштиришни талаб этиш учун юбордилар. Чор ҳукумати ва унинг амалдорлари халқ оммасининг суд ҳукмидан жуда қаттиқ норози бўлганликларидан чўчиб, улим жазоси берилган ҳукмни узоқ муддатли қамоқ жазоси билан алмаштирди. Қузғолончиларнинг энг фаолларидан булган Нурмат ва Мукаррамхон осилдилар.

Бу икки киши уз ватани ва халқи учун жонини фидо қилган қаҳрамонлардан эди. Шаҳар аҳолиси уларнинг ўлимидан қаттиқ қайғуга ботиб, золимларни лаънатлаганлари ҳамон эсимда.

МАМАЖОН ТОШПЎЛАТОВ

Туғилган йили — 1896

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси Миллати* — Ўзбек

Отасининг машғулоти — 1914 йилгача *Файзиобод волостининг оқсоқоли, ўртаҳол деҳқон*

Ўзининг машғулоти — *Фарғона шаҳри билим юртининг ўқувчиси*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 27-мавзе, 91-уй*

Марғилон шаҳрининг Урдатагидаги майдонида булган қузғолонда чоракорлар, ҳунармандлардан ташқари завод ишчилари ҳам фаол қатнашган эдилар. Чунончи, 1914—1916 йилларда Марғилонда бир нечта

пахта заводи булиб, буларда асосан маҳаллий ишчилар ишлар эдилар. Завод эгалари Саидахмадхужа Гиёсхўжаев, Мадрайимқори Саримсоқов, Муллақорабек Ботирбеков, Мирзаолим Мирдовидов ва бошқалар ишчиларга жуда қаттиқ зулм утказардилар. Пахта заводи ишчилари 12 соат, ҳатто ундан кўп вақт ишлаб, жуда оз иш ҳақи олганлар. Уларнинг турар жойлари ва турмуш кечиришлари оғир булиб, ишчилар орасида турли касалликлар билан оғриганлар оз эмас эди. Шунинг учун ҳам ишчиларни шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан биргаликда Урдатагидаги қўзғолонда фаол қатнашаётганликларини ўз кузим билан кўрдим. Мен бу вақтда ўқишдан таътилга Марғилон шаҳрига келганлигим туфайли Урдатагидаги қўзғолоннинг гувоҳи бўлдим..

Хуллас, қўзғолонда завод ва темир йўл ишчилари ҳам темир-терсак ва бошқа нарсалар билан қуролашиб мингбошиларни ҳамда чор амалдорларни улдиришда фаол қатнашиб, озодлик курашига ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар.

ТУРСУН МИРЗАБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Журмон маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

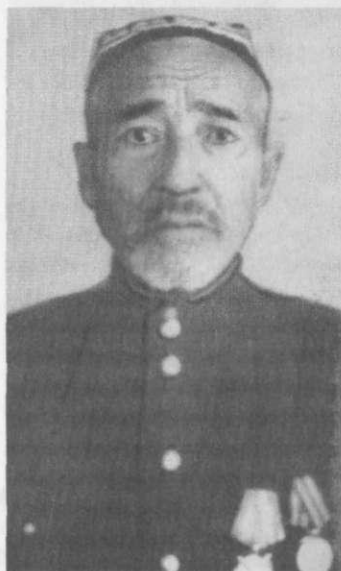
Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Чоракор, мардикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 1-мавзе, 8-уй

Бизнинг ўз ҳовли-жойимиз йўқ эди. Отам чоракор, онам оқсочлик қилар эдилар. Бизларга ўхшаш камбағаллар Марғилон шаҳрининг аҳолисини кўпчилик қисмини ташкил

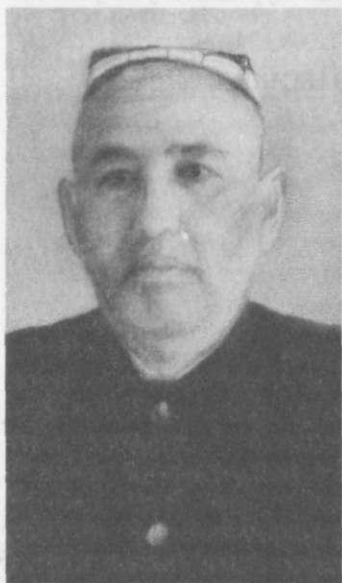

этган. Шунинг учун ҳам 1916 йилги халқ қузғолонида камбағаллар актив қатнашиб, золимларга қарши бош кутарган эдилар. Мен ҳам бошқа камбағаллар билан бир қаторда Урдатагидаги қузғолонда қатнашганман.

Қузғолондан бир неча кундан кейин мажбурий суратда мардикорликка олиндим. Мени ва бошқа ҳамроҳларимни Пенза-Сизран орқали Минский губерниясига олиб бориб, қаттиқ зулм остига олдилар.

Бизларни айниқса бегона юртнинг совуқ ва ёмғирли иқлими қаттиқ қийнади. Ётадиган жойимиз ниҳоятда ёмон эди. Овқатлари фақат картошка ва карам буларди. Берадиган бир бурда нонига ҳеч ҳам қорнимиз туймасди. Мардикорлар орасида кўплари бу шароитга чидамасдан улиб кетишарди. Золим подшоҳ тахтдан ағдарилгандан кейин она шаҳримга қайтиб келдим.

ЖАЛОЛИДДИН КАМОЛИДДИНОВ

Руза кунларидан биринда эрта билан Урдатагига кетаётган отам Камолитдин Ҳожихолиев билан мен ва кичик синглим ҳам бордик. У ерда бизга ухшаш ёш болалар жуда кўп экан. Улар бир чеккада туриб, катталарнинг шовқин-суронини томоша қилишарди. Оломон мингбошиларни ўлдиргандан сўнг мен синглим билан уйга кетдик. Шундан бирикки соат утгач, эшигимиз олдида отамни полициялар олиб кетди. Мен отамнинг аҳволини кўриб ҳайрон бўлдим ва йиғлаб юбордим. Бир неча кунлардан

кейин отамни Фаргона турмасида эканлигини билиб, онам билан бир неча маротаба бордик. Биз отамни суд қилинган куни ҳам уша ерда эдик. Золимлар отам-

ни ва бошқа Урдатагида бўлган қузғолонда қатнашганларнинг бир гуруҳини осишга ҳукм қилдилар. Шундан кейин онам билан Тошкентга Куропаткин олдига ариза кутариб бордик. Тошкентга борган кунимизнинг эртасига, бизларга отамни осишни 10 йил муддат билан Сибирга бадарга қилишга алмаштирилганини айтдилар. Бу жавобни олиб, Фарғонага қайтдик. Бу ерда отамни улим жазосига ҳукм қилинганларни ва қул-оёғига кишан солинганини кўрдим. Мен бу даҳшатли фожиани куриб беҳуш бўлиб йиқилибман. Анча вақт касал бўлиб ётдим. Афтидан суд томонидан отамга берилган улим жазоси узоқ муддатли Сибирга сургун билан алмаштирилган бўлса керакки, отам 1917 йилда чор ҳукумати ағдарилгандан кейин бағримизга қайтиб келди. Мен халқ озодлиги учун курашган отам билан фахрланаман.

Отам 1917 йилги Февраль воқеасидан кейин озод бўлди. Бундан кейинги вақтларда отам давлатнинг сиёсий органларида хизмат қилиб, эл-юрт тинчлиги йулида кўпгина яхши ишларни амалга оширди.

БЎТАБОЙ ЭГАМБЕРДИЕВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон, Яккатут қишлоғи*

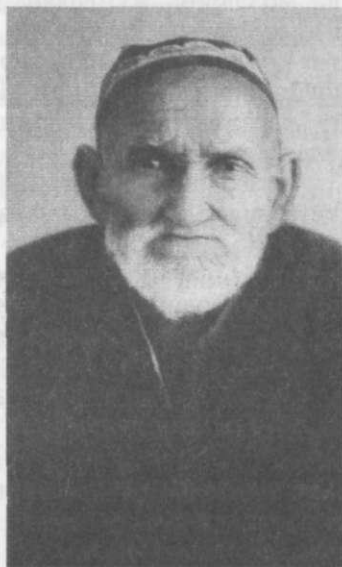
Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Чоракор*

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Тошлоқ райони, Яккатут Бирлик қишлоқ кенгаши*

Марғилон шаҳрининг Урдатагида бизга ухшаш камбағалларнинг золимларга қарши бош кутариб, улардан бир нечтасини ўлдирганлари туғрисидаги хабар бизларни ҳам қузғолон кўтаришга руҳлан-

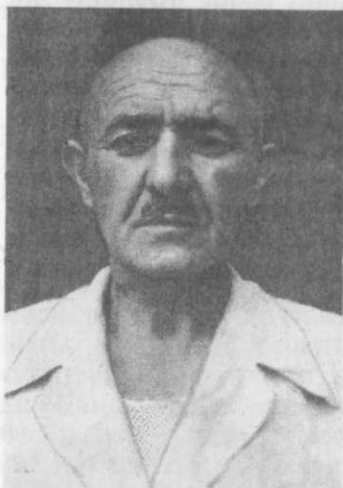

тирди. Урдатагидаги қузғолондан кейин ўз кучимизга булган ишончимиз ортди. Шундан кейин мен ва бошқа ҳамроҳларим чоракорликдан озод бўлиш учун қузғолон кўтаришга келишдик.

Мен ва отам кўп йиллар давомида бойларнинг кенг далаларида бошқа камбағал деҳқонлар сингари етиштирган ҳосилимиздан тўртдан бир, ёки бешдан бир қисмини олиш шарти билан кечаю-кундуз меҳнат қилар эдик. Шунинг учун ҳам мен Яккатутда булган қузғолонда чоракорликка қарши бош кўтардим. Худди шу мақсад билан менинг чоракор ўртоқларим ҳам қузғолонда фаол қатнашган эдилар. Бизларнинг чоракорликка қарши нафратимизни ва норозилигимизни мардикорликка олиш тўғрисидаги буйруқ очиқ қузғолон кўтаришимизга йўналтирган эди. Қишлоғимиздаги камбағаллар, «Бундай ҳаётдан кўра ўлганимиз яхшироқ!», «Мардикорликка бормаймиз!» — деган сўзлар билан эрталаб Яккатутдаги мачит олдига тушландилар. Бу ердан улар Мансурхўжа мингбошининг уйига борган эдилар. Аммо, Мансурхўжа чоракорларнинг жазосидан қўрқиб, қочиб кетишга эришди. Шундан кейин қузғолончилар Мансурхўжанинг бутун мол-мулкни таладилар. Қузғолончилар Мансурхўжага тегишли молларни, жумладан, кўрпа-ёстикларни, гиламларни, қўйларни, самоварни, кийим-кечақларини ва ҳатто қозонигача талон-тарож қилдилар. Шунингдек, қузғолончилардан бири Мансурхўжанинг камбағалларга қарз берган пулларини кўрсатувчи векселларини ёндириб ташлади.

Қузғолончилар элликбоши Мирзарайимни ҳуши кетгунча оломон қилдилар. Шунингдек, улар Мансурхўжа мингбошининг яқин кишиларидан бири булган Муллаисҳоқ Ҳамроевни ҳам қаттиқ жазоладилар. Қузғолон бостирилгач, мени бошқалар қатори қамоққа олиб, суд қилдилар ва 4 йил муддат билан қаторгага ҳукм қилдилар. Чор ҳукумати ағдарилгандан кейин турмадан қутулдим.

ЗУЛФИҲОР МУСАХЎЖАЕВ

Туғилган йили — 1890
Туғилган жойи — Марғилон
шаҳри, Қаландархона даҳаси,
Ботирбоши маҳалласи
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти — *Гишт*
теруечи
Ўзининг машғулоти — *Косиб*
Ҳозирги вақтдаги машғулоти —
Ногирон
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Марғилон шаҳри, Пушкин
кўчаси, 124-уй, 4-хона

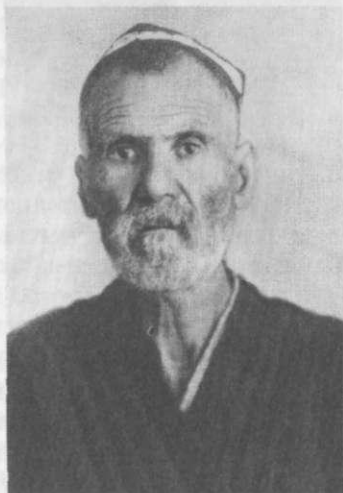
Биринчи жаҳон уруши туфайли Марғилон шаҳрида турли хилдаги солиқлар янада ошиб, меҳнаткашларнинг аҳволи жуда мушкуллашди. Шундай вақтда чор ҳукумати мардикорликка олиш тўғрисида буйруқ чиқарди. Бу буйруқ камбағал аҳолининг сабр-косасини тўлдириб юборди ва 1916 йилги Урдатагидаги қўзғолонга тўртки бўлди. Қўзғолон кўтарган камбағаллар маҳаллий бойларга ва чор ҳукуматига қарши очиқдан-очиқ курашдилар. Чунончи, Урдатагига тўпланган эркаклар, хотинлар ва ҳатто болалар золимларга ҳужум қилиб, мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбекни, шунингдек чор амалдорларидан бир нечасини ўлдирдилар. Золимларга қарши курашда Урдатагига тўпланган кишилар шунчалик кўп эдики, улар бир-икки маротаба булса ҳам, гишт ёки тош отиб қолишга интилардилар.

Уша кўни кечки пайт чор ҳукуматининг жазо отрядлари келиб, халққа нисбатан шундай адолатсизликларни ва хўрлашларни қилдики, буни сўз билан тасвирлашга ожизлик қиламан. Бошқа кишилар билан бир қаторда мени ҳам жазо отрядлари қидириб юрганлигини билиб, қочдим ва охирида Шохимардонга бордим. Бу ерда қўзғолон вақтида телефон симини узган Музаффар Ғафуровни ҳам кўрдим. У ҳам яшириниб юрган экан. Шундай қилиб, бир неча вақт да-

вомида яширин равишда қочиб юрганлигим учун чор ҳукумати қафасига тушмадим. 1917 йил февраль воқеасидан кейин очик равишда юриш имконига эга булдим.

АБДУМЎМИН АБДУМУТАЛИЕВ

Туғилган йили — 1899
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Тешиоғз даҳаси, Тахталик маҳалласи*
Миллати — *Ўзбек*
Отасининг машғулоти — *Дурадгор*
Ўзининг машғулоти — *Дурадгор, чорикор, хизматкор*
Ҳозирги вақтдаги манзили — *Фарғона шаҳри, Оқариқ кўчаси, 21-уй.*

Маҳаллий бойлар ва чор амалдорларининг жабр-зулми жон-жонимиздан ўтиб кетганди. Отам, шунингдек, ёшгина булсамда мен, бойларнинг ва бошқа зolimларнинг қулида тинмасдан ишлаганмиз. Аммо, қорнимиз нонга, устимиз кийим-кечакка ёлчи-маган. Очликдан улыб қолмаслик учун отам оғир шартга рози бўлиб, Неъматбойдан қарз олишга мажбур бўлган эди. Аммо, отам олган 400 сўм қарзини 15 йил давомида қайтаролмасдан хароб бўлиб, улыб кетди. 15 йил давомида 400 сўм қарз бир неча маротаба кўпайиб, менга ота мероси бўлиб қолди. Бу қарзни узиш учун бойнинг ихтиёрида чоракор, хизматкор ва дурадгор сифатида 4 йил хизмат қилсам ҳам, уни узолмадим. Охирида уй-жойимни сотиб, Неъматбойдан зурга қутулдим. Шу равишда, бойнинг узоқ йиллар давомида зулмини чекиб хонавайрон булдим. Шундан кейин хаёлимда бойлардан уч олиш фикри уйғона бошлади. Бойларнинг зулмидан хонавайрон булган менга ухшаш камбағалларнинг сони кўп эди. Ана шундан газабланиб юрган вақтимда мардикорликка

олмоқчи булдилар. Шундан кейин мен ва ҳамроҳларим бойларга ва уларнинг таянчи булган чор ҳукуматига қарши қузғолон кутаришга маслаҳатлашиб, Урдатагига тупландик. Бу ерга мен бойлардан, жумладан Неъматбойдан қасдимни олай деб келдим.

У ерда мингбошиларга ва чор ҳукумати амалдорларига қарши биринчи хужум бошланиши билан золимлардан бир нечтаси улдирилди. Афсуски, Урдатагида Неъматбойни тополмадим.

Урдатагидаги воқеадан кейин мен қамоққа олиндим ва Фарғонада суд қилиниб, осиб улдиришга ҳукм қилиндим. Бизларнинг орамиздагилардан қузғолонда катта ташаббус курсатган камбағал Нурмат осилди. Мени ва бошқа уртоқларимни осиб ҳукми бекор қилиниб, узоқ муддатли қамоқ жазосига алмаштирилди. Қамоқхонада бизларга ваҳшийларча муносабатда бўлишарди. Шахсан мен узимни қамоқхона бошлиғи «сенмисан ҳали подшоҳи азамга қарши чиқадиган», деб ҳар куни калтакларди. Кун иссиқ, аммо журтага сув беришмасдан қийналганлигимизни куриб бизни мазах қилишарди. Куплаб бегуноҳ кишиларни тунда олиб чиқиб кетишиб калтаклашарди. Бу азобларга чидай олмай улар улиб кетишарди. Мен 1917 йилдан кейин озод булдим.

УСМОНЖОН РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1900

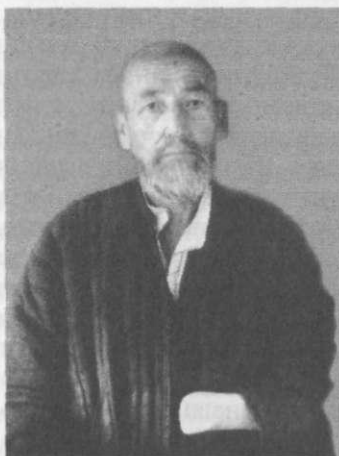
Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Ўлик даҳа, Қорамулла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —
Новвойчилик

Ўзининг машғулоти —
Новвойчилик

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон шаҳри, Иккинчи бўлим.

Отам аслида камбағал оиласидан бўлиб, новвой-

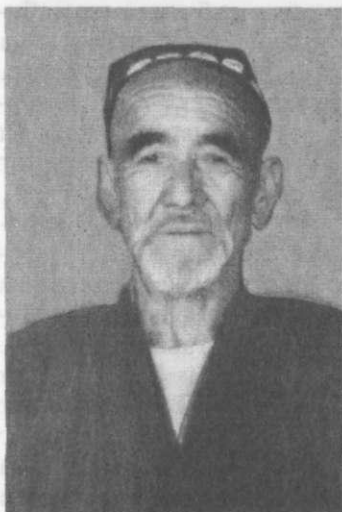
чилик билан кун утказарди. Бу ишда мен отамга ёрдамчи эдим. Новвойчиликдан келадиган даромад шу даражада оз булиб, турмушимиз доимо йуқчилик ва муҳтожликда утарди. Бизга ухшаш новвойларни ва бошқа кўп камбағалларни аҳволи жуда ачинарли эди. Бойларни, чор ҳукуматининг адолатсизликлари ва жабр-зулми менга ухшаш қашшоқларни қўзғолон кутаришга мажбур қилган эди. Қўзғолонни айнан 1916 йилда кутарилишига сабаб, камбағалларни мардикорликка олиш воқеаси булди. Чунончи, камбағаллар Андижон шаҳрининг маркази ҳисобланган Жомига тўпландилар. Бу ерда шаҳар амалдорлари мардикорликка олиш тўғрисида оғиз очганларида халқ орасидан, «Мардикорликка бормаймиз!», «Мардикорлик зулмини тортмаймиз!», «Бойларнинг узлари мардикорликка борсин!» — деган овозлар кутарилди. Золимларга қарши ана шундай хитобларга қарамасдан мингбошилар халққа қараб дуқ қила бошладилар. Халойиқ шу ондаёқ, «Золимларни улдириш пайти келди!» — деб улардан бирини мажақлаб ташладилар. Буни курган чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар янги шаҳарга қараб қоча бошладилар. Уларнинг кетидан камбағаллар қўлларида таёқ, кетмон, пичоқ, тош ва бошқа шунга ухшаш нарсалар билан қувиб кетдилар ва тахминан бир чақирим йул босилгандан кейин золимларнинг аскарлари билан қонли тўқнашув бошланди. Уша ерда мен қочиб кетаётган чор ҳукуматининг шаҳар ҳокими утирган извошини тўхтатмоқчи булиб отнинг жиловини тортиб қолдим. Қўзғолончилар эса ҳокимга ёпишдилар. Бир аскар извошни тўхтатганимда менга қилич солиб, қўлимни тирсагидан чопиб ташлади, энгагим ҳам яраланган эди. Шундан кейин ҳушимдан кетдим ва касалхонадагина узимга келдим. Бу ерда мен билан бирга ярадор булган қўзғолончилардан 20 киши олиб келтирилган экан. Бизлар қаттиқ назорат остида касалхонада ётдик. Бизнинг орамизда қаттиқ яраланганлардан оғзидан уқ еган Шариббой гузарлик камбағал Сайидаҳрор, маҳалла қоровули Хожибой, бошидан яраланган Мақсудали қори ва бошқа бир неча яраланганлар касалхонада куз юмдилар.

Бу ҳодисалар ҳозирги Андижон вилоят касалхона-

си биносида юз берган эди. Қузғолоннинг фаол қатнашчиларидан ва катта ташаббус кўрсатганлардан 20 кишини ва мени суд қилиб, турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилдилар. Суд Андижон шаҳрида бўлиб ўтди. Мени қўлимдан айрилганим ва ёшлигимни ҳисобга олиб, шартли равишда бушатдилар.

ЙЎЛДОШ МИРЗАЕВ

Туғилган йили — 1879

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Бештош даҳаси, Аълам домла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти — Рўзиохунбой пахта заводида юк ташувчи, бойларнинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳрида.

Бойларга чоракорлик қилган ота ўгли савод чиқариш бахтидан маҳрум эди. Уша серазият дунёда

кўп яшамай, отадан ҳам жудо бўлдим. Куним бойларни эшигида малай бўлишга қолди. Балоғатга етгач, Рўзиохунбойнинг пахта заводида юк ташидим. Бу билан ҳаётим яхшиланмади. Чунки завод эгаси бўлган бой бизни эртаю-кеч ишлатиб жуда оз иш ҳақи берар эди. Шунинг учун менга ўхшаш завод ишчиларининг турмуши жуда танг бўлган. Оғир шароит ва хўрлик натижасида мен заводдан чиқиб кетдим. Аммо, ҳеч қаердан қорнимни нонга тўйгазадиган ишни тополмадим ва бойларнинг уйида хизматкорликда эзилдим.

Бойлар ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан камбағаллар сони жуда кўп эди.

Қорнимиз оч ва яланг оёқ эдик. Бу бизни текинхўрларга қарши курашишга ундади. Шу равишда биз Андижон шаҳрида бўлиб ўтган қузғолонга кириб

келган эдик. Қузғолонда мардикорликка юборишликка қарши ҳам чиққанмиз. Қузғолондан бир кун илгари шаҳарда мардикорликка фақат камбағаллар олинар эмиш деган сўзлар тарқалгандан кейин ҳар жойда йигин бўлиб, бунда камбағаллар, «Улиш ёки қолиш!», «Золиmlарга буш келмаймиз!» — деган сўзлар билан шовқин-сурон қилдилар. Бу йигинлардан хабардор булган чор ҳукумати амалдорлари ва бойлар бир қанча камбағалларни калтакладилар, қамоққа олдилар. Шундан кейин халқнинг норозилиги жуда кучайди ва бутун кечаси билан маҳаллаларда ҳаракат тўхтамади. Эртасига бир неча минг киши шаҳарнинг Жоми майдонига тўпландилар. Қузғолончилар утин бозордаги саксовулларни ва бозордаги катта соявонларнинг узун-узун ёғочларини олиб ва осмонга кўтариб шовқин-сурон солдилар. Одамларнинг кўлида тош ва гиштлар ҳам бор эди.

Оломон орасида хотин-қизлар ва болалар ҳам кўри-нардилар. Жоми майдонига чор ҳукуматининг аскарлари билан биргаликда шаҳар ҳокими, амалдорлари ва бошқа бойлар келиши биланоқ уларга ҳужум бошланди. Улар қочишга тушдилар, биз эса таъқибга олдик. Шундан кейин чор ҳукумати аскарлари бизга қарши уқ уздилар ва бир чолни ўлдирдилар. Бир ёш йигит оёғидан яраланди. Ҳозирги «Меҳнат гули» артелининг олдида ҳам чор ҳукумати ўқидан бир камбағал ва қузғолончи ҳалок бўлди. Қузғолон қатнашчиларидан бир нечтаси жазоланди ва қамоққа олинди.

Мен 1917 йилги февраль воқеасига қадар, ҳар жойларда яшириниб юрдим.

МУҲАММАД ДАРВИШЕВ

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиялик даҳаси, Омонжўра маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

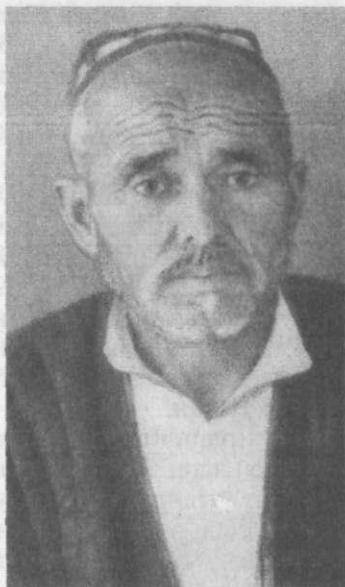
Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Чоракор

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Байналминал кўчаси, 10-уй

Жомидаги қузғолонда отам ва мен ҳам қатнашдик. Қузғолондан олдин отам Дарвиш Қосимов Сувонбойҳожии ва Раҳматуллаҳожии бойларнинг ерида етиштирилган ҳосилни бешдан бир қисмини олиш шарти билан меҳнат қилар эди. Мен ёшлигимданоқ отам билан биргаликда ишлаб чоракор бўлганман. Кузда ҳосил йиғиб олинаётган вақтда бой ёки бойнинг яқин кишиларидан бири шартлашилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини купинча бермас эди. Чунки отам шу даражада камбағал эдики, доимо қарздорликдан қутулмас эди. Ана шу олинган қарз ўрнига бизга берилиши лозим бўлган ҳосилнинг бир қисмини бой олиб қоларди. Натижада биз қарздорлик зулмига янада чуқурроқ ботиб қолганмиз. Масалан, отам Мамажон бойдан 100 сум пулни 130 сум қилиб бериш шарти билан олди. Аммо отамни чоракорликдан топган пули ҳатто кундалик овқатга етмаслиги натижасида ўз қарзини вақтида беролмади. Шунинг учун бизнинг олган 100 сум қарзимиз йил давомида 390 сумга етди. Бу пулни отам ва мен жуда қаттиқ машаққат ва меҳнатлар туфайли зўрга узган эдик. Қарздан узилган бўлсак ҳам, хонавайронликка учраб жуда қашшоқлашдик. Бунинг устига бизга ўхшаш камбағалларни мар-

дикорликка олмоқчи булдилар. Шунинг учун мен ва отам маҳалламиздаги камбағаллар билан биргаликда бош кутариб Жомига келдик.

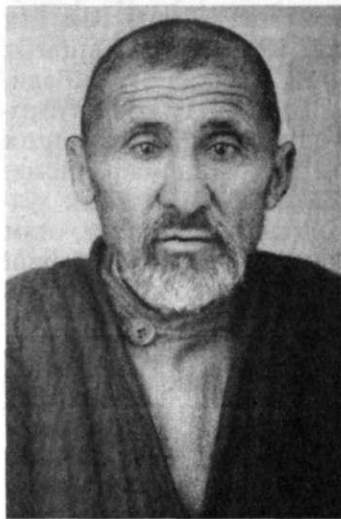
Мингбошилар, амалдорлар ва бошқа бой кишилар халққа қараб мардикорликка юбориш туғрисида гапирган вақтда халойиқ «Бойларга боқиб қуйган боламиз йуқ!», «Бормаимиз» — дейишиб хужум бошлашди. Золимлар қочдилар. Уларни қувиб бораётиб, Қатортеракда чор ҳукумати аскарлари билан тўқнашдик.

Камбағал новвой Усмонжон Муҳаммадраҳимхожиев уз кетидан бир туда камбағалларни эргаштиргани ҳолда извошда қочиб кетаётган шаҳар ҳокимини (чор ҳукумати амалдорларини) ёқасидан тортиб йиқитмоқчи булганида бир аскар уни қулига қилич урди. Натижада Усмонжоннинг бутун қули тирсагигача кесилиб тушди.

Қузғолончилар буш келмагандан сунг чор ҳукумати аскарлари Янги шаҳарга қочдилар. Орадан бир-икки соат утгандан кейин кўп сондаги аскарлар бир қанча кишиларни қамоққа олдилар.

Мен 1917 йилгача, яъни чор ҳукумати ағдарилгунча қочиб юрдим.

МУҲИТДИН НАЖМИТДИНОВ

Туғилган йили — 1888
Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиллиқ даҳаси, Бақа куриллак маҳалласи
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти — Деҳқон
Ўзининг машғулоти — Эгар-жабдиқ устаси
Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Жумҳурият кўча, 32-уй.

Маҳалламиздаги аҳолининг купчилиги турли ҳунарманд кишилардан иборат бўлиб, ҳаммамиз

бойларни сиқуви ва жабр-зулми остида ҳаёт кечирар эдик. Шунинг учун шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан бир қаторда бизнинг маҳалламиз камбағаллари ҳам 1916 йили Жомида булган қўзғолонда қатнашди.

Қўзғолон вақтида Қосим Иноқ бойнинг ўгли Хошимжон ҳожини утакетган золим булганлиги учун халойиқ тошбурон қилиб улдирди. Шундан кейин ҳам камбағаллар курашни давом эттириб, қочиб кетаётган амалдорларни ва бойларни қувдилар. Аммо, йўлда аскарлар ҳоким тушган извошга ҳужум қилаётган камбағалларга қарата ўқ уздилар. Бу ҳужумда катта ташаббус кўрсатаётган камбағал бир чол ва йигит ҳалок булди.

Қўзғолон вақтида камбағал Аҳмадали Қийизги маҳалласидаги камбағалларга бошчилик қилиб, катта иш кўрсатди.

АБДУЛАЗИЗ АСҚАРҲОЖИЕВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Анайлий даҳаси,

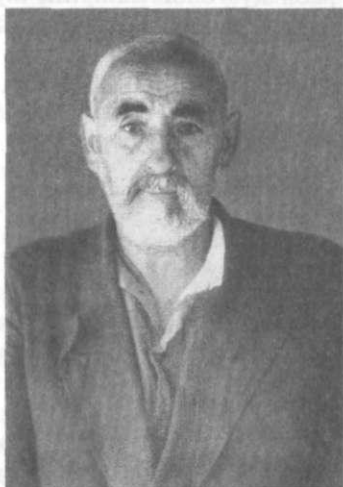
Кийгизчи маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Баққол

Ўзининг машғулоти — Баққол

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Собир Рахимов кўчаси, 20-уй.

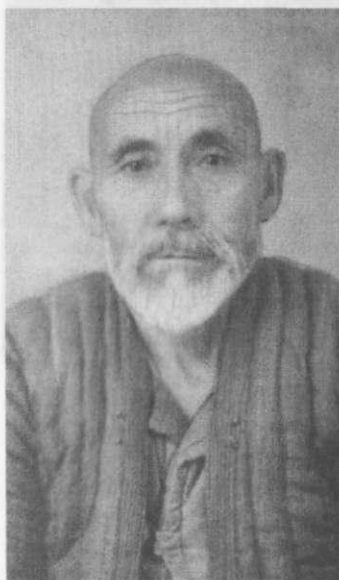

Отам Андижон шаҳрининг катта бозорида баққоллик билан шуғулланган. Мен отамга кўп ёрдамлашардим. Шунинг учун бозорда у ёқ-бу ёққа тентиб юрган ва ўз ерларидан ажралган деҳқонларнинг, гадойларнинг ва бошқа камбағалларнинг аҳволини жуда оғир эканлигини яқиндан билар эдим. Уй-жойсиз ва яланғоч ҳолда сарсон булиб юрган камбағалларнинг сони қўзғолон арафасида жуда кўпайиб кетган эди. Худди ана шундай

камбагалларни биринчи галда мардикорликка мажбурий суратда юборишга қарор қилингани маълум бўлиб қолди.

Шундан кейин камбагалларнинг золимиларга қарши нафратлари жуда зўрайди. Шаҳарнинг ҳар маҳаллаларидаги камбагаллар ва уртаҳол кишилар пешинга яқин жомега келдилар. Бу ерда бойлар ва чор ҳукуматининг вакиллари мардикорликка олишмоқчи эканликларини билдирдилар. Халойиқ, «Бермаймиз!», «Бормаймиз!» — деган сўзлар билан бақирдилар ва оломон бошлаб, халққа кўп зулм қилган Мансур Иноқнинг углини ўлдирдилар. Чор ҳукумати амалдорлари ва аскарлари қочдилар, қўзғолончилар уларни тош ва гиштлар отиб қўвлаб бордилар. Қатортерак жойгача келганларида казак аскарлари қўзғолончиларни ҳужумини қайтариш учун ўқ отдилар. Бунинг натижасида қўзғолончилардан 2 киши ўлди. Қуролсиз қўзғолончилар ҳар томонга қочдилар. Чор ҳукумати фаол қўзғолончиларни, жумладан, камбагал Муҳаммадали Абдукаримовни осдилар.

ОХУНБУВА ХОЛБОБОЕВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Соё даҳаси, Яканшиқ маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Ямоқчи касиб

Ўзининг машғулоти — Бойларнинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Ўзгарш маҳалласи, Обод кўчаси, 23-уй.

Бойлар эшигида хизматкор сифатида турли ишларни бажариб, бир кунимни утказиб юрган вақтимда мени мажбурий суръатда мардикорликка олдилар.

Андижонда мардикорликка олиш Жомидаги кўзғолондан кейин бошланган эди. Бу кўзғолон вақтида Сегаза деган қишлоқда бўлганлигим учун камбағалларнинг золимларга қарши курашида иштирок этиш менга насиб этмаганидан жуда афсусланган эдим. Андижондан мардикорликка жўнатилаётган 1000 га яқин киши тушган поездга яқинлашиб, «хайрлашмоқчи» бўлган мингбошилар камбағалларнинг нафрат тўла сўзлари остида қолишди. Мардикорликка кетаётганларнинг тўсатдан ҳужумга ўтиб қолиш хавфи бўлганлигидан чўчиган бойлар чор ҳукумати аскарларининг ҳимоясида ўзларини четлатиб қолишга эришдилар.

Аммо мардикорликка олинган камбағалларни бойларга қарши ва чор ҳукуматига қарши ҳаракати зурайиб борди. Бундан хавф сезган чор ҳукумати амалдорлари Абдужаббор мингбошини ўз амалидан бекор қилганликларини вокзалда эълон қилдилар. Шундан кейин бизларни Одесса томонга юбориб қаттиқ ишлатдилар ва кўп зулм утказдилар.

1917 йилда ўз ватанимизга қайтиш имконига эга бўлдик.

ЙЎЛДОШ МАДАЗИМОВ

Холмурод кўрғонча қишлоғида асосан қорақалпоқ ва ўзбеклар яшаб, улар деҳқончилик билан шуғулланганлар. Эсонали Раҳимқулов ва уни ёрдамчиси Йўлдош Эрқузиев каби элликбошилар қишлоқни бошлиғи ва золимлари бўлиб ҳисобланган. Булар ўз хоҳишларича ҳеч қандай қонунга бўйсунмасдан амалдорлик қилар ва халқни эзар эдилар. Кунларнинг бирида шундай воқеа рўй берди.

Деҳқон Маматқулов деган камбағалнинг уйига Йўлдош Эрқузиевнинг ити кириб товоқдаги унни искайди. Буни кўрган Маматқулов итга кесак отиб, кучага ҳайдаб чиққан. Шунда у Эсонали элликбошига дуч келиб қолади. Шундан сўнг мингбоши, менинг ёрдамчининг итини камбағал урадим деб, унга 80 сўм жарима солади. Бу пулни бериш учун деҳқон Маматқулов бутун мол-мулкни сотиб хонавайрон бўлади.

Бунга ухшаш воқеалар қишлоғимизда тез-тез булар, бизларни золимларга қарши, жумладан, Эсон-

али элликбошига қарши газабимиз ва нафратимиз тулиб-тошиб борарди. Бу газаб ва нафратлар мардикорликка олмоқчи булганликларини эшитганимиздан кейин қузғолонга айланди. Қишлоғимизда Эсонали мингбоши бизларни чор ҳукуматини хизмати учун мардикорликка юбормоқчи эканлиги билиниб қолди. Шундан кейин, бизлар — камбағал Тожибой Муродов ва Орзиқул Матисов бошчилигида элликбошига қарши ҳужум қилдик ва оломон остида Эсоналини ўлдирдик.

Йулдош элликбоши эса қочиб қутулди. 2 кундан кейин қишлоғимизга солдатлар келди ва 60 га яқин киши қамоққа олинди. Солдатлар қишлоқ аҳолисини, ҳатто аёлларни ҳам калтакладилар ва мол-мулкларимизни таладилар. Мен туқайларда яшириниб юрган эдим, аммо кампир онамни ўглингни топиб берасан деб қамаб қуйганларини эшитиб ихтиёрий равишда ўзимни солдатлар ихтиёрига топширдим. Мени Андижон қамоқхонасига ташладилар. Бу ердан кейинчалик қутулиб қишлоғимга қайтдим.

МЎМИНБОЙ БОБОРАҲИМОВ

Урмонбек қишлоғи Андижон уездининг чекка қишлоқларидан бири эди. Бу ерда деҳқонларнинг сувга булган муҳтожликларидан бойлар узлари учун фойдаланардилар. Чунончи, камбағал деҳқонлар сувдан фойдаланиш учун қишлоқ бойларига ва амалдорларига пул тўлашлари ёки ишлаб беришлари лозим эди. Сувнинг бойлар ва амалдор қул остида булиши туфайли деҳқонларнинг ихтиёри ҳам бойларда қолган эди.

Сув туфайли бойлар ва деҳқонлар ўртасида кўпинча жанжаллар ва тўқнашувлар ҳам булиб турар эди. Сув ташвишидан бошқа турли хилдаги оғир солиқлар ҳам қийнарди. Қишлоғимиздаги Бовудқул Ёрчибоев деган элликбоши утакетган золим булган. Бу элликбоши бизларни мардикорлик рўйхатига ёзиб янада қаттиқроқ зулм кишанига боғламоқчи булди.

Бизлар жабр-зулмга ва буни қўллаб-қувватлаётган чор ҳукуматига қарши қузғолон кўтардик. Бутун қишлоқ аҳолиси кетмон, таёқ ва пичоқлар билан

куролланиб бойларни улдириш ва озодликка чиқиш учун курашдик. Чунончи, бизлар Довудкул эликбошининг уйига бостириб бордик ва уни улдиримоқчи бўлдик, аммо бизнинг бу мақсадимиздан хабардор бўлган Довудбек эликбоши ва бошқа бойлар қочиб кетган эканлар. Уларни бир неча соат ахтариб тополмадик.

Урмонбек қишлоғида чор ҳукуматининг солдатлари кўзғолончиларни қўлга туширмоқ учун кўп ҳаракат қилдилар, аммо фаол кўзғолончилар ҳар томонга тарқаб кетган эдилар. Мен ҳам яширинган эдим.

АБДУЛЛАҲАСАН ҲАСАНОВ

Туғилган йили — 1892

Туғилган жойи — *Андижон шаҳри, Олтинкўл волости, Далварзин қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ўзининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Олтинкўл тумани, Тельман колхози, Далварзин қишлоғи.

Бизнинг оиламиз ҳам бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан оилалардан бири эди. Узимизга қарашли кичкина ердан олган ҳосил турли хилдаги солиқларни тулашдан ортмас эди.

Бойларнинг зулмига ва адолатсизлигига қарши суз айтувчилар ёки уларга буйсунишдан бош тортганлар қаттиқ жазога тортилар эди. Масалан, кунлардан бирида қишлоқнинг амалдорларидан Мансурқул Амин бизнинг уйимизга келиб улпонни тезда тулашимизни талаб этди. Аммо унинг талабини қондиришга бизнинг имконимиз йўқ эди. Шунинг учун Мансурқул Амин менинг отамни олиб чиқиб кетиб

қаттиқ хафа қилибди. Буни отам қайтиб келгандан кейин газабланиб менга гапириб берган. Бойлар чор ҳукуматига таянган ҳолда катта ерларни узларига олган ва кўп майда деҳқонларни чоракорга айлантириб ишлатардилар. Яқвалхожибой камбағал деҳқон Шокир Қувватовнинг ерини мажбурий суратда уз ерига қушиб олди. Чунки Шокир ундан олган қарзини беролмаган эди.

Қийналиб, азоб чекиб турганимизда бизларни мардикорликка олмоқчи ва бошқа шаҳарларга юбормоқчи булдилар. Бойларнинг ва чор ҳукуматининг бу мақсади Далварзин қишлоғидаги аҳолини зулмга қарши чиқишларига туртки булди.

Қузғолондан олдин қишлоқнинг ҳар жойида тўпланишлар булиб, бунда камбағал деҳқонлар ва чоракорлар, «Бойларнинг таъзирини бериш вақти келди!», «Чор ҳукуматига қаршимиз!» — деган сўзлар билан кечаси қузғолон кутаришга аҳд қилдилар.

Шундан кейин бойларнинг зулми остида жуда қашшоқлашган ва нафратга тулиб-тошган камбағаллар, жумладан, Маҳаммадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев ва бошқалар — уз атрофларига қишлоқ камбағалларини уюштириб, қишлоқдаги амалдорлар турадиган жойга бордилар. Булар билан бир қаторда отам ва мен ҳам бориб, қузғолонда қатнашдик. Ҳаммамизнинг мақсадимиз зулмдан ва мардикорликка боришдан қутулиш эди. Шунинг учун бизларга қараб қишлоқ мингбошиси Ҳақимбек ва унинг миршаблари уқ узишга ҳаракат қилдилар. Шу ондаёқ қузғолончилар уларга тош, таёқ, болта ва пичоқлар билан ҳужум қилиб Ҳақимбек мингбошини ва иккита миршабни улдирдилар. Мингбошига пичоқни биринчи булиб камбағал Маҳаммадазим Умурзоқов урди.

Қишлоқ мингбошиси ва миршабларни улдиришда камбағал деҳқон Шодмонали Сайдалиев катта жасорат кўрсатди.

Тонг отгандан сўнг солдатлар келиб, қузғолон қатнашчиларининг оилаларини, жумладан, хотин-қизларни, ҳатто кампирларни ҳам саваладилар. Уйларидаги мол-мулк ва мевалар солдатлар томонидан таланди.

Солдатлар хотинларни ва оналарни азоблаб, қочиб

кетган эрлари ёки угилларини топиб беришни талаб қилдилар. Буни эшитган қўзғолончилар ўз оилаларини сақлаб қолиш мақсадида ихтиёрый равишда қишлоққа қайтиб келабошладилар. Отам ва мен ҳам қишлоққа қайтишга мажбур бўлдик. Қишлоққа бир нечта кишиларни, жумладан, отам Ҳасан Қувватов, мен, Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев, Қорабой Исмоилов ва бошқалар қамоққа олинди. Отамни қамоқда олиб қолиб, мени ёшлигим учун чиқариб юбордилар. Отам суд қилиниб, 15 йилга ҳукм этилди.

Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев осиб улдиришга ҳукм этилди. Бироқ, Маҳамадазим осилиб, қолганлар 15 йил қамоқ жазосига ўтказилди.

Қишлоғимиздан яна бир неча киши турли муддатга қамалди. Отам 1917 йилдан кейин қишлоғимизга қайтди.

АБУЛҚОСИМ ЙЎЛДОШЕВ

Туғилган йили — 1891

Туғилган жойи — *Андижон уезди, Жалақудуқ волости,*

Сўфи қишлоғи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Новвой*

Ўзининг машғулоти — *Новвой*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон вилояти,*

Жалолқудуқ тумани, Охунбобоев кўчаси.

Бизнинг турар жойимиз Сўфи қишлоқнинг қўзғолон бўлиб ўтган кўчасида жойлашган эди. Шунинг учун мен қўзғолонни қай ҳолда бўлганлигини ўз кўзим билан кўрганман. Мен кучадан шовқин-суронни эшитиб чиққанимда, бир тўда камбағалларни акам Исмоил Мадазимов (ўғай акам) бошчилигида Сўфи қишлоғининг амалдорларидан бири бўлган Қорабой Эминни қўвлаб кетаётганликларини кўрдим. Мен ҳам уларга қўшилдим ва кейинги воқеаларда қатнашдим. Бизлар амалдорларга қарши курашаётган камбағалларнинг тўдасига қўшилдик. Биз келгунимизча қўзғолончилар бойлардан бир нечасини тош, таёқлар билан оломон қилиб, ўлдириб қўйган эканлар.

Бойларнинг купчилиги камбағалларнинг жабр-зулмга қарши кутарилганликларини англаб қочиб кетган эканлар. Қузғолончилар бойларга қарши нафрат сузларини бақириб гапирганлари ҳолда, бойларни ахтариб топишга ҳаракат қилдилар. Аммо бойлар яширинишга эришган эканлар. Бир неча соатлардан кейин чор ҳукуматининг аскарлари қишлоғимизни остин-устин қилиб, куп кишиларни калтакладилар ва қамоққа олдилар. Тахминан 50 кишига яқин қузғолончилар қамоққа олинган эди. Менинг акам бойларнинг қонли панжасига тушмаслик учун қочди ва революциядан кейингина ўз уйига қайтди.

Суфи қишлоғида булган 1916 йилги қузғолонда атроф-теварақдаги қишлоқлардан ҳам куп камбағаллар келган эдилар. Қузғолонда қишлоқ деҳқонлари ва чоракорлар бойларнинг зулмидан ва чор ҳукуматининг оғир солиқларидан қутулиш учун бош кутарган эдилар.

Мен бошқалар билан бир қаторда қузғолонда худди ана шу мақсад билан қатнашган эдим.

УСМОНАЛИ ТҶҲТАСИНОВ

Туғилган йили — 1885

Туғилган жойи — *Андижон уезди, Жалолқудуқ волости, Жалолқудуқ қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Ямоқчи касиб*

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон вилояти, Жалолқудуқ маҳалласи кенгаши*

Суфи қишлоғида бўлиб ўтган халқ қузғолонида бир нечта атроф қишлоқларнинг, жумладан, Жалолқудуқ қишлоғининг аҳолиси қатнашганлигини гувоҳиман. Бизнинг қишлоғимиздаги аҳолининг турмуши бошқа қишлоқларга ўхшаш жуда оғир бўлган эди. Бойларнинг катта ерларида чоракорлар пахта эксалар бешдан бир қисмини, дон эксалар учдан бир қисмини олиш шарти билан ишлар эдилар. Аммо чоракорлар ҳосил етиштиргунча қарздор бўлиб қолишлари натижасида олиш лозим бўлган ҳосилнинг маълум қисми-

ни бойдан ололмас эдилар. Худди шу тарзда мен ҳам Мадкарим бойнинг ерида чоракорлик қилганман.

Қишлоғимиз аҳолиси чор ҳукуматининг амалдорларига огир ва турли хилдаги солиқларни тулаганлар. Юқоридаги сабаблар ва мардикорликка олиш туғрисидаги хабар камбағалларни Суфи қишлоғида қузғолон кутаришига олиб келган эди. Бу ердаги қузғолонда бизнинг қишлоғимиздаги камбағаллар қашшоқлашган ва хонавайрон булган Ёқуб Қаландаров бошчилигида фаол қатнашганликларидан менинг хабарим бор эди. Суфи қишлоғида қузғолончилар бойлардан бир нечтасини оломон қилиб улдирганликлари тез орада бизнинг қишлоғимизга ҳам етиб келди.

Қузғолондан кейин қишлоғимиздан камбағал деҳқон Холмат Худойбердиев, чоракорлардан Хужамберди Эгамбердиев ва Ёқуб Қаландаровларни солдатлар қаттиқ калтаклаб, қамоққа олганликларини ўз кузим билан курган эдим. Булардан, камбағалларнинг йулбошчиси сифатида Ёқуб Қаландаров осиб улдирилди.

Қаландаров жуда ҳам камбағал бўлиб узининг унумсиз ва жуда кичик ерига эга эди. У маҳаллий бойларни жабр-зулми остида куп машаққатларни тортган, шунинг учун ҳам бизнинг қишлоғимиздаги камбағалларга бош бўлиб Суфи қишлоғидаги қузғолонда зolimларга қарши курашда жасорат курсатганди.

ТЎХТАМУРОД ТЎХТАСИНОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — Уш уезди,
Булоқбоши, Хўжаобод қишлоғи
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти —
Деҳқон
Ўзининг машғулоти — Деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон вилояти, Олтинкўл
тумани, Хўжаобод қишлоқ
кенгаши.

Уш уездининг Хужа-
обод қишлоғида 1916 йил-
да қашшоқлашган деҳқон-
ларнинг кўзғолони булиб,
бунда мен ҳам қатнашган
эдим. Кўзғолон қуйидаги сабаблар натижасида пайдо
булган эди: бизнинг қишлоғимизда бойлар уз қўлла-
рига катта ерларни туплаб, меҳнаткаш аҳолини ҳаддан
ташқари эзганлар. Улар уз ерларида чоракорларни
ишлатиб ва камбағал деҳқонларни оёқ ости қилиб,
катта бойликларга эга булганлар. Бунинг натижасида
қишлоғимизда хонавайрон ва қашшоқ булган кам-
бағалларнинг сони жуда ҳам купайиб кетди, шу ту-
файли бойларга қарши нафрат ниҳоятда авж олди.

Хужаобод қишлоғида Муҳаммад Солиқхўжабой,
Эмин Охунбой, Раҳимбой ва мингбошилар камбағал-
ларнинг энг ашаддий эзувчиси ҳисобланганлар. Бу
бойлар чор ҳукуматининг олдида тиз чўкиб ва узи-
нинг манфаатини кўзлаб, камбағалларни мардикорлик
зулмига мубтало қилиши тўғрисида бир қатор чора-
ларни кўра бошладилар. Улар камбағалларни мажбу-
рий суратда Россиянинг узоқ шаҳарларига юбормоқчи
булдилар. Халқнинг бошига тушган бу мусибат бой-
ларга ва чор ҳукуматига қарши нафрат-ғазаби ошиб-
тошиб кетган қашшоқларни очиқдан-очиқ золимларга
қарши кўтарилишларига олиб келди.

Юқоридагилардан ташқари турли хилдаги со-
лиқлар ва мажбуриятларни катта бойларнинг ва чор

хукуматининг фойдасига тулар ва тинимсиз ишлар эдик. Шундай қилиб, мени ва бошқа менга ухшаш кишиларнинг қузғолонда қатнашишларига сабаб бойларнинг ва чор хукуматининг зулми ҳисобланган эди.

Қузғолон кутариш ҳақида Хужабод қишлоғининг ҳамма жойида кундуз кунни тупланишлар булиб, тайёргарлик курилди. Кечаси тош, кетмон, таёқ ва пичоқлар билан қуролланиб бойларни тутиш ва уларга жазо бериш мақсад билиб қуйилди. Бунга биноан кечаси қишлоғимизнинг аҳолиси тупланиб бойларни қидира бошладилар. Биринчи галда қузғолон кутарган кишилар, жумладан, мен ҳам қишлоғимизнинг энг катта бойи ва золими ҳисобланган Эмин Охунбойни ва унинг акасининг ўғли, мингбоши Маҳаммаджон Солиевни тутиб олиш учун уйига бостириб бордик. Аммо, бойларнинг бирортаси ҳам қулимизга тушмади. Чунки бизнинг қузғолонни кечаси кутармоқчи эканлигимизни уз айғоқчилари орқали билган бойлар қочиб кетган эдилар.

Қузғолончилар Эмин Охунбойнинг уйига боришиб, унинг дарвозасини ва ойналарини тош, таёқлар ва болталар билан буздилар ва синдирдилар. Эртасига Хужабод бойлари ҳарбий жазо отрядини олиб келиб, қишлоқдаги қузғолонда бойларга ва чор хукуматига қарши бош кутарган кишиларни савалатдилар. Шундан сўнг Усмон Маҳамматов, Иброҳимхон Усмонов, Салоҳиддин Холиқов, Тилаболди Шералиев сингари унга яқин қузғолон иштирокчилари қамоққа олиндилар.

Деҳқон Усмон Маҳамматов қузғолонни уюштиришда ва бойларга қарши курашда катта иш кўрсатган эди. Шунингдек, камбағал деҳқон Сатим Янгибоев ҳам камбағалларга бошчилик қилганлардан бири булган. Улар сафида мен ҳам бор эдим.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
---------------------	---

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

Аҳамонийлар давлатининг босқинига қарши кураш	10
Македониялик Александр тажовузига қарши жанглар	17

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглар

Халифаликнинг ҳарбий юришлари	23
Сомонийлар давлатининг ташкил топиши	32

Мўғуллар тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

Хоразмшоҳлар империясининг аҳволи	36
Мўғуллар босқинининг бошланиши	40
Темур Малик бошчилигидаги жанг	46
Бухоро, Самарқанд ва Қўҳна Урганчдаги жанглар	49
Ватан учун жонини тиккан Жалолиддин	59
Маҳмуд Таробий — озодлик курашчиси	68

Мўғуллар ҳукмронлигининг тугатилиши

Амир Темур — халқ халоскори	72
Ё озодлик, ё улим!	77
Амир Темур томонидан Ватан мустақиллигининг тикланиши	83

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

Олтин Урда ва Рус давлати	96
Амир Темурнинг Олтин Урдага зарбаси	100
1717 йилда Чор Россиясининг Хива хонлигига қарши ҳарбий юриши	104
Қозоғистонда Рус давлати ҳукмронлигининг ўрнатилиши	121
1839 йилда Хива хонлигига қилинган тажовуз	124
Хива хонлигига қарши қайта ҳарбий юришни уюштириш ҳаракати	127

Ўзбек хонликларининг Чор Россияси томонидан забт этилиши

Оқмасжиддаги жанг	131
Авлиёота, Туркистон ва Чимкентнинг босиб оlinиши	134
Тошкентнинг урушиб оlinиши	137
Бухоро хонлигининг буйсундирилиши	147

Хива хонлигининг забт этилиши	152
Қўқон хонлигининг тугатилиши	153

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

Мустамлакачилик ва миллий зулм сиёсати	157
1892 йил қўзғолони	158
XIX асрнинг 80—90 йилларида қутарилган қўзғолонлар	184
1898 йил қўзғолони	189
Қўзғолон қатнашчиларининг жазоланиши	220

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

Самарқанд вилоятидаги қўзғолонлар	255
Сирдарё вилоятидаги қўзғолонлар	269
Фарғона вилоятидаги қўзғолонлар	275

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

Россияда сиёсий курашларнинг авжига чиқиши	293
Жадидлар мустақиллик ва озодлик учун курашда	297
Чоризмнинг ағдарилиши ва буржуа феврал-демократик инқилобининг галабаси	304
Туркистонда муваққат ҳукуматнинг тор-мор этилиши ва совет давлатининг урнатилиши	309

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

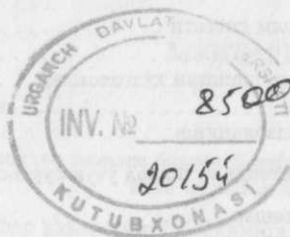
«Босмачилик» — озодлик курашининг ёрқин намунаси

Фарғона водийсидаги «босмачилик»	331
Хива хонлигида «босмачилик» кураши	344
Бухоро амирлигида истиқлол учун курашлар	352

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк тарихий воқеа

«Социализм» тузумининг моҳияти ва йуналиши	374
1989—1991 йилларда Мустақиллик учун кураш	384
Мустақилликнинг ўзига хос хусусиятлари ва буюк тарихий узгаришлар	393
Илова	401

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ**

*(Милоддан олдинги асрлардан то
1991 йил 31 августгача)*

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Азимбой Бобониёзов*
Рассом *Қайрат Акчулаков*
Бадий муҳаррир *Михаил Самойлов*
Техник муҳаррир *Диана Габдрахманова*
Компьютерда саҳифаловчи *Татьяна Огай*
Мусаҳҳиҳлар *Нозима Мухамедиева, Юлдуз Бизаатова*

Теришга берилди 17.04.2001. Чоп этишга рухсат берилди 25.06.2001. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Шартли босма табоғи 23,52. Нашриёт-ҳисоб табоғи 24,1. Адади 5000 дона. Буюртма №1917. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

